รายงานการวิจัยเรื่อง

ข่วงเมืองและวัดหัวข่วง กับแบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนา

Khuang Mueng (the City Piazza) and Wat Hua Khuang in the City Planning of Lanna

รองศาสตราจารย์สุรพล ดำริห์กุล

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากงบประมาณแผ่นดิน
ของคณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ปีงบประมาณ ๒๕๔๔ - ๒๕๔๕

บทคัดย่อ

การวิจัยในหัวข้อเรื่องเกี่ยวกับข่วงเมืองและวัดหัวข่วงกับแบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนาครั้งนี้ แบ่งภาคของการศึกษาออกเป็นสองส่วน ส่วนแรก เป็นการศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมืองสำคัญๆ ในล้านนา จำนวน ๙ เมือง คือ เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เมืองพะเยา แพร่ น่าน และแม่ฮ่องสอน ส่วนที่สองทำการศึกษาในรายละเอียดที่เกี่ยวกับประวัติความเป็นมา และลักษณะทางศิลปะสถาปัตยกรรมของสิ่งก่อสร้างที่ปรากฏอยู่ในวัดหัวข่วงที่ปรากฏอยู่ในเมืองต่างๆ จำนวน ๘ แห่ง ได้แก่ วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่ วัดหัวขัว(วัดหัวข่วงนางเหลียว) เมืองลำพูน วัดหัวข่วง เมืองนครลำปาง วัดหัวข่วงร้าง เวียงท่ากาน อำเภอสันป่าตอง วัดหัวข่วงร้าง เมืองลองเก่า อำเภอลอง จังหวัดแพร่ วัดหัวข่วง เมืองแพร่ วัดหัวข่วง เมืองน่าน และวัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา เป็นต้น ผลของการวิจัยมีดังนี้

การศึกษาในภาคที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมือง ได้พบว่าพัฒนาการของเมืองที่เกิดขึ้นในเขตภาคเหนือตอนบนนั้นเริ่มต้นขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ คือ เมืองหริภุญไชย และเมืองเขลางคนคร ซึ่งอาจรวมทั้งเมืองแพร่ด้วย เมืองในกลุ่มนี้จะมีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมและมีความคล้ายคลึงกับเมืองสมัยทวารวดีในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างชัดเจน ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ได้มีเมืองหลายเมืองเกิดขึ้นในแถบที่ราบลุ่มเชียงรายและพะเยา ตลอดจนที่ราบลุ่มแม่น้ำน่านตอนบน จนกระทั่งปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ได้มีผู้นำที่มีความสามารถคือ พญามังราย ได้รวบรวมบ้านเมืองจนเป็นปึกแผ่น ขยายอำนาจเข้าครอบครองแคว้นหริภุญไชย และก่อตั้งอาณาจักรล้านนาขึ้นในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ซึ่งในช่วงเวลานี้ได้มีบ้านเมืองเกิดขึ้นหลายแห่งที่สำคัญได้แก่ เมืองเชียงราย เมืองฝาง เมืองเชียงแสน เวียงกุมกาม เมืองเชียงใหม่ เมืองพะเยา และเมืองนคร(ลำปาง)ที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยล้านนา รวมทั้งเมืองน่านที่สร้างขึ้นในตอนต้นพุทธศตววรษที่ ๒๐ ในที่สุดเมื่ออาณาจักรล้านนาล่มสลายไปในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ผลของสงครามทำให้เมืองแทบทุกแห่งกลายเป็นเมืองร้าง และเมื่อบ้านเมืองสงบสุขดีแล้วจึงได้มีการบูรณะฟื้นฟูบ้านเมืองขึ้นอีกครั้ง ในครั้งนั้นได้มีการสร้างเมืองใหม่ขึ้นหลายแห่ง เช่น เมืองเชียงรายได้ขยายเมืองออกมาจากเมืองเดิม เมืองนครลำปางที่ย้ายมาสร้างใหม่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวัง และสร้างเมืองแม่ฮ่องสอนขึ้นใหม่

จากการศึกษาแบบแผนของเมือง ได้พบว่าภายในตัวเวียงนอกจากจะเป็นที่อยู่อาศัยและที่ทำการของกษัตริย์ เจ้าเมือง และเจ้านาย ตลอดจนขุนนางและไพร่พลเมืองบางส่วนแล้ว ยังปรากฏมีสถานที่สำคัญๆ ของเมือง อาทิ สะดือเมือง มิ่งเมือง เสาหลักเมือง พระมหาธาตุกลางเมือง และข่วงเมือง เป็นองค์ประกอบสำคัญของเมืองอีกด้วย

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

สะดือเมือง ที่ปรากฏอยู่ภายในเมืองหลายแห่ง เช่น เมืองหริภุญไชย เมืองเขลางค์นคร เมืองแพร่ เมืองเชียงใหม่ และเมืองเชียงรายนั้นน่าจะเป็นแบบแผนดั้งเดิมที่ปรากฏมีมาพร้อมกับการสร้างเมือง คาดว่าคติเกี่ยวกับสะดือเมืองนั้นจะเป็นการผสมผสานกันระหว่างคติการตั้งเสาหลักเมือง ซึ่งเป็นวัฒนธรรมอินเดียที่แพร่หลายเข้ามาสู่ประเทศไทยนานแล้วกับความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ในท้องถิ่น ทำให้มีการตั้งหลักเมืองขึ้นในบริเวณกึ่งกลางเมือง เรียกว่า สะดือเมือง

มิ่งเมือง คติในเรื่องที่เกี่ยวกับมิ่งเมืองนั้นน่าจะเกี่ยวข้องกับความคิดในเรื่องขวัญที่ยังปรากฏอยู่ในสังคมชาวไทดำ ที่มีการนับถือต้นไม้สำคัญว่าเป็นไม้ศรีเมือง หรือไม้มิ่งเมือง และคาดว่าความเชื่อดังกล่าวน่าจะมีอยู่ในเมืองน่านและเมืองแพร่มาแต่ดั้งเดิม เสามิ่งเมืองที่ตั้งอยู่กลางเมืองน่านนั้นน่าจะเป็นการผสมผสานกันระหว่างความเชื่อเกี่ยวกับมิ่งเมืองและเสาหลักเมือง จึงมีการตั้งเสาหลักเมืองขึ้น เรียกว่า เสามิ่งเมือง ส่วนพระธาตุมิ่งเมืองที่ตั้งอยู่กลางเมืองแพร่นั้นคงเป็นคติการสร้างพระมหาธาตุกลางเมืองขึ้นในบริเวณที่ตั้งของไม้ศรีเมืองหรือมิ่งเมือง จึงได้ชื่อว่า พระธาตุมิ่งเมือง

หลักเมือง แม้ว่าคติที่เกี่ยวกับหลักเมืองจะแพร่หลายอยู่ในดินแดนประเทศไทยนานแล้ว แต่คติการตั้งเสาที่เรียกว่า หลักเมือง นั้น จะเป็นแบบแผนใหม่ที่เข้ามาสู่ล้านนาเมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ มานี้เอง ซึ่งคงได้แบบอย่างมาจากครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขยายกำแพงพระนคร ได้ผูกชาตาเมือง และตั้งเสาหลักเมืองขึ้นใหม่แทนหลักเก่าใน พ.ศ ๒๓๙๕ ดังนั้นเมืองต่างๆ จึงเอาแบบอย่างที่จะตั้งเสาหลักเมืองขึ้นใหม่ เพื่อความเป็นศิริมงคลของเมือง โดยพบว่าที่เมืองนครลำปางได้มีการตั้งเสาหลักเมืองเป็นเสาไม้ขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ ๒๔๐๐ และปรากฏมีหลักเมืองของเมืองพะเยาและเมืองแพร่ที่เพิ่งสร้างขึ้นใหม่เมื่อไม่นานมานี้

พระมหาธาตุกลางเมือง คติการบูชาพระมหาธาตุนั้นเป็นประเพณีเก่าแก่ที่ปรากฏอยู่ในดินแดนประเทศไทยมาเป็นเวลานานแล้ว ความเชื่อดังกล่าวได้มีพัฒนาการและแพร่หลายจนเกิดเป็นคติของการสร้างวัดสำคัญขึ้นในเมืองที่เรียกว่า "วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ" หรือ "วัดมหาธาตุ" ซึ่งในเขตภาคเหนือตอนบนนั้นคติการสร้างพระมหาธาตุเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของเมืองนั้นมีหลักฐานชัดเจนปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกที่เมืองหริภุญไชยเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ คือพระธาตุหริภุญไชย รวมทั้งเชื่อว่าพระธาตุเจดีย์วัดชมพูหรือพระแก้วดอนเต้าในเมืองเขลางค์นคร และพระธาตุมิ่งเมืองในเมืองแพร่นั้นก็น่าจะเป็นพระมหาธาตุเจดีย์ที่สร้างขึ้นเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของเมืองเช่นกัน แต่คงสร้างในระยะหลังๆ ลงมาแล้ว

คติการสร้างพระธาตุเจดีย์หรือพระมหาธาตุกลางเมืองนี้ยังคงเป็นแบบแผนที่นิยมสืบทอดมาจนถึงสมัยล้านนา เช่นที่เมืองนครหรือลคอร(ลำปาง) ที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยล้านนาจะมีพระธาตุเจดีย์วัดปงสนุกหรือพระธาตุศรีจอมไคลประดิษฐานอยู่กลางเมือง ที่เมืองเชียงใหม่ได้สร้างพระธาตุเจดีย์หลวงขึ้นบริเวณกลางเวียงในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เมืองน่านนั้นมีพระธาตุเจดีย์วัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำสร้างขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เมืองเชียงรายนั้นได้ปรากฏมีพระธาตุดอยทองตั้งอยู่เป็นศูนย์กลางของเมือง ส่วนเมืองเชียงแสนจะปรากฏมีพระธาตุหลวงหรือเจดีย์หลวงเป็นปูชนียสถานสำคัญ

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์คติการสร้างพระมหาธาตุกลางเมืองดังกล่าวยังคงสืบทอดต่อมา เช่นที่เมืองนครลำปางได้มีการสร้างวัดหลวงกลางเวียง(วัดบุญวาทย์)ขึ้น เมืองเชียงรายที่สร้างขึ้นใหม่ก็ปรากฏมีวัดกลางเวียงอยู่

ข่วงเมือง คือสนามหรือพื้นที่โล่งกว้างที่ตั้งอยู่ภายในเมือง เป็นสถานที่สำหรับประกอบพิธีกรรมและกิจกรรมของเมือง ข่วงเมืองจะเป็นแบบแผนของเมืองที่มีหลักฐานชัดเจนอยู่ที่เมืองเชียงใหม่และเมืองน่าน สำหรับเมืองอื่นๆ อีก ๓ เมือง คือเมืองเขลางค์นคร เมืองแพร่ เมืองพะเยา มีร่องรอยซึ่งคาดว่าน่าจะเป็นข่วงเมืองปรากฏอยู่ ส่วนเมืองอื่นๆ เชื่อว่าน่าจะมีข่วงเมืองอยู่เช่นกัน

ส่วนที่สอง เป็นการศึกษาในรายละเอียดของวัดหัวข่วงที่ปรากฏอยู่ในเมืองต่างๆ จำนวน ๘ แห่ง ผลของการศึกษาสรุปได้ว่า วัดหัวข่วงนั้นมิได้เป็นองค์ประกอบสำคัญของเมืองและไม่ได้เป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมของล้านนามาแต่ดั้งเดิม ชื่อของวัดหัวข่วงนั้นไม่เคยปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานใดๆ ที่มีอายุเก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๒๓ แต่วัดหัวข่วงเหล่านี้เริ่มปรากฏขึ้นในเมืองต่างๆ ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ โดยแบบแผนของการมีวัดหัวข่วงและข่วงเมืองนั้นจะเป็นคตินิยมที่ปรากฏมีอยู่ในกลุ่มเมืองเชียงตุง เมืองยอง เขตรัฐชาน ประเทศพม่า และเมืองเชียงรุ่ง เขตมณฑลยูนนาน ประเทศจีน มาเป็นเวลานานมาแล้ว การปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงในเมืองบางแห่งในดินแดนล้านนานั้นจะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับกลุ่มชนชาวไทลื้อจากเมืองยองและเมืองเชียงรุ่ง กับชาวไทขืนจากเมืองเชียงตุงที่อพยพเข้ามาเป็นไพร่พลเมืองในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ มานี้เอง วัดหัวข่วงในล้านนานั้นเป็นเพียงวัดขนาดเล็กที่ไม่มีความสำคัญและบทบาทใดๆ เกี่ยวข้องกับเมืองมากนัก การปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงในเมืองต่างๆ ในช่วงเวลานี้ สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมครั้งใหญ่ อันเป็นผลมาจากการเคลื่อนย้ายถ่ายเทผู้คนพลเมืองจากท้องถิ่นอื่นๆ เข้ามาอยู่ในเมืองต่างๆ จึงทำให้มีแบบแผนทางวัฒนธรรมใหม่ๆ ปรากฏขึ้นในดินแดนล้านนา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

Abstract

This study on the City Piazza (Khuang Mueng) and Wat Hua Khuang in the City Planning of Lanna was divided into two parts. The first part was the study of the history and plan of nine major cities in Lanna or the upper northern part of Thailand : Chiangmai, Chiangrai, Chiangsaen, Lampang, Lampoon, Phayao, Phrae, Nan and Mae Hong Son. The second part was a study on the history and architectural structure of Wat Hua Khuang in 8 areas, namely Wat Hua Khuang Saenmuengma Luang in Chiangmai, Wat Hua Kwoi (Wat Hua Khuang Nang Leo) in Lampoon, Wat Hua Khuang in Lampang, Wat Hua Khuang(deserted) at Wiang Thakan in Sanpatong District of Chiangmai, Wat Hua Khuang(deserted) at Muang Long Kao in Long District of Phrae, Wat Hua Khuang in Phrae, Wat Hua Khuang in Nan and Wat Hua Khuang Kaeo in Phayao. The results were as follows.

The study on the history and planning city showed that the development of the cities in the upper northern part began around the 13th - 14th Century, BE. These were Hariphunchai(Lampoon) and Khelang Nakorn(Lampang). Phrae could also be included in this group as well. The cities in this group were related culturally and were obviously similar to the cities in the Dvaravati Era of the Chao Phaya River plain. Later, in the 17th Century, BE, several cities were established in the lower plain of Chiangrai and Phayao and the plains area of the upper part of the Nan River. By the end of the 18th Century, BE, a great leader, Phraya Mengrai emerged. He united several towns to form a prosperous city and expanded to Hariphunchai and finally established the Lanna Kingdom early in the 19th Century, BE. Several cities came into existence during this time. The important ones were Chiangrai, Fang, Chiangsaen, Kum Kam, Chiangmai, Phayao including Mueng Nakorn (Lampang) which was re-built in the Lanna period and Nan which was built in the early 20th Century, BE. The Lanna Kingdom finally collapsed in the early 24th Century, BE. Almost all the cities were deserted due to wars. After peace was established, these cities were renovated and several new ones were built. Chiangrai City was expanded from the old city, Lampang city was rebuilt on the east bank of the Wang River and Mae Hong Son was also reconstructed.

The study of the planning city showed that the area in the cities were residences of kings, city rulers, ministers, noble people and other townspeople. There were also many significant places such as Sadue Mueng(Symbolic Navel), Ming Mueng, Lak Mueng or City Pillar, Pra Mahathat Klang Mueng and the City Piazza (Khuang Mueng). These structures were considered important components of the city.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

Sadue Mueng (Symbolic Navel). This structure existed in several cities, namely Hariphunchai, Khelang Nakorn, Phrae, Chiangmai and Chiangrai. This kind of structure must be part of the traditional or ancient pattern to be included in all city constructions. The belief about the Sadue Mueng could be based on the belief of the establishment of the City Pillar which was of Indian influence together with the old beliefs of the local people. According to these beliefs a city pillar must be erected in the middle of the city and the spot is called Sadue Mueng.

Ming Mueng. The belief concerning this structure was probably related to the concept of Khwan (soul or spirit) found among the Tai Dam who worshipped trees. A significant tree was chosen to be Mai Sri Mueng or Mai Ming Mueng (spirit tree of the city). This belief was found in ancient times in Phrae and Nan. The Ming Mueng Pillar in Nan must be a combination of the belief about Ming Mueng and the City Pillar. Thus, the City Pillar was set up and called Ming Mueang Pillar. In addition, the Pra That Ming Mueang at the center of Phrae City must be related to the belief that a pagoda should be built in the middle of the city near the Mai Sri Mueang or Ming Mueang. Thus the pagoda was named Phra That Ming Mueng.

Lak Mueng (City Pillar). Although the belief about the City Pillar has prevailed in Thailand since ancient times, the belief about erecting a pillar known as Lak Mueng was rather new in Lanna and was introduced to Lanna around the 25th Century, BE. It could have been adopted by King Rama IV when he ordered an expansion of the city wall of Bangkok and set up a new city pillar to replace the old one in 1852 (B.E. 2395). Since then, a city pillar has been considered a symbol of prosperity and the tradition was adopted. Lampang City set up a wooden city pillar in 1857 (B. E. 2400) and Phayao and Phrae only recently established their new city pillars.

Phra Mahathat Klang Mueng Chedi. The belief related to this existed in Thailand for a long time. The belief was related to the construction of the important chedi in a city to be named "Wat Phra Sri Rattana Mahathat" or "Wat Mahathat". In the upper northern part, clear evidence of this belief about constructing a Phra Mahathat Chedi to mark the center of a city was dated around the 17th Century, BE. Phra That Hariphunchai was the first one built in Hariphunchai City(Lampoon). Later, other pagodas were built, for example the pagoda at Wat Chomphu or Phra Kaeo Dontao in Khelang Nakorn (Lampang) and Phra That Ming Mueng in Phrae.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

The tradition was handed down until the Lanna period. Phra That Chedi or pagoda at Wat Pongsanuk or Phra That Sri Chomklai was built in the middle of the city in Mueng Nakorn (Lampang). Phra That Chedi Luang was built in the middle of the city of Chiangmai in the early 21st Century, BE. Chiangrai also has Phra That Doi Thong in the center of the city and Chiangsaen also has Phra That Luang or Chedi Luang. The tradition was carried on in the Rattanakosin Period when Wat Mahathat was built in the middle of the city. In this period, Wat Luang Klang Wieng or Bunyawat was built in the middle of Nakorn Lampang City and Wat Klang Wieng was almost built in the center of the city of Chiangrai.

Khuang Mueng (the City Piazza). This refers to a field or a vast open space in the city where certain rituals and ceremonies or activities would be performed. Khuang Mueng was clearly part of the city plan of Chiangmai and Nan Cities. Other cities such as those in Khelang Nakorn(Lampang), Phrae and Phayao also had traces of what could have been Khuang Mueng. Some other cities might have had Khuang Mueng also.

The second part was a study on Wat Hua Khuang in 8 places of different cities. The conclusion was that Wat Hua Khuang was probably not a major component of a city construction plan and was unlikely to have been a cultural pattern in Lanna in the past. There was no mention of them or legend about them dating earlier than the 23rd Century, BE. Wat Hua Khuang appeared in several cities around the second half of the 24th Century, BE. The tradition of having Wat Hua Khuang or Khuang Mueng seems to have been popular in ancient times in Mueng Keng Tung and Mueng Yong in Shan State of Myanmar and Mueng Chiangrung in Yunnan, China. Thus, it is conjectured that Wat Hua Khuang found in some cities of Lanna must be related to the Lue ethnic group from Mueng Yong and Mueng Chiangrung and the Tai Khuen from Mueng Keng Tung who migrated to the area in the second half of the 24th Century BE. Thus, Wat Hua Khuang were mostly small temples of no significance to the cities. The existence of Wat Hua Khuang during that time reflected a significant social and cultural change resulting from the shift of people from various places into different cities which created some new cultural patterns in Lanna.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

คำนำ

หัวข้อการวิจัยเรื่อง "ข่วงเมืองและวัดหัวข่วงกับแบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนา" ในครั้งนี้ ได้รับแรงบันดาลใจจากการดำเนินงานโครงการบูรณะพระเจดีย์วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่ ของคณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ในปีพุทธศักราช ๒๕๓๘ ที่ได้รณรงค์หาทุนจากภาคประชาชนมาทำการบูรณะโบราณสถานโดยไม่ใช้งบประมาณของทางราชการ เพื่อให้เป็นกิจกรรมร่วมเฉลิมฉลอง ๗๐๐ ปี เมืองเชียงใหม่ ซึ่งในการดำเนินงานส่วนหนึ่งได้มีการประชุมเชิงปฏิบัติการเพื่อหาแนวทางในการทำงาน จึงทำให้ได้เห็นว่าวัดที่มีชื่อว่า "หัวข่วง" นั้น มิได้มีอยู่ที่เมืองเชียงใหม่เพียงแห่งเดียว แต่ยังปรากฏมีอยู่ในเมืองอื่นๆ อีกหลายแห่ง ทั้งในดินแดนล้านนา เช่นที่ เมืองนครลำปาง เมืองพะเยา เมืองแพร่ และเมืองน่าน ตลอดจนดินแดนใกล้เคียงที่เมืองเชียงตุง เมืองยอง เขตรัฐชาน ประเทศพม่า และเมืองเชียงรุ่ง เขตมณฑลยูนนาน ประเทศจีนอีกด้วย ปรากฏการณ์ดังกล่าวนับได้ว่าเป็นเรื่องที่น่าสนใจที่สะท้อนให้เห็นถึงความมีประวัติศาสตร์และแบบแผนทางวัฒนธรรมร่วมกันของกลุ่มบ้านเมืองในอนุภูมิภาคแถบนี้ จึงเป็นมูลเหตุให้เกิดความสนใจที่จะทำการศึกษา

งานวิจัยครั้งนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากงบประมาณแผ่นดิน หมวดเงินอุดหนุนการวิจัย ของคณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ประจำปีงบประมาณ ๒๕๔๔ - ๒๕๔๕ ผลงานการวิจัยที่ได้รับความสำเร็จเป็นอย่างดีดังรูปเล่มที่ปรากฏนี้ได้รับการสนับสนุนและความร่วมมือจากหน่วยงาน ตลอดจนบุคคลหลายๆ ฝ่าย อาทิ

วัดหัวข่วงและเจ้าอาวาสวัดหัวข่วงของเมืองต่างๆ เช่น วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่ วัดหัวขัว(วัดหัวข่วงนางเหลียว) เมืองลำพูน วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(ลำปาง) วัดหัวข่วง เมืองแพร่ วัดหัวข่วง เมืองน่าน และวัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา

คุณวิเศษ เพชรประดับ ผู้อำนวยการพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเชียงใหม่ และคุณวงศ์ฉัตร ฉัตรกุล ณ อยุธยา นายช่างศิลปกรรม สำนักงานโบราณคดี กรมศิลปากร ซึ่งได้สนับสนุนข้อมูลและการเขียนแบบแผนผังโบราณสถานวัดหัวข่วง เมืองน่าน คุณอุดม ภิรมย์วงศ์ เจ้าหน้าที่กรมศิลปากร ประจำจังหวัดพะเยา ได้ช่วยเหลือในการเก็บข้อมูลและทำแผนผังเกี่ยวกับเมืองพะเยาและวัดหัวข่วง เมืองพะเยา คุณเกษม ไชยวงศ์ คุณทนงศักดิ์ ชัยเรืองฤทธิ์ และคุณอำนวย นันตากาศ เจ้าหน้าที่ของสำนักงานโบราณคดีที่ ๘ เชียงใหม่ และคุณผสม นาระตะ สำนักงานโบราณคดี กรมศิลปากร ซึ่งได้ช่วยเหลือการค้นคว้าข้อมูล เขียนแบบแผนผังโบราณสถานและเขียนลวดลายประดับโบราณสถานต่างๆ หลายแห่ง

อาจารย์แสวง มาละแซม โรงเรียนยุพราชวิทยาลัย จังหวัดเชียงใหม่ ได้กรุณาให้ข้อมูลเกี่ยวกับวัดหัวขัว จังหวัดลำพูน คุณสุวิทย์ อาทิตย์ บ้านท่ากาน อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ช่วยเหลือในด้านข้อมูลเกี่ยวกับวัดหัวข่วง เวียงท่ากาน อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ณรงค์ สมิทธิธรรม สถาบันราชภัฏลำปาง และอาจารย์ศักดิ์ รัตนชัย นายกสมาคมเพื่อการรักษาสมบัติวัฒนธรรม ประจำจังหวัดลำปาง ได้ช่วยเหลือสนับสนุนการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับเมืองนครลำปางและวัดหัวข่วง จังหวัดลำปาง

อาจารย์วิถี พานิชพันธุ์ และ คุณนวลศรี ลิขิตอนุรักษ์ เลขานุการคณะคณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ช่วยเหลือในการแปลเอกสาร อาจารย์สืบศักดิ์ แสนยาเกียรติคุณ และคุณจรัล มีลอย คณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ช่วยเหลือในการจัดทำภาพประกอบและออกแบบปกรายงานการวิจัย ตลอดจนนายภูเดช แสนสา และนายชาญคณิต อาวรณ์ นักศึกษาคณะวิจิตรศิลป์ ซึ่งได้สนับสนุนการสำรวจเมืองลองเก่าและการเขียนแบบโบราณสถานบางส่วน

จึงขอกราบขอบพระคุณพระคุณเจ้าและขอบพระคุณผู้มีส่วนช่วยเหลือสนับสนุนการวิจัยในครั้งนี้เป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้ และหวังเป็นอย่างยิ่งว่ารายงานการวิจัยในหัวข้อเรื่อง “ข่วงเมืองและวัดหัวข่วงกับแบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนา” ฉบับนี้ จะเป็นประโยชน์ต่อแวดวงวิชาการและผู้สนใจทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีโดยทั่วไป.

รองศาสตราจารย์สุรพล ดำริห์กุล
ภาควิชาศิลปะไทย คณะวิจิตรศิลป์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
๑ ตุลาคม ๒๕๔๕

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

สารบาญเรื่อง

		หน้า
บทคัดย่อ		
Abstract		
คำนำ		
สารบาญเรื่อง		
สารบาญภาพ		
สารบาญแผนที่		
สารบาญแผนผัง		
สารบาญลายเส้น		
บทนำ		1
บทที่ ๑	ความรู้เกี่ยวกับข่วงเมืองและวัดหัวข่วงกับแบบแผนของเมือง ในล้านนาในช่วงเวลาที่ผ่านมา	6
	ข่วงเมืองกับวัดหัวข่วง	6
	ความหมายของคำว่า “เมือง” “เวียง” และ “เชียง”	9
	แบบแผนของเมือง	12
บทที่ ๒	ประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมืองในเขตที่ราบลุ่ม แม่น้ำปิง วัง ยม และน่าน	29
	เมืองเชียงใหม่	31
	ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์	31
	ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมือง	
	เมืองลำพูน หรือหริภุญไชย	46
	ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์	46
	ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมือง	49
	เมืองเขลางค์นคร หรือนครลำปาง	55
	ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์	55
	ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมือง	61

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

		หน้า
	เมืองแพร่	67
	ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์	
	ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมือง	72
	เมืองน่าน	77
	ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์	77
	ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมือง	82
บทที่ ๓	ประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมืองในเขตที่ราบของ	
	จังหวัดเชียงราย พะเยา และแม่ฮ่องสอน	94
	เมืองพะเยา	94
	ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์	94
	ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมือง	97
	เมืองเชียงราย	103
	ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์	103
	ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมือง	107
	เมืองเชียงแสน	111
	ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์	111
	ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมือง	115
	เมืองแม่ฮ่องสอน	120
	ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์	120
	ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมือง	123
บทที่ ๔	พัฒนาการทางประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมือง	
	ในดินแดนล้านนา	128
	กำเนิดและพัฒนาการของเมือง	128
	แบบแผนและองค์ประกอบของเมือง	133
	หลักเมือง	133
	สะดือเมือง	137
	มิ่งเมือง	146
	มหาธาตุกลางเมือง	149
	ข่วงเมือง	154

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

หน้า

บทที่ ๕ ศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของวัดหัวข่วงในล้านนา
และนอกดินแดนล้านนา 161
วัดหัวข่วงในดินแดนล้านนา 162
วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่ 164
ที่ตั้งและประวัติความเป็นมา 164
การศึกษาทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม 167
(๑) พระธาตุเจดีย์ 168
(๒) พระวิหารหลวง 170
(๓) พระเจ้าแสนเมืองมาหลวง 176
วัดหัวข่วง เมืองนครลำปาง 180
ที่ตั้งและประวัติความเป็นมา 180
การศึกษาทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม 183
(๑)) พระวิหารหลวง 183
(๒) พระเจดีย์ประธาน 201
วัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา 204
ที่ตั้งและประวัติความเป็นมา 204
ศาสนสถานและสิ่งก่อสร้าง 207
วัดหัวข่วง เมืองแพร่ 209
ที่ตั้งและประวัติความเป็นมา 209
การศึกษาทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม 212
(๑)) พระวิหาร 212
(๒) พระเจดีย์ประธาน 221
วัดหัวข่วง เมืองน่าน 225
ที่ตั้งและประวัติความเป็นมา 225
การศึกษาทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม 229
(๑)) พระวิหาร 229
(๒) พระเจดีย์ประธาน 238
(๓) หอธรรม 245
วัดหัวข่วงนางเหลียว หรือ วัดหัวขัว เมืองลำพูน 251
ที่ตั้งและประวัติความเป็นมา 251
การศึกษาทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม 252
พระวิหาร 252

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

หน้า

วัดหัวข่วงร้าง เวียงท่ากาน 266
ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์เวียงท่ากาน 266
ลักษณะกายภาพและแบบแผน
ของเวียงท่ากาน 268
ประวัติความเป็นมาของวัดหัวข่วงร้าง 271
วัดหัวข่วงร้าง เมืองลองเก่า 274
ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์เมืองลอง 274
ลักษณะกายภาพของเมืองลองเก่า 277
วัดหัวข่วงร้าง เมืองลองเก่า 278
สรุปเรื่องราวของวัดหัวข่วงในล้านนา 280
วัดหัวข่วงนอกดินแดนล้านนา 284
เมืองเชียงตุง 284
ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ 284
ลักษณะกายภาพและองค์ประกอบของเมือง 286
เมืองยอง 288
ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ 288
ลักษณะกายภาพและองค์ประกอบของเมือง 290
เมืองเชียงรุ่ง 292
ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ 292
การปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงในล้านนา 294

บทที่ ๖ สรุป 304
บรรณานุกรม 320
ประวัติและผลงานของผู้วิจัย 330

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

สารบาญภาพ

		หน้า
ภาพที่ ๑	ภาพเก่าของคูเมืองและกำแพงเมืองเชียงใหม่ชั้นใน	16
ภาพที่ ๒	ภาพเก่าประตูเมืองของเมืองเชียงใหม่อดีต แต่ไม่ทราบว่าเป็นประตูเมืองใด	17
ภาพที่ ๓	แจ่งกู่เฮือง เมืองเชียงใหม่ ซึ่งอยู่ในตำแหน่งกาลกิณีเมือง (ภาพจากสำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ)	20
ภาพที่ ๔	พระเจดีย์หลวง วัดเจดีย์หลวงเมืองเชียงใหม่ศูนย์กลางของเมืองหรือเกตุเมือง	21
ภาพที่ ๕	ภาพเก่าวัดสวนดอก หรือบริวารเมือง ภาพนี้ถ่ายเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ เสด็จฯ ที่วัดแห่งนี้ เมื่อ พ.ศ ๒๔๖๘	21
ภาพที่ ๖	ภาพเก่าวัดเจ็ดยอด หรือวัดมหาโพธาราม ในตำแหน่งอายุเมือง (ภาพจากสำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ)	22
ภาพที่ ๗	แจ่งศรีภูมิ เมืองเชียงใหม่และวัดชัยศรีภูมิ ซึ่งอยู่ตรงกันข้ามคูเมืองคือตำแหน่งศรีเมือง	23
ภาพที่ ๘	แจ่งหัวลิน คือตำแหน่ง อายุเมือง	23
ภาพที่ ๙	คูเมืองและกำแพงเมืองเชียงใหม่ชั้นใน	32
ภาพที่ ๑๐	คูเมืองและกำแพงเมืองเชียงใหม่ชั้นใน	33
ภาพที่ ๑๑	ป้อมแจ่งหัวลิน เมืองเชียงใหม่	34
ภาพที่ ๑๒	ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณที่ตั้งเมืองเชียงใหม่	35
ภาพที่ ๑๓	ป้อมแจ่งศรีภูมิ เมืองเชียงใหม่	37
ภาพที่ ๑๔	ป้อมแจ่งขะต๋ำ เมืองเชียงใหม่	38
ภาพที่ ๑๕	ป้อมแจ่งกู่เฮือง เมืองเชียงใหม่	38
ภาพที่ ๑๖	ประตูเชียงใหม่ เมืองเชียงใหม่	39
ภาพที่ ๑๗	ประตูสวนดอก เมืองเชียงใหม่	40
ภาพที่ ๑๘	บริเวณกลางเวียงเชียงใหม่ ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งของข่วงหลวงหรือข่วงเมือง ภาพนี้ถ่ายเมื่อ พ.ศ ๒๕๐๖ โดยบุญเสริม สาตราภัย	41
ภาพที่ ๑๙	ศาลารัฐบาลมณฑลพายัพ ต่อมาถูกใช้เป็นศาลากลางจังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันเป็นหอศิลปวัฒนธรรมเมืองเชียงใหม่ภาพนี้ถ่ายเมื่อ พ.ศ ๒๔๗๐	42
ภาพที่ ๒๐	ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณเมืองลำพูนหรือหริภุญไชย	47
ภาพที่ ๒๑	ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณเมืองลำพูนหรือเมืองหริภุญไชย	49
ภาพที่ ๒๒	กำแพงเมืองลำพูนที่สร้างขึ้นใหม่	50

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

หน้า

ภาพที่ ๒๓	ภาพเก่าของกำแพงเมืองลำพูน ซึ่งถูกรื้อถอนไปหมดแล้ว (ภาพจากสำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ)	51
ภาพที่ ๒๔	คูเมืองด้านทิศเหนือของเมืองลำพูนหรือเมืองหริภุญไชย	52
ภาพที่ ๒๕	ประตูช้างสี หรือประตูช้างสีหัวเวียง ทางด้านทิศเหนือของเมืองลำพูน หรือเมืองหริภุญไชย	52
ภาพที่ ๒๖	ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณที่ตั้งตัวจังหวัดลำปาง ซึ่งมีร่องรอยของเมืองโบราณปรากฏอยู่สามเมือง คือ เวียงเขลางค์นคร เวียงนครหรือลคอร และเวียงนครลำปาง	55
ภาพที่ ๒๗	ประตูม่าหรือประตูม้าทางด้านทิศเหนือของเวียงเขลางค์นคร	59
ภาพที่ ๒๘	ประตูท่านางเหลียวและแนวกำแพงดินของเวียงเขลางค์นคร	60
ภาพที่ ๒๙	หออะม๊อกหรือป้อมปืน ส่วนหนึ่งของกำแพงเวียงนครลำปาง ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้	63
ภาพที่ ๓๐	แนวคันดินกำแพงเมืองเวียงแพร่โบราณ	68
ภาพที่ ๓๑	ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณเมืองแพร่	69
ภาพที่ ๓๒	คูเมืองของเวียงแพร่ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ยังเหลืออยู่	71
ภาพที่ ๓๓	คูเมืองของเมืองน่านเก่าทางด้านทิศใต้	80
ภาพที่ ๓๔	แนวคันดิน กำแพงเมืองน่านเก่า ด้านทิศใต้	83
ภาพที่ ๓๕	ภาพเก่าของหัวอะม๊อก หรือป้อมปืนใหญ่ และกำแพงเมืองน่านเก่าทางด้านทิศเหนือ	84
ภาพที่ ๓๖	กำแพงเมืองน่านที่เหลืออยู่ในปัจจุบัน	85
ภาพที่ ๓๗	ภาพเก่าของหอคำเมืองน่าน สร้างขึ้นใน พ.ศ ๒๔๔๖	86
ภาพที่ ๓๘	คูเมืองของเวียงพะเยาที่เหลืออยู่ทางด้านทิศเหนือ	97
ภาพที่ ๓๙	ภาพเสก็ตกำแพงเวียงเชียงราย โดยคณะสำรวจชาวฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ ๒๔๒๗	104
ภาพที่ ๔๐	กำแพงเมืองเชียงรายที่สร้างขึ้นใหม่ ทางด้านทิศตะวันออก เมื่อ พ.ศ ๒๕๓๑	108
ภาพที่ ๔๑	วัดกลางเวียง เมืองเชียงราย	109
ภาพที่ ๔๒	ภาพถ่ายทางอากาศที่ตั้งเวียงเชียงแสน	111
ภาพที่ ๔๓	วัดป่าสัก เมืองเชียงแสน	114
ภาพที่ ๔๔	ป้อมและประตูเชียงแสนหรือประตูหนสักเวียงเชียงแสน	116
ภาพที่ ๔๕	แนวกำแพงเมืองเวียงเชียงแสน	116
ภาพที่ ๔๖	กำแพงเมืองเวียงเชียงแสน ด้านในเมือง	117
ภาพที่ ๔๗	คูเมืองเวียงเชียงแสน	117

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

หน้า

ภาพที่ ๔๘	พระธาตุจอมกิตติ เมืองเชียงแสน	118
ภาพที่ ๔๙	ภาพเมืองแม่ฮ่องสอนจากดอยกองมู	120
ภาพที่ ๕๐	หนองจองคำ กลางเมืองแม่ฮ่องสอน	122
ภาพที่ ๕๑	วัดจองกลาง กลางเมืองแม่ฮ่องสอน	122
ภาพที่ ๕๒	พระธาตุดอยกองมู เมืองแม่ฮ่องสอน	124
ภาพที่ ๕๓	วัดหัวเวียง เมืองแม่ฮ่องสอน	124
ภาพที่ ๕๔	ศาลหลักเมือง เมืองนครลำปาง	134
ภาพที่ ๕๕	หลักเมือง ๓ หลักของเมืองนครลำปาง ที่ย้ายมาจากที่ตั้งเดิม มาตั้งขึ้นใหม่ที่บริเวณหอคำ ซึ่งก็คือ ศาลหลักเมืองของ เมืองนครลำปางในทุกวันนี้	135
ภาพที่ ๕๖	ศาลหลักเมืองของเมืองพะเยา	135
ภาพที่ ๕๗	ศาลหลักเมืองของเมืองแพร่	136
ภาพที่ ๕๘	วิหารสะดือเมือง ภายในวัดพระธาตุหริภุญไชย	137
ภาพที่ ๕๙	ภาพเจดีย์ประธานวัดสะดือเมืองร้าง กลางเวียงเชียงใหม่ก่อนได้รับการบูรณะ ภายในพระเจดีย์องค์นี้พบมีเจดีย์ทรงปราสาทแบบห้ายอดสมัยเชียงใหม่ยุคต้นถูกสร้างครอบทับ	138
ภาพที่ ๖๐	เสาสะดือเมือง ที่วัดกลางเวียงภายใน เมืองเชียงราย	139
ภาพที่ ๖๑	เสาสะดือเมืองของเมืองเชียงรายที่สร้างขึ้นใหม่บนยอดดอยตอง เมื่อ พ.ศ ๒๕๓๑	143
ภาพที่ ๖๒	เจดีย์แปดเหลี่ยม วัดสะดือเมืองร้าง สมัยเชียงใหม่ยุคต้น	144
ภาพที่ ๖๓	วิหารเสาอินทขิล ภายในวัดเจดีย์หลวง กลางเวียงเชียงใหม่	145
ภาพที่ ๖๔	วัดสะดือเมือง หรือวัดอินทขิลร้าง กลางเวียงเชียงใหม่	145
ภาพที่ ๖๕	ศาลประดิษฐานเสามิ่งเมือง ภายในวัดมิ่งเมือง เมืองน่าน	146
ภาพที่ ๖๖	เสามิ่งเมือง ภายในวัดมิ่งเมือง เมืองน่าน	146
ภาพที่ ๖๗	พระธาตุมิ่งเมือง วัดพระบาทมิ่งเมือง เมืองแพร่	147
ภาพที่ ๖๘	พระธาตุหริภุญไชย เมืองหริภุญไชยหรือเมืองลำพูน	149
ภาพที่ ๖๙	พระธาตุดอนเต้า วัดพระแก้วดอนเต้าสุชาดาราม ภายในเวียงเขลางค์นคร	150
ภาพที่ ๗๐	พระธาตุเชียงภูมิหรือพระธาตุศรีจอมไคล วัดปงสนุก ภายในเวียงนคร หรือลคอรลำปาง	150
ภาพที่ ๗๑	พระธาตุเจดีย์หลวง วัดเจดีย์หลวง เมืองเชียงใหม่	151
ภาพที่ ๗๒	พระธาตุช้างค้ำ วัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำ เมืองน่าน	151
ภาพที่ ๗๓	พระธาตุหลวงหรือพระธาตุเจดีย์หลวง เมืองเชียงแสน	152
ภาพที่ ๗๔	พระธาตุดอยตองหรือดอยทอง เมืองเชียงราย	152

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

หน้า

ภาพที่ ๗๕	บริเวณลานด้านหน้าอนุสาวรีย์สามกษัตริย์และศาลามณฑลพายัพ ซึ่งเดิมเคยเป็นส่วนหนึ่งของข่วงเมือง หรือข่วงหลวง เมืองเชียงใหม่	154
ภาพที่ ๗๖	บริเวณสนามด้านหน้าพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติน่าน หรือหอคำของเจ้าผู้ครองนครน่าน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของข่วงเมืองหรือข่วงสนามหลวงของเมืองน่านในอดีต	155
ภาพที่ ๗๗	พระธาตุเจดีย์ วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่	163
ภาพที่ ๗๘	พระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่หลังเก่าปัจจุบันถูกรื้อถอนไปแล้ว	164
ภาพที่ ๗๙	พระธาตุเจดีย์ วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่	167
ภาพที่ ๘๐	พระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่	169
ภาพที่ ๘๑	หน้าบันและลวดลายประดับหน้าบันด้านหน้าพระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่	173
ภาพที่ ๘๒	คันทวยแบบที่หนึ่งของพระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง	174
ภาพที่ ๘๓	คันทวยแบบที่สองของ พระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง	175
ภาพที่ ๘๔	พระเจ้าแสนเมืองมาหลวง ประดิษฐานภายในพระอุโบสถ วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง	177
ภาพที่ ๘๕	พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	179
ภาพที่ ๘๖	พระวิหารหลวง วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	180
ภาพที่ ๘๗	พระวิหารหลวง วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	183
ภาพที่ ๘๘	ช่อฟ้าวิหาร วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	186
ภาพที่ ๘๙	ปราสาทเฟื้อง วิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	187
ภาพที่ ๙๐	ลวดลายประดับบริเวณหน้าบันและโก่งคิ้ว วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	190
ภาพที่ ๙๑	ลวดลายประดับบริเวณหน้าบันและโก่งคิ้ว วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	190
ภาพที่ ๙๒	ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านใต้ วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	193
ภาพที่ ๙๓	ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านเหนือ วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	193
ภาพที่ ๙๔	คันทวยแบบที่ ๑ ของวิหาร วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	194
ภาพที่ ๙๕	ลวดลายประดับคันทวยแบบที่ ๒ วิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	196
ภาพที่ ๙๖	คันทวยแบบที่ ๓ ของวิหาร วัดหัวข่วงเมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	197

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

หน้า

ภาพที่ ๙๗	คันทวยแบบที่ ๔ วิหาร วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	199
ภาพที่ ๙๘	ลวดลายประดับคันทวยแบบที่ ๕ วิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	199
ภาพที่ ๙๙	เจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองขลางค์นคร(นครลำปาง)	201
ภาพที่ ๑๐๐	เจดีย์ประธาน วัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา	203
ภาพที่ ๑๐๑	ซุ้มประตูด้านหน้า วัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา	204
ภาพที่ ๑๐๒	พระวิหาร วัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา	206
ภาพที่ ๑๐๓	พระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	208
ภาพที่ ๑๐๔	พระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	211
ภาพที่ ๑๐๕	ลวดลายประดับหน้าบันด้านหน้าพระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	217
ภาพที่ ๑๐๖	ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านทิศใต้ของพระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	218
ภาพที่ ๑๐๗	ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านทิศเหนือของพระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	218
ภาพที่ ๑๐๘	ลวดลายบานประตูด้านหน้า พระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	220
ภาพที่ ๑๐๙	บานหน้าต่างพระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	221
ภาพที่ ๑๑๐	บานหน้าต่างพระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	221
ภาพที่ ๑๑๑	เจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองแพร่	223
ภาพที่ ๑๑๒	ภาพเก่าเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน	224
ภาพที่ ๑๑๓	พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน	226
ภาพที่ ๑๑๔	พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน	227
ภาพที่ ๑๑๕	ลวดลายประดับหน้าบันด้านหน้า พระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองน่าน	234
ภาพที่ ๑๑๖	ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านทิศใต้ พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน	236
ภาพที่ ๑๑๗	ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านทิศเหนือ พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน	237
ภาพที่ ๑๑๘	พระเจดีย์ประธาน วัดหัวข่วง เมืองน่าน	238
ภาพที่ ๑๑๙	ซุ้มจระนำเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน	241
ภาพที่ ๑๒๐	ลวดลายปูนปั้นประดับซุ้มจระนำเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน	242
ภาพที่ ๑๒๑	เทวดาปูนปั้นประดับมุมผนังเรือนธาตุเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน	243

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

หน้า

ภาพที่ ๑๒๒	เทวดาปูนปั้นประดับมุมผนังเรือนธาตุเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน	244
ภาพที่ ๑๒๓	เทวดาปูนปั้นประดับมุมผนังเรือนธาตุเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน	244
ภาพที่ ๑๒๔	หอธรรมด้านหน้าวัดหัวข่วง เมืองน่าน	245
ภาพที่ ๑๒๕	หอธรรมด้านข้าง วัดหัวข่วง เมืองน่าน	247
ภาพที่ ๑๒๖	ลวดลายประดับหน้าบัน หอธรรม วัดหัวข่วง เมืองน่าน	248
ภาพที่ ๑๒๗	พระวิหารวัดหัวข่วงนางเหลียวหรือวัดหัวขัว เมืองลำพูน	251
ภาพที่ ๑๒๘	ลวดลายประดับหน้าบันพระวิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	257
ภาพที่ ๑๒๙	ลวดลายประดับหน้าบัน ปีกนก วิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	259
ภาพที่ ๑๓๐	ลวดลายประดับหน้าบัน ปีกนก วิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	259
ภาพที่ ๑๓๑	คันทวยแบบที่ ๑ วิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	261
ภาพที่ ๑๓๒	คันทวยแบบที่ ๒ วิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	262
ภาพที่ ๑๓๓	คันทวยแบบที่ ๓ วิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	262
ภาพที่ ๑๓๔	คันทวยแบบที่ ๔ วิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	263
ภาพที่ ๑๓๕	เจดีย์ทรงแปดเหลี่ยม เจดีย์ประธานของกลุ่มโบราณสถานกลางเวียงเวียงท่ากาน	265
ภาพที่ ๑๓๖	คูเมือง เวียงท่ากาน	266
ภาพที่ ๑๓๗	กลุ่มโบราณสถานกลางเวียงท่ากาน	267
ภาพที่ ๑๓๘	โบราณสถานวัดหัวข่วงร้าง เวียงท่ากาน	269
ภาพที่ ๑๓๙	ทรากเจดีย์ ด้านหลังวิหารวัดหัวข่วงร้าง เวียงท่ากาน	270
ภาพที่ ๑๔๐	พระธาตุไฮสร้อย วัดพระธาตุไฮสร้อย เมืองลองเก่า	273
ภาพที่ ๑๔๑	แม่น้ำยมที่ไหลผ่านเมืองลองเก่า บริเวณวัดพระธาตุไฮสร้อย	275
ภาพที่ ๑๔๒	ร่องรอยของคูน้ำและกำแพงเมืองเมืองลองเก่าที่เหลืออยู่ ซึ่งปัจจุบันบางส่วนถูกไถและปรับเปลี่ยนเป็นที่นา	278
ภาพที่ ๑๔๓	วัดพระธาตุไฮสร้อย ภายในตัวเวียงเมืองลองเก่า	279
ภาพที่ ๑๔๔	วัดราชฐานหลวงหัวข่วง กลางเวียงเชียงตุง	284
ภาพที่ ๑๔๕	กลางเวียงเมืองยอง ในเขตรัฐชาน ประเทศพม่า ซึ่งบริเวณปลายสุดของถนนนี้เป็นที่ตั้งวัดหัวข่วงราชฐาน	288
ภาพที่ ๑๔๖	พระธาตุจอมยอง ตั้งอยู่บนภูเขา นอกตัวเมืองเวียงยอง	289
ภาพที่ ๑๔๗	พระธาตุเจดีย์ภายในวัดหัวข่วงราชฐาน เมืองยอง	291
ภาพที่ ๑๔๘	วัดแห่งหนึ่งทางตอนใต้ของเมืองเชียงรุ่งในทุกวันนี้	292

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

สารบาญแผนที่

		หน้า
แผนที่ ๑	ผังของเมืองเชียงใหม่และสถานที่ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับทักษาของเมือง	19
แผนที่ ๒	แผนที่ที่ตั้งแคว้นล้านนาและเมืองสำคัญๆ ในล้านนา	30
แผนที่ ๓	แผนที่เมืองเชียงใหม่ในสภาพปัจจุบัน	31
แผนที่ ๔	ผังเมืองเชียงใหม่โบราณ	36
แผนที่ ๕	เมืองลำพูนหรือเมืองหริภุญไชยในปัจจุบัน	48
แผนที่ ๖	ผังเมืองลำพูนหรือหริภุญไชยในสมัยโบราณ	50
แผนที่ ๗	แผนที่ที่ตั้งตัวจังหวัดลำปางในปัจจุบัน	56
แผนที่ ๘	ผังเมืองโบราณเวียงเขลางค์นคร เวียงนครหรือลคอร และเวียงนครลำปาง	58
แผนที่ ๙	แผนผังเมืองแพร่ในสภาพปัจจุบัน	70
แผนที่ ๑๐	ผังเมืองโบราณเวียงแพร่	73
แผนที่ ๑๑	แผนที่เมืองน่านในสภาพปัจจุบัน	79
แผนที่ ๑๒	ผังเมืองโบราณเวียงน่าน	82
แผนที่ ๑๓	เมืองโบราณบริเวณโดยรอบกว๊านพะเยา	96
แผนที่ ๑๔	ผังเวียงพะเยาโบราณ	98
แผนที่ ๑๕	เมืองพะเยา ซึ่งเป็นที่ตั้งตัวจังหวัดพะเยาในสภาพปัจจุบัน	99
แผนที่ ๑๖	ผังเวียงเชียงรายโบราณ	105
แผนที่ ๑๗	ผังเมืองเชียงรายในทุกวันนี้	107
แผนที่ ๑๘	ผังเมืองเชียงแสนในปัจจุบัน	112
แผนที่ ๑๙	ผังเวียงเชียงแสนโบราณ	115
แผนที่ ๒๐	ผังเมืองแม่ฮ่องสอนในปัจจุบัน	123
แผนที่ ๒๑	แผนที่ที่ตั้งวัดข่วงในเมืองต่างๆ ของล้านนา	162
แผนที่ ๒๒	แผนที่ตัวเมืองโบราณเวียงท่ากาน	268
แผนที่ ๒๓	แผนที่ที่ตั้งเมืองลองเก่า	277
แผนที่ ๒๔	แผนที่ที่ตั้งเมืองเชียงตุง เมืองยอง และเมืองเชียงรุ่ง	285
แผนที่ ๒๕	แผนที่เวียงเชียงตุง (จากหนังสือเรื่อง “เมืองเชียงตุง” ของอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และคณะ)	287
แผนที่ ๒๖	แผนที่เวียงยอง (จากหนังสือเรื่อง“คนยองย้ายแผ่นดิน”ของ แสวง มาละแซม)	290

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

สารบาญแผนผัง

		หน้า
แผนผังที่ ๑	แผนผังบริเวณ วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่	166
แผนผังที่ ๒	ผังรูปตั้งพระธาตุเจดีย์วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่	168
แผนผังที่ ๓	รูปตั้งด้านข้างพระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่	170
แผนผังที่ ๔	แผนผังพระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่	170
แผนผังที่ ๕	ผังรูปตั้งด้านหน้า พระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่	171
แผนผังที่ ๖	ผังรูปตั้งด้านหลังพระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่	172
แผนผังที่ ๗	ผังบริเวณวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	181
แผนผังที่ ๘	รูปตั้งด้านข้างวิหารหลวงวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	184
แผนผังที่ ๙	ผังวิหารหลวงวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	184
แผนผังที่ ๑๐	ด้านหน้าวิหารหลวงวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	185
แผนผังที่ ๑๑	รูปตั้งด้านหลังวิหารหลวง วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	186
แผนผังที่ ๑๒	เจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองขลางค์นคร(นครลำปาง)	201
แผนผังที่ ๑๓	ผังบริเวณวัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา	205
แผนผังที่ ๑๔	ผังบริเวณวัดหัวข่วง เมืองแพร่	210
แผนผังที่ ๑๕	รูปตั้งด้านข้างพระวิหารวัดหัวข่วง เมืองแพร่	213
แผนผังที่ ๑๖	ผังพระวิหารวัดหัวข่วง เมืองแพร่	213
แผนผังที่ ๑๗	ผังรูปตั้งด้านหน้าพระวิหารวัดหัวข่วง เมืองแพร่	214
แผนผังที่ ๑๘	เจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองแพร่	222
แผนผังที่ ๑๙	ผังบริเวณวัดหัวข่วง เมืองน่าน	225
แผนผังที่ ๒๐	ผังพระวิหารด้านข้างวัดหัวข่วง เมืองน่าน	230
แผนผังที่ ๒๑	ผังพระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน	230
แผนผังที่ ๒๒	ผังรูปตั้งด้านหน้าพระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน	231
แผนผังที่ ๒๓	ผังรูปตั้งด้านหลังพระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน	232
แผนผังที่ ๒๔	พระเจดีย์วัดหัวข่วง เมืองน่าน	239
แผนผังที่ ๒๕	พระเจดีย์วัดโลกโมฬี เมืองเชียงใหม่	239
แผนผังที่ ๒๖	รูปตั้งด้านหน้า หอธรรมวัดหัวข่วง เมืองน่าน	246

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

หน้า

แผนผังที่ ๒๗	แผนผังหอธรรมวัดหัวข่วง เมืองน่าน	246
แผนผังที่ ๒๘	ผังรูปตั้งด้านข้าง หอธรรมวัดหัวข่วง เมืองน่าน	247
แผนผังที่ ๒๙	ผังรูปตั้งด้านข้าง พระวิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	253
แผนผังที่ ๓๐	แผนผังพระวิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	253
แผนผังที่ ๓๑	ผังรูปตั้งด้านหน้า พระวิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	254
แผนผังที่ ๓๒	ผังรูปตั้งด้านหลังพระวิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	255

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

สารบาญลายเส้น

		หน้า
ลายเส้นที่ ๑	หน้าบันและลวดลายประดับหน้าบันด้านหน้าพระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่	173
ลายเส้นที่ ๒	คันทวยแบบที่หนึ่งของพระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง	174
ลายเส้นที่ ๓	คันทวยแบบที่สองของ พระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง	175
ลายเส้นที่ ๔	ปลายป้านลมหรือหางหงส์รูปเศียรพญานาคประดับพระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง	175
ลายเส้นที่ ๕	ช่อฟ้าวิหาร วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	186
ลายเส้นที่ ๖	ปราสาทเฟื้อง วิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	187
ลายเส้นที่ ๗	ลวดลายประดับหน้าบันด้านหน้าพระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	189
ลายเส้นที่ ๘	ลวดลายประดับหน้าบัน วิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	191
ลายเส้นที่ ๙	ลวดลายประดับหน้าบันโก่งคิ้ว วิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	191
ลายเส้นที่ ๑๐	ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านใต้ วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	192
ลายเส้นที่ ๑๑	ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านเหนือ วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	192
ลายเส้นที่ ๑๒	คันทวยแบบที่ ๑ ของวิหาร วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	194
ลายเส้นที่ ๑๓	ลวดลายประดับคันทวยแบบที่ ๑ แตกต่างกันหลายแบบของวิหาร วัดหัวข่วงเมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	195
ลายเส้นที่ ๑๔	ลวดลายประดับคันทวยแบบที่ ๒ วิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	196
ลายเส้นที่ ๑๕	ลวดลายประดับคันทวยแบบที่ ๓ วิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	198
ลายเส้นที่ ๑๖	คันทวยแบบที่ ๔ วิหาร วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	199
ลายเส้นที่ ๑๗	ลวดลายประดับคันทวยแบบที่ ๕ วิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)	199
ลายเส้นที่ ๑๘	ลวดลายประดับบริเวณหน้าบันด้านหน้าพระวิหาร วัดหัวข่วงเมืองแพร่	216
ลายเส้นที่ ๑๙	ลวดลายประดับหน้าบันด้านหน้าพระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	217

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

หน้า

ลายเส้นที่ ๒๐	ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านทิศใต้ ของพระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	218
ลายเส้นที่ ๒๑	ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านทิศเหนือของพระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	218
ลายเส้นที่ ๒๒	ลวดลายบานประตูด้านหน้า พระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	220
ลายเส้นที่ ๒๓	ลวดลายบานประตูด้านหน้า พระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	220
ลายเส้นที่ ๒๔	ลวดลายบานประตูด้านหน้า พระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่	220
ลายเส้นที่ ๒๕	ลวดลายประดับบริเวณหน้าบันวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน	233
ลายเส้นที่ ๒๖	ลวดลายประดับหน้าบัน พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน	235
ลายเส้นที่ ๒๗	ลวดลายประดับหน้าบันโก่งคิ้ว พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน	235
ลายเส้นที่ ๒๘	ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านทิศใต้ พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน	236
ลายเส้นที่ ๒๙	ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านทิศเหนือพระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองน่าน	237
ลายเส้นที่ ๓๐	ซุ้มจระนำเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน	241
ลายเส้นที่ ๓๑	ลวดลายปูนปั้นประดับซุ้มจระนำเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน	242
ลายเส้นที่ ๓๒	ลวดลายประดับหน้าบัน หอธรรม วัดหัวข่วง เมืองน่าน	248
ลายเส้นที่ ๓๓	ลวดลายประดับบริเวณหน้าบัน พระวิหารวัดหัวข่วงนางเหลียว หรือวัดหัวขัว เมืองลำพูน	250
ลายเส้นที่ ๓๔	ลวดลายประดับหน้าบัน พระวิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	258
ลายเส้นที่ ๓๕	ลวดลายประดับหน้าบัน ปีกนก วิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	259
ลายเส้นที่ ๓๖	คันทวยแบบที่ ๑ วิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	261
ลายเส้นที่ ๓๗	คันทวยแบบที่ ๒ วิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	262
ลายเส้นที่ ๓๘	คันทวยแบบที่ ๓ วิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	262
ลายเส้นที่ ๓๙	คันทวยแบบที่ ๔ วิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน	263

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

บทนำ

การที่ปรากฏมีวัดชื่อว่า "หัวข่วง" อยู่ในเมืองสำคัญต่างๆ ของดินแดนล้านนาหลายแห่ง อาทิ เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองแพร่ เมืองน่าน และพะเยา ตลอดจนดินแดนใกล้เคียงเช่น เมืองเชียงตุง และเมืองยอง ในเขตประเทศพม่า กับเมืองเชียงรุ่ง ในประเทศจีนนั้น ถือเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมที่น่าสนใจอย่างหนึ่ง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความมีประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมร่วมกันของบ้านเมืองในอนุภูมิภาคแถบนี้

ในช่วงเวลาที่ผ่านมาได้มีความพยายามที่จะอธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า วัดหัวข่วงนั้นน่าจะมีที่มาจากคติของการสร้างวัดหรือธรรมเนียมในการตั้งชื่อวัดไปตามสถานที่ตั้ง เพราะพบว่าวัดหัวข่วงมักจะตั้งอยู่ทางตอนเหนือหรือบริเวณหัวของสนามหรือข่วง ซึ่งเป็นบริเวณพื้นที่ว่างกลางเวียง หรือสนามสำหรับใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมหรือกิจกรรมต่างๆ ของเมือง มีชื่อเรียกต่างๆ กันไปว่า ข่วงเมือง ข่วงสนาม ข่วงสนามหลวง และ ข่วงหลวง ดังนั้นจึงมีคตินิยมที่จะเรียกชื่อวัดที่ตั้งอยู่ทางตอนหัวของสนามนั้นว่า วัดหัวข่วง [1]

อย่างไรก็ตามปรากฏการณ์ของแบบแผนการมีวัดหัวข่วงและข่วงเมืองอยู่ในเมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนาและใกล้เคียงนั้น คงจะมีจุดเริ่มต้นที่เมืองเชียงใหม่ ซึ่งวัดหัวข่วงจะเป็นวัดสำคัญที่มีความเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์และเป็นสถานที่ประกอบการพระราชกุศลของกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ แบบแผนดังกล่าวจะคล้ายคลึงกับวัดพระศรีสรรเพชญของกรุงศรีอยุธยาและวัดพระศรีรัตนศาสดารามของกรุงรัตนโกสินทร์ จะแตกต่างกันก็เพียงที่วัดหัวข่วงของเมืองเชียงใหม่เป็นวัดที่มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่เท่านั้น โดยเหตุที่เมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนา ดังนั้นแบบแผนของเมืองในลักษณะดังกล่าวจึงได้เป็นแม่บทและแบบอย่างสำหรับเมืองต่างๆ ในราชอาณาจักรและดินแดนใกล้เคียง ด้วยเหตุนี้ในเวลาต่อมาจึงพบว่าเมืองสำคัญต่างๆ หลายแห่งทั้งในแคว้นล้านนาและในดินแดนที่อิทธิพลของล้านนาแผ่ขยายไปถึงจึงพบมีข่วงเมืองหรือข่วงหลวงและวัดหัวข่วงตั้งอยู่เป็นองค์ประกอบสำคัญของเมือง [2]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

อย่างไรก็ดีการที่จะถือว่าองค์ประกอบของการมีข่วงเมืองและวัดหัวข่วงเป็นแบบแผนของเมืองหรือแบบแผนทางวัฒนธรรมของล้านนานั้น ก็ยังไม่อาจจะกล่าวได้ชัดเจนนัก เนื่องจากยังมีเมืองสำคัญอีกหลายๆ แห่งในล้านนา เช่น เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน เมืองลำพูน และเมืองแม่ฮ่องสอน ตลอดจนเมืองขนาดกลางอื่นๆ ในล้านนาที่ไม่ปรากฏมีองค์ประกอบเมืองในลักษณะดังกล่าวนี้

ปรากฏการณ์ดังกล่าวจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจที่จะศึกษาหาคำอธิบาย จึงเป็นที่มาของโครงการวิจัยเรื่อง "ข่วงเมืองและวัดหัวข่วงกับแบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนา" เพื่อที่จะศึกษาหาคำตอบเกี่ยวกับแบบแผนของเมืองในล้านนา โดยเฉพาะการปรากฏมีข่วงเมืองและวัดหัวข่วงในเมืองสำคัญต่างๆ ในดินแดนล้านนาว่ามีความเป็นมาอย่างไร และปรากฏขึ้นมาตั้งแต่ช่วงเวลาใด

การวิจัยครั้งนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นการศึกษาถึงแบบแผนของเมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนา โดยเฉพาะเมืองที่มีองค์ประกอบของข่วงเมืองและวัดหัวข่วงปรากฏอยู่ในเมือง รวมทั้งศึกษาถึงประวัติความเป็นมา ตลอดจนแบบแผนทางศิลปะสถาปัตยกรรมของโบราณสถานภายในวัดหัวข่วงต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในเมืองหลายแห่งในล้านนา เพื่อให้ได้คำตอบที่ชัดเจนขึ้นของแบบแผนของเมืองและความเป็นมาของวัดหัวข่วงในเมืองต่างๆ เหล่านั้น

การศึกษาครั้งนี้มีขอบเขตของการวิจัยอยู่ในพื้นที่ ๘ จังหวัดของภาคเหนือตอนบนอันได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดเชียงราย จังหวัดลำพูน จังหวัดลำปาง จังหวัดแพร่ จังหวัดน่าน จังหวัดพะเยา และจังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งกระบวนการของการวิจัยครั้งนี้มีลักษณะเป็นการศึกษาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการของบ้านเมือง ตลอดจนแบบแผนของเมือง รวมทั้งประวัติความเป็นมาและแบบแผนทางศิลปะสถาปัตยกรรมของโบราณสถานภายในวัดหัวข่วง ที่ปรากฏอยู่ในเมืองต่างๆ ของล้านนา

ผลของการวิจัยครั้งนี้จะได้นำเสนอเรื่องราวไปตามลำดับบทต่างๆ ดังต่อไปนี้

บทนำ

กล่าวถึงความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาการวิจัย วัตถุประสงค์และขอบเขตของการศึกษา ตลอดจนแนวทางการนำเสนอรายงานการวิจัย

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

บทที่ ๑ ความรู้เกี่ยวกับข่วงเมืองและวัดหัวข่วงกับแบบแผนของเมืองในล้านนาในช่วงเวลาที่ผ่านมา

เป็นการศึกษาค้นคว้าภาคเอกสาร เพื่อให้ทราบถึงสถานะภาพทางความรู้ที่เกี่ยวกับแบบแผนของเมืองและข่วงเมืองกับวัดหัวข่วงในดินแดนล้านนาในช่วงเวลาที่ผ่านมา

บทที่ ๒ ประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมืองในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง วัง ยม และน่าน

เป็นการศึกษาถึงเรื่องราวทางประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมือง เพื่อให้ทราบถึงประวัติความเป็นมา ลักษณะทางกายภาพ ตลอดจนองค์ประกอบของสถานที่สำคัญของเมืองต่างๆ ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง แม่น้ำวัง แม่น้ำยม และแม่น้ำน่าน ของดินแดนล้านนา

บทที่ ๓ ประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมืองในเขตที่ราบของจังหวัดเชียงราย พะเยา และแม่ฮ่องสอน

เป็นการศึกษาถึงเรื่องราวทางประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมือง เพื่อให้ทราบถึงประวัติความเป็นมา ลักษณะทางกายภาพ ตลอดจนองค์ประกอบของสถานที่สำคัญของเมืองต่างๆ ในบริเวณที่ราบของจังหวัดเชียงราย พะเยา และแม่ฮ่องสอน

บทที่ ๔ พัฒนาการทางประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนา

เป็นการศึกษาวิเคราะห์ถึงกำเนิดและพัฒนาการ แบบแผนตลอดจนองค์ประกอบสำคัญๆ ของเมือง เช่น สะดือเมือง มิ่งเมือง เสาอินทะขอล เสาหลักเมือง พระมหาธาตุกลางเมือง และข่วงเมือง เป็นต้น

บทที่ ๕ ศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของวัดหัวข่วง

เป็นการศึกษาในรายละเอียดที่เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาและแบบแผนทางศิลปะสถาปัตยกรรมของวัดหัวข่วง ที่ปรากฏอยู่ในเมืองสำคัญต่างๆ ของล้านนา ตลอดจนวัดหัวข่วงที่ปรากฏอยู่นอกดินแดนล้านนา เพื่อเป็นการวิเคราะห์และตรวจสอบถึงระยะเวลาของการปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงในแต่ละเมือง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

บทที่ ๖ สรุป

สรุปผลที่ได้จากการทำการวิจัยครั้งนี้ทำให้ได้ความรู้เกี่ยวกับแบบแผนของเมืองสำคัญๆ ในดินแดนล้านนา ตลอดจนเรื่องราวทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของล้านนามากขึ้น โดยเฉพาะเรื่องราวที่เกี่ยวกับวัดหัวข่วงที่ปรากฏอยู่ในเมืองต่างๆ ของล้านนานั้น ได้ข้อสรุปว่า วัดที่มีชื่อว่า "หัวข่วง" เป็นวัดที่เพิ่งปรากฏขึ้นในเมืองบางแห่งของล้านนาในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งเป็นช่วงเวลาของการฟื้นฟูบ้านเมืองขึ้นมาใหม่หลังจากที่ร้างและล่มสลายไปในช่วงเวลาหนึ่งอันเนื่องมาจากภัยสงคราม ดังนั้นวัดหัวข่วงต่างๆ เหล่านั้นจึงมิได้เป็นองค์ประกอบสำคัญของเมืองในล้านนามาแต่ดั้งเดิม

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่เกี่ยวกับโบราณสถานและแบบแผนของเมืองสำคัญต่างๆ ในดินแดนล้านนา จึงเป็นที่คาดหวังว่าผลของการวิจัยในครั้งนี้จะทำให้ความรู้ที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์และแบบแผนของบ้านเมือง ตลอดจนเรื่องราวทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของล้านนามีความชัดเจนและสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เชิงอรรถบทนำ

1 อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, "เชียง หรือ เมือง : ข้อสังเกตบางประการ", เอกสารโรเนียวประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง **ศิลปวัฒนธรรม ๕ เชียง** จัดโดยศูนย์ศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูเชียงราย และหน่วยศึกษานิเทศน์ กรมการฝึกหัดครูวันที่ ๑ - ๓ มีนาคม ๒๕๓๗, หน้า ๖.

2 สุรพล ดำริห์กุล, "วัดหัวข่วง : แบบแผนของวัดสำคัญในล้านนา", **แผ่นดินล้านนา,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๕), หน้า ๑๕๒ - ๑๖๕.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

บทที่ ๑
ความรู้เกี่ยวกับข่วงเมืองและวัดหัวข่วง กับแบบแผนของเมืองในล้านนาในช่วงเวลาที่ผ่านมา

การที่ปรากฏมีวัดชื่อว่า *"หัวข่วง"* อยู่ในเมืองสำคัญต่างๆ ของดินแดนล้านนาหลายแห่ง อาทิ เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองแพร่ เมืองน่าน และพะเยา ตลอดจนดินแดนใกล้เคียงเช่น เมืองเชียงตุง และเมืองยอง ในเขตประเทศพม่า กับเมืองเชียงรุ่ง ในประเทศจีนนั้น ถือเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมที่น่าสนใจอย่างหนึ่ง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความมีประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมร่วมกันของบ้านเมืองในอนุภูมิภาคแถบนี้ ซึ่งได้มีความพยายามที่จะอธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า ลักษณะดังกล่าวเป็นแบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนาและใกล้เคียง ที่เมืองแต่ละเมือง นอกจากจะประกอบด้วยกำแพงเมืองล้อมรอบและประตูเมืองแล้ว ภายในเมืองเกือบทุกเมืองจะมีลานกว้างที่เรียกว่า ข่วงเมือง ข่วงหลวง หรือ ข่วงสนาม ตรงหัวสนามจะสร้างวัด เรียกชื่อว่า วัดหัวข่วง[1]

ในช่วงเวลาที่ผ่านมาได้มีความพยายามที่จะอธิบายเกี่ยวกับเรื่องราวของ ข่วงเมืองและวัดหัวข่วงกับแบบแผนของเมือง โดยเฉพาะเมืองในดินแดนล้านนาไว้พอสมควร ดังรายละเอียดที่จะได้กล่าวถึงไปตามลำดับดังนี้

ข่วงเมืองกับวัดหัวข่วง

สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับวัดหัวข่วงไว้ว่า วัดหัวข่วงเป็นชื่อวัดที่พบในหลายท้องที่ในล้านนา สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นชื่อที่ได้มาในสมัยหลัง อาจจะร่วมสมัยกับคติการสร้างวัดหัวข่วงทั่วล้านนา โดยมีธรรมเนียมตลอดจนแนวคิดในการตั้งชื่อวัดตามที่ตั้ง กล่าวคือมักตั้งอยู่ทางทิศเหนือของข่วง โดยทั่วไปแล้ววัดหัวข่วงมักเป็นวัดที่มีความสำคัญประจำเมืองต่างๆ พบว่ามีวัดหัวข่วงอยู่จำนวน ๙ แห่ง ดังนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

๑. วัดหัวข่วง จังหวัดเชียงใหม่
๒.วัดหัวข่วงแก้ว จังหวัดพะเยา
๓. วัดหัวข่วง จังหวัดลำปาง
๔. วัดหัวข่วง จังหวัดแพร่
๕. วัดหัวข่วง จังหวัดน่าน
๖. วัดหัวข่วง เมืองเชียงรุ่ง
๗. วัดราชฐานหลวงหัวข่วง เมืองเชียงตุง
๘. วัดหัวข่วงราชฐาน เมืองยอง [2]

คำว่า *"ข่วง"* ในสารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือได้ให้ความหมายของคำว่า ข่วง หมายถึง บริเวณลานหรือที่โล่ง คือเป็นบริเวณที่โล่งหรือเตียนราบ ไม่มีสิ่งใดตั้งอยู่หรืองอกอยู่ เป็นที่จะต้องดูแลมิให้รกรุงรัง และกล่าวถึงคำว่า *"ข่วงหลวง"* ไว้อีกว่าหมายถึง สนามหลวงหรือที่โล่งกลางเมืองต่างๆ ในเขตล้านนา ใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมหรือกิจกรรมซึ่งมีคนร่วมจำนวนมาก และตรงหัวสนามจะมีวัดหัวข่วงตั้งอยู่ บางแห่งจะเรียก ข่วงหลวงว่า *ข่วงเมือง* [3]

อย่างไรก็ตามในเอกสารตำนานพื้นเมืองหลายๆ ฉบับจะเรียกบริเวณพื้นที่ว่างกลางเวียง หรือสนามสำหรับใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรม หรือกิจกรรมต่างๆ ของเมืองต่างๆ กันไปหลายชื่อ เช่น *ข่วงเมือง ข่วงสนาม ท้องข่วงสนาม ข่วงสนามหลวง ท้องข่วงสนามหลวง* และ *ข่วงหลวง* เป็นต้น ดังนั้นเพื่อมิให้เกิดความสับสนในการวิจัยครั้งนี้จะใช้คำว่า *"ข่วงเมือง"* เป็นคำเรียกบริเวณพื้นที่ตามความหมายดังกล่าวนี้

เรื่องราวของข่วงเมืองนั้นยังไม่ได้มีการศึกษามากนัก แต่ก็มีนักวิชาการเชื่อว่าเมืองต่างๆ ในวัฒนธรรมล้านนาจะมีข่วงของเมืองอยู่แทบทุกเมือง ความคิดเกี่ยวกับเรื่อง ข่วงเมืองและวัดหัวข่วงนี้คงเป็นเรื่องหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการวางแผนผังของเมืองในสมัยโบราณ [4] จากหลักฐานที่ปรากฏในเอกสารโบราณได้ชี้ให้เห็นว่า เมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนาและในเขตรัฐฉาน ประเทศพม่าจะปรากฏมีข่วงเมืองอยู่ ที่มีร่องรอยเห็นได้ชัดเจนมาจนทุกวันนี้ ได้แก่ เมืองเชียงใหม่ เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองเชียงตุง และเมืองยอง เป็นต้น

ตัวอย่างเช่น ข่วงเมืองของเมืองเชียงใหม่นั้นอยู่ติดกับเวียงแก้ว(พระราชวัง) และจะแยกเขตเวียงแก้วออกจากชาวเมืองหรือคนกลุ่มอื่นๆ ที่อาศัยในกำแพงเมือง ข่วงเมืองใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีสำคัญที่ต้องการสถานที่กว้างและมีคนมาร่วมพิธีมาก ดังปรากฏหลักฐานในเอกสารกล่าวว่าข่วงเมืองของเมืองเชียงใหม่นั้น เป็นที่จัดงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระเจ้าเมืองแก้ว และพระเมืองเกศเกล้า กษัตริย์เชียงใหม่ในราชวงศ์มังราย [5] และข่วงเมืองหรือท้องข่วงสนามหลวงของเมืองน่านใช้เป็นสถานที่จัดงานมหรสพและทำบุญฉลองธรรมให้ทาน [6]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ข่วงเมืองของเมืองเชียงใหม่นั้นปรากฏหลักฐานอยู่ในตำนานต่างๆ ค่อนข้างชัดเจน ที่ตั้งของข่วงเมืองเมืองเชียงใหม่อยู่ในบริเวณพื้นที่ว่างกลางเวียง ประมาณตั้งแต่วัดหัวข่วงลงไปทางใต้ถึงสี่แยกกลางเวียง พื้นที่ดังกล่าวนี้ส่วนหนึ่งเป็นที่ตั้งของหอคำหรือคุ้มหลวง หรือ *"ราชสัณนิเวสนหอคำพระราชชะวังหลวง"* และ *"คุ้มเจ้ามหาอุปราชาราชชะวังหน้า"* กับ *"คุ้มเจ้ารัตตนะราชชะวังหลัง"* และคุ้มเจ้านายอื่นๆ ซึ่งมีตำแหน่งเป็น *"เจ้าขันทั้ง ๕"*[7]

ในช่วงก่อนปฏิรูปการปกครองผนวกดินแดนล้านนารวมเข้าเป็นสยามประเทศ ข่วงกลางเวียงหรือข่วงเมืองของเมืองเชียงใหม่จะเป็นศูนย์กลางการปกครองของเมืองและอาณาจักรล้านนา เนื่องด้วยเป็นที่ตั้งของสนามหลวงหรือที่ทำการประชุมของเจ้าผู้ครองนคร และเจ้านายเชื้อพระวงศ์ที่เรียกว่า *"เจ้าขันทั้ง ๕"* หรือ *"เจ้าขัน ๕ ใบ"* ซึ่งประกอบไปด้วย เจ้าเมือง พระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ พระยาราชบุตร พระยาบุรีรัตน์ และยังเป็นที่ทำการของ *"เค้าสนามหลวง"* ซึ่งประกอบด้วยขุนนางที่ปรึกษาราชการงานเมือง ๓๒ ตำแหน่ง[8] ดังนั้นข่วงเมืองจึงมีบทบาทสำคัญเกี่ยวข้องกับเมืองและน่าจะเป็นแบบแผนของเมืองที่มีมาแล้วตั้งแต่สมัยโบราณ

การที่เมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนาปรากฏมีข่วงเมืองและวัดหัวข่วงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของเมืองนั้น อาจถือได้ว่าลักษณะดังกล่าวเป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมของล้านนาอย่างหนึ่ง ซึ่งอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า แบบแผนทางวัฒนธรรมของล้านนานั้นปรากฏให้เห็นว่าชุมชนระดับหมู่บ้านต่างๆ มักจะมีข่วงของหมู่บ้านหรือข่วงบ้านซึ่งจะเป็นลานกว้างอยู่ในหมู่บ้าน สำหรับเป็นที่ชุมนุมและใช้ประกอบกิจกรรมต่างๆ เช่นเป็นที่ประชุมและเป็นตลาดของหมู่บ้าน ในระดับเมืองก็เช่นกันควรจะต้องมีข่วงของเมืองหรือสนามกว้าง สำหรับประกอบกิจกรรมของเมือง แบบแผนดังกล่าวนี้น่าจะเป็นความต่อเนื่องทางวัฒนธรรมจากหมู่บ้านไปสู่เมือง ด้วยเหตุนี้จึงเป็นเรื่องปกติที่จะพบว่าแทบทุกเมืองในล้านนามักจะมีข่วงเมืองอยู่เสมอ[9]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ความหมายของคำว่า *"เมือง"* *"เวียง"* และ *"เชียง"*

ความหมายของคำว่า *"เมือง"* ได้มีผู้ศึกษาและอธิบายให้ความหมายไว้หลายประการ แต่ที่น่าสนใจและเกี่ยวข้องกับการวิจัยครั้งนี้ ดร. ธิดา สาระยาได้กล่าวถึงความหมายสำคัญของเมืองไว้อยู่ ๒ ประการ ประการแรกเป็นแหล่งของชุมชนที่มีพื้นที่มีขอบเขตกำหนดไว้แน่นอน และมีโครงสร้างทางกายภาพที่สะท้อนให้เห็นถึงขนาดของกลุ่มชนที่มีจำนวน และความซับซ้อนมากกว่าชุมชนหมู่บ้าน โครงสร้างทางกายภาพดังกล่าวนี้ได้แก่ คูน้ำ และกำแพงที่โอบล้อมแหล่งชุมชน สระน้ำ วัด บริเวณที่อยู่อาศัยของเจ้านาย และขุนนางกับบริเวณที่อยู่อาศัยของประชาชนทั่วไป ส่วนเมืองในอีกความหมายหนึ่งหมายถึงการอยู่รวมกันเป็นกลุ่มทางสังคมตั้งหลักแหล่งแน่นอน ซึ่งเป็นพัฒนาการขั้นต้นสุดของมนุษย์ ถือเป็นความเจริญอยู่เหนือระดับสังคมชนเผ่าเร่ร่อน และแสวงหาที่เพาะปลูกทำกินที่เหมาะสม เมืองที่เกิดจากการรวมกลุ่มของคนในสังคมนั้น เริ่มจากกลุ่มเครือญาติ อาจอ้างบรรพบุรุษเดียวกัน มีหัวหน้าผู้นำเป็นหลักสร้างสำนึกทางวัฒนธรรม เกิดกลุ่มชนที่มีสำนึกร่วมทางวัฒนธรรม (cultural communalities)

ลักษณะการรวมกลุ่มดังกล่าวนี้อาจเกิดขึ้นก่อนการสร้างเมืองทางกายภาพที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบเสียอีก ความหมายของเมืองทั้งสองแบบนั้นจะกลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเมื่อกลุ่มชนใดกลุ่มชนหนึ่ง เข้ามามีอำนาจและพยายามสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเมืองทางกายภาพ โดยนัยนี้เมืองจึงมีความหมายหมายถึง หน่วยทางการเมืองที่มีระบบการเมืองแน่นอนขึ้นด้วย พร้อมกับผู้ที่มีอำนาจปกครองเมือง ก็ส่งเสริมการสร้างสัญลักษณ์ทางศาสนา วัฒนธรรม คติความเชื่อ ให้แก่เมืองเหล่านั้น [10]

นอกจากนี้รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ยังได้อธิบายถึงความหมายของคำว่า *"เมือง"* ไว้อีกว่า โดยทั่วไปมักจะหมายถึง ลักษณะทางกายภาพของเมืองโบราณซึ่งเป็นบริเวณที่มีคูน้ำและคันดินหรือกำแพงล้อมรอบเป็นสำคัญ ขนาดของเมืองจะใหญ่เล็กแค่ไหนขึ้นอยู่กับขนาดของบริเวณที่มีคูน้ำและกำแพงล้อมรอบ อย่างไรก็ดีบริเวณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบก็ไม่อาจจะถือเป็นเมืองได้เสมอไป เพราะบริเวณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบขนาดเล็กอาจเป็นชุมชนขนาดเล็กที่เรียกว่าหมู่บ้านก็ได้ ดังนั้นบริเวณที่ล้อมรอบด้วยคูน้ำและคันดินหรือกำแพงจึงควรจะเรียกว่า *"เวียง"* โดยเฉพาะในเขตภาคเหนือตอนบนนั้น คำว่า *"เวียง"* ดูจะสอดคล้องกับความเชื่อและความคิดของคนท้องถิ่นโดยทั่วไปที่มักจะเรียกชุมชนเมืองที่มีคูน้ำและกำแพงล้อมรอบว่า เวียง เช่น เวียงท่ากาน เวียงสวนดอก เวียงเจ็ดลิน เป็นต้น

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ด้วยเหตุนี้บริเวณที่มีคูน้ำและกำแพงล้อมรอบที่เรียกว่า เวียง นั้น ก็คือลักษณะอย่างหนึ่งของเมือง หาได้หมายถึงเมืองทั้งหมดไม่ ในทางสากล "เมือง" จะหมายถึงสังคมที่เรียกว่า urban society ซึ่งเป็นชุมชนขนาดใหญ่อันประกอบด้วยบริเวณที่คนหลายหมู่เหล่าต่างหน้าที่และอาชีพมาอยู่รวมกัน มีเจ้าเมืองปกครอง อันแสดงให้เห็นว่ามีกลุ่มบุคคลที่เป็นชนชั้นปกครองรวมอยู่ด้วยชัดเจน จนถึงการมีย่านตลาด และบริเวณเวียงที่มีคูน้ำล้อมรอบด้วย [11]

ส่วนชุมชนที่มีคำนำหน้าว่า *"เวียง"* หรือ *"เชียง"* นั้น เป็นคำเรียกอีกประเภทหนึ่งของเมืองในล้านนาสมัยโบราณ ซึ่งยังไม่อาจสรุปได้ว่าคนในสมัยโบราณแยกประเภทของคำเหล่านี้แน่ชัดอย่างไร รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดมได้กล่าวถึง ความแตกต่างระหว่าง "เวียง" ในภาคเหนือกับภาคอื่นๆไว้ว่า ในภาคอื่นๆ เวียงอาจทำหน้าที่เป็นตัวเมืองอันเป็นที่ทำงานของรัฐ เป็นสถานที่ประทับของกษัตริย์ ตลอดจนที่อยู่ของขุนนางข้าราชการและย่านการค้าขายของพ่อค้าวาณิชได้ แต่ว่าเวียงในภาคเหนือนั้นไม่ทุกแห่งที่เป็นตัวเมือง เพราะการไปตั้งเวียงอยู่บนไหล่เขา หรือเนินเขาที่ห่างไกลจากลำน้ำธารน้ำและแหล่งเพาะปลูก ไม่อาจเป็นที่อยู่อาศัยที่ถาวรของชุมชนได้ เช่น เวียงพร้าว ในเขตติดต่อกับที่ราบลุ่มเชียงใหม่ [12]

และ ดร. ชิดา สาระยาได้กล่าวเพิ่มเติมว่า เวียงเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นการดำรงอยู่รวมกันของสังคมในที่ราบลุ่มตามหุบเขาที่จำเป็นต้องมีระบบการป้องกันตัวเองอย่างมีแบบแผนและรูปแบบที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทั้งด้านกายภาพและด้านสังคม โดยเฉพาะด้านสังคมนั้นย่อมสะท้อนให้เห็นว่าชุมชนแต่ละแห่งแยกกันอยู่อย่างโดดๆ และค่อนข้างมีความเป็นอิสระต่อกัน ซึ่งในขณะเดียวกันก็อาจขัดแย้งและสู้รบกันได้ จึงสันนิษฐานได้ว่าในระยะแรกเริ่มก่อนที่จะมีอิทธิพลของศาสนาและอารยธรรมแบบอินเดียจะแพร่หลายเข้ามาทำให้เกิดบูรณาการทางวัฒนธรรมและการเมืองขึ้น การสร้างเวียงขึ้นเป็นที่พำนักหรือที่มั่นในยามมีข้าศึกมาจู่โจม คือจุดเริ่มต้นของการรวมของกลุ่มชนที่อยู่ในชุมชนเดียวกัน คนในชุมชนเหล่านั้นคงมีหลายเผ่าพันธุ์มาสังสรรค์และอยู่ร่วมกัน [13]

อย่างไรก็ดีอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ได้ค้นคว้าและเรียบเรียงเรื่องของคำว่า *"เชียง"* และ *"เมือง"* ดังกล่าวนี้ไว้ในเอกสารประกอบการสัมมนาซึ่งขอสรุปมานำเสนอไว้ดังนี้

คำว่า *"เวียง"* เท่าที่ทราบจากชาวเมืองนาย กล่าวว่าเป็นเมืองที่มีกำแพงเมือง ในสมัยดั้งเดิมเมืองเชียงรุ่ง คงจะมีลักษณะดังกล่าว แต่เมื่อหมอดอด์ได้เห็นนั้น ลักษณะของเวียงเชียงรุ่งเปลี่ยนไปแล้ว หมอดอด์กล่าวว่าจีนได้สร้างเมืองใหม่เหนือเมืองเก่าห่างจากเมืองเก่าไปตามน้ำประมาณสามหรือสี่ไมล์ ชนพื้นเมืองเรียกเมืองที่สร้างขึ้นใหม่นี้ว่า *"เชียงใหม่"* แต่ที่จริงติดต่อกับเมืองเก่า ซึ่งร้างมาหลายปีแล้ว และบัดนี้ยังมีรอยกำแพงเก่าอยู่บ้าง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ในอาหมบูราญจี เขียนคำว่า *"วง"* หมายถึง เวียง หรือ เมืองที่มีกำแพง แต่ไม่ทราบว่าออกเสียงอย่างไร เวียงในอาหมบูราญจีจะสร้างตามเส้นทางที่กษัตริย์เสด็จผ่าน หรือสร้างขึ้นในบริเวณที่เป็นสถานที่ประทับพักแรมของกษัตริย์ ในการออกทำศึกสงครามหรือการเสด็จประพาส กษัตริย์จะโปรดให้สร้างเวียง ขุดคูน้ำ ก่อกำแพง ล้อมรอบที่ประทับ มีเวียงประเภทนี้ที่กล่าวไว้ในอาหมบูราญจีมากกว่าหนึ่งร้อยเมือง เช่น เวียงต้นงิ้ว เวียงมะมื่น เวียงต้นฮุง ฯลฯ เป็นต้น

เวียงที่สร้างขึ้นในลักษณะค่ายพักแรมเช่นนี้ หรือที่เรียกว่า *"เวียงทับ"* ในตำนานล้านนาจะมีเมืองเช่นนี้หลายเมืองในสมัยพญามังราย เช่น เวียงฟาน ที่พญามังรายโปรดให้สร้างขึ้นในสถานที่ที่พระองค์พบกวาง ๒ ตัว ที่บนฝั่งแม่น้ำหยวก ด้านเหนือเมืองเชียงใหม่ เวียงรั้วหน่าง เป็นเวียงที่โปรดให้สร้างในบริเวณที่ประทับพักแรมระหว่างเวียงกุมกามกับเวียงเชียงใหม่ และเวียงยิง โปรดให้สร้างในสถานที่ที่พระองค์มีราชโองการให้ทหารแม่นธนูไปดักยิงราชบุตรขุนเครื่อง เป็นต้น

คำว่า *"เชียง" "เมิง" "เมือง"* เป็นคำที่ใช้กันมาก บางครั้งจะใช้ทั้งคำว่า เวียงและเชียงในเวลาเดียวกัน เช่น เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงตุง ซึ่งอาจจะเป็นเวลาที่ผ่านไปนานแล้ว จนคำว่าเชียงและเมืองถูกนำมาใช้ปะปนกันจนแยกความหมายไม่ออก

ในศิลาจารึกสุโขทัยจำนวน ๓๓ หลัก ไม่พบคำว่า *"เจ้" "แจ้"* และ *"แช่"* แต่พบคำว่าเวียง และเชียง โดยพบคำว่า *"เวียง"* ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ หลักที่ ๒ และหลักที่ ๔ และในหลักที่ ๔ พบคำว่า เวียงจันทน์และเวียงคำ ส่วนคำว่า *"เชียง"* พบในศิลาจารึกหลักที่ ๑ และหลักที่ ๒ เพียง ๓ ชื่อ คือ เชียงทอง เชียงจันทน์ และเชียงใหม่

คำว่า *"เชียง"* นั้น ได้สอบถามและอ่านพงศาวดารไทใหญ่ ได้อธิบายว่า ในหมู่คนไทใหญ่ถือว่า เชียง เป็นเมืองที่มีเจ้าปกครอง เรียกว่า *เก๊ง* ในพงศาวดารไทใหญ่จะเขียนบัญชีเมืองสำคัญไว้ว่ามีทั้งหมด ๘ เก๊ง หรือ ๘ เชียง ได้แก่ เก๊งตุง(เชียงตุง) เก๊งต๊อง (เชียงทองเป็นชื่อเมืองอยู่ทางตะวันตกของแม่น้ำสาละวินและหลวงพระบาง เก๊งไฮ้(เชียงราย) เก๊งคำ(เชียงคำอยู่ทางตะวันตกของแม่น้ำสาละวิน) เก๊งลม(เชียงลมเป็นเมืองที่อยู่เหนือเมืองเชียงคำ) เก๊งแสน(เชียงแสน) เก๊งยุง(เชียงยุง ตะวันตกเฉียงใต้ของเชียงตุง) เก๊งฮุ่ง(เชียงรุ่ง) และเก๊งใหม่(เชียงใหม่)

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ในเอกสารที่แตกต่างออกไปและในเวลาที่ต่างกัน คำว่า *"เชียง"* ในความหมายของชาวเชียงตุงจะมีฐานะเป็นหมู่บ้าน ซึ่งในบริเวณเมืองเชียงตุงนั้น ชาวเชียงตุงกล่าวว่าจะประกอบไปด้วย "๗ เชียง ๕ หนอง ๑๒ ประตู" ในจำนวนเชียงทั้ง ๗ นั้นได้แก่ เชียงยืน เชียงจันทน์ เชียงลาน เชียงงาม เชียงขุ่ม เชียงจิ่น เชียงจาม และยังมีอีก ๕ เชียงที่เพิ่มขึ้นภายหลัง คือ เชียงกอง เชียงพร้าว เชียงแก้ว เชียงอิน และเชียงคำ ซึ่งคำว่า เชียง ที่มีฐานะเป็นชุมชนเล็กๆ หรือหมู่บ้านดังกล่าวนี้ ในเมืองเชียงใหม่ก็ปรากฏมีอยู่เช่นกันคือ เชียงเรือกอยู่บริเวณประตูเชียงเรือก ทิศตะวันออกของเมืองเชียงใหม่ เชียงโสม อยู่นอกเมืองด้านทิศเหนือ เชียงเรือง บริเวณมุมกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ ปัจจุบันเรียกว่า แจ่งกู่เรือง[14]

แบบแผนของเมือง

จากการศึกษารูปแบบของเมืองโบราณในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างจำนวน ๖๓ เมืองของผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา พบว่าลักษณะรูปร่างของคูน้ำคันดินล้อมรอบเมืองโบราณมีหลายรูปแบบ ซึ่งจัดออกเป็นกลุ่มได้ ๘ รูปแบบ คือ ๑. ชนิดไม่มีรูปแบบ จะเป็นลักษณะรูปร่างคดเคี้ยวไปมาจนบรรจบเป็นวงล้อมเมืองโบราณ ๒. รูปแบบวงกลม ๓. รูปแบบวงรี ๔. รูปแบบสี่เหลี่ยมมน แนวคูน้ำคันดินจะมีอยู่ทั้งสี่ด้านลักษณะคล้ายรูปสี่เหลี่ยม แต่ที่มุมจะมีลักษณะมน ๕. รูปแบบสี่เหลี่ยมมุม คูน้ำคันดินมีลักษณะเป็นแนวตรงทั้งสี่ด้าน ๖. รูปแบบหลายเหลี่ยม ๗. รูปแบบที่อาศัยธรรมชาติเป็นแนวล้อม เป็นเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินขุดขึ้นเป็นแนวบางส่วน อีกส่วนหนึ่งจะใช้ทางน้ำธรรมชาติเป็นปราการ ๘. รูปแบบเมืองซ้อน เมืองโบราณในกลุ่มนี้มีลักษณะคูน้ำคันดินซ้อนกันหลายรอบ

จากการศึกษาเชื่อได้ว่าเมืองโบราณที่มีรูปแบบต่างกันเหล่านี้ไม่ได้สร้างขึ้นในเวลาเดียวกัน แต่จะมีวิวัฒนาการไปตามลำดับดังนี้ ในระยะแรกการสร้างคูน้ำคันดินรอบเมืองโบราณอาจยังไม่มีวิธีการและแนวความคิดทางเรขาคณิตมาช่วยในการสร้าง เมืองโบราณจึงเป็นชนิดไม่มีรูปแบบ ต่อมาเมื่อรู้จักเทคนิคและมีความรู้ในการสร้างเมือง ประกอบกับความคุ้นเคยและเชื่อถือในลัทธิ จึงสร้างเมืองเป็นรูปวงกลม แต่ขนาดของเมืองไม่กว้างขวางนัก เมื่อมีความต้องการสร้างเมืองให้มีขนาดใหญ่มากขึ้น จึงเกิดเมืองโบราณรูปวงรีขึ้น และมีพัฒนาการต่อมากลายเป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมมุมมน ในที่สุดเมื่อรู้วิธีการสำรวจและวางแผนดีขึ้นจึงสามารถสร้างเมืองที่มีรูปร่างสี่เหลี่ยมได้ และต่อมาเมื่อมีความจำเป็นต่อการใช้คูน้ำให้เกิดประโยชน์มากขึ้นกว่าเพียงการกักเก็บน้ำและป้องกันศัตรู รูปแบบของคูน้ำจึงเชื่อมโยงโดยตรงกับทางน้ำธรรมชาติและอาศัยทางน้ำนั้นเป็นส่วนหนึ่งของคูเมือง[15]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

สำหรับพัฒนาการด้านรูปแบบและแผนผังของเมืองโบราณในดินแดนประเทศไทยนั้น รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้ทำการศึกษาและสรุปไว้ว่า ในช่วงเวลาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๘ ขึ้นมา มีการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบของผังเมืองในกลุ่มเมืองทวารวดีตอนบน ซึ่งอยู่เหนือน้ำขึ้นมาในเขตจังหวัดชัยนาท นครสวรรค์ และเพชรบูรณ์ เกิดเมืองที่มีผังของตัวเวียงแบ่งเป็นชั้นนอกและชั้นใน กล่าวคือภายในขอบเขตของบริเวณที่มีคูน้ำล้อมรอบที่ไม่มีความสม่ำเสมอนั้น มีบริเวณที่มีคูน้ำล้อมรูปวงกลมหรือค่อนข้างกลมอยู่อีกส่วนหนึ่ง แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าส่วนที่อยู่ภายในนั้นต้องทำหน้าที่พิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งแตกต่างไปจากส่วนที่อยู่ด้านนอก นั้นก็คือการคลี่คลายหรือพัฒนาการอย่างหนึ่งในเรื่องผังเมืองโบราณที่แลเห็นความซับซ้อนกันในเรื่องหน้าที่ของผังบริเวณเพิ่มเติมขึ้น

ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นต้นมา บ้านเมืองในบริเวณภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้รับอิทธิพลของวัฒนธรรมจากกัมพูชาซึ่งส่งผลไปถึงการสร้างสถาปัตยกรรมและปฏิมากรรมทางศาสนาที่สัมพันธ์กับผังเมืองด้วย อย่างเช่นในเมืองละโว้มีการก่อสร้างปราสาทแบบขอมขึ้น ได้แก่ ปรางค์แขก และต่อมาก็เป็นพระปรางค์สามยอด เป็นต้น โดยเน้นความสำคัญของศาสนสถานในตัวเมืองมากกว่าภายนอก

ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเกิดเมืองใหญ่ขึ้นหลายแห่ง เป็นเมืองที่มีการจัดผังเมืองเป็นระเบียบและมีสัดส่วนที่สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นอยู่ของกลุ่มชนในสังคมเมืองอย่างเด่นชัด ตัวเมืองหรือเวียงเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีคูน้ำและกำแพงล้อมรอบ เช่นเมืองพิมาย อาจกล่าวได้ว่าในสมัยลพบุรีนั้นเมืองพิมายเป็นเมืองที่ผังเป็นรูปเรขาคณิตที่มีระเบียบแบบแผนและมีร่องรอยของการขยายบริเวณเมืองที่เป็นสัดส่วนสมบูรณ์กว่าแห่งอื่นๆ ในยุคเดียวกัน และอาจจะเป็นตัวอย่างในการสร้างเมืองแบบรูปเรขาคณิตให้กับภูมิภาคอื่นๆ โดยเฉพาะทางภาคกลางในสมัยหลังๆลงมาด้วย

ประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ลงมา เกิดเมืองรูปเรขาคณิตในภาคกลางทั้งตอนบนและตอนเหนือของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาหลายแห่ง ซึ่งส่วนใหญ่มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เมืองเหล่านี้ส่วนใหญ่สร้างขึ้นในบริเวณใหม่ที่ได้เคยเป็นเขตเมืองมาก่อนแต่เดิม มีเพียงบางแห่งเท่านั้นที่สร้างทับบริเวณเมืองเดิมอยู่แล้ว เช่น เมืองสิงห์บุรี เป็นต้น [16]

การกำเนิดขึ้นของเมืองโบราณในภาคเหนือนั้นคงเริ่มต้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ซึ่งเกิดจากการขยายตัวของวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางขึ้นมาทางภาคเหนือ ผลของการขยายตัวของวัฒนธรรมทวารวดีได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมขึ้นในพื้นที่ภาคเหนือ คือการกำเนิดสังคมเมืองซึ่งเข้ามาแทนที่สังคมหมู่บ้าน ลักษณะเด่นของการเกิดสังคมเมืองจะมีการสร้าง “เวียง” เป็นศูนย์กลางของเมือง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

โดยทั่วไปเวียงจะมีลักษณะกายภาพ คือเป็นบริเวณที่มีคันดินคูน้ำล้อมรอบ ขนาดของเวียงนั้นไม่จำกัด โดยเวียงในที่ราบลุ่มติดกับแม่น้ำนั้นมักใช้เป็นที่อยู่ของชนชั้นปกครอง และเป็นที่รวมของความมั่งคั่งของเมืองด้วย ส่วนเวียงตั้งอยู่ในที่สูงทำหน้าที่ป้องกันข้าศึกศัตรูในยามบ้านเมืองปกติจะไม่มีผู้คนอาศัยภายในเวียงมากนัก ต่อเมื่อยามเกิดศึกสงครามจึงรวบรวมผู้คนที่อยู่ภายนอกเวียงเข้ามาไว้ในเวียง ดังนั้น "เมือง" จึงมีความหมายกว้างกว่า "เวียง" เพราะเมืองมิได้หมายถึงเฉพาะภายในคันดินคูน้ำเท่านั้น แต่เมืองยังประกอบด้วยเวียง ที่เป็นศูนย์กลางของเมืองและชุมชนรอบเวียง ซึ่งอยู่ภายใต้อำนาจของเมืองนั้นๆ โดยชุมชนที่รายล้อมเวียงจะเป็นชุมชนระดับหมู่บ้าน

การขยายตัวขึ้นมาของวัฒนธรรมทวารวดีมีผลทำให้เกิดเมืองและแคว้นหริภุญไชยในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงและแม่น้ำวัง ผังของเวียงในแคว้นหริภุญไชยจะคล้ายกับเมืองสมัยทวารวดีในภาคกลาง คือนิยมตั้งเมืองในบริเวณที่ราบลุ่ม มีคันดินคูน้ำล้อมรอบ โดยใช้คูเมืองด้านหนึ่งติดกับแม่น้ำหรือแหล่งธรรมชาติเป็นสำคัญ ส่วนคันดินด้านที่เหลือจะขุดต่อเติมโดยรอบ เมืองต่างๆ จะใช้ทางน้ำติดต่อกันได้สะดวก ผังของเมืองสมัยทวารวดีในภาคกลางจะมีหลายแบบ เช่น รูปวงกลม วงรี สี่เหลี่ยมมน หลายเหลี่ยม และรูปแบบเวียงซ้อน ส่วนผังเวียงในแคว้นหริภุญไชยเป็นรูปรีและสี่เหลี่ยมมุม เมืองรุ่นแรกที่สร้างขึ้น ดังเช่น เวียงหริภุญไชย เวียงเขลางค์นคร และเวียงแพร่ มีลักษณะเป็นรูปวงรี ซึ่งสะดวกต่อการปรับให้เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศ การสร้างไม่ต้องใช้เทคนิควิทยาการมากเมื่อเทียบเท่ากับเวียงรูปสี่เหลี่ยมทรงเรขาคณิต นอกจากนั้นขนาดของเมืองยังจะมีรัศมีสั้น ทำให้สะดวกในการป้องกันบ้านเมือง ในสมัยต่อมาตัวเวียงจะพัฒนาเป็นรูปทรงเรขาคณิตเป็นสี่เหลี่ยมมุม กำแพงเวียงเป็นคันดินมี ๒ ชั้น ตรงกลางระหว่างกำแพงเวียง ๒ ชั้น คั่นด้วยคู คูในสมัยหริภุญไชยเป็นที่กักเก็บน้ำโดยอาศัยน้ำจากแม่น้ำ ซึ่งอาจชักน้ำเข้าไว้ในคู[17]

นอกจากนี้รองศาสตราจารย์นวลศิริ วงศ์ทางสวัสดิ์ ได้ทำการศึกษาร่องรอยของชุมชนโบราณในล้านนาและได้กล่าวถึงลักษณะของชุมชนโบราณในล้านนาไว้ว่า ร่องรอยที่ตั้งของแหล่งชุมชนโบราณในภาคเหนือของประเทศไทยหรือเขตล้านนาที่ปรากฏในแผนที่และรูปถ่ายทางอากาศนั้นก็คือคูและคันดินที่ล้อมรอบเมือง เมืองที่ล้อมรอบด้วยคูและคันดินนี้พบอยู่ทั่วไปบนที่ราบเชิงเขาหรือที่ราบขั้นบันได บ้างก็อยู่ตามที่ราบน้ำท่วมถึง แต่มีจำนวนน้อย รูปร่างลักษณะของเมืองโบราณเท่าที่พบส่วนใหญ่จะเป็นไปตามรูปของที่ราบเชิงเขาอันเป็นที่ตั้งของเมืองนั้นๆ กำแพงเมืองและคูเมืองจึงมีลักษณะคดเคี้ยวกวนที่มีรูปร่างอย่างลักษณะเลขาคณิตก็มี แต่เป็นจำนวนน้อย ได้แก่ เมืองเชียงแสน เมืองเชียงของ เมืองเชียงใหม่ เวียงสวนดอก และเวียงเจ็ดลิน เป็นต้น

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองที่ตั้งอยู่บนที่ราบเชิงเขาซึ่งส่วนใหญ่มีระดับสูงกว่าที่ราบลุ่มน้ำประมาณ ๒๐ ถึง ๗๐ เมตร มักจะล้อมด้วยกำแพงดินสองชั้น ขนาบด้วยคู ซึ่งอยู่ระหว่างกลาง กำแพงรอบในมักจะสูงกว่ากำแพงรอบนอก ส่วนเมืองที่ตั้งบนที่ราบเชิงเขาระดับต่ำและที่ราบน้ำท่วมถึง มักจะมีกำแพงเมืองชั้นเดียว และมีคูน้ำล้อมรอบนอกกำแพง เมืองส่วนใหญ่จะมีขนาดเล็กและมีเนื้อที่น้อยกว่าครึ่งตารางกิโลเมตร [18]

อย่างไรก็ดีในส่วนที่เกี่ยวกับรูปแบบและลักษณะทางกายภาพของเมืองในเขตภาคเหนือและใกล้เคียงนั้น ดร.สุเทพ สุนทรเภสัชได้เสนอแนวคิดที่เกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวนี้ไว้ว่า รูปแบบและลักษณะกายภาพของเมืองในภาคเหนือนั้นน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากระบบความเชื่อของสังคมเกษตรดั้งเดิมที่ถือผีบรรพบุรุษ ลักษณะหลุมศพของชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิมในบริเวณภาคเหนือของประเทศไทยจะเป็นเนินดินมีคูล้อมรอบเป็นวงกลม ศพจะฝังไว้บริเวณตรงกลางมีเสาไม้หรือหินปักไว้ตรงกลางหรือรอบๆ มีเค้าให้เห็นถึงลักษณะของเมืองในยุคต้นๆ ของดินแดนในภาคเหนือ อย่างน้อยเท่าที่เห็นในภาพถ่ายทางอากาศว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกันอย่างมาก ลักษณะภาพถ่ายทางอากาศของเวียงเจ็ดลินที่อยู่ในบริเวณเชิงดอยเหนือเมืองเชียงใหม่ หรือตามตำนานเมืองลำพูนที่ว่า เมื่อสุเทวฤาษีจะสร้างเมืองลำพูน ซึ่งเป็นเมืองของชนที่มีวัฒนธรรมมอญละว้า ได้เอาเกล็ดหอยมาทาบกับพื้นแล้วขีดวงกำแพงเมือง เมืองลำพูนซึ่งเป็นเมืองในรุ่นแรกของเมืองในลุ่มแม่น้ำปิงก่อนชนเผ่าไทยจะขยายอิทธิพลลงมาก็มีรูปทรงกลม

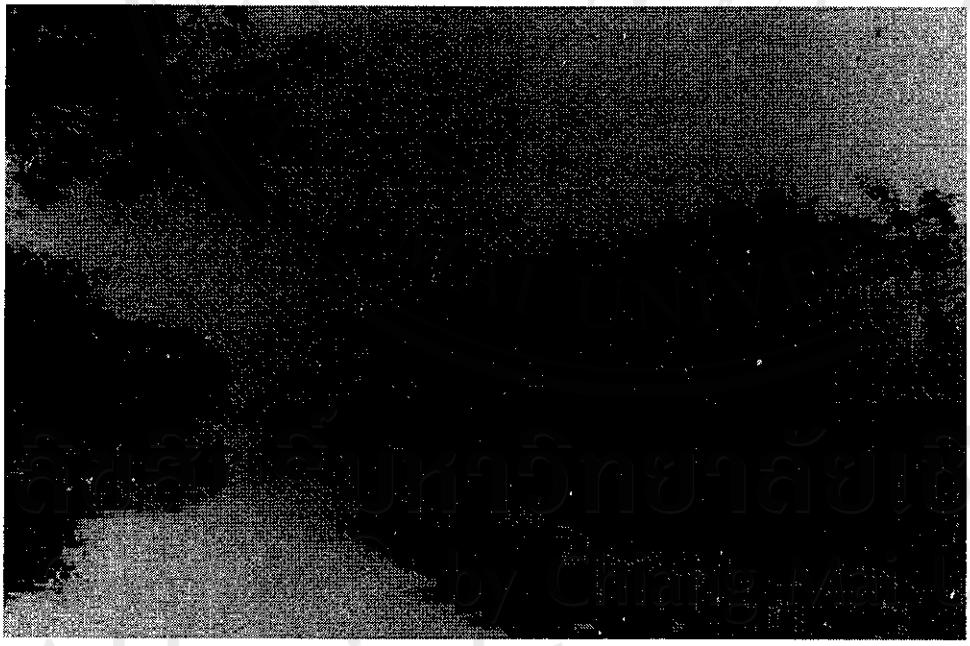
รูปทรงกลมซึ่งเป็นสัญลักษณ์ หรือตัวแทนของโลกหรือจักรวาล เป็นสิ่งที่มีอยู่ในระบบความเชื่อดั้งเดิมของชนพื้นเมืองที่นับถือผี ต่อมาได้รับอิทธิพลของคติความเชื่อของฮินดู พุทธศาสนานิกายมหายานซึ่งภาคเหนือของประเทศไทยได้รับมาจากชนชาติมอญทางตะวันตกของพม่าในสมัยต้น และพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากลังกาในยุคหลัง แนวคิดเรื่องมันดาละ (Mandala) หรือวงกลมที่เป็นตัวแทนทางสัญลักษณ์ของโลกหรือจักรวาลนั้นเป็นระบบความเชื่อทางศาสนาที่มีอิทธิพลต่อลักษณะทางกายภาพของเมืองและสถาปัตยกรรม ดังนั้นรูปร่างทางกายภาพของเมืองอย่างน้อยในบริเวณลุ่มแม่น้ำปิงยุคหริภุญไชย หรือเชียงใหม่ตอนต้น ลักษณะทรงกลมซึ่งเป็นอิทธิพลความคิดในเรื่องตัวแทนของโลกหรือจักรวาล และมีหลักเมืองซึ่งอาจเป็นเสาหินหรือไม้ คงเป็นลักษณะเด่นอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง ตามความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษหรือพุทธฝ่ายมหายาน ซึ่งมีอิทธิพลของความคิดเกี่ยวกับมันดาละของอินเดียและจีน ต่อมาเมื่ออิทธิพลความเชื่อของพุทธศาสนาตามคติเถรวาทเข้ามา ศูนย์กลางของจักรวาลคือเมืองจะเปลี่ยนมาเป็นเจดีย์หรือพระธาตุ [19]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แบบแผนของเมืองเชียงใหม่

แม้ว่าการศึกษาเกี่ยวกับลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนาจะได้มีการศึกษาอยู่พอสมควร แต่ดูเหมือนว่าเมืองเชียงใหม่นั้นจะเป็นเมืองที่ได้รับการศึกษามากที่สุด จึงทำให้องค์ความรู้ที่เกี่ยวกับเมืองเชียงใหม่นั้นมีเป็นอันมาก ขณะที่เมืองอื่นๆ ก็ได้รับการศึกษาอยู่บ้างแต่ไม่มากนัก ดังนั้นในที่นี้จะได้กล่าวถึงเฉพาะแบบแผนของเมืองเชียงใหมเท่านั้น เพื่อให้เป็นกรณีตัวอย่างของการศึกษาแบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนาในช่วงเวลาที่ผ่านมา ซึ่งมีผู้ศึกษาและให้คำอธิบายไว้อยู่หลายแนวทางดังนี้

การสร้างเมืองเชียงใหม่นั้น พญามังราย เชิญพญางำเมือง และพญาร่วงมาร่วมกันพิจารณาถึงชัยภูมิ ซึ่งในที่สุดได้สร้างกำแพงเมืองเชียงใหม่ขึ้นโดยให้มีด้านยาว ๑,๐๐๐ วา ด้านกว้าง ๘๐๐ วา ทำให้เมืองเชียงใหม่มีผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ ลักษณะเช่นนี้จะแตกต่างไปจากผังเมืองโบราณในเขตแคว้นล้านนาโดยทั่วไป ซึ่งเกือบทั้งหมดมีลักษณะเป็นแบบไม่สม่ำเสมอ คือมักปรากฏเป็นรูปเหลี่ยม รูปรี หรือกลมมน เป็นต้น จึงเชื่อว่าผังเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าของเชียงใหม่คงได้แบบอย่างไปจากเมืองสุโขทัยในสมัยพ่อขุนรามคำแหง

ภาพที่ ๑
ภาพเก่าของคูเมืองและกำแพงเมืองเชียงใหม่ชั้นใน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๒
ภาพเก่าประตูเมืองของเมืองเชียงใหม่อดีต แต่ไม่ทราบว่า เป็นประตูเมืองใด

นอกจากลักษณะผังเมืองแล้วเมืองเชียงใหม่ยังมีตำแหน่งที่ตั้งและสภาพแวดล้อมที่คล้ายๆ กับเมืองสุโขทัยด้วย คือทั้งเมืองสุโขทัยและเมืองเชียงใหม่ตั้งอยู่บนที่ลาดเชิงเขา ห่างจากลำแม่น้ำใหญ่ คือ แม่น้ำยมและแม่น้ำปิงเหมือนกัน ทั้งสองเมืองอาศัยลำน้ำเล็กๆ ที่ไหลลงจากภูเขาหล่อเลี้ยงตัวเมืองในทำนองเดียวกัน เมืองเชียงใหม่จะแตกต่างไปจากเมืองสุโขทัยในเรื่องที่มีกำแพงเมืองชั้นนอกที่มีรูปร่างไม่สม่ำเสมอประการหนึ่ง และเป็นเมืองที่มีกำแพงเมืองชั้นเดียวล้อมรอบเท่านั้น การมีกำแพงชั้นนอกรูปร่างไม่สม่ำเสมอนั้นเป็นแบบอย่างของเมืองโบราณทางภาคเหนือซึ่งมีพบในที่หลายๆ แห่ง [20]

แนวคิดในการวางผังเมืองเชียงใหม่ที่ได้รับอิทธิพลจากสุโขทัยนั้นเป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมของขอม ซึ่งสุโขทัยรับสืบต่อมาอีกทอดหนึ่ง ในวัฒนธรรมขอมจะมีการสร้างเมืองที่แสดงคติจักรวาลเป็นผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ดังเช่น เมืองพระนคร นครวัด นครธม เป็นต้น ผังเมืองโบราณรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่เช่นนี้ยังไม่เคยมีมาก่อนในวัฒนธรรมไทยวน และหลังจากสร้างเวียงเชียงใหม่แล้ว ก็ไม่พบการวางผังเมืองขนาดใหญ่เช่นนี้ในเขตวัฒนธรรมล้านนาอีกเลย

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved

ผังเมืองเชียงใหม่จึงเป็นรูปแบบพิเศษต่างกับเมืองอื่นๆ แต่แม้ว่าผังเมืองเชียงใหม่จะได้รับอิทธิพลจากสุโขทัยซึ่งสืบทอดมาจากขอม แต่ในการวางตำแหน่งประตูเมือง ก็ไม่ได้วางประตูเมืองไว้ตรงกันทั้งสี่ทิศ เช่นคติของขอม ที่มักจะสร้างประตูเมืองไว้ตรงกันทุกด้าน เพื่อมุ่งเข้าสู่ศูนย์กลาง อันเป็นสัญลักษณ์ของการรวมศูนย์อำนาจ แต่ตำแหน่งประตูเมืองของเมืองเชียงใหม่ โดยเฉพาะประตูด้านทิศเหนือซึ่งเป็นประตูหลักของเมืองจะไม่ตรงกับประตูด้านทิศใต้ เหมือนคติการสร้างบ้านของชาวล้านนาที่มักจะวางตำแหน่งประตูจากรั้วบ้านไม่ให้ตรงกับประตูของบ้าน และพบว่าคติดังกล่าวคล้ายคติของจีนที่จะไม่วางตำแหน่งประตูให้ตรงกัน ซึ่งรูปแบบนี้อาจจะเป็นอิทธิพลจากจีนก็เป็นได้ และในเมืองเชียงใหม่ ตำแหน่งเกือบกึ่งกลางเมืองที่พบมีวัดสะดือเมืองเป็นศูนย์กลางของเมืองเชียงใหม่ ก็พบว่าไม่ได้เป็นตำแหน่งศูนย์กลางตามแบบคติของขอมที่กษัตริย์ประทับ ณ ปราสาทศูนย์กลางเมือง แต่วัดสะดือเมืองที่มีเสาอินทขิลตั้งอยู่นั้น เป็นลักษณะของศูนย์กลางตามแบบพื้นเมืองที่แสดงการรวมศรัทธาของชุมชนมากกว่าที่จะรวมศูนย์อำนาจตามแบบขอม[21]

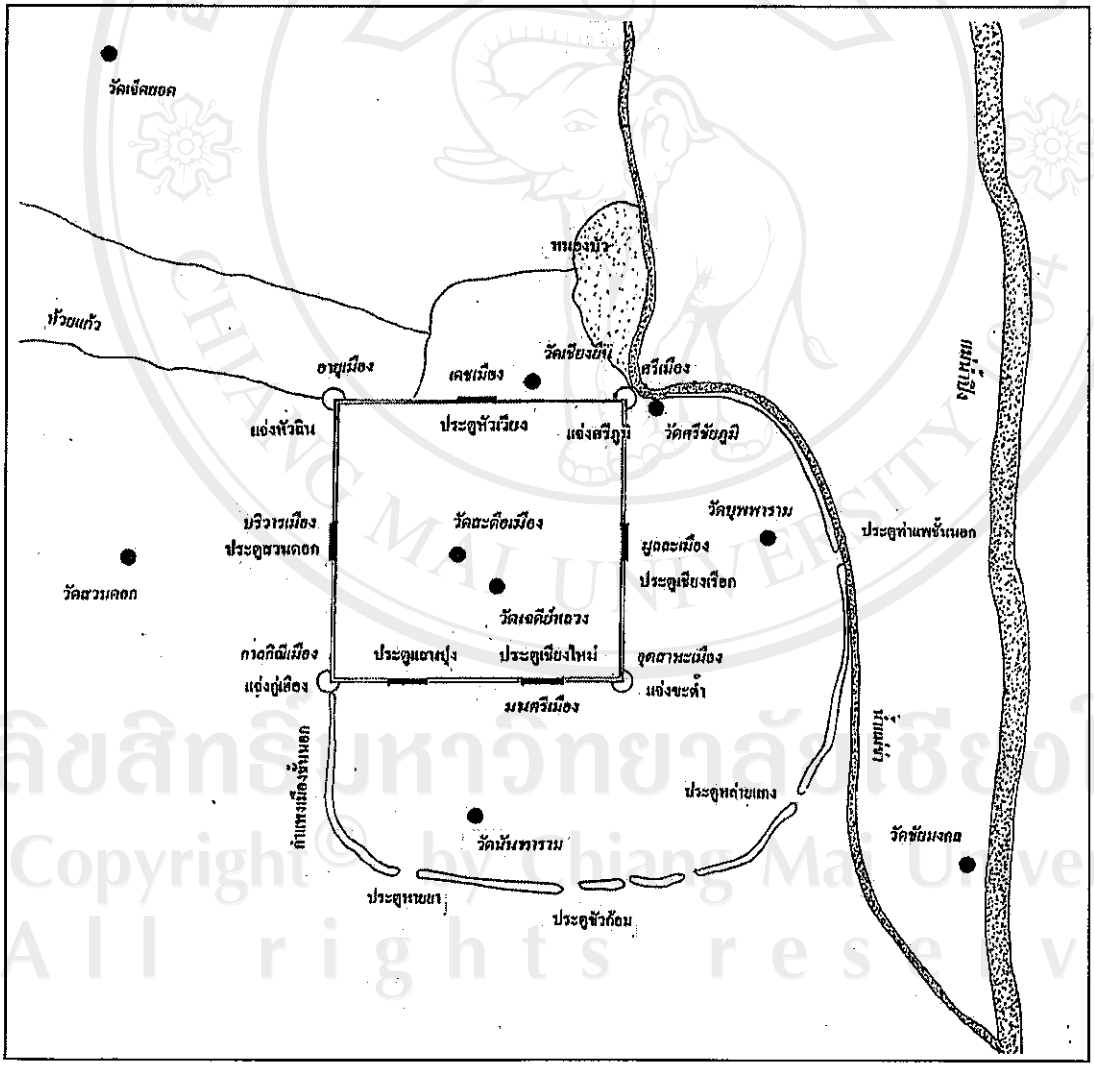
เมืองเชียงใหม่ซึ่งตั้งอยู่บนชุมชนเก่าที่มีการบูชาเสาอินทขีลบริเวณศูนย์กลางของเวียง ซึ่งตำนานเรียกว่า สายดือเมืองหรือสะดือเมือง ต่อมาบริเวณนี้จึงเป็นที่ตั้งวัด ซึ่งตำนานเรียกว่า วัดหลวงสะดือเมือง และวัดอินทขีลหลังจากพญามังรายถวายหอนอนช่วงก่อนสถาปนาเมืองเชียงใหม่ให้เป็นที่สร้างเจดีย์วัดเชียงหมั้นแล้ว ก็โปรดให้มาสร้างหอคำ ณ บริเวณเวียงแก้วใกล้กับสะดือเมือง โดยใช้บริเวณกลางเวียงเป็นข่วงหลวง และด้านข้างเป็น *"กาด"* ตั้งแต่หน้าวัดลีเชียงพระ(ต่อมาเรียกวัดพระสิงห์)ไปถึงกลางเวียง บริเวณสะดือเมืองจึงเป็นทั้งศูนย์กลางความเชื่อดั้งเดิมที่มีต่อเสาอินทขีล ความเชื่อของพระพุทธศาสนาที่สร้างวัดหลวงสะดือเมืองและเป็นศูนย์กลางการบริหารบ้านเมือง ซึ่งอยู่ที่ *"หอคำ"* และ *"เค้าสนามหลวง"* ทั้งเป็นที่ชุมนุมกำลังคนที่ *"ข่วงหลวง"* และเป็นศูนย์กลางการค้าคือเป็น กาด ด้วย บริเวณรอบๆ ก็จะเป็นวัดสำคัญและคุ้มเจ้านาย ดังนั้นบริเวณกลางเวียงจึงเป็นศูนย์กลางของจักรวาลในระบบคิด[22]

เมื่อพญามังรายสร้างเมืองเชียงใหม่นั้นพบความสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องทิศ แต่ละทิศจะสะท้อนถึงความหมายที่แฝงอยู่ ซึ่งมีทั้งความเป็นศิริมงคลและไม่เป็นมงคล พญามังรายใช้ทิศตะวันออกเฉียงเหนือเป็นจุดเริ่มของการสร้างกำแพงเมือง กล่าวคือตำแหน่งของศรีเมืองจะอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ จึงเริ่มขุดคูเมืองและสร้างกำแพงเมืองจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือหรือทิศอีสานนี้ก่อน แล้วจึงกระหวัดหนทักษิณแวดรอดทั้งสี่ด้าน[23]

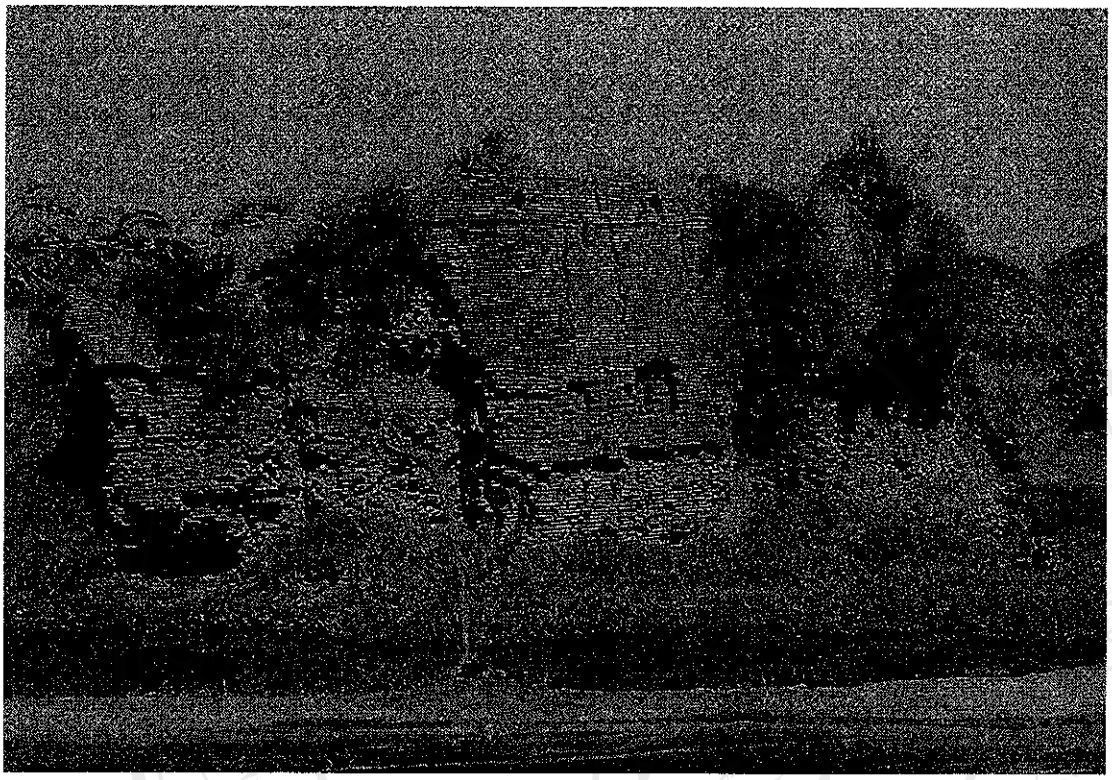
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ความเชื่อเรื่องความสัมพันธ์ของทิศต่างๆหรือทักษามีความเกี่ยวข้องกับวิชาโหราศาสตร์ของชาวล้านนาโบราณ ที่ให้ความสำคัญต่อดาวเคราะห์ ๙ ดวง โดยกำหนดคุณและโทษ ๙ ประการ ลงไปแบบหมุนเวียน ได้แก่ บริวาร อายุ เดช ศรี มูละ อุตสาหะ มนตรี และกาลกิณี ความเชื่อเรื่องทักษาเมืองนั้นไม่ได้แสดงเรื่องการสร้างศูนย์กลาง แต่เป็นการอธิบายถึงความสัมพันธ์ของพื้นที่ที่เป็นปัจจัยของการเลือกกำหนดฐานะของพื้นที่ ซึ่งจากการศึกษาของสรัสวดี อ๋องสกุล ได้กล่าวถึงการวางผังเมืองของเมืองเชียงใหม่ไว้ว่าจะมีความสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องทิศ เพราะแต่ละทิศสะท้อนถึงความหมายที่แฝงอยู่ ซึ่งมีทั้งความเป็นศิริมงคล ไม่มงคลและอื่นๆ อีกมากมาย ความเชื่อเรื่องทิศจึงเป็นปัจจัยสำคัญของการเลือกกำหนดฐานะของพื้นที่ต่างๆ [24]

แผนที่ ๑
ผังของเมืองเชียงใหม่และสถานที่ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับทักษาของเมือง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๓
แจ่งกู่เฮือง เมืองเชียงใหม่ ซึ่งอยู่ในตำแหน่งกาลกิณีเมือง (ภาพจากสำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ)

ซึ่งทักษาเมืองของเมืองเชียงใหม่ได้กำหนดทิศต่างๆ ไว้ดังนี้

ทิศเหนือ	ประตูช้างเผือก	เดชเมือง
ทิศใต้	ประตูเชียงใหม่	มนตรีเมือง
ทิศตะวันออก	ประตูท่าแพ	มูลเมือง
ทิศตะวันตก	ประตูสวนดอก	บริวารเมือง
ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ	แจ่งศรีภูมิ	ศรีเมือง
ทิศตะวันออกเฉียงใต้	แจ่งขะต๊ำ	อุตสาหเมือง
ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ	แจ่งหัวลิน	อายุเมือง
ทิศตะวันตกเฉียงใต้	แจ่งกู่เฮือง	กาลกิณีเมือง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๔
พระเจดีย์หลวง วัดเจดีย์หลวงเมืองเชียงใหม่ ศูนย์กลางของเมืองหรือเกตุเมือง

นอกจากทักษาที่สัมพันธ์กับผังเมืองแล้ว สรัสวดี อ๋องสกุล ยังได้พบว่า ในคัมภีร์มหาทักษาของวัดชัยศรีภูมิได้วางทักษากับวัดสำคัญของเมืองเชียงใหม่ไว้อีกด้วย โดยกำหนดให้ตำแหน่งของวัดเจดีย์หลวง(โชติการาม)เป็นเกตุเมืองหรือศูนย์กลางของเมือง โดยคัมภีร์อธิบายว่าเป็นระบบการสร้างวัดสำคัญในเมืองเชียงใหม่ ๙ แห่ง ให้สอดคล้องกับที่ตั้งชัยภูมิ และความเชื่อเรื่องทิศสำคัญ ซึ่งตามคัมภีร์มหาทักษาของวัดชัยศรีภูมิกำหนดความสำคัญของวัดทั้ง ๘ ทิศ หรือ ๘ วัดของเมืองเชียงใหม่ไว้ดังนี้

ภาพที่ ๕
ภาพเก่าวัดสวนดอก หรือบริวารเมือง ภาพนี้ถ่ายเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ เสด็จฯ ที่วัดแห่งนี้ เมื่อ พ.ศ ๒๔๖๙

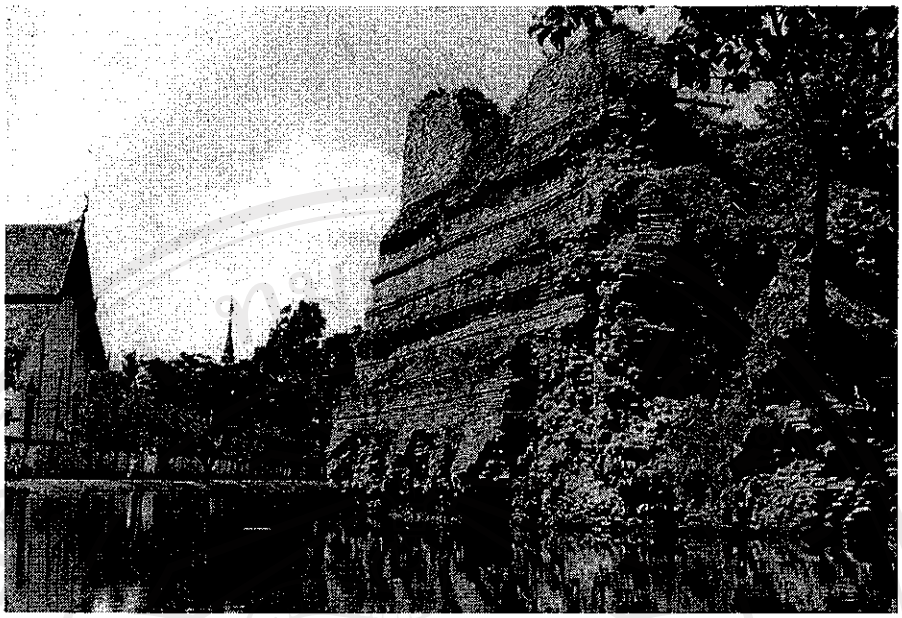

ศูนย์กลางของเมือง	วัดเจดีย์หลวง	เกตุเมือง	
ทิศตะวันตก	วัดสวนดอก	บริวารเมือง	
ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ	วัดเจ็ดยอด	อายุเมือง	
ทิศเหนือ	วัดเชียงยืน	เดชเมือง	
ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ	วัดชัยศรีภูมิ	ศรีเมือง	
ทิศตะวันออก	วัดบุพพาราม	มูลเมือง	
ทิศตะวันออกเฉียงใต้	วัดชัยมงคล	อุตสาหเมือง	
ทิศใต้	วัดนันทาราม	มนตรีเมือง	

ภาพที่ ๖
ภาพเก่าวัดเจ็ดยอด หรือวัดมหาโพธาราม ในตำแหน่งอายุเมือง (ภาพจากสำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ)

อย่างไรก็ดีจากการศึกษาคัมภีร์มหาทักษา ของอาจารย์อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว เช่นกัน ได้อธิบายเกี่ยวกับทักษาของเมืองเชียงใหม่ไว้ว่า ในการสร้างเมืองเชียงใหม่นั้น พญามังรายได้ทรงให้เหล่าโหราจารย์ ราชบัณฑิต คิดหาฤกษ์ยามในการสถาปนาเมืองตามแนวคิดและความเชื่อของคนโบราณที่ว่า เมืองนั้นก็มีชีวิตเช่นเดียวกับคน เมื่อมีการสร้างเมืองขึ้นมาก็เหมือนกับการให้ชีวิตเมืองด้วย เมืองนั้นมีส่วนต่างๆ เหมือนคน มีหัว มีสะดือ มีส่วนต่างๆ อยู่ตามทิศต่างๆ และมีดวงเหมือนเหมือนคน เมืองแต่ละเมืองจะมีทิศของดวงต่างๆ ไม่เหมือนกัน เมื่อใดเกิดสิ่งที่ไม่ดีขึ้นกับเมือง หรือเกิดภัยพิบัติจะต้องมีการสืบชะตาเมืองเหมือนกับคนด้วย โดยความเชื่อเกี่ยวกับทิศของดาวเมืองนี้เป็นสิ่งที่บันทึกไว้ในคัมภีร์มหาทักษา หรือ ภูมิพยากรณ์ของศาสนาพราหมณ์ โดยทักษาหมายถึง ชื่อเรียกกลุ่มดาวอัฐเคราะห์ หรือ ดาวทั้งแปด คือ อาทิตย์ จันทร์ อังคาร พุธ เสาร์ พฤหัสบดี ราหู ศุกร์ ที่จัดเข้าระเบียบเป็น บริวาร อายุ เดช ศรี มูล อุตสาหะ มนตรี และกาลกิณี เวียนขวา(ทักษิณาวรรต) ไปตามทิศทั้ง ๘ คือ บูรพา อาคเนย์ ทักษิณ หรดี ประจิม พายัพ และ อุดร

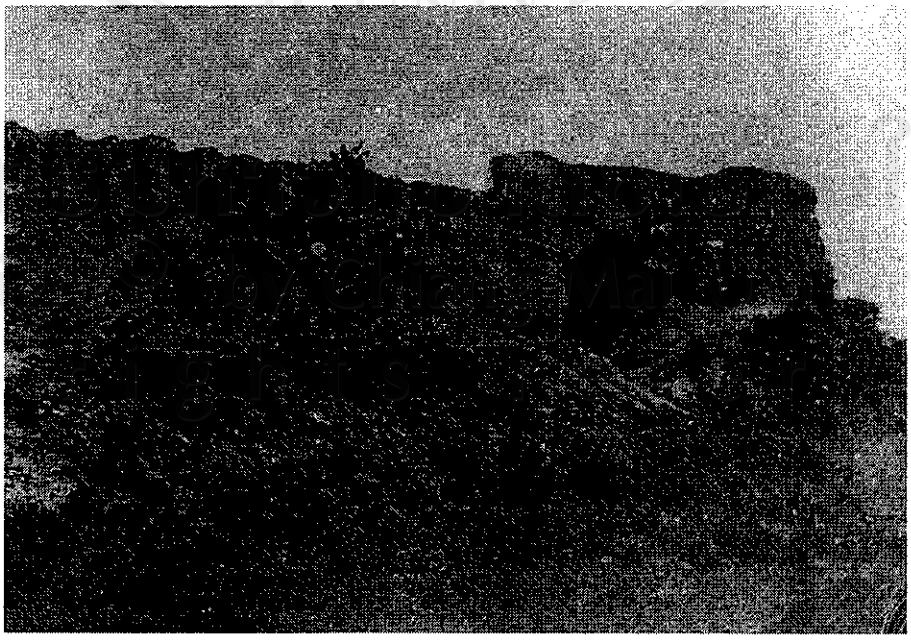
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๗
แจ่งศรีภูมิ เมืองเชียงใหม่ และวัดชัยศรีภูมิ ซึ่งอยู่ตรงกันข้ามคูเมือง คือตำแหน่งศรีเมือง

ภาพที่ ๘
แจ่งหัวลิน คือตำแหน่งอายุเมือง

สำหรับแนวคิดในเรื่องวัดทักษาเมืองนั้นเกิดขึ้นในสมัยพระเจ้าติโลกราช กษัตริย์องค์ที่ ๑๐ ด้วยในสมัยนั้นทางอาณาจักรล้านนากับอาณาจักรอยุธยาได้ทำศึกสงครามเพื่อแย่งชิงเมืองเชลียง ทางกรุงศรีอยุธยาได้ส่งพระเถระมังลุงหลวง ชาวพุกาม มาทำลายล้างเมืองเชียงใหม่ พระเถระมังลุงหลวงได้ออกอุบายลวงพระเจ้าติโลกราชว่า ถ้าหากพระองค์มีพระประสงค์จะมีพระบรมเดชานุภาพปราบไปทั้งชมพูทวีป พระองค์ควรตัดไม้ศรีเมืองและสร้างพระราชฐานบริเวณศรีเมืองนั้น เมื่อพระเจ้าติโลกราชทรงทำตามคำยุ ตัดไม้นิโครธ(ต้นไทร) อันเป็นไม้ศรีเมืองทิ้ง ก็เกิดอาเพทเหตุอุบาทว์ต่างๆ นานากับเมืองเชียงใหม่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

นอกจากนี้ทางกรุงศรีอยุธยาได้ส่งพวกผาสี (อิสลามิกชนชาวจีน) มาทำคุณไสย ฝังสิ่งอัปมงคลต่างๆ ภายในทักษาเมืองเชียงใหม่ เมื่อพระเจ้าติโลกราชทรงทราบความจริงจึงทำการฆ่าพระเถระมังลุงหลวงและพวกผาสีทิ้งด้วยความเชื่อที่ว่าบ้านเมืองถูกกระทำคุณไสย ทำให้เป็นที่สร้างความวิตกกังวลในหมู่ชาวเมืองและพระเจ้าติโลกราช ดังนั้นพระเจ้าติโลกราชได้รับสั่งให้เหล่านักปราชญ์ราชบัณฑิต พระเถระชั้นผู้ใหญ่ กระทำพิธีแก้ขึด โดยการย้ายและสร้างศูนย์กลางเมืองมาที่ใหม่คือ พระธาตุเจดีย์หลวง โดยการเปลี่ยนฐานะจากกู่(สถูป)บรรจุอัฐิพญาเจ้ากือนามาเป็นเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พร้อมทั้งสถาปนาวัดเจดีย์หลวงเป็นเกตุเมือง และทรงอัญเชิญพระแก้วมรกตมาประดิษฐานที่องค์พระเจดีย์ อีกทั้งให้หมื่นด้ำพร้าคต (สีหโคตเสนาบดี) เสริมสร้างความใหญ่โตและแข็งแรงให้แก่องค์พระเจดีย์ เพื่อให้เป็นมิ่งขวัญเมือง พร้อมทั้งสถาปนาวัด ๘ วัด ซ้อนทักษาเมืองเดิมที่ถูกทำลายไป (โดยเฉพาะศรีเมือง) และนี่ก็คือที่มาของวัดทักษาเมืองทั้ง ๘ ทิศของเมืองเชียงใหม่

พระเจ้าติโลกราชได้ให้ความสำคัญอย่างยิ่งต่อวัดเจดีย์หลวงและวัดเจ็ดยอด โดยเฉพาะวัดเจ็ดยอดนั้น พระองค์ได้ให้ความสำคัญไว้มากด้วยอยู่ตรงทิศพายัพ(ตะวันออกเฉียงเหนือ) อันตรงกับตำแหน่งอายุเมือง พระองค์ได้สถาปนาวัดเจ็ดยอดขึ้น เพื่อเป็นการเสริมสร้างอายุเมือง โดยการนำหน่อของต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่ได้รับจากประเทศศรีลังกามาปลูกไว้ ทรงรับสั่งให้หมื่นด้ำพร้าคต(สีหโคตเสนาบดี) สร้างสัตตมหาปราสาทและที่สำคัญที่สุดคือ การสังคายนาชำระพระไตรปิฎก ครั้งที่ ๘ ของโลก ซึ่งทุกสิ่งล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่เป็นมงคลต่อเมืองเชียงใหม่และเป็นการต่อชีวิตต่ออายุของเมืองด้วย และด้วยคติความเชื่อเรื่องจักรพรรดิราชย์ มหาจักรวาลและอนุจักรวาลอันสอดแทรกอยู่ในคัมภีร์ทางศาสนาพุทธและพราหมณ์ ซึ่งเป็นความเชื่อของผู้คนในสมัยนั้น แท้จริงแล้วมหาจักรวาลก็คือ การจำลองภาพของจักรวรรดิล้านนาอันยิ่งใหญ่ อนุจักรวาล ก็คือบรรดาหัวเมืองขึ้นน้อยใหญ่ โดยวัดเจดีย์หลวงนั้นก็คือ เขาพระสุเมรุ ส่วนวัดที่เหลืออีก ๘ วัด คือ บริวาร หรือกลุ่มดาวน้อยใหญ่ที่ตั้งอยู่รายรอบ(ตามคติในเรื่องจักรวาล) และผู้ที่ซึ่งครอบครองนั้นก็คือ พระเจ้าจักรพรรดิราชย์ ซึ่งก็คือพระเจ้าสิริธรรมจักรพรรดิติโลกราชามหาธรรมิกราช หรือพระเจ้าติโลกราชนั่นเอง [25]

นอกจากนี้อาจารย์วิฑูรย์ เหลียวรุ่งเรือง ได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวนี้เช่นกัน โดยได้กล่าวว่า ทักษาเมืองนอกจากจะเกี่ยวข้องกับดวงเมืองแล้ว ยังเป็นเครื่องหมายกำหนดอาณาเขตของการประกอบกิจกรรมหรือการแบ่งเขตที่อยู่ของชนชั้นต่างๆ ภายในกำแพงเมืองเชียงใหม่อีกด้วย แนวคิดเรื่องการตั้งเวียงเชียงใหม่แบ่งออกเป็นเขตต่างๆ อาศัยความเชื่อเรื่องดวงเมืองตามคัมภีร์มหาทักษา ทักษาเวียงเชียงใหม่ตามการคำนวณของดวงเมืองเวียงเชียงใหม่นั้นจะได้แก่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

๑. *อายุเมือง* ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ (แจ่งหัวลิน) พระเจ้าแผ่นดิน
๒. *เดชเมือง* ทิศเหนือ(ประตูหัวเวียง) การเมืองการปกครอง
๓. *ศรีเมือง* ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ (แจ่งศรีภูมิ) พระเจ้าแผ่นดิน
๔. *มูลละเมือง* ทิศตะวันออก(ประตูเชียงเรือก) การพาณิชยกรรม
๕. *อุตสาหะเมือง* ทิศตะวันออกเฉียงใต้ (แจ่งขะต๋ำ) การอุตสาหกรรม
๖. *มนตรีเมือง* ทิศใต้(ประตูเชียงใหม่) ที่พักอาศัยขุนนางเจ้าหน้าที่
๗. *กาลกิณีเมือง* ทิศตะวันตกเฉียงใต้(แจ่งกู่เฮือง - ประตูแสนพุง) ที่ว่าง
๘. *บริวารเมือง* ทิศตะวันตก (ประตูสวนดอก) ที่พักอาศัยไพร่พลเมือง

ด้วยทักษาดังกล่าวจึงมีผลต่อการตั้งบ้านเรือนของคนในเวียงเชียงใหม่ ทำให้มีแนวคิดในการแบ่งเวียงเป็นส่วนๆ เสมือนร่างกายมนุษย์ คือ

(๑) ส่วนบนของร่างกาย

ตั้งอยู่บริเวณที่เป็นมงคลทั้งสาม ตามหลักทักษาเมืองเชียงใหม่อยู่ทิศเหนือ ได้แก่ อายุเมือง เดชเมือง และศรีเมือง ประกอบไปด้วยบริเวณสำคัญเปรียบเสมือนส่วนศีรษะ ลำตัว และแขน เป็นทิศที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จเข้าเมืองในพระราชพิธีราชาภิเษก ดังปรากฏข้อความในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ว่า พระไชยเชษฐาธิราชกษัตริย์จากเมืองล้านช้างมาปกครองเมืองเชียงใหม่ในสมัยราชวงศ์มังราย ทรงเสด็จเข้าเมืองผ่านประตูหัวเวียงและประตูช้างเผือก ประกอบด้วยสถานที่สำคัญคือ วัดเชียงหมั้น เวียงแก้วหอคำ หอนอน ราชวังคุ้มน้อย เขตพระราชวัง ปราสาทราชมณเฑียร หอราชมณเฑียร วัดสุทธาวาส หอคลังสมบัติ ยุ้งฉาง โรงม้าหลวง และราชรถ โรงช้างต้น โรงเก็บเครื่องใช้อื่นๆ วัดหัวข่วง และข่วงหลวง

(๒) ส่วนกลางของร่างกาย

ตั้งอยู่บริเวณสะดือเมือง ทักษาเมืองได้แก่ มูลละเมือง และบริวารเมือง ประกอบด้วยสถานที่สำคัญคือ วัดสะดือเมืองหรือวัดอินทขิล วัดลีเชียงพระหรือวัดพระสิงห์ กาดลี โดยมีประตูทางการค้าแต่เดิม คือประตูเชียงเรือกหรือประตูท่าแพใน เป็นทางเข้าของพ่อค้าที่นำสินค้าจากท่าจอดแพฝั่งแม่น้ำปิง มีทักษาเมืองเป็นมูลละเมืองหรือทรัพย์สินความมั่งมีอุดมสมบูรณ์ของเวียง และวัดกู่หลวงหรือเจดีย์หลวง

(๓) ส่วนล่างของร่างกาย

ตั้งอยู่บริเวณต่ำจากสะดือเมือง เป็นตามทักษาเมืองเชียงใหม่ อยู่ทางทิศใต้ ได้แก่ อุตสาหะเมืองและมนตรีเมือง ประกอบไปด้วย บริเวณเป็นเขตบ้านเรือนของขุนนางและไพร่พลเมือง ประกอบอาชีพต่างๆ ที่เปรียบเสมือนส่วนขาและเท้า ด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้คือ บริเวณแจ่งกู่เฮืองตรงกับกาลกิณีเมือง เป็นเขตที่ไม่ดีไม่เหมาะสมจะตั้งบ้านเรือน จึงเป็นที่ตั้งของเรือนจำและป่าช้าของเมือง โดยมีประตูสวนปรุง ซึ่งชาวเชียงใหม่ที่อาศัยอยู่ในกำแพงเมืองจะนำศพผ่านประตูผีไปสู่ป่าช้าไหยา [26]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

และอาจารย์ศรีเลา เกษพรหมยังได้ศึกษาเพิ่มเติมอีกว่า การทำประตูเมืองในสมัยโบราณยังทำตามหลักทักษาอีกด้วย คือก่อนที่จะกำหนดความกว้างยาวของเมือง ต้องแทกวัดระยะของประตูว่าจะอยู่ตรงไหน เพื่อให้ถูกต้องกับทักษามี บริวาร อายุ เดช ศรี มูละ อุตสาหะ มนตรี และกาลกิณี ช่องไหนที่ตรงกับกาลกิณี ก็มักจะทำเป็นประตูสำหรับนำศพออกจากเมืองไปสู่สุสาน ถ้าสร้างประตูให้ถูกต้องตามหลักแล้ว เชื่อกันว่าจะทำให้บ้านเมืองนั้นมั่นคงถาวร เป็นที่ครั่นคร้ามแก่ข้าศึกศัตรูทั่วไป แม้แต่การจะทำประตูของบ้านเรือน ก็ต้องแทกวัดโดยนำเอาเนื้อที่ทั้งหมดมาเขียนเป็นตาราง เมื่อรู้ว่าช่องไหนเป็นศรีเป็นมงคล ก็จะทำประตูบ้านตรงนั้น ปัจจุบันหมู่บ้านในชนบทที่ห่างไกลยังใช้หลักนี้ในการทำประตูบ้านอยู่ [27]

จะเห็นได้ว่าการศึกษาในช่วงเวลาที่ผ่านมาทำให้ได้ความรู้เกี่ยวกับเมืองและแบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนาอยู่พอสมควร แต่ความรู้เหล่านั้นส่วนใหญ่จะเน้นเฉพาะอยู่แต่เรื่องราวของเมืองสำคัญๆ บางแห่งเท่านั้น จึงทำให้ยังไม่ทราบถึงแบบแผนและพัฒนาการของเมืองในดินแดนล้านนาในภาพรวมได้ โดยเฉพาะเรื่องราวที่เกี่ยวกับการมีวัดหัวข่วงและข่วงเมืองในเมืองต่างๆ นั้น ยังไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ได้ชัดเจนนัก ความรู้ที่ผ่านมาส่วนหนึ่งทำให้ดูเหมือนว่าองค์ประกอบของการมีวัดหัวข่วงและข่วงเมืองอยู่ในเมืองต่างๆ ของล้านนานั้น จะเป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมของล้านนาที่มีมาตั้งแต่อดีต และเป็นวัฒนธรรมร่วมกันของบ้านเมืองในอนุภูมิภาคแถบนี้ แต่เรื่องราวดังกล่าวนี้ก็ยังไม่ได้มีการศึกษาอย่างเป็นระบบมากนัก จึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจที่จะต้องทำการศึกษาเพื่อให้ความรู้ในเรื่องดังกล่าวนี้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เชิงอรรถบทที่ ๑

1 อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, **"เชียง หรือ เมือง : ข้อสังเกตบางประการ"**, เอกสารโรเนียว ประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง ศิลปวัฒนธรรม ๕ เชียง จัดโดย ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูเชียงราย และหน่วยศึกษานิเทศน์ กรมการฝึกหัดครู วันที่ ๑ - ๓ มีนาคม ๒๕๓๗, หน้า ๖.

2 มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย, **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ เล่ม ๑๔**, (กรุงเทพ : ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), หน้า ๗๕๕๓.

3 มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย, **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ เล่ม ๒**, (กรุงเทพ : ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), หน้า ๕๔๒ - ๕๔๔.

4 อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, **เรื่องเดิม**, หน้า ๗.

5 สำนักนายกรัฐมนตรี, **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่**, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๔), หน้า ๗๑.

6 หอพระสมุดวชิรญาณ, **ประชุมพงษาวดารภาคที่ ๑๐ เรื่อง ราชวงษปกรณ์ พงษาวดารเมืองน่าน**, พิมพ์ครั้งแรกในงานปลงศพพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชฯ พ.ศ ๒๔๖๑, หน้า ๑๘๒.

7 มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย, **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ เล่ม ๒**, หน้า ๕๕๐.

8 สมโชติ อ๋องสกุล, **"ข่วงในนครเชียงใหม่อดีตและอนาคต"**, งานสถาปนิก ๓๙, เอกสารประกอบการสัมมนา ๗๐๐ ปี สถาปัตยกรรมล้านนาสู่อนาคต วันที่ ๑๓ - ๑๕ กันยายน ๒๕๓๙ ณ อุทยานการค้ากาดสวนแก้ว เชียงใหม่ จัดโดย กรรมาธิการสถาปนิกล้านนา สมาคมสถาปนิกสยาม ในพระบรมราชูปถัมภ์.

9 อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ สถาบันราชภัฏเชียงใหม่ ได้ให้คำบรรยายไว้ในการประชุมเชิงปฏิบัติการเพื่อหาแนวทางการศึกษา โครงการวิจัยเรื่อง หลักนิเวศน์วิทยาของชุมชนล้านนา วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๓๘ ณ โรงแรมฮอลิเดย์อินน์ กรีน ฮิลล์ เชียงใหม่ จัดโดยสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และกระทรวงศึกษาธิการแห่งรัฐบาวาเรีย ประเทศสหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมัน.

10 ธิดา สาระยา, **รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๗), หน้า ๑๐๖ - ๑๐๗.

11 ศรีศักร วัลลิโภดม, **ประวัติศาสตร์โบราณคดีของล้านนาประเทศ**, ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๒๖๗ - ๒๖๘.

12 ศรีศักร วัลลิโภดม, "เวียงพระธาตุ", **วารสารเมืองโบราณ** ปีที่ ๕, เล่ม ๔ (เมษายน - พฤษภาคม, ๒๕๒๒), หน้า ๓๖ - ๔๓.

13 ธิดา สาระยา, **กว่าจะเป็นคนไทย**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๓๗), หน้า ๗๙.

14 อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, **"เชียง หรือ เมือง : ข้อสังเกตบางประการ"**, หน้า ๒ - ๔.

15 ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา, **เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย : การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์**, งานวิจัยลำดับที่ ๑ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๐๖ - ๑๑๗.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

16 ศรีศักร วัลลิโภดม, **เรื่องเดิม,** หน้า ๒๗๓ - ๒๗๗.
(เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๘๑ -๑๘๑.

17 สรัสวดี อ๋องสกุล, **ประวัติศาสตร์ล้านนา,** พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อัมรินทร์, ๒๕๔๔), หน้า ๕๔ - ๖๒.

18 นวลศิริ วงศ์ทางสวัสดิ์, **ชุมชนโบราณในเขตล้านนา,** ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม พ.ศ ๒๕๒๘, หน้า ๔๑ - ๔๓.

19 ดร. สุเทพ สุนทรเภสัช, "ระบบความเชื่อกับพัฒนาการทางกายภาพของเมืองเชียงใหม่", **กำแพงเมืองเชียงใหม่,** อนุสรณ์เนื่องในพิธีเปิดและฉลองประตูท่าแพ (เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๘๑ -๑๘๑.

20 ศรีศักร วัลลิโภดม, "ตรีบูร", **โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๕), หน้า ๗๔.

21 กรกนก รัตนวราภรณ์, **จักรวาลคติในการวางผังวัดหลวงล้านนา : สัญลักษณ์สะท้อนอำนาจรัฐในอนุภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑,** วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภูมิภาคศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๕, หน้า ๔๘.

22 สมโชติ อ๋องสกุล, **"ผังเมืองเชียงใหม่ในฐานะเมืองประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต อดีตและอนาคต",** เอกสารการสัมมนา ๗๐๐ ปี สถาปัตยกรรมล้านนาสู่อนาคต, จัดโดยกรรมาธิการสถาปนิกล้านนา สมาคมสถาปนิกสยาม ในพระบรมราชูปถัมภ์ ณ อุทยานการค้ากาดสวนแก้ว เชียงใหม่ ระหว่างวันที่ ๑๓ - ๑๕ กันยายน ๒๕๓๕, หน้า ๓ - ๔.

23 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** หน้า ๒๘.

24 สรัสวดี อ๋องสกุล, **ประวัติศาสตร์ล้านนา,** หน้า ๑๒๔ - ๑๒๖.

25 อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, "วัดในทักษาเมืองเชียงใหม่", **เชียงใหม่ปริทัศน์** ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๔, หน้า ๑ - ๖.

26 วิฑูรย์ เหลียวรุ่งเรือง, **คุ้มเจ้าครองนครเชียงใหม่และคุ้มเจ้าบุรีรัตน์(มหาอินทร์),** คณะอนุกรรมการอนุรักษ์สถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ พ.ศ ๒๕๔๔, ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์ หน้า ๘ - ๑๐.

27 ศรีเลา เกษพรหม, "ความเป็นมาของสะดือเมือง กำแพงเมือง และประตูเมืองเชียงราย", **งานสมโภชเสาสะดือเมืองและกำแพงเมืองเมืองเชียงราย,** หนังสือที่ระลึกในงานสมโภชอนุสรณ์สถานของจังหวัดเชียงราย พ.ศ ๒๕๓๑, ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์ หน้า ๕๓.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

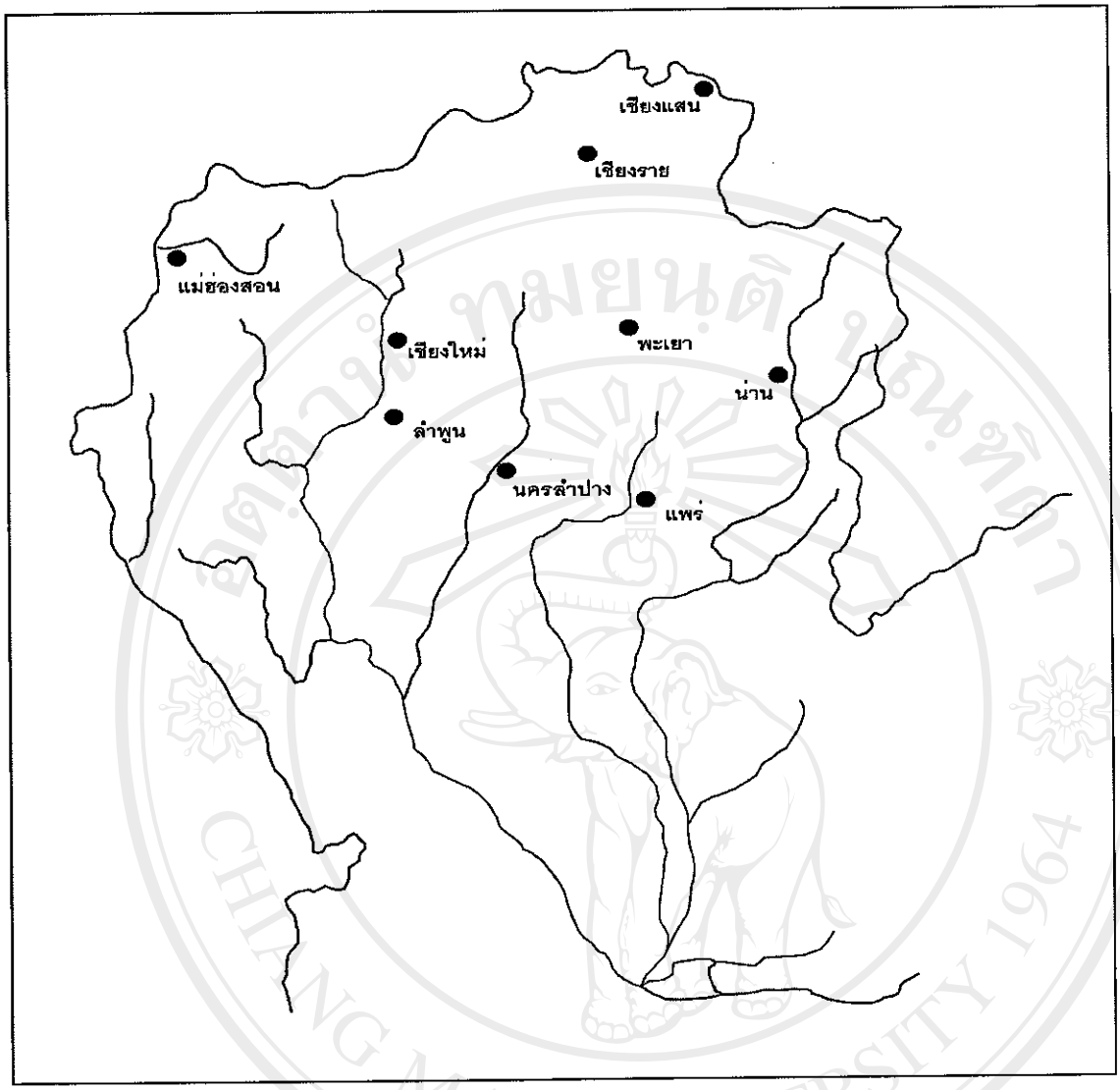
บทที่ ๒
ประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมือง ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง วัง ยม และน่าน

บริเวณพื้นที่ภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นที่ตั้งของกลุ่มบ้านเมืองที่มีการปกครองเป็นอิสระ มีชื่อเป็นที่รู้จักกันว่า *"ล้านนา"* กลุ่มบ้านเมืองเหล่านี้ประกอบไปด้วยเมืองสำคัญๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำสายสำคัญต่างๆ คือ เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง เชียงราย เชียงแสน พะเยา แพร่ น่าน และแม่ฮ่องสอน ฯลฯ รวมทั้งเมืองต่างๆ อีกส่วนหนึ่งที่อยู่ในเขตแดนประเทศพม่า จีน และลาวในทุกวันนี้ บ้านเมืองต่างๆเหล่านี้จะมีความสัมพันธ์กันทั้งในทางการเมือง เชื้อชาติ ประเพณี และศิลปะวัฒนธรรม โดยมีเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง แคว้นล้านนาหรืออาณาจักรล้านนานี้มีหลักฐานที่ปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์บางฉบับได้กล่าวว่า ดินแดนล้านนาประกอบด้วย ๕๗ เมือง[1] แต่ไม่ได้ระบุว่า ๕๗ เมืองนั้นมีเมืองใดบ้างและอยู่ช่วงเวลาใด

อย่างไรก็ดีการวิจัยในครั้งนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับแบบแผนและพัฒนาการของเมือง โดยมีขอบเขตเฉพาะที่เมืองหลักสำคัญๆ ของล้านนา ซึ่งได้แก่ เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน เมืองลำพูน เมืองนครลำปาง เมืองพะเยา เมืองแพร่ เมืองน่าน และเมืองแม่ฮ่องสอน เป็นต้น ส่วนเมืองอื่นๆ ที่มีลักษณะเป็นเมืองบริวารจะไม่กล่าวถึงในที่นี้ เว้นแต่จะปรากฏมีหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับวัดหัวข่วงและข่วงเมือง ซึ่งเป็นประเด็นสำคัญของการศึกษาครั้งนี้ปรากฏอยู่จึงจะกล่าวถึง

ในบทต่อไปนี้เป็นการศึกษาในรายละเอียดของเมืองสำคัญต่างๆ ที่ตั้งอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง แม่น้ำวัง แม่น้ำยม และแม่น่าน อันเป็นสาขาสำคัญของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งได้แก่ เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนหรือหริภุญไชย เมืองนครลำปางหรือเขลางค์นคร เมืองแพร่ และเมืองน่าน เพื่อให้ได้ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมืองที่มีพัฒนาการเกิดขึ้นในดินแดนล้านนา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนที่ ๒
แผนที่ที่ตั้งแคว้นล้านนา และเมืองสำคัญๆ ในล้านนา

ซึ่ง ***"แบบแผนของเมือง"*** ในการวิจัยครั้งนี้ หมายถึง องค์ประกอบและลักษณะทางกายภาพของเมือง ตลอดจนการใช้พื้นที่และสถานที่สำคัญภายในเมืองที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับความคิดความเชื่อ วิถีชีวิต และประเพณีวัฒนธรรม

ดังมีรายละเอียดของการศึกษาในแต่ละเมืองไปตามลำดับต่อไปนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

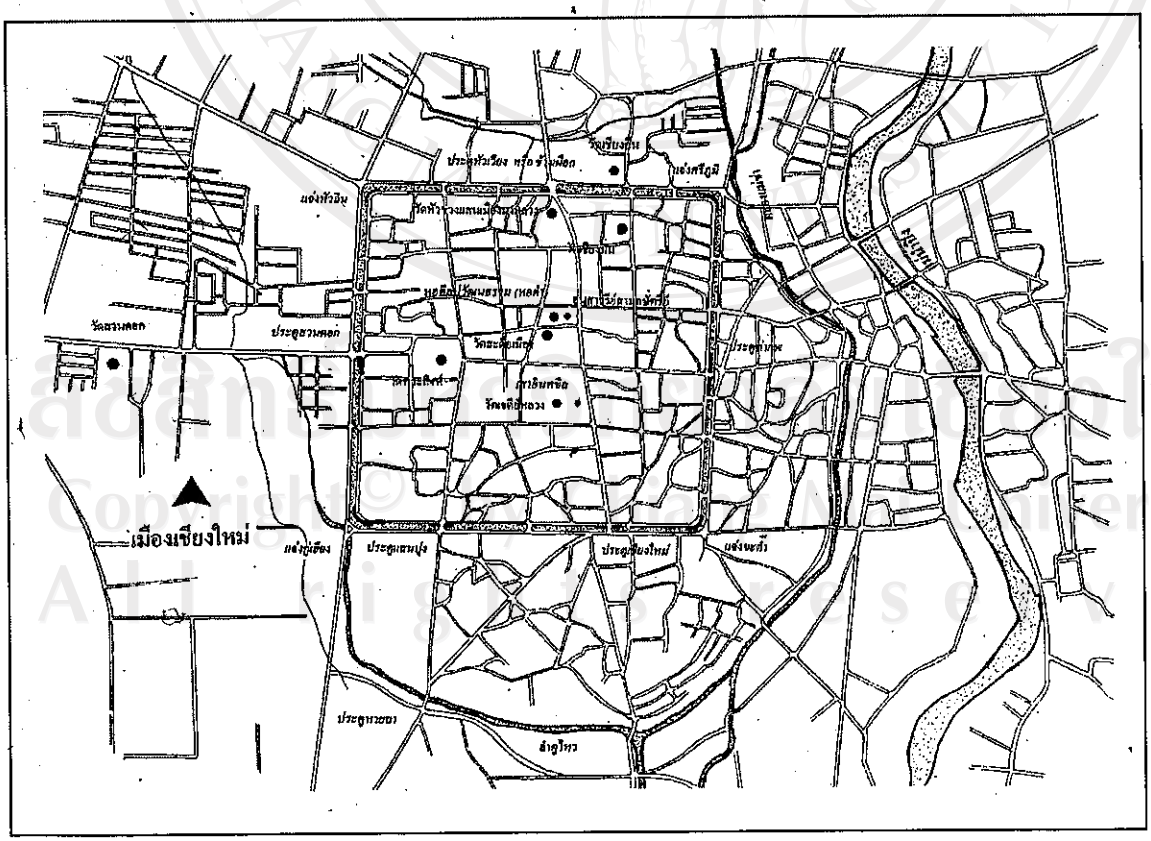
เมืองเชียงใหม่

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

ประวัติการก่อตั้งเมืองเชียงใหม่ที่ปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานและศิลาจารึกค่อนข้างจะเป็นสิ่งแน่ชัดว่า พญามังรายกษัตริย์ของแคว้นโยนกได้โปรดฯให้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ ๑๘๓๙ ในภายหลังจากที่ได้แผ่อำนาจลงมายึดครองแคว้นหริภุญไชยได้สำเร็จ เมื่อสร้างเสร็จแล้วจึงได้ให้ชื่อเมืองนี้ว่า นพบุรีศรีนครพิงค์เชียงใหม่ [2] พญามังรายทรงประทับอยู่ ณ เมืองเชียงใหม่แห่งนี้ตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ และสิ้นพระชนม์ด้วยฟ้าผ่าที่ตลาดกลางเวียงเชียงใหม่ใน พ.ศ ๑๘๖๐ จึงได้ถวายพระเพลิงและสร้างพระเจดีย์บรรจุอัฐิพญามังรายไว้บริเวณที่สิ้นพระชนม์กลางเวียง [3]

ในระยะเริ่มแรกเมืองเชียงใหม่คงมีความสำคัญและเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรอยู่เพียงช่วงรัชสมัยพญามังรายเท่านั้น เพราะหลังจากที่พญามังรายสิ้นพระชนม์แล้ว ในระหว่าง พ.ศ ๑๘๕๔ - ๑๘๗๗ กษัตริย์ล้านนาองค์ต่อๆ มาได้ย้ายไปประทับอยู่ที่เมืองเชียงรายและเชียงแสน ส่วนเมืองเชียงใหม่คงมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงเป็นที่ประทับของพระราชโอรสหรือพระอุปราช สาเหตุดังกล่าวคงเนื่องจากดินแดนในแถบลุ่มน้ำกกหรือแคว้นโยนกซึ่งเป็นถิ่นฐานเดิมของกษัตริย์ในราชวงศ์มังรายนั้นยังไม่ปลอดภัย ทั้งนี้เพราะในช่วงเวลานั้นเมืองพะเยาและเมืองน่านยังคงความเป็นแคว้นอิสระ จึงจำเป็นต้องป้องกันการขยาย

แผนที่ ๓
แผนที่เมืองเชียงใหม่ในสภาพปัจจุบัน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๕
คูเมืองและกำแพงเมืองเชียงใหม่ชั้นใน

อิทธิพลของทั้งเมืองพะเยาและเมืองน่าน ตลอดจนกลุ่มบ้านเมืองในเขตตอนเหนือขึ้นไปอีกด้วย ดังนั้นเมืองเชียงใหม่ในระยะเริ่มแรกคงเป็นเมืองเล็กๆ ที่มีประชากรไม่มากนัก ทั้งนี้เพราะศูนย์กลางทั้งทางการเมืองการปกครอง การเศรษฐกิจ และการพระศาสนาของอาณาจักรจะไปอยู่ที่เมืองเชียงแสนเป็นส่วนใหญ่ ขณะเดียวกันในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงเมืองหริภุญไชยก็ยังคงมีความสำคัญและเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาอยู่เช่นเดิม

นับตั้งแต่ พ.ศ ๑๘๘๘ ในสมัยพระเจ้าผายูเป็นต้นมา เมืองเชียงใหม่ได้มีความสำคัญขึ้นอีกครั้ง ทั้งนี้เพราะหลังจากกองทัพของล้านนาได้ยึดเมืองพะเยาเข้าไว้เป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรแล้ว กษัตริย์ล้านนาได้เสด็จกลับมาประทับที่เมืองเชียงใหม่ ตั้งแต่นี้เป็นต้นไปเมืองเชียงใหม่ได้มีฐานะเป็นราชธานีของอาณาจักรล้านนาอย่างแท้จริง

ความเจริญรุ่งเรืองของเมืองเชียงใหม่เริ่มต้นนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นมา เหตุการณ์สำคัญในช่วงเวลานี้ได้แก่การเผยแพร่เข้ามาของพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ โดยการนำของพระสุมนเถระจากเมืองสุโขทัย การเข้ามาของพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ในครั้งนั้นทำให้เมืองเชียงใหม่มีความสำคัญกลายเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนา และเป็นจุดเริ่มต้นของการตื่นตัวทางความคิด สติปัญญา และวัฒนธรรม ซึ่งจะนำไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองของเมืองเชียงใหม่และอาณาจักรล้านนาในเวลาต่อมา

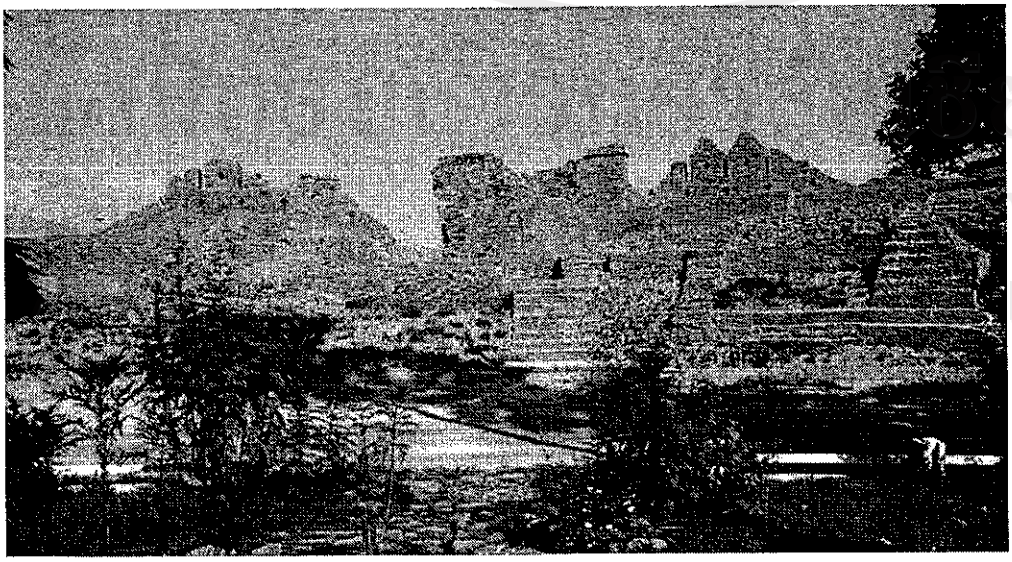
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ความเจริญรุ่งเรืองของเมืองเชียงใหม่อย่างแท้จริงจะอยู่ในช่วงตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ จนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๑ นับตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าติโลกราชจนถึงสมัยพระเจ้าเมืองแก้ว ซึ่งนับเป็นยุคทองของล้านนาอย่างแท้จริง ช่วงเวลานี้อาณาจักรล้านนามีความเป็นปึกแผ่นมั่นคง เพราะได้รวบรวมกลุ่มบ้านเมืองต่างๆ ในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทยไว้เป็นอาณาจักรเดียวกัน มีความเจริญมั่งคั่งจากการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากับดินแดนโดยรอบ และมีความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ครั้งนั้นเมืองเชียงใหม่นับได้ว่าเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาและได้กระทำสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นครั้งที่ ๘ ของโลก ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏมีวัดวาอารามเนื่องในพระพุทธศาสนาที่ล้วนแล้วแต่มีความงดงามทางศิลปะสถาปัตยกรรมอยู่เป็นอันมาก บรรดาร่องรอยโบราณวัตถุโบราณสถานที่ปรากฏอยู่ในเมืองเชียงใหม่ในทุกวันนี้นั้นล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งก่อสร้างที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้เป็นส่วนมาก โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าเมืองแก้วได้โปรดให้สร้างกำแพงเมืองเชียงใหม่ขึ้นใหม่เป็นกำแพงก่อด้วยอิฐใน พ.ศ ๒๐๖๐ ซึ่งก็คือคูเมืองและกำแพงเมืองเชียงใหม่รูปสี่เหลี่ยมที่ปรากฏอยู่ในทุกวันนี้

เมืองเชียงใหม่เริ่มเสื่อมลงนับตั้งแต่ พ.ศ ๒๐๖๙ เป็นต้นมา เนื่องจากเกิดการแย่งชิงอำนาจและเกิดสงครามกลางเมืองขึ้น จึงทำให้บ้านเมืองอ่อนแอและเศรษฐกิจภายในตกต่ำ ความอ่อนแอดังกล่าวทำให้กองทัพพม่าสามารถยึดครองเมืองเชียงใหม่ได้ใน พ.ศ ๒๑๐๑ ซึ่งถือได้ว่าอาณาจักรล้านนาได้ล่มสลาย และเมืองเชียงใหม่ก็เริ่มทรุดโทรมลง

เมืองเชียงใหม่ภายใต้การยึดครองของพม่านับตั้งแต่ พ.ศ ๒๑๐๑ เป็นต้นมา คงมีความวุ่นวายและไม่เรียบร้อยอยู่ในบ้านเมืองมาโดยตลอด ทั้งนี้เนื่องมาจากการต่อสู้รบชิงอำนาจกันอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะในช่วงต้นของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ การต่อสู้ได้ทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น เมื่อพระยาจ่าบ้านบุญมา

แผนที่ ๑๐
แจ่งหัวลินด้านในเมืองและแนวกำแพงเมืองเชียงใหม่

ข้าราชการเมืองเชียงใหม่และพระยากาวิละ ลูกเจ้าฟ้าเมืองนครลำปาง ร่วมมือกันก่อการกบฏต่อพม่า โดยขอความร่วมมือกับพระเจ้ากรุงธนบุรีให้ส่งกองทัพมาช่วย จึงสามารถยึดเมืองเชียงใหม่จากพม่ากลับคืนมาได้เมื่อ พ.ศ ๒๓๑๗ แต่พม่าก็พยายามจะตีเมืองเชียงใหม่คืนโดยยกกองทัพมาตีเชียงใหม่หลายครั้ง จนกระทั่งใน พ.ศ ๒๓๑๘ กองทัพพม่ายกทัพมาล้อมเมืองเชียงใหม่อยู่แปดเดือนจนเสบียงของเมืองเชียงใหม่หมด พอดีกองทัพกรุงธนบุรีมาช่วยตีกองทัพพม่าจนแตกพ่ายไป พระยาจ่าบ้านบุญมาเจ้าเมืองเชียงใหม่ไม่สามารถรักษาเมืองไว้ได้เพราะมีผู้คนน้อยและอยู่ในสภาพอดหยาก จึงได้ทิ้งเมืองเชียงใหม่ไปอยู่นครลำปางระยะหนึ่งแล้วกลับมาตั้งอยู่ที่ตำบลวังพร้าว ด้วยเหตุนี้เมืองเชียงใหม่จึงกลายเป็นเมืองร้างไปเป็นเวลานานถึง ๒๑ ปี

เมืองเชียงใหม่ได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่อีกครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้โปรดฯให้แต่งตั้งพระยากาวิละเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่แทนพระยาจ่าบ้านที่เสียชีวิตลง แต่ขณะนั้นเมืองเชียงใหม่ร้าง พระยากาวิละจึงต้องให้ไพร่พลตั้งอยู่ที่เวียงป่าซางในเขตจังหวัดลำพูนก่อนเป็นเวลาถึง ๑๔ ปี จนกระทั่งใน พ.ศ ๒๓๓๙ จึงสามารถเข้าไปตั้งมั่นอยู่ในเมืองเชียงใหม่ได้อีกครั้ง [6]

ในระยะเริ่มแรกกำลังคนพลเมืองมีจำนวนน้อยไม่เพียงพอที่จะช่วยบูรณะฟื้นฟูบ้านเมืองได้ ดังนั้นกองทัพของเมืองเชียงใหม่และเมืองอื่นๆ ในล้านนาจึงได้ยกไปตีและกวาดต้อนผู้คนพลเมืองจากบ้านเมืองต่างๆ ในดินแดนตอนเหนือและบริเวณที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำสาละวิน ซึ่งมีทั้งกลุ่มชนชาวเงี้ยว(ไตใหญ่) ไตลื้อ ไตยอง ไตเขิน ข่า ลัวะ และยาง(กะเหรี่ยง) ให้เข้ามาเป็นพลเมือง ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้จึงได้ชื่อว่า *"ยุคเก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง"* [7] ซึ่งไพร่พลพลเมืองเหล่านี้นี่เองที่ได้เป็นกำลังอันสำคัญช่วยบูรณะบ้านเมืองที่ทรุดโทรมให้ฟื้นกลับคืนมาอีกครั้ง

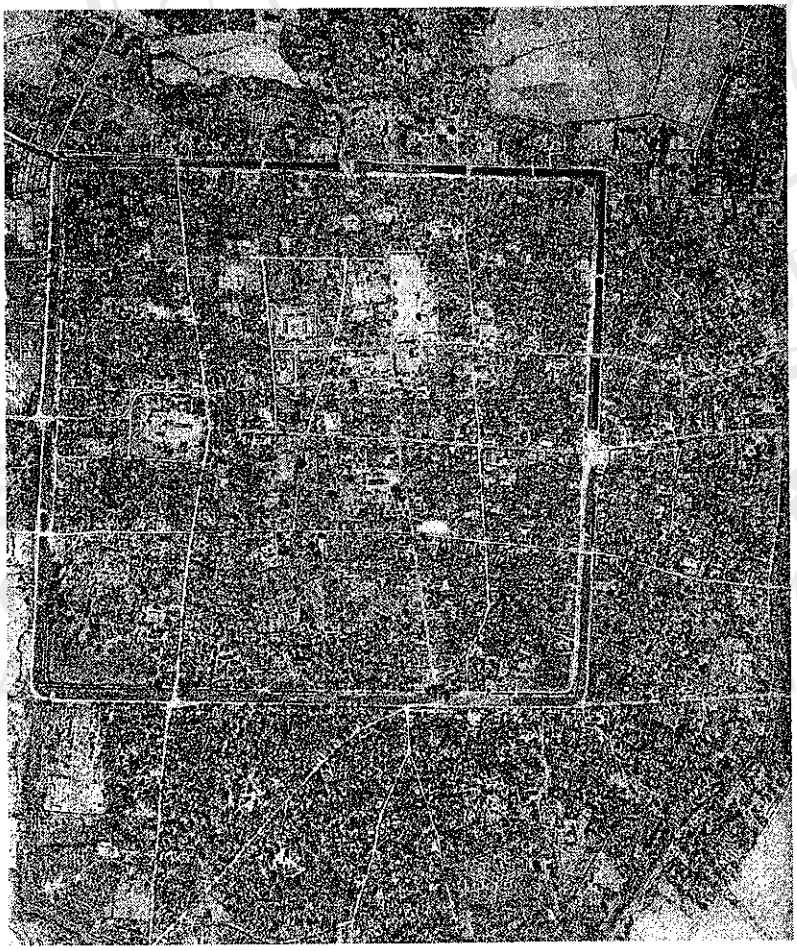
ภาพที่ ๑๑
ป้อมแจ่งหัวลิน เมืองเชียงใหม่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

การฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ นั้น ได้มีการบูรณะซ่อมแซมคูเมือง กำแพงเมือง ป้อม และประตูเมืองเมืองเชียงใหม่ครั้งใหญ่ เพื่อให้มีความมั่นคงแข็งแรงสำหรับป้องกันข้าศึก และคงได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามเฉพาะที่สำคัญๆ เท่าที่จะสามารถกระทำได้ก่อน เนื่องจากยังคงขาดแคลนทุนทรัพย์และมีไพร่พลจำกัด

ด้วยเหตุนี้บรรดาวัดวาอารามที่มีมานับตั้งแต่ครั้งที่เมืองเชียงใหม่ยังมีความเจริญรุ่งเรืองอีกเป็นอันมากจึงยังไม่ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ คงถูกปล่อยทิ้งให้รกร้างอยู่เช่นนั้น แม้ว่าในเวลาต่อมาจะได้มีเจ้าผู้ครองนครและศรัทธาประชาชนได้พยายามฟื้นฟูวัดร้างให้เป็นวัดมีพระสงฆ์ดูแล และปฏิสังขรณ์บรรดาสิ่งก่อสร้างต่างๆ อยู่เสมอ แต่กระนั้นก็ยังคงเหลือวัดร้างที่ยังไม่ได้รับการฟื้นฟูอีกเป็นอันมาก ดังนั้นจึงปรากฏมีทรากโบราณสถานร้างกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในเมืองเชียงใหม่มาจนทุกวันนี้

เมืองเชียงใหม่ภายหลังจากที่ได้รับการบูรณะฟื้นฟูแล้ว คงมีฐานะเป็นเพียงประเทศราชที่มีเจ้าผู้ครองนครเป็นผู้ปกครอง เจ้าผู้ครองนครจะมีอิสระในการบริหารภายในทั้งทางด้านการปกครอง เศรษฐกิจ และขนบธรรมเนียมประเพณี แต่ต้องขึ้นตรงต่อกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อมาเมื่อชาวตะวัน

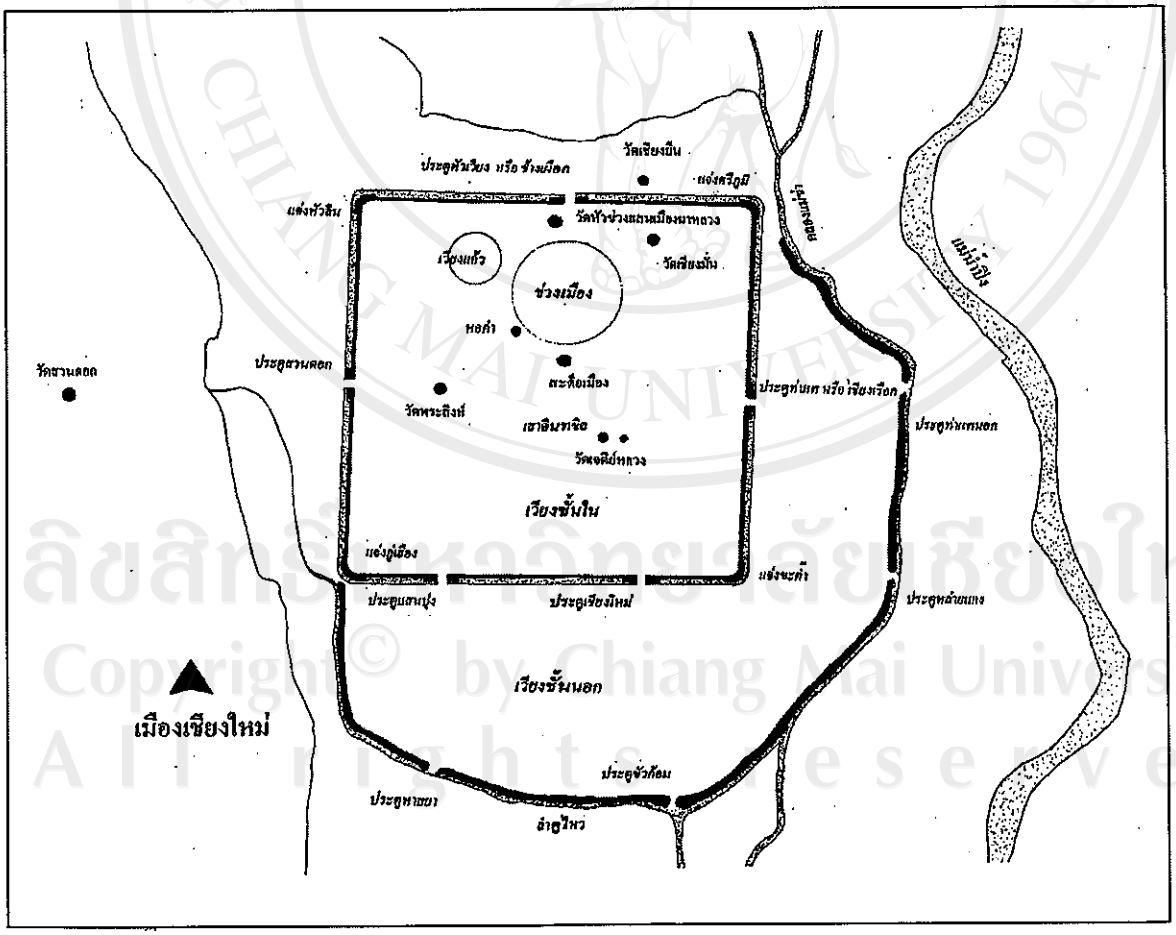
ภาพที่ ๑๒
ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณที่ตั้งเมืองเชียงใหม่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ตกได้เริ่มเข้ามาติดต่อค้าขายด้วยจึงเริ่มมีปัญหาเกิดขึ้น เนื่องจากเชียงใหม่มีป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์เป็นดินแดนที่มีผลประโยชน์มหาศาล โดยเฉพาะเมื่ออังกฤษได้พม่าเป็นเมืองขึ้นและมีการขอทำสัมปทานป่าไม้ในเขตเมืองต่างๆ ในล้านนา จึงได้มีกรณีพิพาทกับบริษัทอังกฤษและคนในบังคับอังกฤษอยู่เนืองๆ

ดังนั้นรัฐบาลกลางจากกรุงเทพฯจึงได้พยายามที่จะเข้ามาควบคุมเมืองเชียงใหม่และเมืองต่างๆ ในล้านนามากขึ้น โดยส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯขึ้นมาควบคุมการบริหารงานภายในของเจ้าผู้ครองนคร ในที่สุดได้มีการปฏิรูปการปกครองในล้านนาเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ ๒๔๒๗ ได้ยกเลิกฐานะหัวเมืองประเทศราชของเมืองต่างๆ ที่เป็นมาแต่เดิม มาเป็นการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล และส่งข้าหลวงขึ้นมาปกครอง นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาดินแดนล้านนาและเมืองเชียงใหม่ก็ได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรสยามในที่สุด [8]

แผนที่ ๔
ผังเมืองเชียงใหม่โบราณ

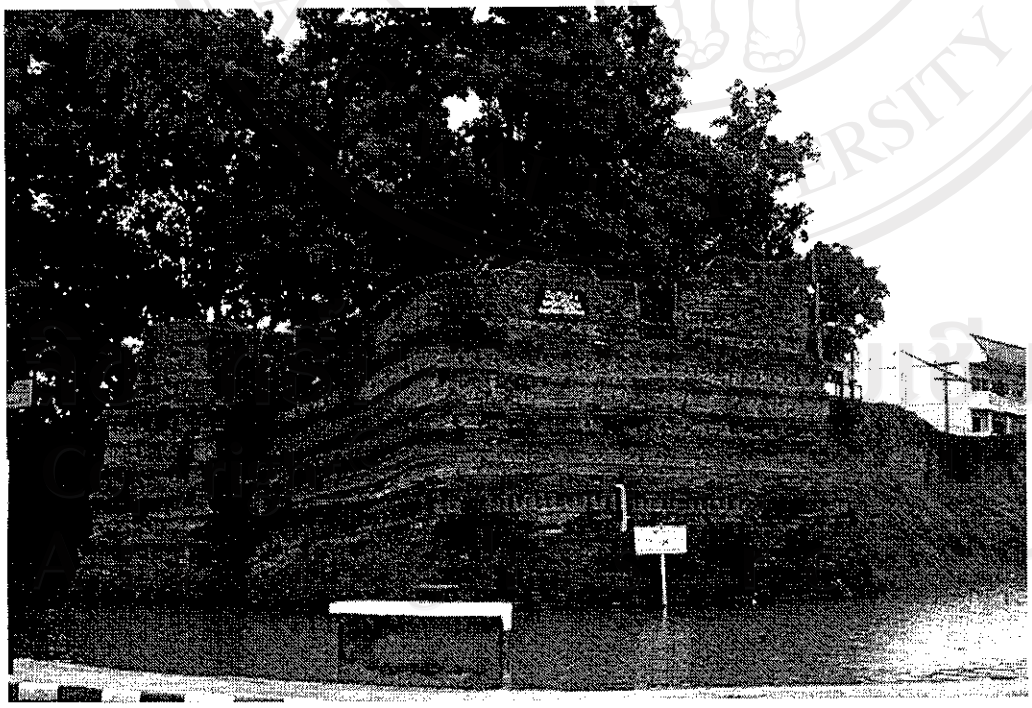
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมืองเชียงใหม่

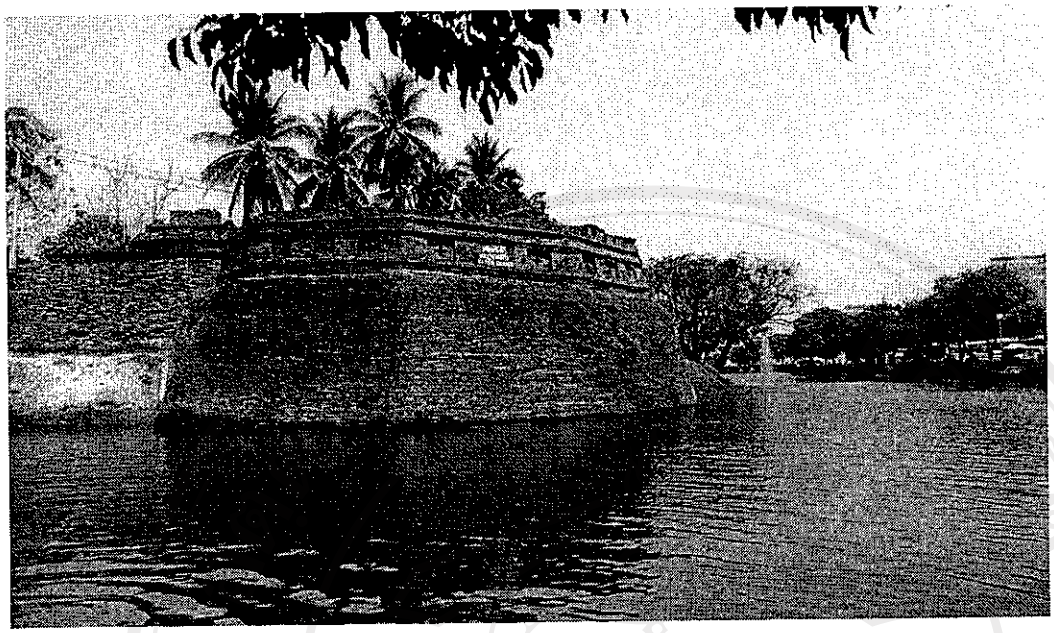
เมืองโบราณเชียงใหม่เท่าที่ปรากฏหลักฐานอยู่ในทุกวันนี้ ตัวเมืองโบราณเชียงใหม่มีอยู่สองส่วน ส่วนที่หนึ่งเป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมล้อมรอบด้วยคูเมืองที่มีน้ำขังตลอดปี ด้านในของคูเมืองมีกำแพงสี่ด้านก่อด้วยอิฐ ปัจจุบันกำแพงเหล่านั้นถูกรื้อทำลายไปจนเกือบหมดสิ้นแล้ว คงเหลืออยู่แต่ป้อมมุมเมืองและประตูเมือง เมืองส่วนนี้เรียกกันว่า *เวียงชั้นใน* ภายในกำแพงเวียงรูปสี่เหลี่ยมนี้เองที่เป็นที่ตั้งของวัดหัวข่วงและข่วงเมือง เมืองอีกส่วนหนึ่งเป็นแนวกำแพงดินที่โอบอยู่ด้านนอกของเมืองรูปสี่เหลี่ยมทางด้านทิศตะวันออกและด้านใต้ เรียกกันว่า *เวียงชั้นนอก*

ในส่วนที่เกี่ยวกับความเป็นมาของกำแพงเมืองชั้นในและกำแพงเมืองชั้นนอกนั้นในช่วงเวลาที่ผ่านมาได้มีนักวิชาการหลายต่อหลายคนได้เสนอแนวคิดอธิบายเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้อยู่หลายแนวทาง ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

แนวทางแรก มีความเห็นว่ากำแพงดินหรือแนวกำแพงเวียงชั้นนอกน่าจะมีมาก่อนเมืองเชียงใหม่ เนื่องด้วยแต่เดิมเคยเป็นเมืองโบราณของชาวลัวะมาก่อน มีชื่อว่า *เมืองนพบุรี* เมื่อพญามังรายได้สร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้นนั้นได้สร้างเมืองรูปสี่เหลี่ยมคล่อมไปบนเมืองโบราณดังกล่าว ดังนั้นส่วนของกำแพงดินหรือกำแพงชั้นนอกที่เป็นวงโค้งนั้นจึงเป็นส่วนหนึ่งของกำแพงเมืองนพบุรีที่เหลืออยู่ [10]

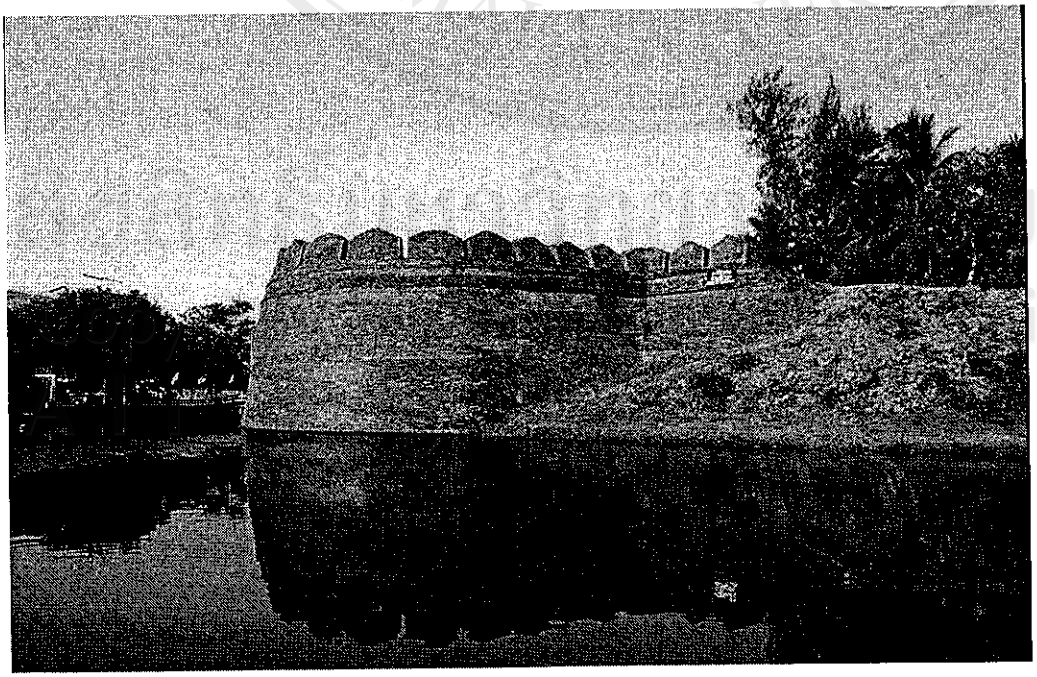
ภาพที่ ๑๓
ป้อมแจ่งศรีภูมิ
เมืองเชียงใหม่

ภาพที่ ๑๔
ป้อมแจ่งขะต๊ำ
เมืองเชียงใหม่

แนวทางที่สอง มีความเห็นว่าทั้งกำแพงเมืองชั้นนอกและชั้นในควรสร้างขึ้นพร้อมกัน กล่าวคือกำแพงเมืองรูปสี่เหลี่ยมและกำแพงชั้นนอกนั้น เมื่อนำรายละเอียดตามที่ปรากฏในตำนานมาเปรียบเทียบกับภาพถ่ายทางอากาศและแผนที่แล้ว จะเห็นได้ว่าตัวเมืองทั้งสองส่วนควรถูกสร้างขึ้นพร้อมกันนับตั้งแต่ครั้งสมัยพญามังรายมาแล้ว [11] และได้มีนักวิชาการขยายความคิดออกไปอีกว่า แนวกำแพงเมืองชั้นนอกนั้นแต่เดิมคงเป็นคันดินที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อทำหน้าที่เป็นเพียงคันดินป้องกันน้ำและบังคับน้ำมิให้ไหลเข้าท่วมชุมชนที่ตั้งอยู่ในพื้นที่แถบนั้น

ภาพที่ ๑๕
ป้อมแจ่งกู่เฮือง
เมืองเชียงใหม่

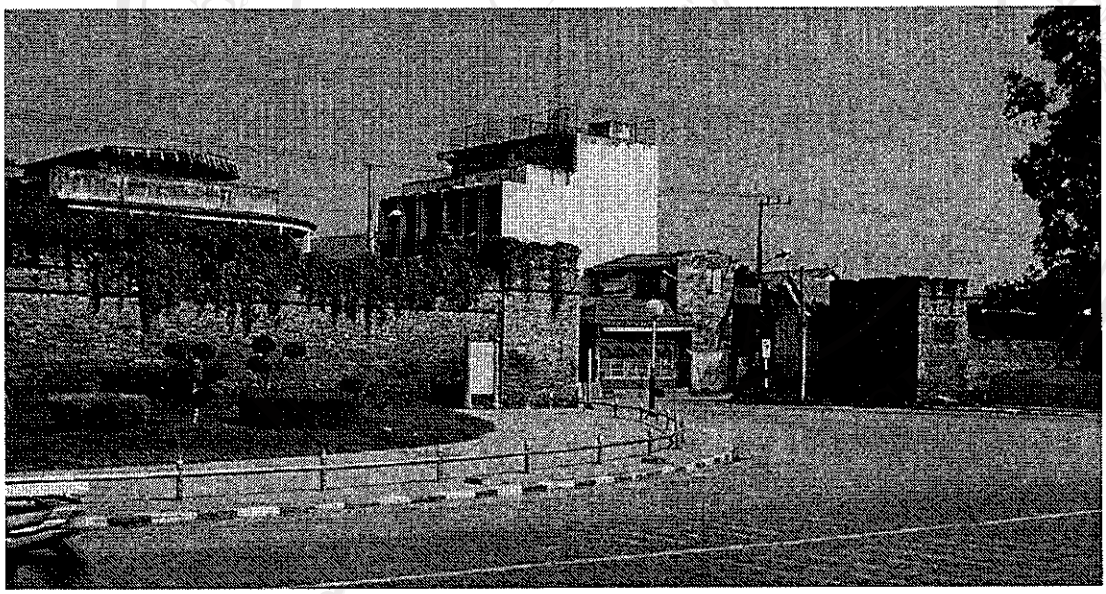

คงจะถูกสร้างขึ้นพร้อมๆ กับการสร้างเมืองเชียงใหม่ในระยะเริ่มแรก ต่อมาเมื่อบ้านเมืองเผชิญศึกสงครามโดยเฉพาะในช่วงที่มีกองทัพจากสุโขทัยและอยุธยาขึ้นมาตีเมืองเชียงใหม่ คงได้รับการดัดแปลงให้ทำหน้าที่เป็นแนวกำแพงป้องกันเมืองอีกชั้นหนึ่งในภายหลัง[12]

และนักวิชาการอีกท่านหนึ่งเสนอว่า เมืองที่พญามังรายสร้างจะมีรูปร่างเป็นวงไม่สม่ำเสมอที่ประกอบด้วยแนวกำแพงด้านทิศเหนือและทิศตะวันตกของเมืองรูปสี่เหลี่ยมกับแนวกำแพงดินของเวียงชั้นนอกในปัจจุบัน ส่วนเมืองรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสนั้นพระเจ้าเมืองแก้วได้สร้างขึ้นใหม่ด้วยการก่อกำแพงอิฐทับไปบนเมืองเดิม โดยคงกำแพงเมืองเดิมด้านทิศเหนือและตะวันตกไว้[13]

แนวทางที่สาม มีความเห็นว่ากำแพงเมืองชั้นนอกน่าจะสร้างขึ้นภายหลัง โดยเมืองเชียงใหม่ที่พญามังรายโปรดให้สร้างขึ้นนั้นควรเป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมตามที่กล่าวไว้ในตำนาน แต่ก็มีความเห็นที่แตกต่างกันในช่วงเวลาที่ก่อสร้าง ดังนี้

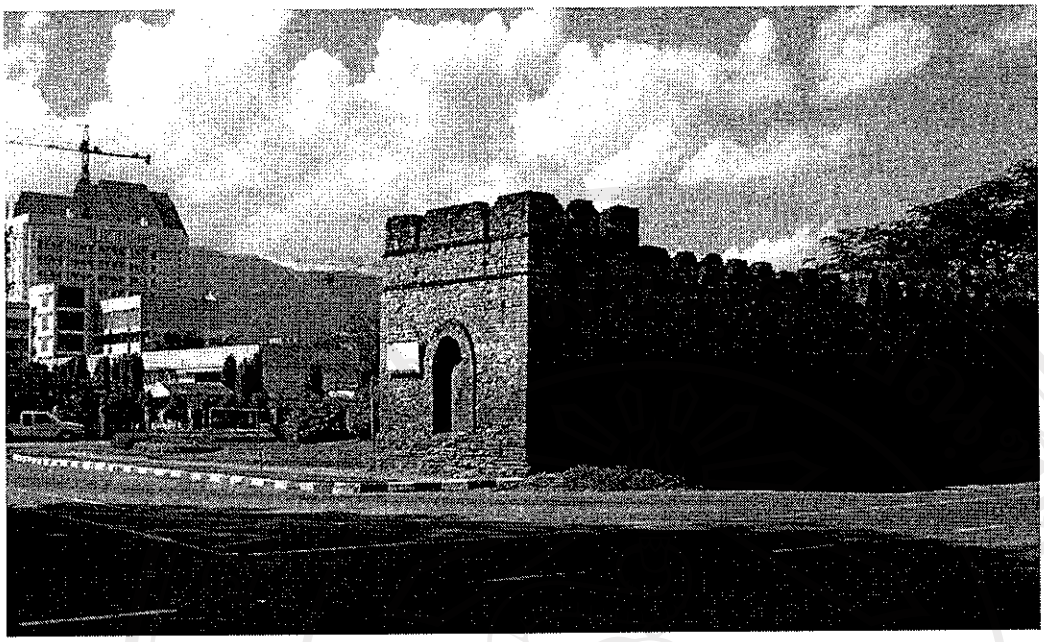
ภาพที่ ๑๖
ประตูเชียงใหม่
เมืองเชียงใหม่

(๑) มีหลักฐานที่ทำให้เชื่อได้ว่า กำแพงเมืองชั้นนอกสร้างขึ้นในสมัยพระเมกุฏิวิสุทธิวงศ์ (พ.ศ ๒๐๕๔ - ๒๑๐๗) ตามคำแนะนำของขุนนางพม่าเพื่อให้มีลักษณะเป็นราหูอมจันทร์ ทำให้เป็นเสนียดจัญไร อันเป็นเหตุให้เสียเมืองแก่พม่าในเวลาต่อมา[14]

(๒) กำแพงเมืองชั้นนอกนั้นถูกสร้างขึ้น เมื่อ พ.ศ ๒๒๐๕ โดยเชื่อว่าเป็นแนวกำแพงที่เจ้าพระยาโกษาธิบดี(เหล็ก) ซึ่งเป็นแม่ทัพของกรุงศรีอยุธยาสั่งให้พลทหารก่อกำแพงโอบเมืองไว้ด้านหนึ่งและพูนดินขึ้นเป็นป้อมเอาปืนใหญ่ยิงเข้าไปในเมือง เมื่อครั้งที่ขึ้นมาตีเมืองเชียงใหม่[15]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๗
ประตูสวนดอก
เมืองเชียงใหม่

อย่างไรก็ตามในระหว่าง พ.ศ ๒๕๓๕ - ๒๕๔๐ กรมศิลปากรได้ขุดค้นทางโบราณคดีเพื่อศึกษากำแพงเมืองเชียงใหม่และได้ทำการขุดค้นศึกษาแนวกำแพงดินบริเวณตำบลหายยา พบว่าการสร้างกำแพงดินส่วนนี้ได้มีการขุดดินจากพื้นโดยรอบขึ้นมาก่อเป็นกำแพงดิน บริเวณซึ่งแต่เดิมเป็นที่อยู่อาศัยของชุมชนล้านนามาก่อน เนื่องจากได้พบเศษภาชนะดินเผาประเภทเครื่องถ้วยจากแหล่งเตาล้านนา เครื่องถ้วยจีน เศษภาชนะดินเผาเนื้อดินแบบพื้นเมือง เศษอิฐ เศษถ่าน และกระดูกสัตว์อยู่ในชั้นดินสีดำใต้กำแพงดิน จากหลักฐานดังกล่าวจึงอาจกำหนดอายุของกำแพงดินได้ว่า ควรสร้างขึ้นในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๑ [16]

เมืองโบราณเชียงใหม่ที่มีคูน้ำและกำแพงเมืองล้อมรอบเป็นรูปสี่เหลี่ยมนั้น กำแพงเมืองกว้างประมาณ ๑,๕๐๐ เมตร และยาวประมาณ ๑,๖๐๐ เมตร คูเมืองกว้างประมาณ ๒๐ เมตร มีน้ำขังตลอดทั้งปี กำแพงเมืองเมื่อแรกสร้างคงเป็นกำแพงดิน ต่อมาใน พ.ศ ๒๐๖๐ ครั้งสมัยพระเจ้าเมืองแก้วได้มีก่อกำแพงเมืองขึ้นใหม่ด้วยอิฐเพื่อให้มีความมั่นคงแข็งแรงมากขึ้น [17]

ดังนั้นกำแพงเวียงจึงเป็นกำแพงก่ออิฐทับอยู่บนแนวกำแพงดินของเดิม ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ในสมัยพระยากาวิละ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ได้ฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ครั้งใหญ่หลังจากที่ร้างไปเป็นเวลานาน ซึ่งคงได้บูรณะประตูและกำแพงเมือง ตลอดจนป้อมปราการต่างๆ ให้มั่นคงแข็งแรงเพื่อป้องกันข้าศึก ปัจจุบันแนวกำแพงเมืองได้ถูกทำลายไปเกือบหมดแล้ว คงเหลือให้เห็นอยู่บ้างเป็นบางส่วนในบริเวณที่ติดกับประตูเมืองและป้อมมุมเมืองหรือแจ่งต่างๆ เท่านั้น

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ป้อมมุมเมืองหรือแจ่งของเวียงชั้นในจะมีอยู่ ๔ ป้อม มีชื่อเรียกในปัจจุบันว่า

แจ่งหัวลิน เป็นป้อมมุมทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

แจ่งศรีภูมิ เป็นป้อมมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

แจ่งขะต๋ำ เป็นป้อมมุมทิศตะวันออกเฉียงใต้

แจ่งกู่เฮือง เป็นป้อมมุมทิศตะวันตกเฉียงใต้

สำหรับประตูเมืองของเมืองเชียงใหม่รูปสี่เหลี่ยมหรือเวียงชั้นใน ตามหลักฐานที่ปรากฏในเอกสารและตำนานต่างๆ นั้น มีชื่อและจำนวนประตูอยู่หลายประตู แต่เมืองเชียงใหม่เมื่อแรกสร้างนั้นคงมีประตูอยู่เพียง ๔ ประตู คือ ประตูหัวเวียง ประตูเชียงใหม่ ประตูเชียงเรือก และประตูสวนดอก ต่อมาได้มีการเจาะเพิ่มเติมอีกหลายประตู ปัจจุบันคงเหลือแต่ประตูที่สำคัญๆ เป็นหลักอยู่ ๕ ประตู คือ

ประตูหัวเวียง หรือ ประตูช้างเผือก เป็นประตูเมืองด้านทิศเหนือ

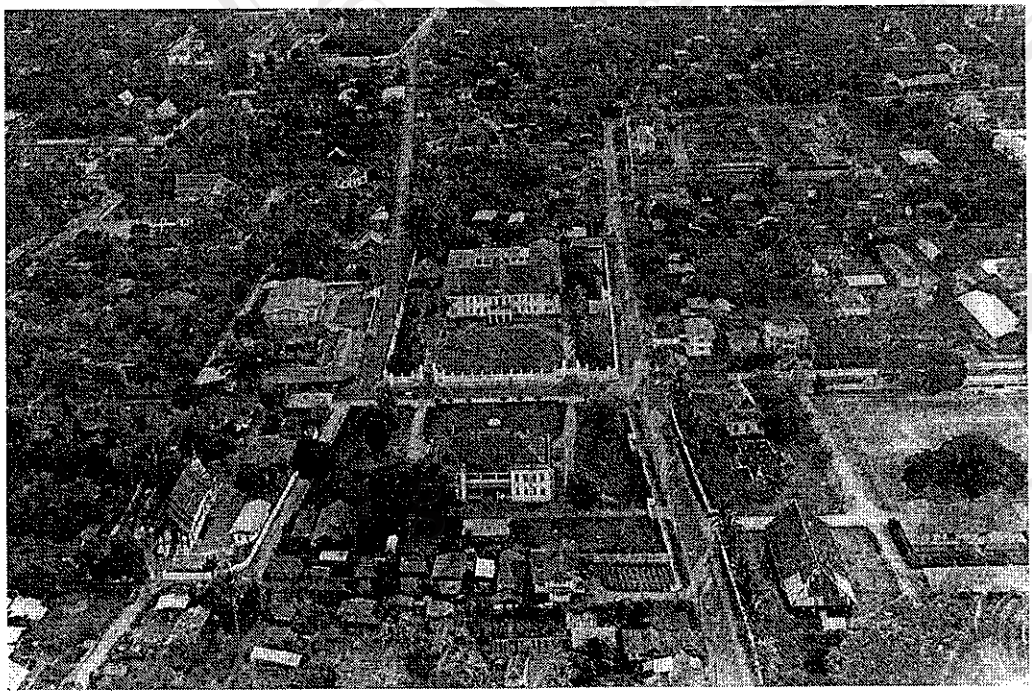
ประตูท่าแพ เป็นประตูเมืองที่อยู่ด้านทิศตะวันออก เดิมทีประตูนี้มีชื่อว่าประตูเชียงเรือก

ประตูเชียงใหม่ หรือ ประตูท้ายเวียง เป็นประตูเมืองด้านทิศใต้

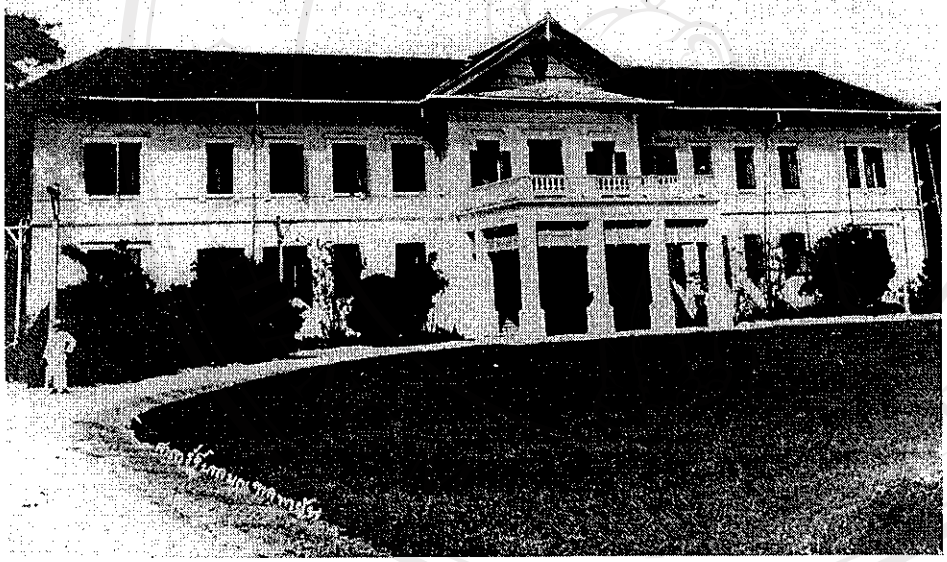
ประตูสวนดอก เป็นประตูเมืองด้านทิศตะวันตก

ประตูแสนปุง เป็นประตูที่อยู่ทางกำแพงเมืองด้านทิศใต้และใกล้กับประตูเชียงใหม่มาทางด้านตะวันตก

ภาพที่ ๑๙
บริเวณกลางเวียงเชียงใหม่ ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งของข่วงหลวงหรือข่วงเมือง ภาพนี้ถ่ายเมื่อ พ.ศ ๒๕๐๖ โดยบุญเสริม สาตราภัย

ภายในกำแพงเวียงชั้นในเป็นพื้นที่สำคัญทั้งทางความเชื่อดั้งเดิม ทางศาสนา ทางการเมือง การปกครอง และเศรษฐกิจ เนื่องจากภายในกำแพงเวียงจะเป็นทั้งที่ตั้ง *"หอคำ"* หรือพระราชวังที่ประทับของพระมหากษัตริย์และคุ้มของเจ้านาย ตลอดจนบ้านเรือนของขุนนางและไพร่พลที่มีฝีมือประณีต รวมทั้งที่ทำการของส่วนราชการต่างๆ นอกจากนี้ยังเป็นที่ตั้งของเสาอินทขิลหรือหลักเมือง วัดวาอารามที่สำคัญ และตลาดของเมืองอีกด้วยแบบแผนการใช้พื้นที่ของเมืองเชียงใหม่ได้กำหนดให้พื้นที่บริเวณกลางเวียงเป็นบริเวณ *"สายดือเมือง"* ซึ่งถือเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นชัยภูมิอันเป็นมงคล จึงเป็นที่ตั้งของเสาอินทขิล หรือเสาสะดือเมือง สันนิษฐานว่าเมื่อแรกสร้างเมืองเชียงใหม่ครั้งพญามังรายนั้น ทรงให้สร้างหรือรักษาเสาอินทขิล หรือเสาสะดือเมือง ไม้หมายเมือง และรูปกุมภัณฑ์ตามความเชื่อดั้งเดิมของชนพื้นเมือง

ภาพที่ ๑๕
ศาลารัฐบาลมณฑลพายัพต่อมาถูกใช้เป็นศาลากลางจังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันเป็นหอศิลปวัฒนธรรมเมืองเชียงใหม่ ภาพนี้ถ่ายเมื่อ พ.ศ ๒๔๗๐

ต่อมามีการสร้างวัดขึ้นในบริเวณ *"สายดือเมือง"* ใกล้ที่ตั้งเสาอินทขิล ครั้งแรกเรียกว่า วัดหลวงสะดือเมือง เพราะมีความเชื่อในเรื่องเมืองของคนสมัยนั้นว่า เมืองต้องมีชีวิต มีองคาพยพส่วนต่างๆ [18] หลักฐานที่เหลืออยู่ในปัจจุบันได้แก่ เจดีย์สององค์ของวัดสะดือเมือง ที่มีอายุอยู่ในยุคเริ่มแรกของเมืองเชียงใหม่ [19]

ต่อมาใน พ.ศ ๒๓๓๙ เมื่อพระยากาวิละได้ฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่หลังจากที่ร้างไปเป็นเวลานาน ได้ย้ายเสาอินทขิล จากบริเวณ *"สายดือเมือง"* ไปตั้งใหม่ที่วัดโชติอารามหรือวัดเจดีย์หลวงในทุกวันนี้ ความสำคัญของเสาอินทขิลที่มีต่อเมืองเชียงใหม่นั้นสะท้อนให้เห็นได้จากประเพณีบูชาเสาอินทขิลซึ่งถือเป็นงานใหญ่ของชาวเมืองเชียงใหม่ที่จัดให้มีขึ้นเป็นประจำทุกปี

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved

พื้นที่กลางเวียงหรือบริเวณถัดจากที่ตั้งเสาอินทขิลเดิมและวัดสะดือเมืองขึ้นมาทางเหนือ เป็นสนามหรือบริเวณลานโล่งกว้างใหญ่เรียกว่า *"ข่วงสนามหลวง"* หรือ *"ข่วงหลวง"* หรือ *"ข่วงเมือง"* พื้นที่ข่วงเมืองของเมืองเชียงใหม่อยู่ในช่วงประมาณนับตั้งแต่ตอนใต้ของวัดหัวข่วง ซึ่งอยู่ใกล้ประตูช้างเผือกลงมาจนถึงประมาณสี่แยกกลางเวียง[20] เข้าใจว่าข่วงเมืองนั้นน่าจะมีมาแล้วนับตั้งแต่แรกเริ่มสร้างเมืองแล้ว เพราะหลักฐานทางเอกสารแสดงให้เห็นว่าบริเวณกลางเวียงเป็นตลาด[21] ซึ่งชี้ให้เห็นว่าเป็นที่โล่งกว้างสำหรับประกอบกิจกรรม ประกอบกับบริเวณพื้นที่ดังกล่าวไม่พบศาสนสถานและโบราณสถานของล้านนายุคเก่า นอกจากสิ่งก่อสร้างใหม่ที่เพิ่งปรากฏขึ้นในยุคฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่เป็นต้นมา อย่างไรก็ดีหลักฐานเก่าสุดของคำว่า *"ข่วงหลวง"* จะปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานนับตั้งแต่ช่วงรัชสมัยพระเจ้าเมืองแก้วเป็นต้นมา ดังปรากฏความว่า

> *" ปีศักราช ๘๘๒ ตัวปีกดสี ซ้ำราชาภิเศกเจ้าพระยาแก้วยังบ้านมหามังคละ เล่นมหรสพยัง ข่วงหลวง ตั้งหอไชยหอเดื่อตรงกว้านจ่าหลังใต้ ปีร้วงไส้ศักราช ๘๘๓ ตัว ปกหอกลองยัง ข่วงหลวง กับสนามจี่มหน้าหอยอดนคร"*[22]
>
> และ *"อนึ่งศาลามหาวินิจฉัยหลังเก่า ตั้งแต่ครั้งพระเจ้าปัยกาธิราช (พระเจ้าพิลก) นั้น พระราชาทรงสังเกตเห็นว่า นั่นเป็นเหตุแห่งความเจริญ จึงทรงปฏิสังขรณ์ยกขึ้นในด้านทิศตะวันตก ข่วงหลวง ทำให้เป็นโรงหอยอดทาด้วยสี"*[23]

นอกจากนี้ใน พ.ศ ๒๐๖๕ ข่วงหลวงยังถูกใช้ประกอบพิธีบรมราชาภิเษก พระเมืองเกษเกล้า อีกด้วย ดังข้อความในเอกสารว่า

> *"เสนาอำมาตย์ทั้งหลายไปเอาเชฐราชบุตรตนเป็นน้องพระยาแก้ว คือลูกพระยายอดเชียงรายอยู่เมืองน้อยมานั่งแท่นแก้วแทนในปีดับเส้านั้น เดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ ท่านเกิดปีเมือง ไส้ศักราช ๘๕๕ ตัว อายุได้ ๒๕ ได้เสวยเมืองถึงปีรวายเส็ด ศักราช ๘๘๘ อายุท่านได้ ๓๐ ปี จึงราชาภิเศกยัง ข่วงหลวง ได้ชื่อว่า พระยาเกศ"*[24]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณข่วงหลวงหรือข่วงเมืองถูกใช้สำหรับเป็นที่ประกอบพิธีกรรมหรือกิจกรรมต่างๆ ของเมือง รวมทั้งยังเป็นที่ชุมนุมพลภายในเมืองอีกด้วย นอกจากนี้บริเวณโดยรอบข่วงหลวงยังเป็นที่ตั้ง *"หอคำ"* หรือบริเวณพระราชวังที่ประทับของพระมหากษัตริย์ ซึ่งเรียกว่า *"เวียงแก้ว"*[25] และคุ้มของเจ้านายต่างๆ มาตั้งแต่สมัยพญามังราย จากการศึกษาของอรุณรัตน์ วิเชียรเขียวระบุว่า เมื่อพญามังรายทรงสร้างเมือง ทรงวางผังเมืองตามทักษาเมือง กำหนดให้เขตเวียงแก้วตั้งอยู่บริเวณทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองในช่วงระหว่างประตูสวนดอก แจ่งหัวลิน และประตูช้างเผือก ซึ่งปัจจุบันก็คือบริเวณที่ตั้งเรือนจำกลางจังหวัดเชียงใหม่[26]

เมื่อครั้งพระยากาวิละฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ได้ย้ายที่ตั้งเสาอินทขิลจากสะดือเมืองไปอยู่ที่วัดเจดีย์หลวง จึงใช้พื้นที่ส่วนนั้นเป็นที่ตั้ง *"หอคำ"* และคุ้มเจ้านาย ตั้งแต่สมัยพระยากาวิละเป็นต้นมาบริเวณกลางเวียงจะมี *"หอคำ"* และคุ้มเจ้านายเรียงรายไปตามลำดับตำแหน่งคล้ายกับวังหลวง วังหน้า และวังหลังของกรุงเทพฯ แต่จะเรียกว่า *"ราชสัณนิเวสนหอคำพระราชวังหลวง"* *"หอเจ้ามหาอุปราชาราชวังหน้า"* *"หอเจ้ารัตนะราชวังหลัง"* เพราะขณะนั้นรับอิทธิพลจากกรุงเทพฯ ซึ่งหอคำและคุ้มเจ้านายเหล่านี้ได้เป็นสถานที่สั่งราชการและบริหารกิจการบ้านเมือง[27] นอกจากนี้ยังเป็นที่ทำการ *"เค้าสนามหลวง"*[28] อีกด้วย

ต่อมาเมื่อกรุงเทพฯ ได้จัดการปกครองด้วยระบบเทศาภิบาล บริเวณข่วงหลวงหรือข่วงเมืองจึงกลายเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการ เช่นได้ใช้บริเวณที่ตั้ง *"หอคำ"* ของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์และส่วนหนึ่งของวัดหลวงสะดือเมืองเป็นศาลากลางของรัฐบาล ครั้งแรกเรียกว่า ศาลารัฐบาลมณฑลพายัพ และใช้บริเวณที่คุ้มวังหน้าเป็นที่ตั้งศาลแขวง หอคำของพระเจ้ามโหตรประเทศเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่คนที่ ๕ ถูกนำไปสร้างเป็นวิหารวัดพันเตา บริเวณเวียงแก้วได้กลายเป็นที่ตั้งของเรือนจำ โรงละคอนของเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ลำดับที่ ๘ และบริเวณใกล้เคียงก็กลายเป็นโรงเรียนประจำมณฑลพายัพยุพราชวิทยาลัย คุ้มเจ้าบุรีรัตน์ ข้างวัดหัวข่วง ก็กลายเป็นที่ทำการของสำนักงานอัยการสูงจังหวัดเชียงใหม่ ยิ่งไปกว่านั้นได้มีการขายคุ้มและที่ดินของเจ้านายกับขุนนางในพื้นที่แถบนั้น จึงทำให้มีการสร้างอาคารพาณิชย์ขึ้นมา จนทำให้สภาพของข่วงหลวงหรือข่วงเมืองของเมืองเชียงใหม่แทบจะไม่เหลืออยู่เลย ปัจจุบันคงเหลือพื้นที่เฉพาะบริเวณลานด้านหน้าอนุสาวรีย์สามกษัตริย์เท่านั้นที่ยังแสดงร่องรอยของข่วงเมืองให้เห็นอยู่บ้าง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

บริเวณภายในกำแพงเวียงชั้นในยังเป็นที่อยู่ของขุนนางและไพร่พลเมืองที่มีฝีมืองานประณีตที่ทำเครื่องมือเครื่องใช้สำหรับเจ้านาย เช่น ด้านตะวันออกเป็นที่อยู่ของกลุ่มช่างทอง ช่างคำ ช่างรัก ด้านใต้เป็นที่อยู่ของ "ช่างลาน" "ช่างแต้ม" "พวกแต้ม" และ "พวกหงส์" นอกจากนี้ยังเป็นที่ตั้งวัดสำคัญๆ ทั้งที่สร้างโดยกษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางอีกเป็นอันมาก จากร่องรอยที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันพบว่าภายในเขตกำแพงเวียงชั้นในจะมีวัดอยู่ถึง ๕๖ วัด ในจำนวนนี้จะเป็นวัดที่ไม่ร้าง ๓๖ วัด และวัดร้าง ๒๐ วัด วัดสำคัญๆ ที่ปรากฏอยู่ภายในกำแพงเวียงชั้นในจะได้แก่ วัดเชียงมั่น วัดพระสิงห์ วัดเจดีย์หลวง วัดชัยพระเกียรติ วัดศรีเกิด ฯลฯ เป็นต้น และวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวงก็เป็นวัดหนึ่งที่ตั้งอยู่ภายในเขตกำแพงเวียงชั้นในนี้ โดยตั้งอยู่ในทางทิศเหนือหรือหัวของข่วงเมือง บริเวณใกล้กับประตูหัวเวียงหรือประตูช้างเผือก

เมืองเชียงใหม่สร้างขึ้นในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนที่ราบเชิงเขาซึ่งอยู่ระหว่างเชิงดอยสุเทพกับแม่น้ำปิง แผนผังของเมืองเมื่อแรกสร้างเชื่อกันว่าจะเป็นรูปสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัส มีกำแพงเมืองเป็นคันดินและคูเมืองเพียงชั้นเดียว อย่างไรก็ตามได้ปรากฏมีแนวกำแพงเมืองอีกชั้นหนึ่งโอบอยู่ด้านนอกของเมืองรูปสี่เหลี่ยมทางด้านทิศตะวันออกและด้านใต้ เรียกกันว่า เวียงชั้นนอก ซึ่งยังหาสรุปไม่ได้ว่าสร้างขึ้นมาตั้งแต่ครั้งใด แบบแผนของเมืองในระยะเริ่มแรกจะปรากฏมีสะดือเมืองอยู่บริเวณกลางเมือง ต่อมาได้สถาปนาวัดขึ้นบริเวณดังกล่าวเรียกว่า วัดสะดือเมือง หรือ วัดอินทขิล เป็นที่ตั้งเสาอินทขิล สำหรับข่วงเมืองนั้นคาดว่าจะมีมาตั้งแต่เริ่มสร้างเมืองและตั้งอยู่ในบริเวณกลางเมืองค่อนไปทางเหนือ ส่วนที่ตั้งของพระราชวังหลวงนั้นจะอยู่ในทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมือง ซึ่งเรียกพื้นที่ดังกล่าวนี้ว่า เวียงแก้ว

ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ได้มีการสร้างพระเจดีย์หลวงขึ้นเพื่อให้เป็นพระมหาธาตุกลางเมือง และก่อสร้างกำแพงเมืองเชียงใหม่รูปสี่เหลี่ยมใหม่ด้วยการก่ออิฐ เมื่อแคว้นล้านนาล่มสลายในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เมืองเชียงใหม่ได้ร้างไปเป็นเวลานาน พระยากาวิละได้บูรณะฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ขึ้นอีกครั้ง ได้ทำการซ่อมแซมป้อมและกำแพงเมือง ตลอดจนย้ายเสาอินทขิลมาตั้งใหม่ในบริเวณวัดเจดีย์หลวง สร้างคุ้มหลวงหรือหอคำและคุ้มเจ้านายต่างๆ ขึ้นใหม่ในบริเวณกลางเวียง ส่วนข่วงเมืองนั้นคาดว่ายังคงมีอยู่เช่นเดิม เมื่อล้านนาถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรสยามและจัดการบริหารราชการเมืองเชียงใหม่เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล นับแต่นั้นมาแบบแผนและองค์ประกอบของเมืองเชียงใหม่ได้ถูกเปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองลำพูน หรือ หริภุญไชย

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

เมืองลำพูนหรือหริภุญไชยเป็นเมืองสำคัญที่ตั้งอยู่ในบริเวณเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงและเคยเป็นศูนย์กลางของรัฐหรือราชธานีแคว้นหริภุญไชยมาก่อน การเกิดขึ้นของเมืองหริภุญไชยมีเรื่องราวปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานกล่าวว่า สุเทพฤาษีได้สร้างเมืองหริภุญไชยขึ้นเมื่อ พ.ศ ๑๒๐๔ [29] ครั้นสร้างเสร็จแล้วสองปี จึงได้ไปอัญเชิญพระนางจามเทวีจากเมืองละโว้หรือลพบุรีมาเป็นกษัตริย์ปกครอง พระนางจามเทวีนั้นเป็นพระราชธิดาของพระยาจักกวัตติแห่งกรุงละโว้และมีพระสวามีเป็นอุปราชครองเมืองรามบุรี การเสด็จมาของพระนางจามเทวีในคราวนั้นได้เดินทางมาตามเส้นทางลำน้ำแม่ปิง พร้อมทั้งได้ทรงนำเอาข้าราชบริพารที่มีความรู้ทางศิลปวิทยาการด้านต่างๆ จากเมืองละโว้มาสู่เมืองหริภุญไชยด้วย [30] ระยะเวลาของการสร้างเมืองหริภุญไชยตามที่ปรากฏในตำนานดังกล่าวได้มีหลักฐานทางโบราณคดีสนับสนุน ซึ่งเป็นผลของการขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณเมืองโบราณหริภุญไชยและได้ทำการกำหนดอายุโดยวิธีการทางวิทยาศาสตร์จากถ่านหรือคาร์บอน ๑๔ ร่วมกับการศึกษาเปรียบเทียบทางศิลปกรรมและโบราณวัตถุอื่นๆ ได้ข้อสรุปอย่างน่าสนใจว่า เมืองหริภุญไชยนั้นมีอายุเก่าแก่ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ [31]

คำว่า *"หริภุญไชย"* นั้นเป็นนามเดิมของนครแห่งนี้ที่ปรากฏอยู่ในตำนานที่เกี่ยวข้องกับการอภิเษกพระนางจามเทวีขึ้นครองราช โดยอาศัยเหตุที่ในการอภิเษกครั้งนั้นพระฤาษีได้เชิญพระนางจามเทวีนั่งบนกองทองคำ นครนั้นจึงได้ชื่อว่า *"หริภุญไชย"* [32]

ส่วนคำว่า *"ลำพูน"* ซึ่งเป็นที่มาของชื่อเรียกจังหวัดลำพูนในทุกวันนี้นั้นเข้าใจว่าคงเป็นคำเรียกของคนท้องถิ่นที่เรียกเมืองหริภุญชัยว่า *"ละพุรชัย"* หรือ *"ละพูร"* หรือ *"ละพูน"* ซึ่งชื่อเหล่านี้จะปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานชั้นหลังๆ

ความเจริญรุ่งเรืองของเมืองหริภุญไชยอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ครั้งรัชสมัยของพระยาอาทิตตราชเป็นต้นมา ในครั้งนั้นพระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก และองค์พระบรมธาตุหริภุญไชยได้รับการสถาปนาขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ พระพุทธศาสนาในระยะนี้เป็นพระพุทธศาสนาแบบหินยานที่พระนางจามเทวีได้นำขึ้นมาจากเมืองลพบุรีผสมผสานกับพระพุทธศาสนาคติหินยานแบบลังกา ซึ่งผ่านมาทางเมืองสุธรรมนครของมอญและเมืองพุกามของพม่า ด้วยเหตุนี้เมืองหริภุญไชยจึงมีความสำคัญในฐานะที่เป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาอยู่ในดินแดนแถบนี้ ซึ่งพระพุทธศาสนาที่เมืองหริภุญไชยดังกล่าวนี้เองที่ในเวลาต่อมาได้มีพัฒนาการและแพร่หลายไปยังบ้านเมืองใกล้เคียงอื่นๆ และตั้งมั่นอยู่ในพื้นที่แถบนี้สืบทอดต่อมาจนถึงสมัยล้านนา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองหริภุญไชยได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนานับตั้งแต่ พ.ศ ๑๘๒๔ เป็นต้นมา เมื่อพญามังรายได้ยกกองทัพจากแคว้นโยนกเข้ามายึดครองไว้ได้ แต่เมืองหริภุญไชยก็ยังคงความสำคัญอยู่เสมอมาตลอดระยะเวลาที่ล้านนามีความเจริญรุ่งเรือง ทั้งนี้เพราะเมืองหริภุญไชยยังมีความสำคัญในฐานะที่เป็นเมืองพระศาสนา โดยเฉพาะในสมัยล้านนายุคต้นเมืองหริภุญไชยยังคงเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง แม้ว่าในภายหลังพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ได้แพร่หลายเข้ามาสู่ดินแดนล้านนา และศูนย์กลางของพระศาสนาจะย้ายมาอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ แต่เมืองหริภุญไชยก็ยังคงมีความสำคัญในฐานะที่เป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนานิกายพื้นเมือง และเป็นสถานที่ประดิษฐานพระบรมธาตุเจดีย์หริภุญไชย ปูชนียสถานอันศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเป็นที่เคารพบูชาของผู้คนโดยทั่วไป และกษัตริย์ล้านนาแทบทุกพระองค์ต้องให้การทำนุบำรุงเสมอมา

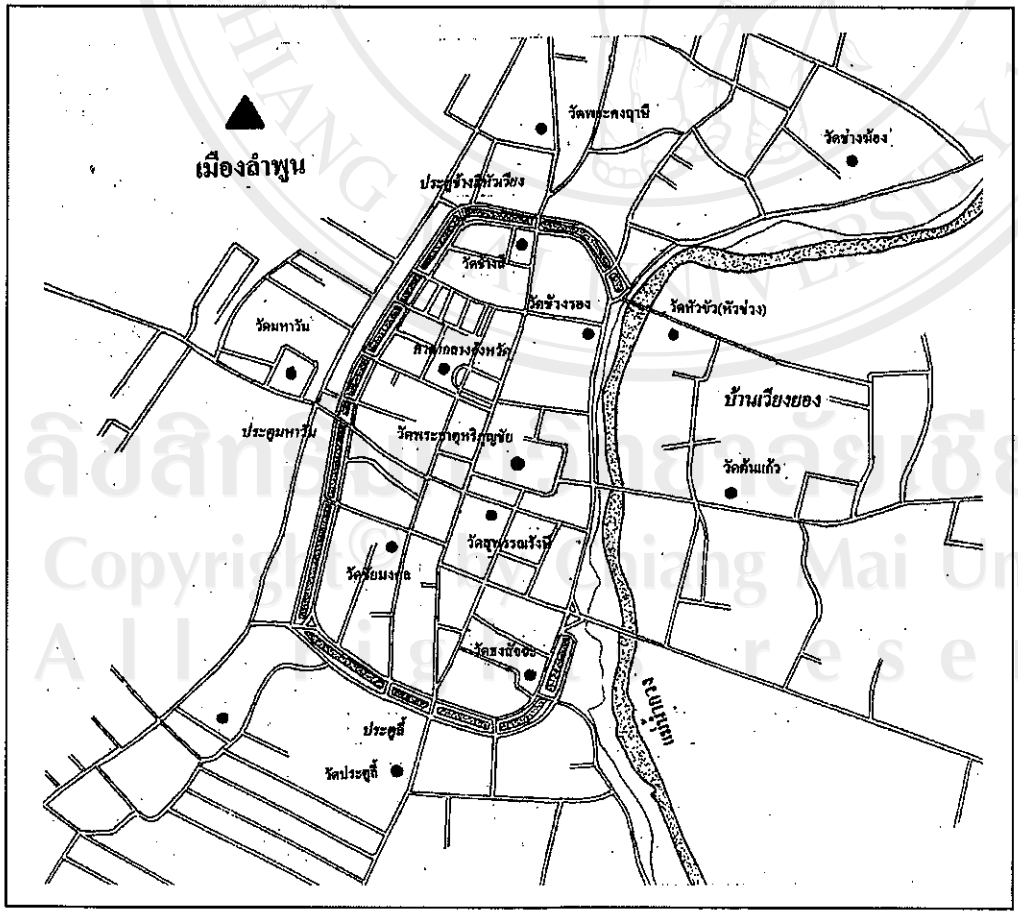
ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ซึ่งอยู่ในช่วงยุคทองของล้านนา พระเจ้าเมืองแก้วได้โปรดให้สร้างวังที่ประทับบริเวณริมฝั่งแม่น้ำกวง และทรงประทับอยู่ที่เมืองหริภุญไชยระยะหนึ่ง[33] ต่อมาใน พ.ศ ๒๐๕๘ พระเจ้าเมืองแก้วทรงโปรดให้เกณฑ์พลสามแสนรื้อก่อกำแพงเมืองหริภุญไชยเสียใหม่เพื่อให้เกิดความมั่นคงแข็งแรง ซึ่งเข้าใจว่าคงจะเป็นการก่อสร้างกำแพงใหม่ให้แข็งแรงอยู่บนแนวกำแพงและคูเมืองเดิมที่มีมาแต่แรกสร้าง

ภาพที่ ๒๐
ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณเมืองลำพูนหรือหริภุญไชย

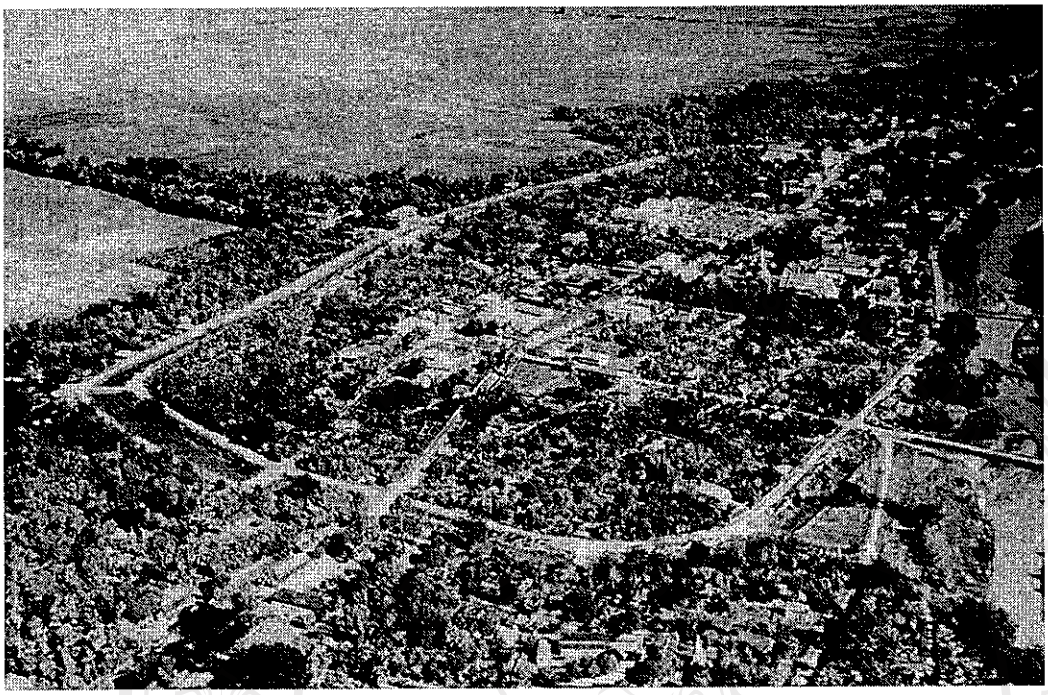
อย่างไรก็ตามในยุคเสื่อมของล้านนาเมื่อเมืองต่างๆ ทำศึกสงครามกับพม่าเพื่อกอบกู้เอกราชและเกิดความวุ่นวายทั่วไปในดินแดนล้านนา เมืองหริภุญไชยหรือลำพูนก็ได้รับผลกระทบเป็นอย่างมากด้วยเช่นกัน ใน พ.ศ ๒๓๒๒ ขณะที่เมืองเชียงใหม่ถูกปล่อยทิ้งให้ร้างเนื่องจากไม่มีเสบียงและกำลังไพร่พลเพียงพอที่จะรักษาเมืองไว้ได้หลังจากที่ถูกพม่ายกทัพมาล้อมเมืองอยู่เป็นเวลานาน พระยาจ่าบ้านเจ้าเมืองเชียงใหม่ได้พยพผู้คนหนีมาอยู่ในเมืองลำพูน กองทัพของเมืองเชียงแสนและเมืองเชียงรายได้ยกมาตีเมืองลำพูนแตก พระยาจ่าบ้านจึงได้ทิ้งเมืองไปตั้งอยู่ปากแม่น้ำลี้ [34]

เมืองลำพูนจึงกลายเป็นเมืองร้างไประยะหนึ่ง จนกระทั่งบ้านเมืองมีความสงบสุขว่างเว้นจากสงครามแล้ว ใน พ.ศ ๒๓๔๘ จึงได้มีการฟื้นฟูก่อตั้งเมืองลำพูนขึ้นใหม่อีกครั้ง โดยพระยากาวิละเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ได้มอบหมายให้เจ้ารัตนราชวังหลังเชื้อสายตระกูลเจ้าเจ็ดตนเป็นเจ้าเมือง นำบริวารไพร่พล ๕๐๐ คนจากเมืองเชียงใหม่ และอีก ๕๐๐ คนจากเมืองนครลำปาง พร้อมผู้คนพลเมืองที่กวาดต้อนมาจากเมืองยองในเขตรัฐชานของประเทศพม่าในปัจจุบันให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองลำพูน [35] นับแต่นั้นเป็นต้นมาเมืองหริภุญไชยหรือเมืองลำพูนก็ได้รับการฟื้นฟูให้เป็นบ้านเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรืองเหมือนที่ผ่านมาและสืบทอดมาจนทุกวันนี้

แผนที่ ๕
เมืองลำพูนหรือเมืองหริภุญไชยในปัจจุบัน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๒๑
ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณเมืองลำพูนหรือเมืองหริภุญไชย

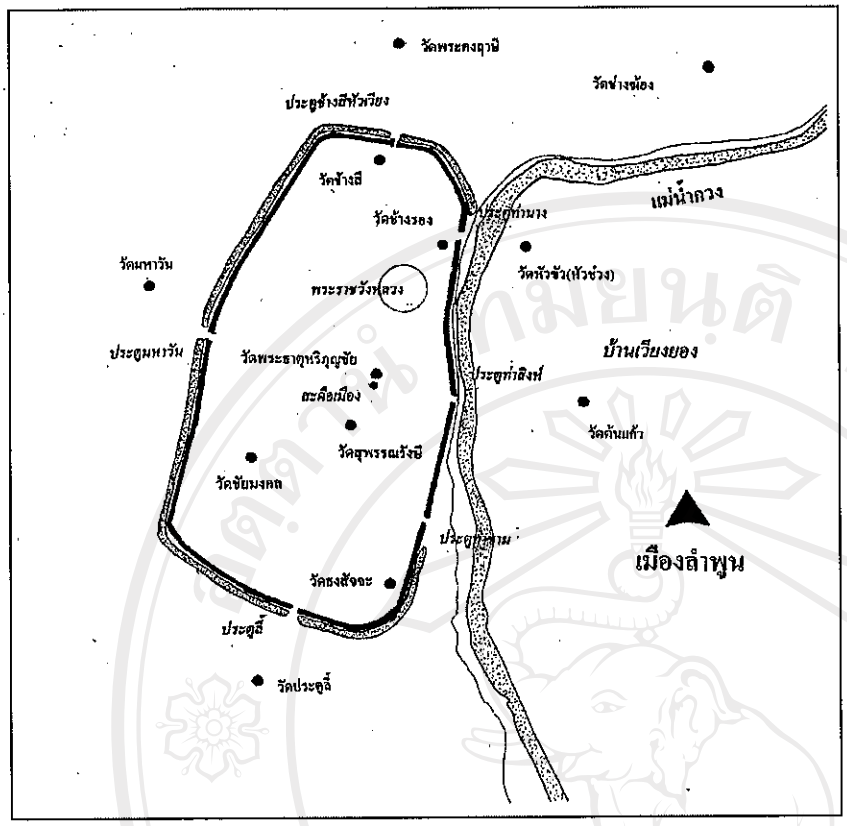
ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมืองลำพูน

เวียงหริภุญไชยที่ถูกสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ นั้นเป็นร่องรอยของเมืองโบราณอันเป็นที่ตั้งเมืองลำพูนหรือตัวจังหวัดลำพูนในทุกวันนี้ โดยตั้งอยู่บนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำกวงซึ่งเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำปิง แต่ข้อความในตำนานมูลศาสนาและจามเทวีวงศ์กล่าวถึงที่ตั้งของเมืองหริภุญไชยว่าเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปิง การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้มีการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงเส้นทางการไหลของแม่น้ำปิง ซึ่งมีหลักฐานจากภาพถ่ายทางอากาศว่า ในสมัยโบราณนั้นแม่น้ำปิงจะไหลอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปิงปัจจุบัน ดังปรากฏร่องรอยเห็นอย่างชัดเจน ที่ชาวบ้านจะเรียกเส้นทางแม่น้ำสายเดิมนี้ว่า *"ปิงห่าง"*

แม่น้ำปิงในสมัยโบราณที่ไหลตามแนวปิงห่างนี้จะไหลมาบรรจบกับแม่น้ำกวงบริเวณบ้านกริ่งห้า อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน แล้วไหลผ่านตัวเวียงหริภุญไชยทางด้านทิศตะวันออก ต่อมาเมื่อแม่น้ำปิงเปลี่ยนทิศทางการไหลไปทางทิศตะวันตกของเวียงหริภุญไชย จึงทำให้ร่องแม่น้ำปิงเดิมที่ไหลผ่านเวียงหริภุญไชยกลายเป็นแม่น้ำกวง และไหลไปบรรจบกับแม่น้ำปิงทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเวียงหริภุญไชยในทุกวันนี้ ส่วนแม่น้ำปิงในปัจจุบันอยู่ห่างจากเมืองหริภุญไชยหรือตัวจังหวัดลำพูนไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๓ - ๔ กิโลเมตร [36]

ภน
๒๒๖.๑๔๓
ส๔๗๖ง
เลขหมู่.....
สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

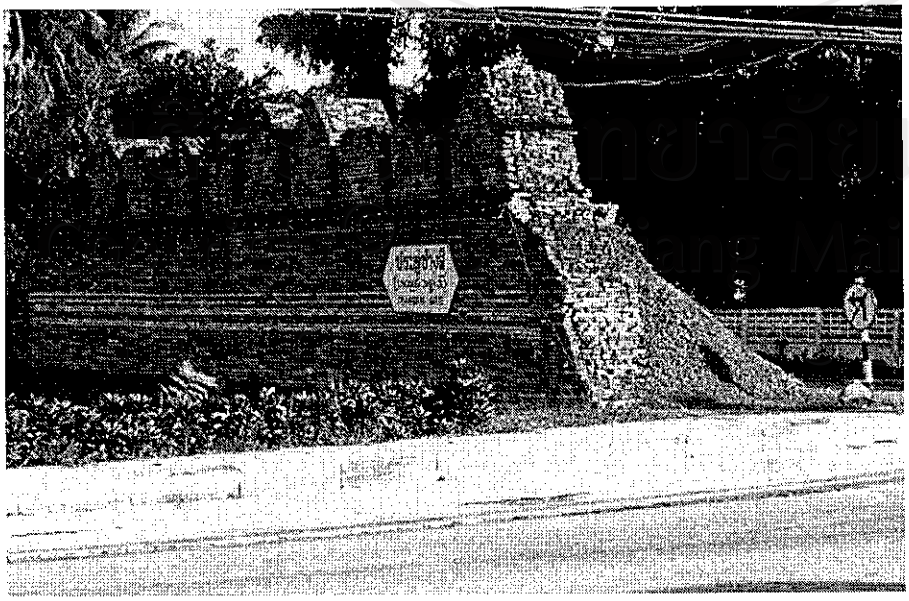
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

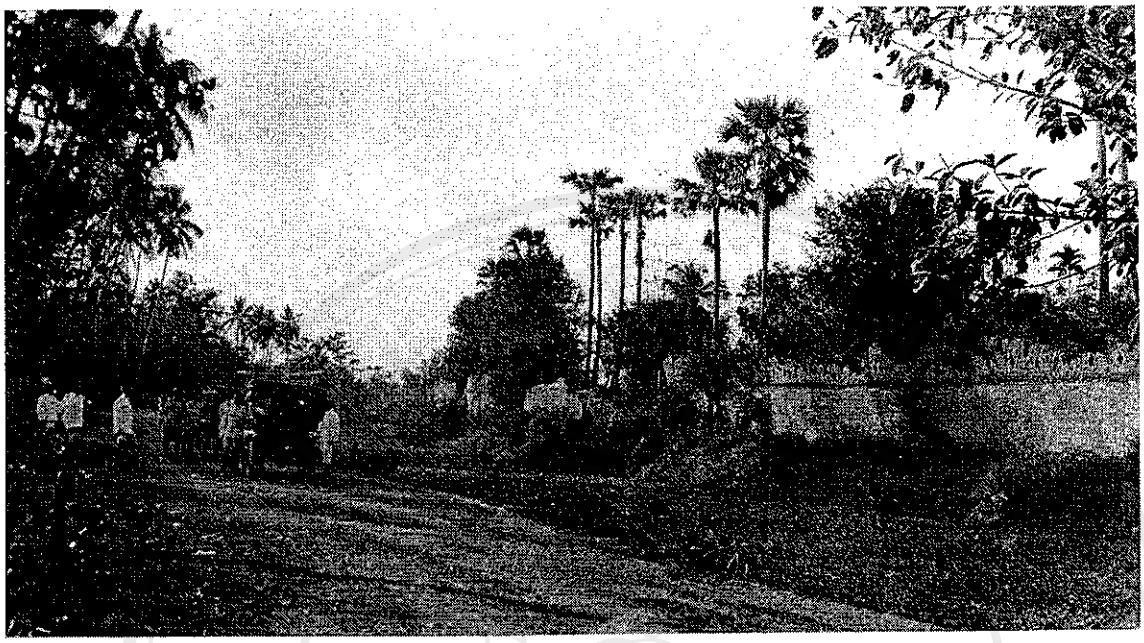

แผนที่ ๖
ผังเมืองลำพูนหรือหริภุญไชยในสมัยโบราณ

ผังของเมืองโบราณหริภุญไชยเป็นรูปวงรียาวหรือสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมน วางตัวตามแนวทิศเหนือ - ใต้ ขนาดกว้างประมาณ ๕๐๐ เมตร ยาวประมาณ ๑,๑๐๐ เมตร ด้านทิศตะวันออกติดกับลำน้ำแม่กวง เข้าใจว่ากำแพงเวียงหริภุญไชยเมื่อแรกสร้างคงเป็นเพียงแนวคันดิน รูปร่างเป็นอย่างไรไม่เป็นที่แน่ชัด แต่ที่ปรากฏในตำนานมูลศาสนากล่าวว่า ฤาษีวาสุเทพออกแบบผังเวียงหริภุญไชยให้เป็นรูปหอยสังข์ [37] ซึ่งก็คงหมายถึง เมืองที่มีรูปวงรี ไม่เป็นรูปทรงเรขา

ภาพที่ ๒๒
กำแพงเมืองลำพูนที่สร้างขึ้นใหม่

ภาพที่ ๒๓
ภาพเก่าของกำแพงเมืองลำพูน ซึ่งถูกรื้อถอนไปหมดแล้ว
(ภาพจากสำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ)

คณิต รูปแบบของเวียงหอยสังข์อาจเป็นที่นิยมในขณะนั้น เพราะเวียงเขลางค์นคร และเวียงแพร่ ซึ่งอยู่ในรุ่นเดียวกันจึงมีลักษณะคล้ายคลึงกัน อย่างไรก็ดีร่องรอยส่วนใหญ่ของเวียงหริภุญไชยที่ปรากฏให้เห็นในทุกวันนี้นั้นเป็นเวียงที่พระเจ้าเมืองแก้ว กษัตริย์ล้านนา แห่งราชวงศ์มังราย โปรดให้เกณฑ์พลสามแสนรื้อก่อกำแพงเวียงหริภุญไชยขึ้นใหม่เพื่อให้เกิดความมั่นคงแข็งแรงเมื่อ พ.ศ ๒๐๕๙ [38]

ปัจจุบันตัวเวียงโบราณหริภุญไชยมีร่องรอยที่เหลือให้เห็นเพียงคูน้ำล้อมรอบอยู่ ๓ ด้าน คือ ด้านทิศเหนือ ทิศตะวันตก และทิศใต้ ส่วนแนวกำแพงเมืองเดิมถูกรื้อถอนเกือบหมดสิ้น คงเหลือร่องรอยให้เห็นเป็นบางส่วน และมีร่องรอยของประตูเมืองเหลืออยู่ ๖ ประตู มีชื่อเรียกในแต่ละด้านคือ

ด้านทิศตะวันตกมีชื่อเรียก *ประตูมหาวัน*

ด้านทิศเหนือชื่อ *ประตูช้างสี* หรือ *ประตูช้างสีหัวเวียง*

ด้านทิศตะวันออกมี ๓ ประตูชื่อ *ประตูท่าขาม ประตูท่าสิงห์* และ*ประตูท่านาง*

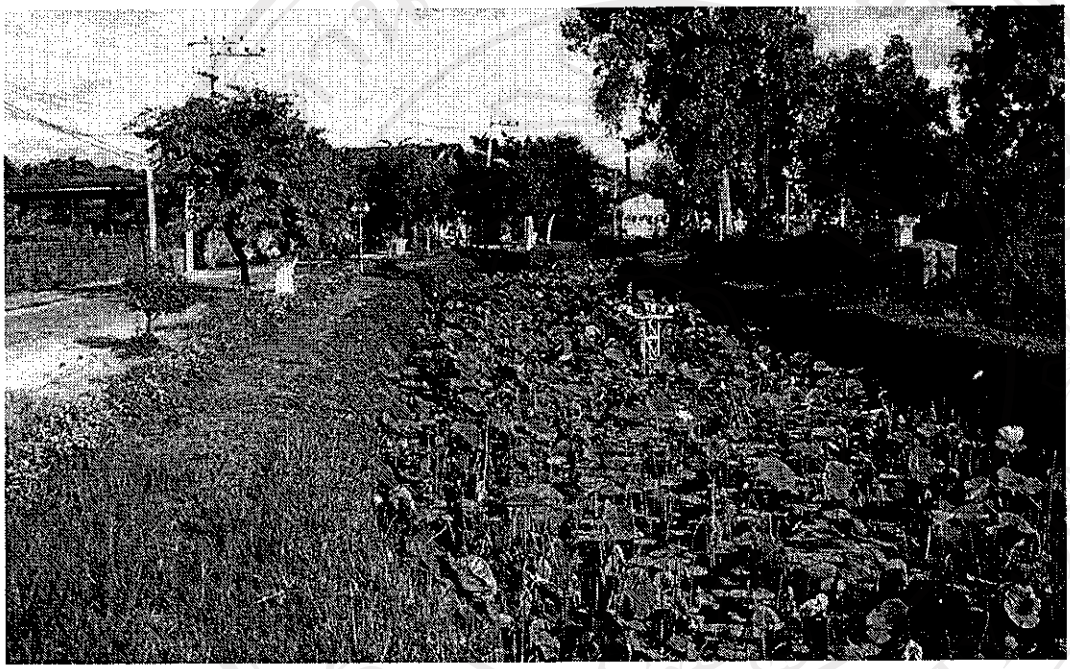
ส่วนด้านทิศใต้ชื่อ *ประตูลี้*[39]

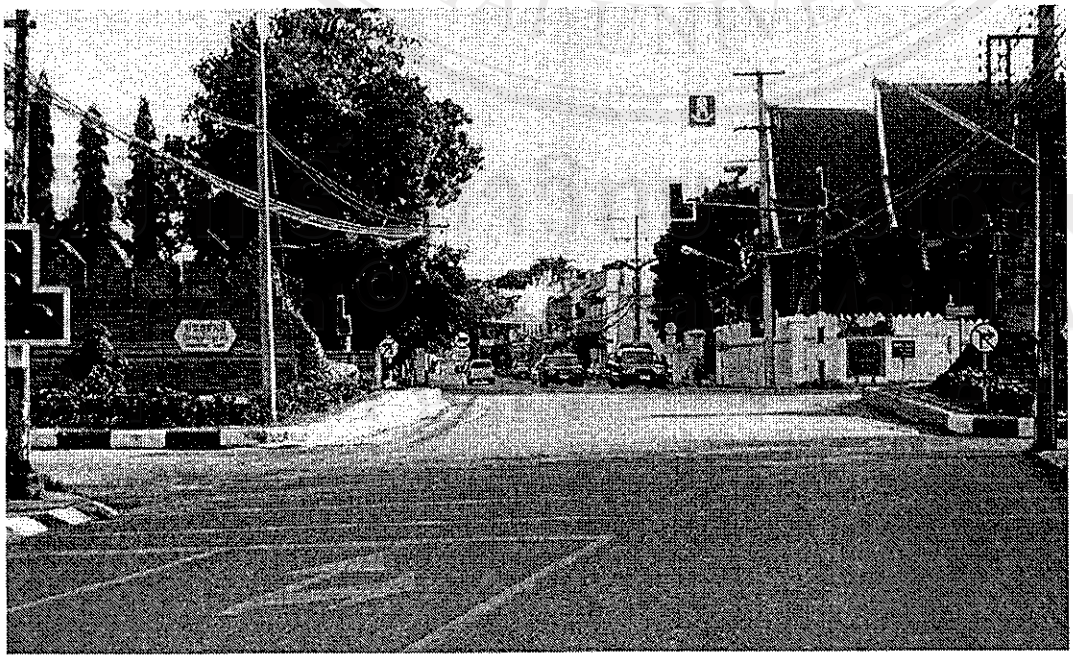
ภายในกำแพงเวียงหริภุญไชยเป็นที่ประทับของกษัตริย์ เชื้อพระวงศ์ ข้าราชบริพาร ที่ตั้งพระคลังสมบัติ วัด ตลาด สำหรับสะดือเมืองนั้นตั้งอยู่ในบริเวณวัดพระธาตุหริภุญไชยทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นที่ตั้งของคณะสะดือเมือง [40] คติการสร้างสะดือเมืองขึ้นไว้เป็นบริเวณกลางเมืองคงมีมาพร้อมกับการสร้างเมืองในระยะเริ่มแรก ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงได้มีการสร้างพระธาตุหริภุญไชยขึ้นในบริเวณที่ตั้งสะดือเมือง เพื่อให้เป็นพระบรมธาตุอยู่กลางเมืองตามคติจักรวาล

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังจะอยู่ใกล้กับแม่น้ำกวง ซึ่งเดิมคือแม่น้ำปิงทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ คาดว่าเป็นบริเวณวัดช้างร้องไปถึงด้านเหนือวัดพระธาตุหริภุญไชย พื้นที่ฝั่งตรงกันข้ามกับพระราชวังซึ่งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองคงเป็นเขตที่อยู่อาศัยของเจ้านาย ซึ่งแบบแผนดังกล่าวยังคงสืบต่อมาในสมัยล้านนาและยุคฟื้นฟูบ้านเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ จึงปรากฏเป็นที่ตั้งของคุ้มเจ้านายและมีบางส่วนเป็นสถานที่ราชการ

ภาพที่ ๒๔ และ ๒๕ *ดูเมืองและประตูช้างสีหรือประตูช้างสีหัวเวียงทางด้านทิศเหนือของเมืองลำพูนหรือเมืองหริภุญไชย*

ส่วนข่วงเมือง ซึ่งมีลักษณะเป็นลานเอนกประสงค์เพื่อใช้สำหรับประกอบราชพิธี หรือกิจกรรมต่างๆ ของเมือง ถือเป็นองค์ประกอบของเมืองโบราณที่มักจะพบในทุกแห่ง ควรตั้งอยู่ในจุดที่ผู้คนไปมาสะดวกและไม่ห่างจากพระราชวัง แต่ตำแหน่งที่ตั้งของข่วงเมืองของเมืองหริภุญไชยนั้นจะตั้งอยู่ในบริเวณใด ไม่มีหลักฐานที่แน่ชัด เนื่องจากเวียงหริภุญไชยแห่งนี้มีการอยู่อาศัยต่อเนื่องมาหลายยุคหลายสมัย การใช้พื้นที่ย่อมปรับเปลี่ยนไป แต่ก็คาดว่าที่ตั้งของข่วงเมืองน่าอยู่ประมาณกลางเวียงทางด้านทิศตะวันตกของวัดพระธาตุหริภุญไชยกับบริเวณที่ตั้งพระราชวัง ซึ่งปัจจุบันเป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัดและบ้านเรือนราษฎร

ภายในเวียงหริภุญไชยในทุกวันนี้จะมีวัด อยู่ ๗ วัด ได้แก่ วัดพระธาตุหริภุญไชย วัดช้างสี วัดช้างร้อง วัดศรีบุญเรือง วัดธงสัจจะ วัดสุพรรณรังษี วัดชัยมงคล เป็นต้น ในอดีตคงจะมีวัดมากกว่านี้เพราะมีวัดร้างอยู่หลายแห่ง แต่วัดพระธาตุหริภุญไชยเป็นวัดสำคัญที่สุดที่ตั้งอยู่เกือบกลางเวียงเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของจักรวาล นับเป็นคติการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ไว้กลางเมืองที่เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่ง

นอกจากนี้บริเวณนอกกำแพงเวียงยังปรากฏวัดสำคัญๆ ที่พระนางจามเทวีโปรดให้สร้างมหาวิหาร ๕ ตำบลตามทิศต่างๆ ของเมือง ได้แก่

วัดอรัญญิกรัมมการาม(วัดดอนแก้ว)ทางทิศตะวันออก
วัดอาพัทธาราม(วัดพระคง)ทางด้านทิศเหนือบริเวณประตูช้างสี
วัดมหาวันทางด้านทิศตะวันตก บริเวณประตูมหาวัน
วัดมหารัดาราม(วัดประตูลี้)ทางทิศใต้ บริเวณประตูลี้

ซึ่งวัดทั้ง ๔ แห่งนี้จัดเป็นวัดสี่มุมเมือง ส่วนวัดแห่งที่ ๕ คือ วัดอารัทธพุทธาราม(วัดกู่ละมัก) จะอยู่ไกลออกทางทิศใต้ของเมือง [41]

ส่วนวัดหัวข่วงนั้นไม่ปรากฏมีอยู่ภายในกำแพงเวียงหริภุญไชย แต่จะปรากฏมีวัดชื่อว่า วัดหัวขัว ซึ่งเดิมมีชื่อว่า *วัดหัวข่วง* ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำกวง ตรงข้ามกับเวียงหริภุญไชยทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ในบริเวณที่อยู่อาศัยของกลุ่มชนชาวไตยองที่อพยพมาจากเมืองยองในเขตรัฐชานของประเทศพม่า ซึ่งเรียกบริเวณพื้นที่ดังกล่าวนี้ว่า บ้านเวียงยอง และกลุ่มชนชาวไตยองเหล่านี้นี่เองที่ได้เป็นกำลังสำคัญในการฟื้นฟูเมืองหริภุญไชยหรือลำพูนในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เวียงหริภุญไชยเป็นเมืองโบราณในสมัยหริภุญไชยที่สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ ลักษณะเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำตามแบบเมืองโบราณในสมัยทวารวดีในแถบภาคกลาง แผนผังของเมืองเป็นรูปวงรีไม่สม่ำเสมอ คล้ายกับรูปหอยสังข์ มีคูเมืองและกำแพงเมืองเป็นกำแพงดินอย่างละหนึ่งชั้น ส่วนกำแพงก่ออิฐนั้นเพิ่งสร้างขึ้นในสมัยล้านนาในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑ แบบแผนของเวียงหริภุญไชยจะปรากฏร่องรอยของสะดือเมืองอยู่ที่วัดพระธาตุหริภุญไชย ซึ่งอาจสะท้อนให้เห็นว่าคติการสร้างสะดือเมืองนั้นน่าจะมีมาก่อนการสถาปนาพระธาตุหริภุญไชยให้เป็นพระมหาธาตุกลางเมืองตามความเชื่อเรื่องคติจักรวาล ส่วนที่ตั้งของข่วงเมืองนั้นไม่พบร่องรอยที่ชัดเจน แต่ก็คาดว่าน่าจะมีอยู่ที่บริเวณกลางเวียงใกล้กับวัดพระธาตุหริภุญไชยกับพระราชวัง.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองเขลางค์นคร หรือ นครลำปาง

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

เวียงเขลางค์นครเป็นเมืองโบราณในรุ่นแรกๆ ที่ปรากฏขึ้นในภาคเหนือตอนบนในระยะเวลาใกล้เคียงกับเวียงหริภุญไชย เรื่องราวของเมืองเขลางค์นครในระยะเริ่มแรกนั้นปรากฏหลักฐานอยู่ในตำนานกล่าวว่า สุพรหมฤาษีกับพรานเขลางค์เป็นผู้สร้างเมืองแห่งนี้ขึ้นในบริเวณใกล้เชิงเขาเขลางคบรรพตและริมฝั่งแม่น้ำวังเมื่อ พ.ศ ๑๒๒๓ และมอบให้เจ้าอินทวรหรือเจ้าอนันตยศ พระโอรสองค์เล็กของพระนางจามเทวีครอบครอง โดยปรากฏเรื่องราวอยู่ในชินกาลมาลีปกรณ์ว่า

> *" ฝ่ายพระเจ้าอินทวร พระโอรสของพระนางจัมมเทวี ใคร่จะครองราชสมบัติแยกไปต่างหาก จึงแจ้งความประสงค์ของตนแก่ พ ร ะมารดา พระนางจึงให้เจ้าอินทวรไปบอกฤษีวาสุเทพ ท่านวาสุเทพได้ชี้แจงดั่งต่อไปนี้ว่า มีฤาษีตนหนึ่ง ชื่อพุทธฎิล อาศัยอยู่ที่ดอยชุหะบรรบต ริมฝั่งแม่น้ำสารด้านทิศตะวันออกแห่งนครหริปุญชัย ถัดนั้นไปมีพรานผู้หนึ่งชื่อเขลางค์ อาศัยอยู่ที่ดอยอุทกบรรพต ถัดนั้นไปมีฤาษีตนหนึ่ง ชื่อสุพรหม อาศัยอยู่ที่สุภบรรบตริมฝั่งแม่น้ำวัง ถ้าเจ้าอินทวรใคร่จะครองสมบัติขอให้ไปกราบไหว้ฤษีพุทธชฎิล คือเดินทาง*

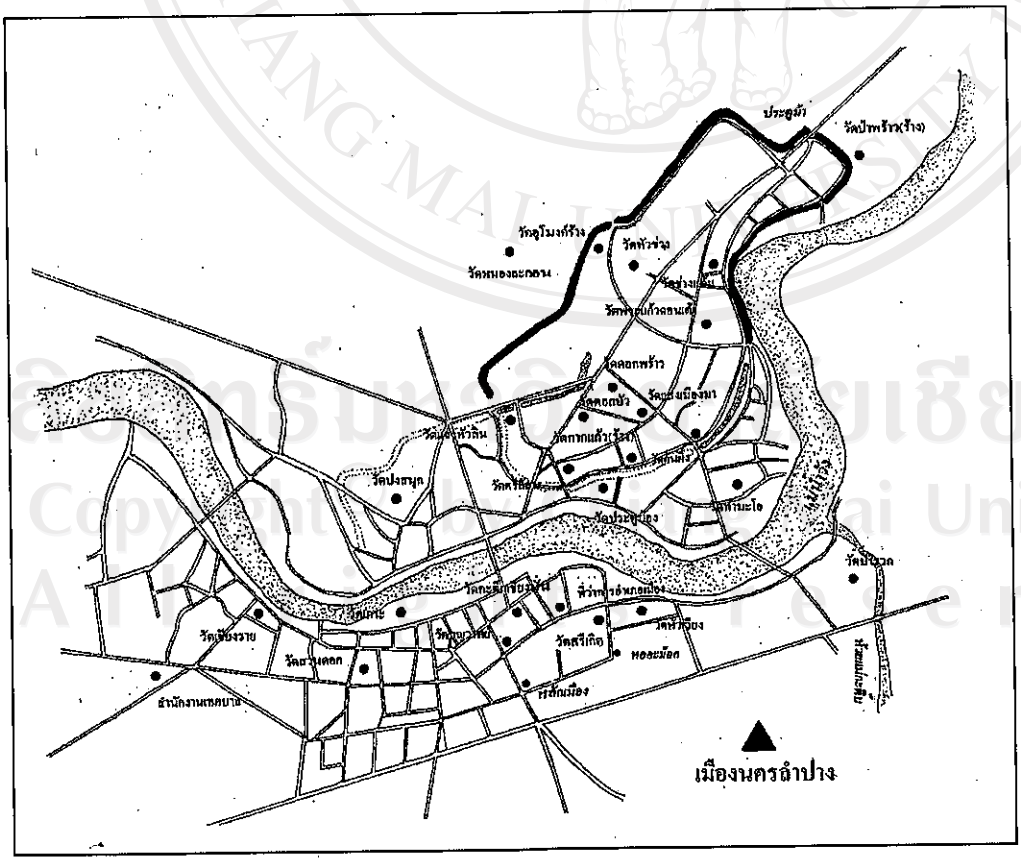
ภาพที่ ๒๖
ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณที่ตั้งตัวจังหวัดลำปาง ซึ่งมีร่องรอยของเมืองโบราณปรากฏอยู่สามเมือง คือ เวียงเขลางค์นคร เวียงนครหรือลคอร และเวียงนครลำปาง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

จากนี้ไปเอาพรานเขลางค์เป็นมัคคุเทศก์ แล้วเดินต่อจากนั้นไปกราบไหว้ฤษีสุพรหม อ้อนวอน ขอนครกับท่าน เจ้าอินทวรได้ฟังคำชี้แจงได้กราบฤษีสุพรหมแล้ววิงวอนขอนคร ต่อแต่นั้นฤษีสุพรหมกับพรานเขลางค์ จึงสร้างนครอันดีงามขึ้นนครหนึ่ง มอบให้เจ้าอินทวรครอบครอง เพราะอาศัยพรานเขลางค์นั้น นครนี้จึงมีชื่อว่า เขลางคนคร"[42]

เมืองเขลางค์นคร[43] ในระยะเริ่มต้นนั้นถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของแคว้นหริภุญไชย คงมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงและสำคัญรองลงมาจากเมืองหริภุญไชย แต่ก็มีความสำคัญในการควบคุมเส้นทางการค้าและปกครองชุมชนที่อยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำวัง เรื่องราวของเมืองเขลางค์นครภายหลังสมัยพระเจ้าอนันตยศหรืออินทวรลงมาแล้วไม่ปรากฏมีเหตุการณ์อยู่ในเอกสารตำนานอีกเป็นเวลานาน เข้าใจว่าฐานะของเมืองเขลางค์นครคงเป็นเพียงเมืองบริวารของแคว้นหริภุญไชย

อย่างไรก็ตามใน พ.ศ ๑๗๕๕ ได้ปรากฏเรื่องราวของเจ้าไทยอำมาตย์ซึ่งเป็นขุนนางเมืองหริภุญไชยที่ส่งมาปกครองเมืองเขลางคนคร ได้ยกกำลังเข้ายึดเมืองหริภุญไชยจากพระยาพิณไตย กษัตริย์หริภุญไชย แล้วขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครองแทน จึงได้มีกษัตริย์ราชวงศ์ไทยอำมาตย์ปกครองแคว้นหริภุญไชยสืบทอดกันมาถึง ๑๐ พระองค์[44]

แผนที่ ๗
แผนที่ที่ตั้งตัวจังหวัดลำปางในปัจจุบัน

จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ สมัยพระยายีบา ครองเมืองหริภุญไชย เมืองหริภุญไชยถูกกองทัพพญามังรายยึดครองได้ใน พ.ศ ๑๘๒๔ ส่วนพระยายีบาได้อพยพหนีมาอยู่กับพระยาเบิกราชโอรส [45] ที่เมืองเขลางค์นคร ต่อมาใน พ.ศ ๑๘๓๐ พระยาเบิกได้ยกกองทัพจากเมืองเขลางค์นครเพื่อไปเอาเมืองหริภุญไชยคืน แต่พ่ายแพ้ ถูกกองทัพของขุนครามโอรสของพญามังรายไล่ติดตาม พระยาเบิกเสียชีวิตในการสู้รบบริเวณดอยขุนตาน เมืองเขลางค์นครจึงถูกกองทัพเมืองเชียงใหม่ยึดครอง ส่วนพระยายีบาได้พาครอบครัวหนีไปพึ่งเจ้าเมืองสองแควหรือพิษณุโลกประทับอยู่จนสิ้นชีวิต นับเป็นการสิ้นสุดของเมืองเขลางค์นครในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของแคว้นหริภุญไชย

เมื่อกองทัพเมืองเชียงใหม่เข้ายึดครองเมืองเขลางค์นครได้ จึงแต่งตั้งขุนไชยเสนาขึ้นเป็นเจ้าเมืองปกครอง นับแต่นั้นเป็นต้นมาเมืองเขลางค์นครจึงเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนา ซึ่งต่อมาได้มีการขยายเมืองหรือย้ายมาสร้างเมืองแห่งใหม่ขึ้นใน พ.ศ ๑๘๔๔ [46] เมืองแห่งใหม่นี้ตั้งอยู่ติดกับเมืองเก่าในทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ เข้าใจว่าคงเป็นที่อยู่อาศัยและที่ทำการของเจ้าเมืองและขุนนาง

ส่วนบริเวณเวียงเขลางค์นครเดิมก็ยังคงเป็นชุมชนที่อยู่อาศัยของชาวเมืองสืบต่อมา เพราะปรากฏร่องรอยโบราณสถานสมัยล้านนาอยู่ในเวียงเขลางค์นครหลายแห่ง และเมื่อพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรหรือพระแก้วมรกตอยู่ในนครลำปางนั้นได้ประดิษฐานอยู่ที่วัดพระแก้วชมพูหรือวัดพระแก้วดอนเต้าฯ ซึ่งอยู่ในเขตเวียงเขลางค์นคร รวมทั้งปรากฏข้อความในเอกสารว่า ใน พ.ศ ๒๐๕๘ กองทัพกรุงศรีอยุธยาเข้าตีเมืองนคร(ลำปาง)และเข้าเมืองได้ที่ประตูท่านาง [47] ประตูท่านางนี้เป็นประตูของเวียงเขลางค์นครที่อยู่ทางด้านทิศตะวันออกติดกับแม่น้ำวัง แสดงให้เห็นว่าในสมัยล้านนานั้นบริเวณเวียงเขลางค์นครกับเมืองนครที่สร้างใหม่นั้นเป็นชุมชนต่อเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

สมัยล้านนาในระยะแรกๆ ชื่อของเมืองที่ปรากฏในตำนานยังคงเรียก เขลางค์นคร อยู่ แต่ในช่วงหลังๆ ชื่อเมืองที่ปรากฏในศิลาจารึกและตำนานต่างๆ จะปรากฏเป็น *"เมืองนคร"* ซึ่งคงเป็นคำเรียกให้สั้นลงจาก *"เมืองเขลางค์นคร"* เป็น *"เมืองนคร"* และเขียนในภาษาพื้นเมืองว่า *"นคอร"* หรือ *"ลคอร"* ซึ่งสำเนียงของชาวพื้นถิ่นจะออกเสียงเป็น *"ละกอน"* หรือ *"หละกอน"*

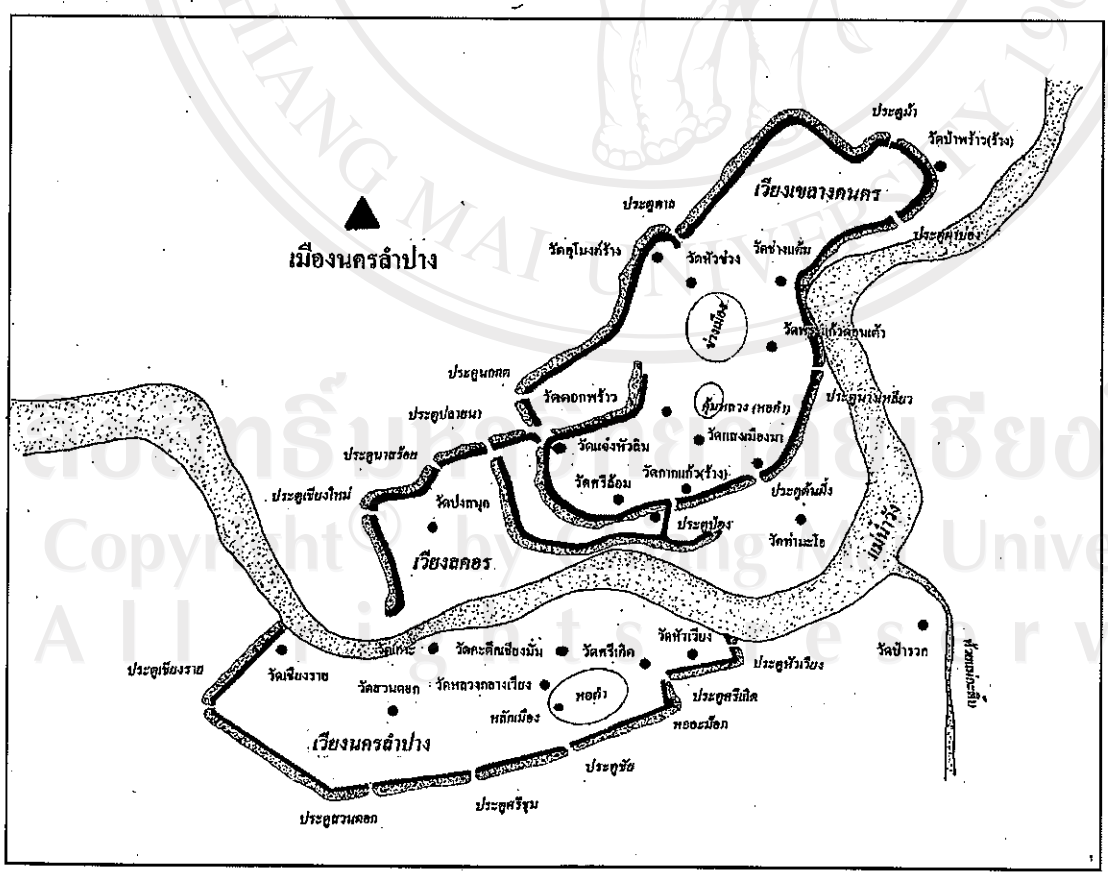
ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เป็นต้นมาจนถึงพุทธศตวรรษที่๒๑ เมืองนครจะมีความสำคัญมากขึ้น โดยเฉพาะในช่วงเวลาของความขัดแย้งระหว่างกรุงศรีอยุธยากับล้านนา เมืองนครเป็นเมืองหน้าด่านและฐานกำลังสำคัญในการยกทัพลงไปทางใต้ ดังนั้นเมืองนครจึงถูกกองทัพกรุงศรีอยุธยาโจมตีหลายครั้ง และกษัตริย์ล้านนาได้ส่งขุนนางหรือเชื้อพระวงศ์คนสำคัญมาเป็นเจ้าเมืองนคร ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏหลักฐานงานศิลปะสถาปัตยกรรมของล้านนายุคทองอยู่ในเขตจังหวัดลำปางเป็นอันมาก

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ช่วงที่พม่ายึดครองล้านนาในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เมืองนครก็ตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่าเช่นเดียวกับเมืองอื่นๆ นับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓ เป็นต้นมา เมืองต่างๆในล้านนาเกิดความไม่สงบ มีการต่อสู้แย่งชิงอำนาจเกิดความระส่ำระสายทั่วไป และพม่าไม่สามารถควบคุมสถานการณ์ได้ จึงทำให้หัวเมืองต่างๆ ในล้านนาตั้งตนเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อกันและคอยแก่งแย่งชิงอำนาจซึ่งกันและกัน ขณะนั้นทางเมืองนครเจ้าเมืองคนเดิมถึงแก่กรรม พม่าไม่ได้แต่งตั้งผู้ใดสืบทอดตำแหน่งแทน คงมีแต่ขุนเมืองทั้งสี่รั้งเมืองอยู่ชั่วคราวคือ แสนหนังสือ แสนเทพ นายเรือน และจเรน้อย ไม่มีใครมีอำนาจสิทธิขาด จึงทำให้เมืองลำพูนซึ่งมีท้าวมหายศเป็นแม่ทัพเห็นโอกาสยกทัพมาโจมตีและยึดเมืองนครไว้ได้ จากนั้นจึงไปตั้งมั่นอยู่ที่วัดพระธาตุลำปางหลวง เรียกเก็บภาษีและฉุดคร่าชาวบ้านก่อความเดือดร้อนแก่ราษฎรเป็นอันมาก

จากเหตุการณ์ดังกล่าวทำให้หนานทิพย์ช้างรับอาสาคุมกำลังประมาณ ๓๐๐ คนเข้าขับไล่ แล้วสังหารท้าวมหายศได้สำเร็จ ดังนั้นชาวเมืองจึงได้สถาปนาให้หนานทิพย์ช้างขึ้นเป็นเจ้าเมืองนคร นามว่า *"พญาสุลวลือไชย"* ต่อมาพญาสุลวลือไชยได้แต่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้ากรุงอังวะเพื่อขอรับการแต่งตั้งอย่างเป็นทางการตามธรรมเนียมที่เคยปฏิบัติสืบต่อกันมา พระเจ้ากรุงอังวะจึงได้พระราชทานนามว่า *"พญาไชยสงคราม"*

แผนที่ ๙
ผังเมืองโบราณเวียงเขลางค์นคร เวียงนครหรือลคอร และเวียงนครลำปาง

พญาไชยสงครามเป็นเจ้าเมืองนครอยู่ในระหว่าง พ.ศ ๒๒๗๕ - ๒๓๐๒ และได้กลับมาตั้งหอคำหรือคุ้มหลวงอยู่ในบริเวณเวียงเขลางค์นคร [48] หลังจากพิราลัยแล้วเจ้าฟ้าหลวงชายแก้วราชบุตรได้ครองเมืองนครแทน มีราชบุตรและธิดารวมทั้งสิ้น ๑๐ องค์ แต่ที่เป็นราชบุตรมีอยู่ ๗ องค์ ซึ่งมีพระยากาวิละเป็นเชษฐา เจ้าชายทั้งเจ็ดองค์ดังกล่าวนี้เองที่เป็นต้นสายสกุลวงศ์ *"เชื้อเจ็ดตน"* ที่ได้ร่วมกันต่อสู้กอบกู้เอกราชจากพม่าและได้เป็นเจ้าเมืองต่างๆ ในล้านนาในเวลาต่อมา อันเป็นที่มาของต้นสกุลวงศ์ของเจ้านายฝ่ายเหนือ อาทิ สกุล ณ เชียงใหม่ ณ ลำปาง ณ ลำพูน ฯลฯ เป็นต้น

ความวุ่นวายที่เกิดขึ้นในดินแดนล้านนาโดยเฉพาะในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ที่ได้เกิดสงครามระหว่างไทยกับพม่านั้น ได้สร้างความเสียหายให้กับบ้านเมืองต่างๆ ในล้านนาเป็นอันมาก แต่เมืองนครดูเหมือนจะโชคดีกว่าเมืองอื่นๆ เพราะในขณะที่เมืองเชียงใหม่ถูกพม่ายึดครองอยู่นั้น เมืองนครจะเป็นที่มั่นสำคัญของฝ่ายไทยในการต่อสู้กอบกู้เอกราช โดยมีกลุ่มสกุลวงศ์เชื้อเจ็ดตนซึ่งขณะนั้นมีเจ้าฟ้าหลวงชายแก้วพร้อมบุตรธิดา ๗ คนปกครองเมืองอยู่ แต่กระนั้นใน พ.ศ ๒๓๑๘ ขณะที่พระยากาวิละราชบุตรคนโตของเจ้าฟ้าหลวงชายแก้วเป็นเจ้าเมือง พม่ายกกองทัพมาตีเมืองนคร ไพร่พลเมืองนครมีน้อยไม่อาจต้านทานได้จึงพากันทิ้งเมืองหนีไปอยู่เมืองสวรรคโลกเป็นเวลาหนึ่งปีแล้วจึงกลับมาอยู่ดังเดิม [49] ตลอดระยะเวลาของการกอบกู้เอกราชจากพม่าและการสงครามชิงไพร่พลเพื่อสำหรับฟื้นฟูล้านนานั้น เมืองนครจะเป็นฐานกำลังอันสำคัญที่ช่วยสนับสนุนจนทำให้เมืองต่างๆ สามารถฟื้นตัวตั้งมั่นจนเกิดความมั่นคงขึ้นมาอีกครั้งได้

ภาพที่ ๒๗
ประตูม่าหรือประตูม้าทางด้านทิศเหนือของเวียงเขลางค์นคร

ในระยะเริ่มแรกของการฟื้นฟูล้านนา ที่ตั้งของเมืองนครยังอยู่

ในบริเวณฝั่งทิศตะวันตกของแม่น้ำวัง ซึ่งบริเวณนั้นเป็นชุมชนโบราณตั้งแต่ครั้งสมัยหริภุญไชยมาจนถึงล้านนา โดยเฉพาะเมืองนครสมัยล้านนานั้นมีขนาดเล็ก แต่หลังจากที่บ้านเมืองได้รับการฟื้นฟูจนเกิดมีความสงบสุขและอุดมสมบูรณ์ดังเดิมแล้ว ไพร่พลและชาวเมืองนครคงมีจำนวนมากขึ้น จึงจำเป็นต้องมีการขยับขยายบ้านเมืองให้กว้างขวางมากขึ้น ดังนั้นในสมัยเจ้าหอคำดวงทิพย์ เจ้าผู้ครองนครลำปางองค์ที่ ๓ เมื่อราว พ.ศ ๒๓๕๑ ได้มีการขยายเมืองมายังฝั่งตรงข้ามของแม่น้ำวัง [50] เมืองที่สร้างใหม่นี้ได้มีการขุดคูเมืองและก่อกำแพงอิฐเป็นแนวยาวไปตามแม่น้ำวัง จึงทำให้เมืองนครคล่อมอยู่บนฝั่งแม่น้ำวังทั้งสองด้าน ในระยะแรกชื่อเมืองแห่งใหม่นี้ก็ยังคงใช้คำว่า *"เมืองนคร"* อยู่ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ปรากฏหลักฐานเมื่อทรงอักษรถึงเจ้าผู้ครองนคร ทรงใช้คำว่า *"พระยานครลำปาง"* [51] และในราวปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่าเอกสารตัวเขียนที่ปรากฏอยู่ในหอวชิรญาณจะใช้ทั้งคำว่า *"เมืองนคร"* *"เมืองลคอร"* และ *"เมืองนครลำปาง"* [52] ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ใช้คำว่า *"เมืองนครลำปาง"* ตลอดมา จนในที่สุดเมื่อหน่วยการปกครองเปลี่ยนเป็นจังหวัด ชื่อของเมืองแห่งนี้จึงกลายเป็น *"จังหวัดลำปาง"*

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เวียงนครลำปางแห่งใหม่นี้จะเป็นศูนย์กลางการปกครองและเป็นที่อยู่ของเจ้าผู้ครองนคร เจ้านาย และขุนนาง ตลอดจนไพร่พลบางส่วน ส่วนบริเวณเวียงเก่าทางฝั่งทิศเหนือและตะวันตกของแม่น้ำวัง คือเวียงเขลางค์นครกับเวียงนครนั้นคงเป็นที่อยู่ของไพร่พลเมือง โดยเฉพาะหลังจากเจ้าหอคำดวงทิพย์ เจ้าผู้ครองนครลำปางองค์ที่ ๓ ย้ายไปสร้างเวียงแห่งใหม่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวังแล้ว บริเวณเวียงเขลางค์นครได้ให้เป็นที่อยู่ของชาวเมืองเชียงแสน เมืองยอง และอื่นๆ ที่ถูกกวาดต้อนมา [53]

ภาพที่ ๒๘
ประตูท่านางเหลียวและแนวกำแพงดินของเวียงเขลางค์นคร

ส่วนเวียงนครนั้นเป็นที่อยู่ของชาวเมืองพะเยาที่อพยพหนีภัยสงครามมาอยู่ที่บ้านปงสนุกตั้งแต่ พ.ศ ๒๓๓๐ และได้ย้ายกลับไปฟื้นฟูเมืองพะเยาอีกครั้งใน พ.ศ ๒๓๘๖

ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมือง

ร่องรอยของเมืองโบราณที่ปรากฏเป็นที่ตั้งของตัวจังหวัดลำปางในทุกวันนี้ มีตัวเวียงตั้งอยู่ติดกัน ๓ แห่ง คือ *เวียงเขลางค์นคร* ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำวัง เป็นเมืองแห่งแรกที่สร้างขึ้นตั้งแต่ครั้งสมัยหริภุญไชย *เวียงนครหรือลคอร*ที่สร้างขึ้นใหม่อยู่ติดกับเมืองเก่าในทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ครั้งสมัยล้านนา และ*เวียงนครลำปาง* ที่สร้างขึ้นบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวังตรงกันข้ามกับเวียงนครในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นหรือเมื่อราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งแต่ละเวียงจะมีลักษณะทางกายภาพและแบบแผนของเมืองดังนี้

เวียงเขลางค์นคร

เวียงเขลางค์นครที่สร้างขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ นั้น ปัจจุบันยังคงเหลือร่องรอยปรากฏอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำวังในเขตเทศบาลนครลำปาง รูปร่างของเวียงโบราณดังกล่าวมีลักษณะเป็นวงรียาวไปตามความคดโค้งของแม่น้ำวัง ลักษณะคล้ายหอยสังข์ มีขนาดกว้างประมาณ ๖๐๐ เมตร ยาวประมาณ ๑,๔๐๐ เมตร มีคูเมืองและกำแพงเมือง ๑ ชั้น กำแพงเมืองเป็นคันดิน และมีบางส่วนเห็นร่องรอยการสร้างกำแพงอิฐทับไปบนคันดิน ซึ่งคาดว่าคงจะมาสร้างเพิ่มเติมในภายหลัง มีความยาววัดได้โดยรอบประมาณ ๔,๔๐๐ เมตร มีช่องประตูเมืองที่ยังปรากฏอยู่ในแต่ละด้านดังนี้

ด้านทิศเหนือมี *ประตูม้าหรือ ประตูม่า*

ด้านทิศตะวันออกหรือด้านที่ติดแม่น้ำวังมี *ประตูผาบ่อง ประตูท่านางเหลียว* และ*ประตูต้นผึ้ง*

ด้านทิศใต้มี *ประตูนกกต*

และด้านทิศตะวันตกมี *ประตูตาล* เป็นต้น

เนื้อที่ภายในเวียงมีอยู่ประมาณ ๖๐๐ ไร่ มีวัดตั้งอยู่ภายในเขตกำแพงเวียง ๑๐ วัด รวมทั้งโบราณสถานร้างอีก ๒ แห่ง แต่วัดที่สำคัญคือ วัดพระแก้วดอนเต้าสุชาดาราม [54] ซึ่งเคยเป็นที่ประดิษฐานพระมหามณีรัตนปฏิมากรหรือพระแก้วมรกตเป็นเวลาถึง ๓๒ ปี ก่อนที่จะอัญเชิญไปเชียงใหม่ และมีพระบรมธาตุเจดีย์ดอนเต้าตั้งอยู่เป็นศูนย์กลางของเมือง ส่วนวัดหัวข่วงเป็นวัดหนึ่งที่ตั้งอยู่ภายในเวียงแห่งนี้ โดยตั้งอยู่ภายในกำแพงเวียงทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ โบราณสถานและวัดวาอารามที่ปรากฏอยู่ภายในเมืองเขลางค์นครมีอายุอยู่ในช่วงสมัยล้านนาและสมัยรัตนโกสินทร์ลงมาแล้วทั้งสิ้น

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

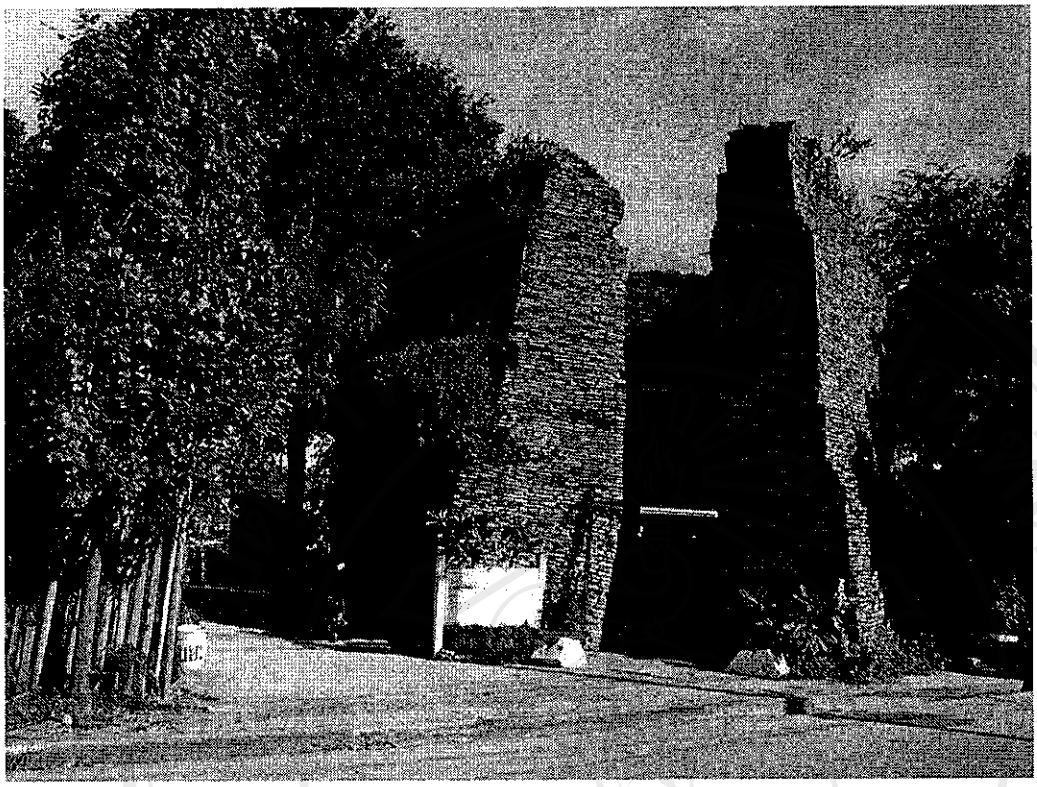
แต่บริเวณนอกเวียงเขลางค์นครทางด้านทิศตะวันตกพบมีกลุ่มโบราณสถานร้าง เช่น วัดกู่ขาว วัดกู่คำ และวัดปันเจิง โดยเฉพาะที่วัดปันเจิงนี้ได้พบโบราณวัตถุในศิลปะหริภุญไชย ซึ่งเป็นหลักฐานที่ช่วยยืนยันถึงความเก่าแก่ของเขลางค์นครแห่งนี้ได้เป็นอย่างดี [55]

เกี่ยวกับสะดือเมืองนั้นปรากฏเรื่องราวอยู่ในพงศาวดารโยนก กล่าวถึงเรื่องราวของการสร้างเวียงเขลางค์นครไว้ว่า เมื่อพระมหาพรหมฤาษีสร้างเวียงเขลางคนครแล้ว ได้เอาศิลาบาตก้อนหนึ่งมาตั้งไว้ในท่ามกลางเมือง ศิลานั้นปรากฏชื่อว่า *ผาบ่อง* [56] เข้าใจว่าศิลาผาบ่องนี้น่าจะเป็นเสาสะดือเมืองของนครเขลางค์ ศิลาผาบ่องนี้ได้มีผู้พบว่าตั้งอยู่ในบริเวณทางทิศเหนือของเวียงเขลางค์นคร ในสภาพที่แตกออกเป็น ๗ ก้อน [57] ซึ่งคาดว่าน่าจะเป็นบริเวณใกล้ๆ กับประตูผาบ่อง ซึ่งอยู่ในทางตอนเหนือของวัดพระแก้วตอนเต้าหรือทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมือง แต่ปัจจุบันไม่เหลือหลักฐานใดๆ ที่เกี่ยวกับศิลาผาบ่องหรือสะดือเมืองดังกล่าวนี้เลย

สำหรับที่ตั้งของพระราชวังของเมืองเขลางค์นครในสมัยหริภุญไชยอยู่ในบริเวณแห่งใดไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่ที่ตั้งของคุ้มหลวงของพญาสุลวลือไชยหรือทิพย์ช้าง ซึ่งเป็นต้นตระกูลเจ้าเจ็ดตนในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓ มีหลักฐานว่าอยู่ที่บริเวณกลางเวียง ทางตอนเหนือของวัดแสงเมืองมาและตะวันตกของวัดพระแก้วสุชาดาราม [58] ซึ่งในช่วงเวลานั้นจะเรียกเวียงแห่งนี้ว่า *"นครเวียงดิน"* หรือ *"เวียงคอกงัว"* [59] เนื่องด้วยบริเวณเมืองนครคงยังเป็นที่อยู่ของกลุ่มอำนาจเดิมและขุนสนามผู้รั้งเมืองเดิมที่ยังมีชีวิตอยู่ [60] ดังนั้นพญาสุลวลือไชยจึงไปตั้งคุ้มหลวงอยู่ในเวียงเขลางค์นคร นอกจากนี้ในบริเวณคุ้มเก่าดังกล่าวนี้ได้เคยมีผู้พบโบราณศิลปวัตถุในศิลปะหริภุญไชย [61] จึงสันนิษฐานว่าพื้นที่กลางเวียงแถบนี้คงเป็นพระราชวังหรือที่ประทับของเจ้าผู้ครองนครในสมัยหริภุญไชยด้วยเช่นกัน

ส่วนข่วงเมืองนั้นไม่ปรากฏเรื่องราวที่กล่าวถึงอยู่ในเอกสาร แต่สันนิษฐานว่าน่าจะมีอยู่ในแถบบริเวณกลางเวียง ทางตอนเหนือของคุ้มหลวงของพญาสุลวฤาไชยไปจนจรดกับวัดหัวข่วง และติดกับวัดพระแก้วดอนเต้าทางด้านทิศตะวันออก ซึ่งพื้นที่ส่วนนี้ในอดีตจะเป็นลานโล่งกว้างไม่มีสิ่งปลูกสร้างใดๆ ชาวเมืองจะเรียกพื้นที่ส่วนนี้ว่า *"เด่นพระแก้ว"* [62] ปัจจุบันเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของราษฎร เดิมทีน่าจะเป็นข่วงเมืองเนื่องจากตั้งอยู่กลางเวียงใกล้คุ้มหลวงและมีวัดหัวข่วงสร้างขึ้นตอนเหนือของข่วง แต่ต่อมาได้มีการย้ายศูนย์กลางการปกครองของเมืองไปอยู่ที่เมืองใหม่หรือเวียงนครลำปางทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวังในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จึงทำให้ร่องรอยของข่วงเมืองเปลี่ยนแปลงไป

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๒๕
หออะม็อกหรือป้อมปืนส่วนหนึ่งของกำแพงเวียงนครลำปางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้

เวียงลคอร หรือ เวียงนคร

สำหรับเวียงลคอร หรือ เวียงนคร นั้นเป็นเวียงที่สร้างอยู่ติดและต่อเนื่องกับเวียงเขลางค์นครในทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ เป็นเมืองที่ขุนไชยเสนาเจ้าเมืองเขลางค์นครสร้างขึ้นใหม่ในภายหลังที่ตกเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนาเมื่อราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๙ คงเป็นที่อยู่อาศัยและที่ทำการของเจ้าเมืองและขุนนางในสมัยล้านนา ลักษณะของเมืองแห่งใหม่นี้เป็นเมืองขนาดเล็กที่มีเนื้อที่เพียง ๑๘๐ ไร่ รูปร่างของเวียงเป็นรูปหลายเหลี่ยมอยู่ติดกับแม่น้ำวังทางฝั่งตะวันตก กำแพงเวียงในระยะแรกคงเป็นคันดิน ต่อมาภายหลังได้มีการก่อกำแพงอิฐขึ้นทับไปบนแนวกำแพงดิน ความยาวกำแพงเวียงโดยรอบประมาณ ๑,๑๐๐ เมตร ด้านทิศใต้ติดกับแม่น้ำวังไม่มีร่องรอยของกำแพงเมือง เข้าใจว่าจะใช้แม่น้ำเป็นปราการ ปัจจุบันยังเหลือร่องรอยของป้อมและกำแพงเมืองบางส่วนให้เห็น และยังปรากฏมีประตูเมืองอยู่ ๔ แห่ง คือ

ประตูเชียงใหม่ อยู่ด้านทิศตะวันตก
ประตูนาสร้อย อยู่ด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
ประตูปลายนา อยู่ทางด้านทิศเหนือ
และ*ประตูป่อง* อยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ในสมัยพระยากาวิละเป็นเจ้าเมืองนครในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ศูนย์กลางการปกครองของเมืองและคุ้มหลวง คงย้ายจากเขลางค์นครมาอยู่ที่เมืองนครตามเดิม เนื่องด้วยมีปราการป้องกันเมืองที่แข็งแรงกว่า โดยเฉพาะเมื่อกองทัพพม่ายกมาล้อมเมืองนครใน พ.ศ ๒๓๒๗ กับ พ.ศ ๒๓๓๐ นั้น เมืองนครจะเป็นปราการสำคัญในการสู้รบกับพม่า แม้ว่ากองทัพพม่าจะล้อมเมืองนครเป็นเวลาหลายเดือน แต่ก็ไม่สามารถเข้ายึดเมืองได้

โบราณสถานภายในเวียงมีอยู่ ๓ แห่ง คือ วัดปลายนาร้าง วัดประตูป่อง และวัดปงสนุก [63] โดยเฉพาะวัดปงสนุกจะเป็นวัดสำคัญที่ตั้งอยู่เป็นศูนย์กลางของเมือง หรือสะดือเมือง และเคยเป็นที่ตั้งหลักเมืองหลักแรกที่สร้างขึ้นใน พ.ศ ๒๔๐๐

เวียงนครลำปาง

ส่วนเมืองแห่งใหม่หรือเวียงนครลำปางนั้น เป็นเวียงที่สร้างขึ้นทางฝั่งตะวันออกหรือทางทิศใต้ของแม่น้ำวัง ตรงกันข้ามกับเวียงนคร การขยายชุมชนมาทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวังคงเริ่มต้นตั้งแต่สมัยเจ้าคำโสม ผู้ครองนครลำปางองค์ที่ ๒ (พ.ศ ๒๓๒๘ - ๒๓๓๗) เนื่องจากมีไพร่พลเมืองและชาวเมืองอื่นๆ หนีภัยสงครามมาอยู่ที่เมืองนครลำปางเป็นอันมาก ทั้งนี้ปรากฏหลักฐานในตำนานเจ้าเจ็ดพระองค์กับหอคำมงคลกล่าวถึง การสร้างวัดหลวงกลางเวียง(วัดบุญวาทย์วิหาร) วัดหมื่นกาด วัดน้ำล้อม วัดป่าดั๊วะ ขึ้นทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวังก่อนแล้ว ต่อมาในสมัยเจ้าหอคำดวงทิพย์ ผู้ครองนครองค์ถัดมา ได้ทำการขุดคูและสร้างกำแพงเมือง พร้อมหอคำขึ้นใน พ.ศ ๒๓๕๑ [64]

เมืองที่สร้างขึ้นใหม่นี้มีรูปร่างยาวรีไปตามแม่น้ำวัง พื้นที่ภายในเมืองประมาณ ๓๕๐ ไร่ มีกำแพงเมืองก่ออิฐเพียงสามด้าน คือด้านทิศตะวันออก ทิศตะวันตก และทิศใต้ ส่วนด้านทิศเหนือใช้แม่น้ำวังเป็นปราการ ซึ่งคงเป็นส่วนที่เชื่อมต่อกับบริเวณเวียงนครที่อยู่ด้านตรงกันข้าม ประตูเมืองมี ๖ ประตู คือ

ทางด้านทิศตะวันออก มี*ประตูหัวเวียง* และ*ประตูศรีเกิด*
ทางด้านทิศใต้ มี*ประตูชัย ประตูศรีชุม* และ*ประตูสวนดอก*
ทางด้านทิศตะวันตก มี*ประตูเชียงราย*

บริเวณกลางเวียงเป็นที่ตั้งวัดหลวงกลางเวียง ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นวัดบุญวาทย์ฯในปัจจุบัน และเป็นที่ตั้งคุ้มหลวงหรือหอคำ ในบริเวณคุ้มหลวงมีเสาหลักเมืองตั้งอยู่ การตั้งเสาหลักเมืองไม่เคยปรากฏมาก่อนในนครลำปาง เข้าใจว่าการตั้งเสาหลักเมืองของเมืองนครลำปางคงรับคติดังกล่าวมาจากกรุงเทพฯ โดยคงรับเอาแบบอย่างเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขยายกำแพงพระนคร ได้ผูกชาตาเมืองและตั้งเสาหลักเมืองขึ้นใหม่แทนหลัก

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เก่าที่สร้างไว้แต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ ดังนั้นเจ้าวรญาณรังษี เจ้าผู้ครองนครลำปาง จึงได้มีดำริว่าเมืองนครลำปางยังไม่เคยมีเสาหลักเมืองมาก่อน เพื่อให้เกิดความเป็นศิริมงคลแก่เมือง จึงได้มีพิธีตั้งเสาหลักเมืองหลักแรกขึ้นที่บริเวณวัดปงสนุก อันถือเป็นสะดือเมืองของเวียงนครขึ้น เมื่อ พ.ศ ๒๔๐๐ [65] ต่อมาได้มีการตั้งเสาหลักเมืองหลักที่สองขึ้นในสมัยเจ้าพรหมาภิพงษ์ธาดา เมื่อ พ.ศ ๒๔๑๖ ในเวียงนครลำปางแห่งใหม่ทางฝั่งทิศตะวันออกของแม่น้ำวัง บริเวณข้างคุ้มเจ้าราชวงศ์ และหลักที่สามได้สร้างขึ้นอีกในสมัยเจ้านรนันชัยชวลิต เมื่อ พ.ศ ๒๔๒๕ ในบริเวณกลางเมืองใหม่ทางตอนใต้ลงมาจากคุ้มหลวงอีกหลักหนึ่ง ต่อมาในสมัยเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต เจ้าผู้ครองนครลำปางองค์สุดท้ายได้ย้ายเสาหลักเมืองเดิมทั้งสามหลักมาตั้งขึ้นใหม่ในบริเวณคุ้มหลวง หรือหอคำ ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นศาลากลางจังหวัดลำปางแห่งเดิมและเป็นที่ตั้งของศาลหลักเมืองสืบมาจนทุกวันนี้ [66]

จากบันทึกของพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ซึ่งได้บรรยายลักษณะของเวียงนครลำปางเมื่อครั้งเดินทางมาตรวจราชการในมณฑลพายัพเมื่อ พ.ศ ๒๔๖๕ ไว้ว่า

> *"กำแพงเมืองนี้โดยยาวตามลำน้ำวังประมาณ ๓๒ เส้น กว้างประมาณ ๒๕ เส้น ไม่ได้เห็นตลอด แต่ไม่ใช่รูปสี่เหลี่ยม เพราะได้เห็นทางทิศใต้ย่อมุม เชิงเทินหนาประมาณ ๑ วา สูงประมาณ ๖ ศอก ไม่ใช่เสมาอย่างกำแพงเมืองนครราชสีมา เป็นลูกป้อมรอบกำแพง มีป้อมอยู่ตามมุมกำแพง มีประตู ๔ ประตู กับมีคูล้อมรอบกำแพง คูกว้างประมาณ ๑๐ วา เวลาที่ไป เห็นน้ำในคูแห้ง สังเกตดูเมื่อครั้งกระโน้นก็จะมั่นคงแข็งแรงมากอยู่.."* [67]

ปัจจุบันกำแพงเมืองนครลำปางแห่งใหม่นี้ถูกรื้อทำลายลงจนหมดสิ้น เหลืออยู่แต่เพียงบางส่วนของคูเมืองและป้อมปืนหรือหออะม๊อก ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกำแพงเมืองด้านตะวันออกเท่านั้น

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

บริเวณที่ตั้งของตัวจังหวัดลำปางในทุกวันนี้ประกอบไปด้วยเวียงโบราณตั้งอยู่ติดกัน ๓ แห่ง คือ เวียงเขลางค์นคร เวียงนครหรือลคอร และเวียงนครลำปาง เวียงเขลางค์นครซึ่งสร้างในสมัยหริภุญไชยนั้นมีรูปร่างคดโค้งไปตามลำน้ำคล้ายหอยสังข์ มีกำแพงเป็นคันดินและคูเมืองเพียงชั้นเดียว สะดือเมืองหรือศิลาผาบ่องตั้งอยู่ในแถบกลางเมืองค่อนไปทางเหนือ คาดว่าจะมีข่วงเมืองอยู่บริเวณกลางเวียงและทางตอนใต้ของวัดหัวข่วง ส่วนวัดพระแก้วดอนเต้าหรือวัดชมพูเดิมจะเป็นมหาธาตุกลางเวียงที่คงสร้างขึ้นในเวลาต่อมา เมื่อเขลางค์นครตกอยู่ภายใต้อำนาจของอาณาจักรล้านนา ได้มีการสร้างเมืองใหม่ขึ้นทางตะวันตกของเขลางค์นคร มีชื่อปรากฏในเอกสารว่า เมืองนครหรือลคอร เมืองนครนั้นเป็นเมืองขนาดเล็กมีรูปร่างหลายเหลี่ยม เดิมทีมีกำแพงเมืองเป็นคันดิน ต่อมาได้ก่อกำแพงเสริมอิฐเพื่อให้เกิดความมั่นคงแข็งแรง บริเวณกลางเมืองมีวัดศรีจอมไคลหรือวัดปงสนุกตั้งอยู่เป็นทั้งสะดือเมือง และเป็นมหาธาตุกลางเมือง ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้มีการขยายเมืองออกไปตั้งบนฝั่งตรงข้ามกับเมืองนคร ทำให้เป็นเมืองคล่อมอยู่บนสองฟากฝั่งลำน้ำ และเวียงที่สร้างใหม่นี้ต่อมาเรียกว่า เวียงนครลำปาง เวียงนครลำปางนี้เป็นที่ประทับของเจ้าผู้ครองนคร มีการสร้างวัดหลวงกลางเวียงและคุ้มหลวงขึ้นกลางเวียง ซึ่งต่อมาได้มีการสร้างเสาหลักเมืองขึ้นตามคติของกรุงเทพฯ.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองแพร่

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

เมืองแพร่เป็นเมืองเก่าแก่เมืองหนึ่งในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำยมตอนบน แต่หลักฐานทางด้านเอกสารตำนานที่เกี่ยวกับเมืองแพร่นั้นมีน้อยมาก เรื่องราวส่วนใหญ่จะปรากฏอยู่ในตำนานพระธาตุช่อแฮและตำนานวัดหลวงกล่าวว่า ในระยะเริ่มต้นเมืองแห่งนี้มีชื่อว่า *พลนคร* หรือ *พลรัฐนคร* ซึ่งพ่อขุนหลวงพลได้สร้างขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ ๑๓๗๑ ซึ่งชื่อของพลรัฐนครดังกล่าวนี้ได้ปรากฏในตำนานพระธาตุลำปางหลวงตอนหนึ่งว่า พระยาสามนตราชองค์หนึ่ง เสวยราชสมบัติในพลรัฐนคร ทราบว่ามีพระธาตุพระพุทธเจ้าในลัมภกัปปะนคร ก็ปรารถนาจะใคร่ได้ จึงเสด็จมาขุดหาพระธาตุแต่ไม่สำเร็จ [68]

ในเอกสารอื่นๆ เช่น พงศาวดารโยนก พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน และประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑ ก็ปรากฏเรื่องราวของเมืองแพร่กล่าวถึง ขุนเจื๋องไปคล้องช้าง ณ เมืองแพร่ พระยาแพร่ตนหนึ่งชื่อ พรหมวงศ์ยกธิดาผู้ชื่อนางแก้วกษัตรีย์ให้แก่ขุนเจื๋อง [69] เรื่องราวในตำนานต่างๆ เหล่านี้เมื่อพิจารณาถึงช่วงเวลาแล้วน่าจะอยู่ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าเมืองแพร่น่าจะมีมาแล้วตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗ โดยในสมัยเริ่มแรกนั้นคงมีชื่อว่า *พลรัฐ* หรือ *พลนคร*

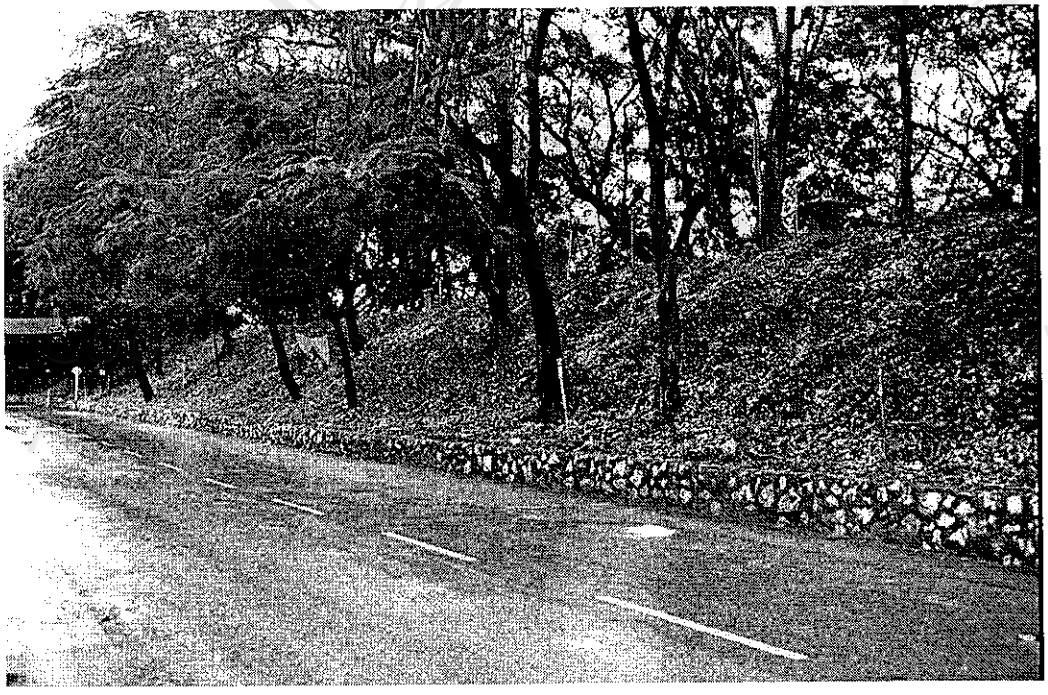
เมืองแพร่ในสมัยโบราณนั้นน่าจะเป็นเมืองในกลุ่มเดียวกันกับเมืองเชลียง เนื่องด้วยตั้งอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำยมอันเดียวกัน การเกิดขึ้นของเมืองแพร่และเมืองเชลียงน่าจะอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งระยะนั้นได้มีความเคลื่อนไหวเกิดขึ้นของกลุ่มบ้านเมืองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างขนานใหญ่ในภูมิภาคนี้ และมีสาเหตุมาจากจีนได้ขยายขอบเขตการค้าขายทางทะเล เข้ามาสู่บ้านเมืองในแถบนี้มากขึ้น เนื่องจากแต่เดิมการค้าขายของจีนนั้นจะต้องติดต่อผ่านคนกลางหรือกลุ่มบ้านเมืองอื่นๆ แต่นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นต้นมา จีนได้เปลี่ยนนโยบายตัดคนกลางออกไป แล้วเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายโดยตรงกับบรรดาบ้านเมืองต่างๆ ทั้งในหมู่เกาะ บนคาบสมุทรและผืนแผ่นดินใหญ่ด้วย ผลของความเคลื่อนไหวทำให้เกิดมีเมืองท่าใกล้ทะเลหลายแห่ง และมีการขยายเส้นทางการค้าเข้าสู่ดินแดนภายในภาคพื้นทวีปเพื่อรวบรวมสินค้าของป่าและอื่นๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของการค้าทางทะเล ดังนั้นจึงทำให้ชุมชนภายในอันประกอบด้วยกลุ่มชนที่มีเผ่าพันธุ์ต่างๆ เคลื่อนย้ายมารวมตัวกันเป็นบ้านเมืองมากขึ้น [70]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ทั้งเมืองแพร่และเมืองเชลียงน่าจะมีกำเนิดขึ้นในช่วงเวลานี้ด้วย การเกิดขึ้นของเมืองแพร่และเมืองเชลียงควรมีส่วนสัมพันธ์กับแคว้นละโว้หรือลพบุรีมาตั้งแต่ต้น เพราะบริเวณพื้นที่ดังกล่าวนี้เป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญที่ติดต่อไปยังดินแดนตอนเหนือในเขตแคว้นหริภุญไชยและโยนก ตลอดจนกลุ่มบ้านเมืองในแถบลุ่มน้ำโขงตอนเหนือขึ้นไปทางหนึ่ง รวมทั้งบ้านเมืองในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำน่านและริมฝั่งแม่น้ำโขงในกลุ่มเมืองหลวงพระบางอีกทางหนึ่ง ซึ่งเส้นทางดังกล่าวถือเป็นเส้นทางการค้าสำคัญที่ทางแคว้นละโว้ใช้ส่งและแลกเปลี่ยนสินค้ากับจีน

ในระยะแรกเริ่มเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ นั้น เมืองพลหรือพลรัฐคงเป็นกลุ่มเมืองที่อยู่ในแคว้นเชลียง และมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับแคว้นหริภุญไชยเป็นอย่างดี ดังหลักฐานที่ปรากฏในเอกสารกล่าวถึง ครั้งเมื่อพระยามังรายกษัตริย์แห่งแคว้นโยนกได้ยกทัพเข้ายึดครองเมืองหริภุญไชยไว้ได้ในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ พระยายีบากษัตริย์แห่งแคว้นหริภุญไชยได้หนีไปอยู่กับพระยาเบิกซึ่งเป็นพระอนุชาครองอยู่ที่เมืองเขลางค์นคร ต่อมาได้รวบรวมไพร่พลทั้งจากเมืองเขลางค์นครและเมืองแพร่ ซึ่งขณะนั้นมีพระยาบอน พระโอรสของพระยายีบาครองเมืองแพร่อยู่ ได้ยกทัพใหญ่เพื่อจะมาตีเอาเมืองหริภุญไชยคืน การสงครามครั้งนั้นกองทัพพระยายีบาพ่ายแพ้ พระยาเบิกและพระยาบอนเสียชีวิตในการรบ ทำให้เมืองเขลางค์นครถูกผนวกเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนา ส่วนพระยายีบาหนีไปอยู่ที่เมืองสองแคว [71]

ภาพที่ ๓๐
แนวคันดินกำแพงเมืองเวียงแพร่โบราณ

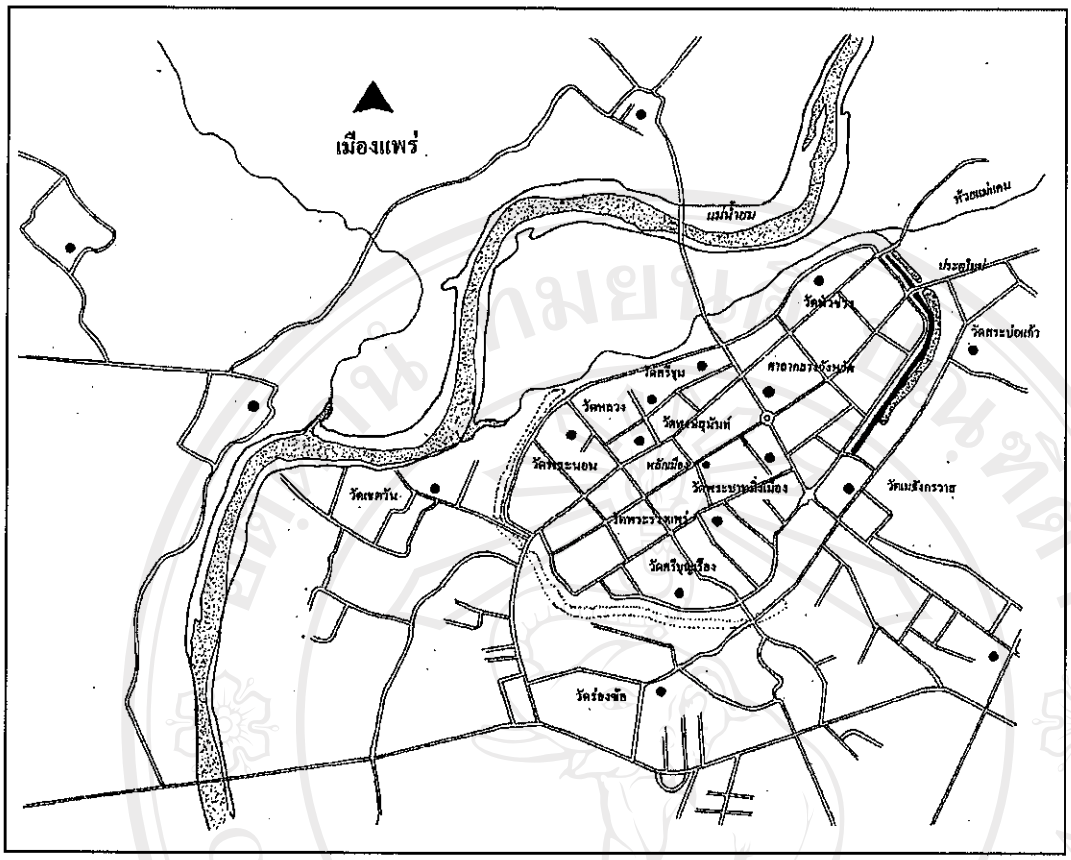
ภาพที่ ๓๑
ภาพถ่ายทางอากาศ บริเวณเมืองแพร่

อย่างไรก็ตามในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เมืองแพร่ก็ยังมิได้เป็นส่วนหนึ่งของแคว้นล้านนา แต่ปรากฏหลักฐานว่าในช่วงเวลานี้เมืองแพร่ได้เป็นส่วนหนึ่งของแคว้นสุโขทัย และ ชื่อของเมืองพลนครได้เปลี่ยนไปเป็น เมืองแพล ดังข้อความปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ว่า

"...เบื้องตีนนอน รอดเมืองแพล เมืองม่าน เมืองน...เมืองพลัว พ้นฝั่งของเมืองชวา เป็นที่แล้ว " [72]

สาเหตุที่ชื่อเมืองพลนครหายไปและมีชื่อเมืองแพลเข้ามาแทน เพราะหลังจากการสร้างพระเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุบนดอยช่อแพรหรือช่อแฮแล้ว ความเลื่อมใสศรัทธาของชาวเมืองพลรัฐที่มีต่อพระธาตุช่อแพรสูงมาก จนพระธาตุช่อแพรกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง ในที่สุดชื่อเมืองก็เปลี่ยนเป็นเมืองแพล คำว่า แพล ซึ่งหมายถึงผ้าแพร ในสมัยโบราณใช้ "ล" สะกด เท่าที่ตรวจสอบในคัมภีร์ใบลานก็ใช้ "ล" สะกดเช่นกัน และบางครั้งก็เขียนเป็น "แพ่" แพลได้กลายเสียงเป็นแพล่ และ แพล่ ออกเสียงเป็น แป้ คนในท้องถิ่นเรียกตนเองว่า คนเมืองแป้ และในที่สุด แพล่ ก็ใช้ "ร" สะกดเขียนเป็น "แพร่" ไป คำว่า "แพร่" เก่าที่สุดปรากฏในจารึก นน. ๘ จารึกพระกัญจนะมหาเถรสร้างพระไตรปิฎกเมื่อ พ.ศ ๒๓๘๐ ดังนั้นชื่อเมืองที่เขียนว่า "แพร่" นั้น คงจะเริ่มในราวสมัยต้นรัตนโกสินทร์มานี้เอง [73]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนที่ ๙
แผนผังเมืองแพร่ในสภาพปัจจุบัน

ส่วนชื่อของเมืองแพร่อีกชื่อหนึ่งที่ปรากฏในพงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสนว่า เมืองโกศัย หรือ เวียงโกศัย นั้น คงเป็นคำในภาษาบาลีที่เรียกเมืองแพล อันมีที่มาจากชื่อดอยที่ตั้งพระธาตุช่อแฮว่า โอยโกสิยธชัคบรรพต หมายถึง ดอยแห่งผ้าแพร [74]

เมื่อสิ้นพ่อขุนรามคำแหง อาณาจักรสุโขทัยก็แตกเป็นเมืองเล็กเมืองน้อย เมืองแพร่จึงเป็นอิสระอยู่ได้ระยะหนึ่ง ในรัชสมัยของพระยาลิไทได้ยกทัพไปยึดครองเมืองแพร่และประทับอยู่เมืองแพร่เป็นเวลานานถึงเจ็ดเดือน หลังจากนั้นไม่นานเมื่อแคว้นสุโขทัยไม่เข้มแข็ง เมืองแพร่ก็คงเป็นนครรัฐอิสระนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นมา ล้านนาพยายามที่จะผนวกเอาเมืองแพร่ให้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักร ในครั้งนั้นพระยาคำฟูยกทัพไปตีเมืองแพร่ แต่ไม่สำเร็จ จนกระทั่ง พ.ศ ๑๙๘๖ ในสมัยพระเจ้าติโลกราช ได้ยกกองทัพไปตีเมืองน่าน และแบ่งทัพส่วนหนึ่งให้พระมหาเทวีพระชนนีแยกไปตีเมืองแพร่ กองทัพเมืองเชียงใหม่สามารถยึดเมืองแพร่ได้ [75] นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาเมืองแพร่ก็ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๓๒
คูเมืองของเวียงแพร่ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือที่ยังเหลืออยู่

เมื่อพม่าเข้าปกครองดินแดนล้านนาในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เมืองแพร่ก็ตกอยู่ภายใต้อำนาจของพม่าด้วย ในช่วงเวลาหลังจากนั้นเป็นต้นมาดินแดนล้านนาเกิดความวุ่นวายเนื่องจากมีการต่อสู้ชิงอำนาจระหว่างพม่ากับกรุงศรีอยุธยาและเมืองต่างๆ อยู่ตลอดเวลา เหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับเมืองแพร่คือ ใน พ.ศ ๒๒๘๓ พระเจ้าอังวะให้โปทัพพะกามังดีเป็นแม่ทัพคุมกำลังทหารหมื่นคน ยกมาตีเมืองเถิน เมืองแพร่ เมืองน่าน ได้กวาดต้อนผู้คนไปไว้ที่เมืองเชียงแสน

ในปีถัดมาพระยาแพร่พร้อมกับเจ้าเมืองฝ่ายเหนือมีพระยายองเป็นต้น ต่างรวมกำลังกันฆ่าฟันพม่าที่ปกครองเมืองเชียงแสน พม่าทราบข่าวจึงส่งกองทัพใหญ่ลงมาช่วยสู้รบกันเป็นสามารถ พระยานครลำปางได้กวาดต้อนผู้คนของตนไปไว้ที่เมืองเทิง ส่วนพระยายองและพระยาแพร่ได้นำผู้คนของตนไปอยู่ที่เมืองภูคา แต่ก็ถูกพม่าตามตีจนแตกร่นหนีเข้าเมืองน่าน ในที่สุดเมืองแพร่และเมืองต่างๆ ในล้านนาก็ตกอยู่ภายใต้การควบคุมของพม่าอีกครั้ง ความวุ่นวายที่เกิดขึ้นทำให้เมืองแพร่ต้องทรุดโทรมและเป็นเมืองร้างไปหลายครั้ง

ในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาพระเจ้าอังวะได้เกณฑ์ให้พระยาแพร่(มังไชย)คุมพลชาวแพร่มาในกองทัพของเนเมียวมหาเสนาบดีเพื่อยกไปตีกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ ๒๓๐๕ แต่พระยาแพร่ได้หนีกลับเสียก่อน ในสมัยกรุงธนบุรีพระยาแพร่(มังไชย)ได้ขอสวามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อ พ.ศ ๒๓๑๓ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกกองทัพไปช่วยเมืองเชียงใหม่ ได้โปรดฯให้แต่งตั้งพระยาแพร่(มังไชย)เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์และเกณฑ์เข้ากระบวนทัพไปช่วยเมืองเชียงใหม่ด้วย และได้ตีทัพพม่าแตกพ่ายไปในที่สุด

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมื่อกองทัพพม่าที่มีอะแซหวุ่นกี้เป็นแม่ทัพยกทัพมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือใน พ.ศ ๒๓๓๐ ได้กวาดเอาชาวเมืองแพร่และน่านไปไว้ที่เมืองเชียงแสน พระยาแพร่(มังไชย)ถูกจับและพม่าให้ไปอยู่เมืองยอง ต่อมาจึงได้สมคบกับเจ้าเมืองยองยกทัพมาตีเมืองเชียงแสนซึ่งพม่าควบคุมอยู่ จับได้ตัวอาปารกามณีแม่ทัพพม่า จึงส่งไปถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่กรุงเทพฯ ในระยะแรกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังทรงแคลงพระทัยจึงให้พระยาแพร่(มังไชย)ทำราชการที่กรุงเทพฯ ต่อมาจึงได้โปรดเกล้าฯพระราชทานให้พระยาแพร่(มังไชย)มาครองเมืองแพร่ตามเดิม เมืองแพร่จึงได้รับการฟื้นฟูและรวมเข้าอยู่ในราชอาณาจักรสยามนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา [76]

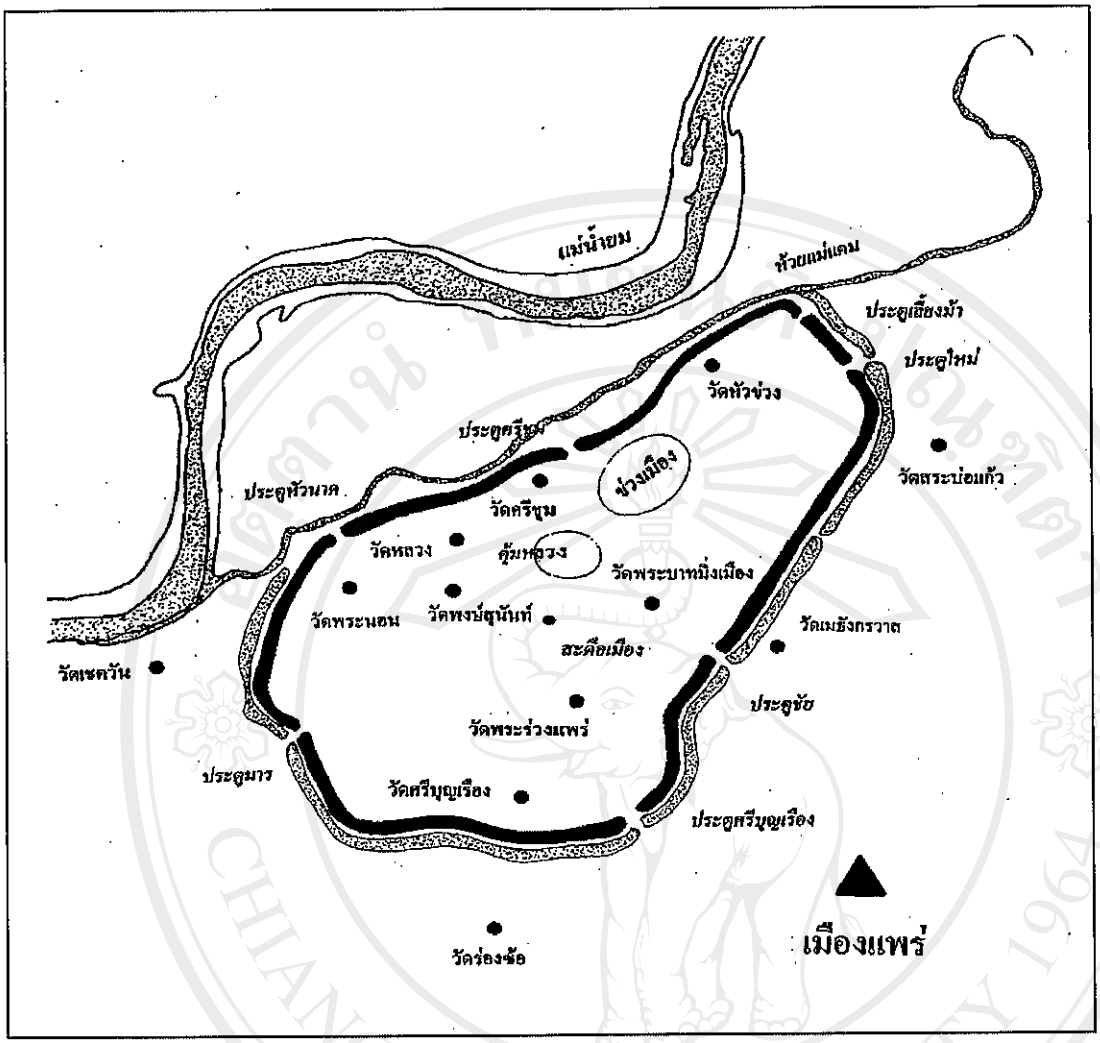
ภายหลังพระยาแพร่(มังไชย)สิ้นชีวิตแล้ว เมืองแพร่ยังมีเจ้าเมืองปกครองต่อกันมาอีกหลายคน จนกระทั่งใน พ.ศ ๒๔๓๔ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบบเทศาภิบาล แต่ยังคงให้มีตำแหน่งเจ้าเมืองอยู่ ซึ่งในขณะนั้นพระยาพิริยเทพวงศ์อุดรเป็นเจ้าเมืองแพร่ ต่อมาใน พ.ศ ๒๔๔๕ ได้เกิดเหตุการณ์กบฏเงี้ยวขึ้นในเมืองแพร่ หลังจากที่ปราบกบฏเงี้ยวได้สำเร็จ และสอบสวนได้ความว่าเจ้าเมืองแพร่มีส่วนเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ครั้งนั้น พระยาพิริยเทพวงศ์อุดรเจ้าเมืองแพร่จึงหลบหนีไปอยู่เมืองหลวงพระบาง และถูกถอดถอนออกจากตำแหน่งเจ้าเมือง นับเป็นการสิ้นสุดระบบการปกครองที่มีเจ้าเมืองเป็นผู้นำ

ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมืองแพร่

เวียงแพร่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำยมด้านตะวันออกในบริเวณที่ราบอันกว้างใหญ่ของลุ่มแม่น้ำยมตอนบน รูปร่างของเวียงแพร่มีลักษณะเป็นรูปวงรีไม่สม่ำเสมอ สัณฐานคล้ายหอยสังข์ มีกำแพงเมืองเป็นคันดินและคูน้ำชั้นเดียว ขนาดความกว้างของเมืองประมาณ ๘๐๐ เมตร ยาวประมาณ ๑๔๐๐ เมตร ลักษณะดังกล่าวจะคล้ายคลึงกับเวียงเขลางค์นครกับเวียงหริภุญไชย ซึ่งมีคติสร้างเมืองเป็นรูปหอยสังข์หรือรูปวงรีเช่นเดียวกัน จึงสันนิษฐานว่าระยะเวลาของการสร้างเวียงแพร่น่าจะอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันกับเวียงเขลางค์นครและเวียงหริภุญไชย

จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่วัดศรีชุมซึ่งอยู่ภายในเขตกำแพงเวียงแพร่ได้สรุปผลไว้ว่า บริเวณที่ตั้งวัดศรีชุมนั้นเริ่มมีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยตั้งชุมชนตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ - ๒๐ เป็นอย่างน้อย โดยได้พบหลักฐานเครื่องถ้วยแบบเชลียงที่ผลิตขึ้นจากแหล่งเตารุ่นเก่าเมืองศรีสัชนาลัยเป็นจำนวนมากในชั้นดินดังกล่าว หลักฐานทั้งที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดี โบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุที่พบในเมืองแพร่ ได้ชี้ให้เห็นว่าบริเวณที่ตั้งเมืองแพร่คงเป็นชุมชนโบราณขนาดใหญ่มาก่อน และสร้างเป็นเมืองขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙ โดยเฉพาะในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ - ๒๐ เป็นต้นมานั้น เมืองแพร่จะเป็นเมืองสำคัญที่ตั้งอยู่บนเส้นทางติดต่อระหว่างเมืองสำคัญคือสุโขทัยและพะเยา [77]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนที่ ๑๐
ผังเมืองโบราณเวียงแพร่

อย่างไรก็ดีข้อสรุปของการกำหนดอายุเมืองแพร่จากการขุดค้นทางโบราณคดีในครั้งนี้ยังไม่เป็นที่ยอมรับจากหลายๆ ฝ่าย เนื่องจากการขุดค้นทางโบราณคดีดังกล่าวได้ดำเนินการเฉพาะพื้นที่แห่งเดียว ดังนั้นหลักฐานที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในครั้งนั้นคงไม่มีน้ำหนักเพียงพอที่จะสรุปถึงเรื่องราวของเมืองแพร่ทั้งเมืองได้

ร่องรอยของกำแพงเวียงแพร่ที่ปรากฏในปัจจุบันเป็นแนวคันดินที่ส่วนใหญ่ยังเหลืออยู่ค่อนข้างสมบูรณ์ แต่มีบางส่วนที่ถูกทำลายไป แนวกำแพงเมืองดังกล่าวนี้มีความสูงประมาณ ๕ เมตร กว้างประมาณ ๑๐ เมตร ในตัวคันดินมีอิฐขนาดใหญ่และก้อนหินปะปนอยู่ สันนิษฐานว่าก้อนอิฐและหินเหล่านี้จะเป็นสิ่งที่ใช้ยึดดินไม่ให้พังทลายได้ง่าย โดยแนวคันดินนี้ล้อมรอบเมืองทุกด้านเพื่อเป็นแนวป้องกันน้ำที่ไหลบ่าจากแม่ยมเข้าท่วมเมือง จนทำให้พื้นที่ตัวเมืองซึ่งอยู่ภายในมีลักษณะเป็นแอ่งก้นกระทะ

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

สำหรับคูเมืองนั้นกว้างประมาณ ๑๕ เมตร โดยแนวของคูเมืองนี้จะโอบล้อมแนวกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทิศตะวันออกและทิศตะวันออกเฉียงใต้ไว้ ส่วนด้านที่เหลือโดยเฉพาะด้านเหนือจะไม่มีคูเมือง แต่จะอาศัยลำน้ำแม่แคม ที่ไหลเลียบกำแพงเมืองเป็นคูเมืองธรรมชาติ ซึ่งมีระยะทางยาวประมาณ ๑๐๐๐ เมตร

ประตูเมืองแพร่ในสมัยโบราณจะมีอยู่เพียง ๔ ประตู คือ

ประตูชัย อยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของตัวเวียง

ประตูศรีชุม เป็นประตูทางทิศเหนือที่อยู่ติดกับวัดศรีชุม เป็นประตูที่ออกไปสู่ท่าน้ำในแม่น้ำยมที่ไหลผ่านเมืองอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

ประตูยั้งม้า หรือ ประตูเลี้ยงม้า เป็นประตูเล็กๆ อยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของตัวเวียง เป็นประตูที่ชาวเมืองนำม้าออกไปเลี้ยง และเป็นจุดที่ผู้ใช้ม้าที่จะเข้าเมืองพักม้า

ประตูมาร เป็นประตูสำคัญอีกประตูหนึ่งซึ่งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง ถือเป็นประตูผี เนื่องจากเป็นประตูที่ชาวเมืองจะนำศพออกจากเมืองทางประตูนี้

บริเวณที่ตั้งปากประตูเมืองทั้งสี่พบว่ามีแนวก่ออิฐอยู่บริเวณช่องประตูและบนสันกำแพง ซึ่งสันนิษฐานว่าส่วนที่เป็นช่องประตูเมืองในสมัยโบราณคงจะก่อเป็นกำแพงอิฐเพื่อให้มีความมั่นคงแข็งแรง

ปัจจุบันกำแพงเมืองแพร่ถูกเจาะเป็นช่องทางเพื่อความสะดวกในการสัญจรหลายแห่ง โดยเฉพาะด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือใกล้กับประตูยั้งม้าถูกเจาะเพื่อให้เป็นเส้นทางเชื่อมกับถนนยันตรกิจโกศลมาตั้งแต่ พ.ศ ๒๔๘๒ จึงมีชื่อเรียกว่า ประตูใหม่

ต่อมาใน พ.ศ ๒๕๒๓ เทศบาลเมืองแพร่ได้สร้างกำแพงและประตูเมืองก่ออิฐขึ้นใหม่โดยจำลองแบบมาจากประตูเมืองเชียงใหม่ รวมทั้งขุดคูเมืองและปรับปรุงพื้นที่แถบนั้นให้เป็นสวนสาธารณะ ซึ่งยังปรากฏสืบต่อมาจนทุกวันนี้

พื้นที่ภายในเขตกำแพงเวียงส่วนใหญ่เป็นศูนย์กลางของการบริหารราชการ จึงเป็นที่ตั้งของส่วนราชการต่างๆ นับตั้งแต่ ศาลากลางจังหวัด สำนักงานเทศบาล ที่ว่าการอำเภอเมือง สำนักงานที่ดิน ศาล เรือนจำ โรงเรียนประจำจังหวัด และโรงเรียนป่าไม้ ฯลฯ

วัดที่ตั้งอยู่ภายในเวียงได้แก่ ได้แก่ วัดหัวข่วง วัดศรีชุม วัดหลวง วัดพระนอน วัดศรีบุญเรือง และวัดพระบาทมิ่งเมือง ฯลฯ เป็นต้น ซึ่งวัดหัวข่วงนั้นเป็นวัดขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ภายในเขตกำแพงเวียงแพร่ ใกล้กับประตูเลี้ยงม้าและติดกับกำแพงเวียงทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

วัดสำคัญที่ตั้งอยู่กลางเวียงและเป็นศูนย์กลางของเมืองตามคติการสร้างพระมหาธาตุกลางเมืองนั้นคือ *วัดมิ่งเมือง* ซึ่งในอดีตนั้นวัดมิ่งเมืองจะเป็นวัดสำคัญที่ตั้งอยู่ใจกลางเมืองและมีพระธาตุมิ่งเมืองเป็นสัญลักษณ์ ต่อมาใน พ.ศ ๒๔๙๒ ได้มีการรวมเอาวัดพระบาทซึ่งตั้งอยู่ติดกันรวมเข้าเป็นวัดเดียวกัน เรียกชื่อใหม่ว่า *วัดพระบาทมิ่งเมือง* ปัจจุบันวัดพระบาทมิ่งเมืองก็ยังถือเป็นวัดสำคัญประจำจังหวัดแพร่

ในสมัยโบราณจะมีพื้นที่บริเวณกลางเวียงซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ติดกับโรงเรียนนารีรัตน์ ชาวเมืองในอดีตจะเรียกพื้นที่แห่งนี้ว่าเป็น *สะดือเมือง* แต่เดิมพื้นที่แห่งนี้เป็นที่ร่มรื่นมีต้นไม้ใหญ่ขึ้นปกคลุมและมีศาลเล็กๆ ที่ชาวบ้านเรียกว่า ตูบผี และมีศิลาหลักหนึ่งตั้งอยู่ ยึดถือกันว่าเป็นหลักเมืองแพร่ ภายหลังได้มีการสร้างศาลหลักเมืองเป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ต่อมาใน พ.ศ ๒๕๓๕ กระทรวงมหาดไทยได้สั่งการให้จังหวัดที่ไม่มีหลักเมืองให้จัดหา และสร้างหลักเมืองขึ้น จังหวัดแพร่จึงได้จัดสร้างเสาหลักเมืองใหม่ขึ้นด้วยไม้ยมหินซึ่งเป็นต้นไม้ประจำจังหวัด แล้วรื้อศาลหลักเมืองหลังเดิมและก่อสร้างอาคารใหม่เป็นแบบจตุรมุขขึ้นแทนที่ ซึ่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารได้เสด็จพระราชดำเนินเป็นองค์ประธานในพิธีเปิดศาลหลักเมืองแพร่ เมื่อวันที่ ๖ มิถุนายน ๒๕๓๗ [78] ดังนั้นบริเวณที่ตั้งศาลหลักเมืองในปัจจุบันก็คือบริเวณที่เป็นสะดือเมืองมาแต่เดิม นอกจากนี้บริเวณกลางเวียงใกล้กับสะดือเมืองยังเป็นที่ตั้งคุ้มหลวงหรือคุ้มเจ้าเมือง และคุ้มของเจ้านายต่างๆ ซึ่งบริเวณที่ตั้งคุ้มหลวงปัจจุบันก็คือ จวนหรือบ้านพักของผู้ว่าราชการจังหวัด

สำหรับที่ตั้งข่วงเมืองของเมืองแพร่นั้น สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นบริเวณกลางเวียงที่อยู่ในระหว่างที่ตั้งคุ้มหลวงไปจนถึงวัดหัวข่วง กับพื้นที่ระหว่างวัดศรีชุมไปจนถึงวัดพระบาทมิ่งเมือง ซึ่งปัจจุบันพื้นที่แถบนี้เกือบทั้งหมดจะเป็นที่ดินราชพัศดุ ที่ถูกใช้เป็นสถานที่สร้างส่วนราชการต่างๆ ร่องรอยของข่วงเมืองส่วนหนึ่งที่เหลืออยู่จะเป็นสนามกว้างสำหรับทำกิจกรรมของเมืองที่อยู่ระหว่างด้านหน้าศาลากลางจังหวัดกับจวนผู้ว่าราชการจังหวัด ในอดีตชาวเมืองแพร่จะเรียกพื้นที่ดังกล่าวนี้ว่า *สนามหลวง* ปัจจุบันพื้นที่แห่งนี้ได้รับการปรับปรุงสร้างเป็นสวนสุขภาพเฉลิมพระเกียรติฯ ร.๙

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เวียงแพร่เป็นเมืองโบราณที่มีลักษณะเป็นรูปวงรีไม่สม่ำเสมอ สัณฐานคล้ายหอยสังข์ มีกำแพงเมืองเป็นคันดินและคูน้ำชั้นเดียว จึงเชื่อกันว่าน่าจะเป็นเมืองที่มีอายุอยู่ในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกันกับเวียงเขลางค์นครและเวียงหริภุญไชย เดิมทีเป็นเมืองที่อยู่ในแคว้นสุโขทัย ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เป็นต้นมา ได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนา บริเวณกลางเวียงเป็นที่ตั้งของคุ้มหลวงและปรากฏมีสะดือเมืองและเสาหลักเมืองตั้งอยู่ สะดือเมืองของเมืองแพร่ดังกล่าวเข้าใจว่าจะเป็นแบบแผนดั้งเดิมที่ปรากฏมีอยู่ในเวียงแพร่มาตั้งแต่ระยะเริ่มแรก ต่อมาได้ปรากฏมีวัดมิ่งเมืองเป็นวัดสำคัญที่ตั้งอยู่กลางเมืองเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของเมืองตามคติจักรวาล ซึ่งคาดว่าน่าจะเริ่มมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ส่วนข่วงเมืองนั้นปรากฏร่องรอยอยู่บริเวณกลางเวียงในพื้นที่ตั้งแต่คุ้มหลวงไปจนถึงวัดหัวข่วง.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองน่าน

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

บ้านเมืองในเขตที่ราบลุ่มของแม่น้ำน่านตอนบนนับว่าเป็นชุมชนโบราณที่สำคัญของล้านนาแห่งหนึ่ง แต่เป็นแว่นแคว้นที่อยู่ค่อนข้างไกลจากศูนย์กลางของอาณาจักร จึงทำให้ในระยะแรกๆ ของการก่อตั้งอาณาจักรล้านนานั้น เมืองน่านหรือแคว้นน่านยังไม่ได้เข้ามารวมเป็นส่วนหนึ่งของล้านนา ยังคงดำรงตนเป็นแคว้นอิสระอยู่ได้เป็นเวลานาน ทั้งนี้เพราะเมืองน่านมีสายสัมพันธ์เกี่ยวข้องในทางเครือญาติกับบ้านเมืองในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำโขง เช่น เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันทน์ รวมทั้งเมืองเชลียง และเมืองสุโขทัยที่อยู่ทางตอนใต้อีกด้วย

ประวัติความเป็นมาของเมืองน่านเริ่มต้นตั้งแต่ครั้งใดไม่มีหลักฐานแน่ชัด แต่ปรากฏชื่อของเมืองน่านอยู่ในตำนานสิงหนวัติกุมารว่า ภายหลังจากปู่เจ้าลาวจกหรือพระยาลวจังกราชได้ครองราชสมบัติอยู่ในนครเงินยางเชียงแสนและมีราชบุตรสามองค์ องค์โตชื่อว่า ลาวก่อ ต่อมาให้ไปปกครองแคว้นกาวคือ เมืองน่าน องค์ที่สองชื่อ ลาวเกื้อ ให้ไปครองเมืองผาลานผาพวง ส่วนลาวเก๊าคนน้อง ให้อยู่หิรัญนครเงินยาง [79]

อย่างไรก็ตามเรื่องราวของการกำเนิดเมืองน่านที่ชัดเจนที่สุดปรากฏในพงศาวดารเมืองน่านกล่าวว่า พระยาภูคากษัตริย์ครองเมืองย่างหรือเมืองภูคา [80] ได้ทารกรูปงาม ๒ คนมาเลี้ยงไว้เป็นราชบุตรบุญธรรม คนแรกให้ชื่อว่า ขุนนุ่น ส่วนคนที่สองให้ชื่อ ขุนฟอง เมื่อราชบุตรทั้งสองเจริญวัยจึงสร้างเมืองให้ครอบครองโดยสร้างเมืองจันทบุรี [81] บริเวณบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงให้ขุนนุ่นปกครอง และได้สร้างเมืองวรนครห่างจากแม่น้ำน่าน ๕,๐๐๐ วา ให้ขุนฟองปกครอง เมืองวรนครดังกล่าวนี้ก็คือ เมืองปัว ซึ่งอยู่ตอนต้นของแม่น้ำน่านในเขตอำเภอปัว จังหวัดน่านในทุกวันนี้ ชื่อของเมืองปัวปรากฏอยู่ในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ว่า *"เมืองพลัว"* [82] ซึ่งแสดงให้เห็นภาพรวมของเมืองน่านในระยะเริ่มแรกว่าควรจะอยู่ในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และมีความสัมพันธ์กับกลุ่มบ้านเมืองบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงในประเทศลาวค่อนข้างมาก เพราะมีเส้นทางโบราณข้ามช่องเขาจากต้นแม่น้ำน่านข้ามไปสู่แม่น้ำโขงได้อย่างสะดวก

เรื่องราวของเมืองวรนครหรือเมืองปัวในตอนต้นนั้น เมื่อขุนฟองสิ้นชีวิตแล้ว พระยาเก้าเกื่อนราชโอรสได้ครองเมืองต่อมาระยะหนึ่ง หลังจากนั้นได้ย้ายไปครองเมืองภูคาแทนพระยาภูคาซึ่งชราภาพ ส่วนเมืองวรนครนั้นมอบให้นางพระยาคำปินพระมเหสีปกครองในขณะที่กำลังตั้งครรภ์ เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ช่วงนี้ตรงกับรัชสมัยของพระยางำเมืองที่ครองเมืองพะเยา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ต่อมาพระยางำเมืองได้ยกทัพมาตีเมืองวรนครแตกและยึดครองเมืองวรนครได้ ส่วนนางพระยาคำปินสามารถหลบหนีออกจากเมืองได้และได้ประสูติพระกุมารในห้างไร่ที่ไปหลบซ่อน และได้รับการช่วยเหลือจากข้าเก่าของพระยาเก้าเกื่อนรับเอานางพระยาและพระกุมารไปเลี้ยงดูแลไว้ จนกระทั่งพระกุมารเติบโต นายบ้านชาวไร่จึงนำพระกุมารไปถวายพระยางำเมือง พระยางำเมืองทรงพอพระทัยจึงขอรับไว้เลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม และตั้งให้เป็นขุนใส่ยศไปครองเมืองปราด ต่อมาขุนใส่ยศได้ร่วมกับเจ้าอามป้อมราชโอรสของพระยางำเมืองที่เกิดแต่หญิงชาวเมืองวรนคร ต่อสู้กอบกู้เอกราชจนสามารถเป็นอิสระจากเมืองพะเยาได้ ชาวเมืองวรนครจึงพร้อมใจกันราชาภิเษกขุนใส่ยศเป็น เจ้าพระยาผานอง ครองเมืองวรนคร

เจ้าพระยาผานองและกษัตริย์ในสายวงศ์ของพระยาผานองได้ครองราชย์ในเมืองวรนครหรือเมืองปัวสืบมาจนถึง พ.ศ ๑๘๙๖ พระยาการเมืองราชนัดดาของพระยาผานองได้ขึ้นครองเมืองวรนครและได้มีไมตรีต่อกรุงสุโขทัย ซึ่งทั้งกษัตริย์เมืองวรนครและเมืองสุโขทัยคงจะมีความสัมพันธ์กันในทางเครือญาติมาแต่เดิม ดังปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกที่กล่าวถึงการกระทำสัตย์สาบานระหว่างปู่พระยา (เจ้าพระยาผานอง) และหลาน (พระมหาธรรมราชาที่ ๒) ใน พ.ศ ๑๙๓๕ เพื่อช่วยเหลือกันเมื่อเกิดสงคราม [83]

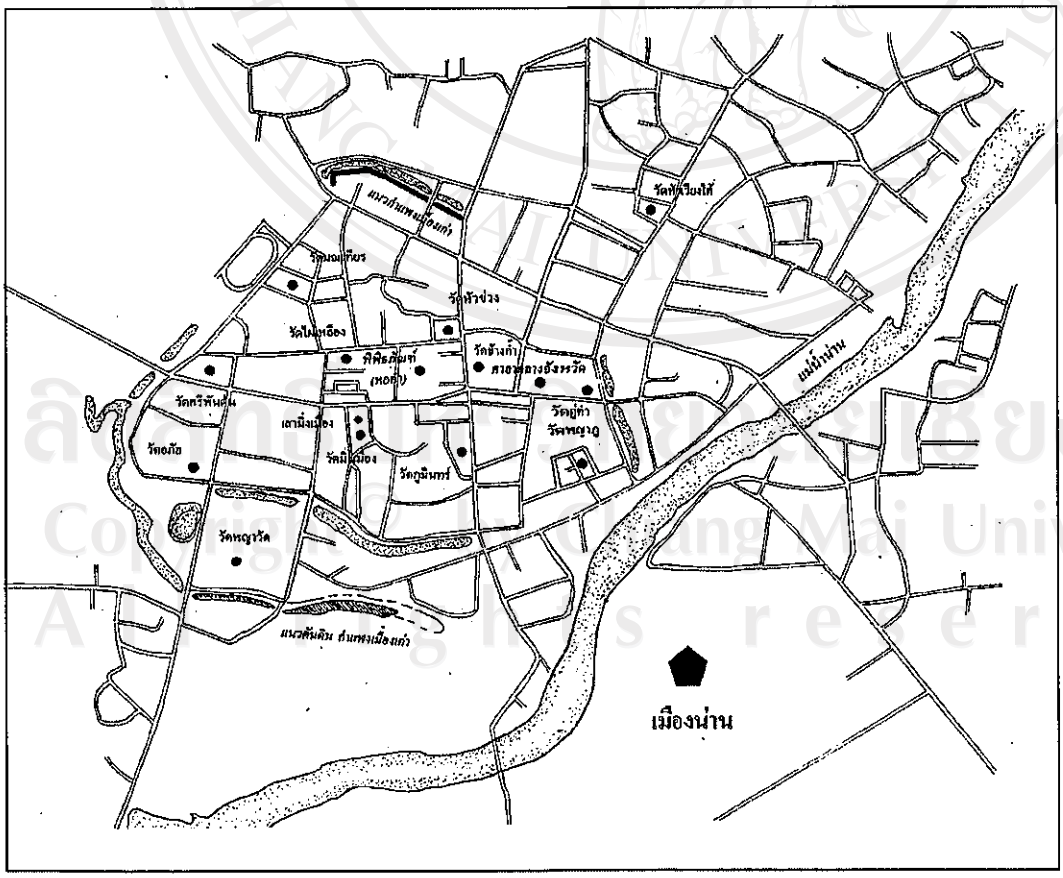
ดังนั้นพระยาการเมืองจึงได้รับพระบรมธาตุเจ้า ๗ องค์กับพระพิมพ์ทองคำ ๒๐ องค์และพระพิมพ์เงิน ๒๐ องค์มาจากเมืองสุโขทัย ได้อัญเชิญไปประดิษฐานไว้ที่ดอยภูเพียงแช่แห้งในดินแดนทางตอนใต้ของเมืองวรนคร ต่อมาใน พ.ศ ๑๙๐๒ พระยาการเมืองได้โปรดให้สร้างเมืองใหม่ขึ้น ณ เชิงดอยภูเพียงแช่แห้ง เรียกว่า เวียงแช่แห้ง และประทับอยู่ที่เวียงแช่แห้งจนสิ้นพระชนม์ ต่อมาพระยาผากองราชบุตรได้ขึ้นครองเมืองแทนและอยู่ที่เวียงแช่แห้งได้ ๖ ปีก็เกิดแห้งแล้ง ขาดแคลนน้ำ จนไม่มีให้สัตว์พาหนะกิน พระยาผากองจึงขยับขยายไปสร้างเมืองใหม่ในบริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำน่านขึ้นเมื่อ พ.ศ ๑๙๑๑ [84] ซึ่งก็คือ เมืองน่านเก่า อันเป็นที่ตั้งของตัวจังหวัดน่านในปัจจุบัน

เมืองน่านยังคงครองความเป็นแคว้นอิสระที่มีความสัมพันธ์กับแคว้นสุโขทัยอย่างใกล้ชิด จนกระทั่งถึง พ.ศ ๑๙๙๓ พระเจ้าติโลกราชกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ได้ยกกองทัพมาตีเมืองน่านได้ [85] นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาเมืองน่านได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนา ในระยะแรกเมืองน่านมีฐานะเป็นเมืองประเทศราช แต่หลังจากที่พระยาผาแสงเจ้าผู้ครองนครในราชวงศ์ภูคาองค์สุดท้ายถึงแก่กรรม ฐานะของเมืองน่านจึงกลับกลายเป็นหัวเมืองในราชอาณาจักรล้านนา โดยกษัตริย์ล้านนาได้จัดส่งขุนนางมาเป็นเจ้าเมืองปกครอง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

จนกระทั่งใน พ.ศ ๒๑๐๑ ดินแดนล้านนาได้ตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า เมืองน่านก็ตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่าด้วย และพม่าได้แต่งตั้งให้ขุนนางที่ไว้วางใจมาปกครอง เป็นชาวล้านนาบ้าง ชาวพม่าบ้าง ไทใหญ่บ้าง และต้องขึ้นอยู่ภายใต้การปกครองของพม่าที่ควบคุมอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ ได้มีเหตุการณ์หลายครั้งที่เจ้าเมืองน่านพยายามแข็งเมืองต่อพม่า แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ เช่นใน พ.ศ ๒๑๔๖ เจ้าเจตรบุตรพรหมินทร์เจ้าเมืองน่านได้คิดกอบกู้เอกราช แต่ถูกพม่าจับไปประหารที่เมืองเชียงใหม่ และพ.ศ ๒๑๖๖ เจ้าอุ่นเมืองต้องหนีไปพึ่งกรุงศรีอยุธยา

ต่อมาใน พ.ศ ๒๑๖๗ พระเจ้าสุทโธธรรมราชาได้ยกกองทัพมาตีเมืองน่านและกวาดต้อนผู้คนไปไว้ที่เมืองหงสาวดี ใน พ.ศ ๒๒๐๕ พระยาเชียงของได้มาครองเมืองน่าน และกองทัพกรุงศรีอยุธยายกมาตีเมืองน่านได้ อีกไม่นานพม่าก็ยกทัพมาตีคืนได้ใน พ.ศ ๒๒๔๖ ศึกสงครามครั้งนั้นทำให้เมืองน่านเสียหายอย่างหนัก ผู้คนต่างหลบหนีละทิ้งบ้านเรือนเข้าไปหลบซ่อนตามป่าเขา ทำให้เมืองน่านถูกทิ้งร้างไปเป็นเวลานาน เจ้าฟ้าเมืองคองและเจ้าฟ้าเมียวชาขุนนางพม่าได้เข้ามารวบรวมไพร่พลตั้งบ้านเรือนขึ้นใหม่และแต่งตั้งให้เจ้าพระยาหลวงติ๋นมหาวงศ์เจ้าเมืองเชียงใหม่มาเป็นเจ้าเมืองน่านใน พ.ศ ๒๒๖๙ เมืองน่านจึงกลับมีเจ้าผู้ครองนคร โดยการสืบเชื้อสายอีกครั้ง เรียกว่า ราชวงศ์หลวงติ๋นมหาวงศ์ ซึ่งก็คือต้นสายสกุล ณ น่าน

แผนที่ ๑๑
แผนที่เมืองน่านในสภาพปัจจุบัน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๓๓
คูเมืองของเมืองน่านเก่าทางด้านทิศใต้

เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกอบกู้เอกราชของกรุงศรีอยุธยาจากพม่าได้แล้ว หัวเมืองล้านนานั้นพม่ายังคงยึดครองอยู่ ดังนั้นจึงทรงยกกองทัพขึ้นมาตีเมืองเชียงใหม่ ส่วนทางเมืองน่านนั้นยังคงสวามิภักดิ์ต่อพม่าอยู่ ได้มอบให้เจ้าน้อยวิฑูรตำแหน่งเจ้านาขวาเกณฑ์พลมาช่วยพม่าป้องกันเมืองเชียงใหม่ โปมะยุง่วนเจ้าเมืองเชียงใหม่สู้กำลังกองทัพธนบุรีไม่ได้จึงทิ้งเมืองไปตั้งมั่นอยู่ที่เมืองเชียงแสน ส่วนเจ้าน้อยวิฑูรย์ถูกกองทัพธนบุรีจับกุม หลังจากที่ตีเมืองเชียงใหม่ได้แล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้เจ้าพระยาจักรีอยู่จัดการปกครองหัวเมืองล้านนา ครั้งนั้นได้เกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองน่านให้สวามิภักดิ์กับฝ่ายไทยและให้เจ้าน้อยวิฑูรย์กลับไปปกครองเมืองน่าน

ต่อมาเจ้าน้อยวิฑูรย์ไม่ตั้งมั่นอยู่ในสัจจะ พระยากาวิละเจ้าผู้ครองนครลำปางจึงนำกำลังไปควบคุมตัวและครอบครัวส่งไปยังกรุงธนบุรีใน พ.ศ ๒๓๒๑ เป็นเหตุให้เมืองน่านขาดผู้นำ และเมื่อกองทัพพม่าจากเมืองเชียงแสนได้ยกกำลังมากวาดต้อนผู้คนในเมืองน่านไปไว้ที่เมืองเชียงแสน เมืองน่านจึงถูกทิ้งร้างอีกครั้งเป็นเวลานานถึง ๒๓ ปี ใน พ.ศ ๒๓๒๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแต่งตั้งเจ้าหนานจันทปโชติขึ้นเป็นพระยามงคลวรยศให้มาครองเมืองน่าน ขณะนั้นบ้านเมืองรกร้างว่างเปล่า พระยามงคลวรยศจึงตั้งมั่นอยู่ที่บ้านท่าปลา ฝ่ายพม่าได้แต่งตั้งเจ้าอัตถวรปัญโญเป็นเจ้าเมืองน่านในปีต่อมาเช่นกัน เจ้าอัตถวรปัญโญตั้งมั่นอยู่ที่เมืองเทิง ส่วนเจ้าสุมนอยู่ที่เวียงสา ใน พ.ศ ๒๓๓๐ เจ้าอัตถวรปัญโญได้นำครอบครัวชาวน่านและชาวเมืองเทิงย้ายลงมาอยู่ที่บ้านถืดในเขตเมืองน่าน ต่อมาได้เกิดวิวาทกับเจ้าสุมนผู้เป็นน้า พระยามงคลวรยศจึงได้ไกล่เกลี่ยปรองดองให้สมัครสมานสามัคคี แล้วยกเมืองน่านให้เจ้าอัตถวรปัญโญขึ้นครอง

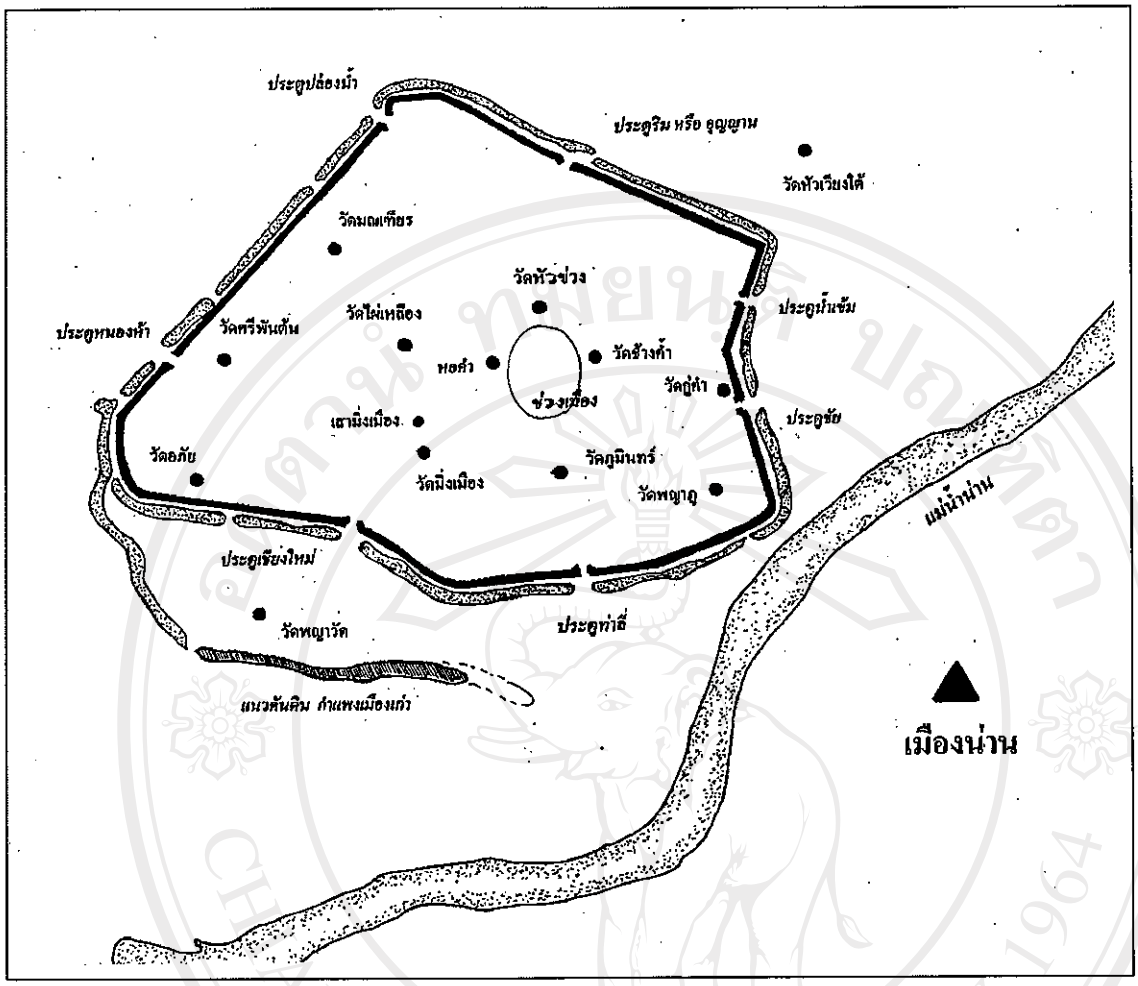
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ต่อมาใน พ.ศ ๒๓๓๑ เจ้าอัตถวรปัญโญได้ลงมาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯที่กรุงเทพฯเพื่อขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เจ้าอัตถวรปัญโญเป็นเจ้าผู้ครองนครน่าน และแต่งตั้งเจ้าสุมนขึ้นเป็นเจ้าพระยาหอหน้าและให้กลับขึ้นมาปกครองเมือง ล่วงมาถึง พ.ศ ๒๓๔๓ เจ้าอัตถวรปัญโญได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตย้ายเมืองจากบ้านถืดเพื่อกลับไปตั้งที่เมืองน่านเก่าซึ่งถูกทิ้งร้างเป็นเวลานาน ในการฟื้นฟูเมืองน่านครั้งนั้นได้มีการขุดคูเมืองและปฏิสังขรณ์กำแพงเมือง ประตูเมืองขึ้นใหม่เป็นกำแพงก่ออิฐ ตลอดจนฟื้นฟูวัดวาอารามขึ้นใหม่หลายแห่ง [86]

นับแต่เจ้าอัตถวรปัญโญเป็นต้นมาเมืองน่านมีฐานะเป็นหัวเมืองประเทศราชขึ้นตรงต่อกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อมาใน พ.ศ ๒๓๖๐ ครั้งสมัยเจ้าสุมนเทวราชเป็นเจ้าผู้ครองนครน่านได้เกิดอุทกภัยน้ำท่วมตัวเมืองน่าน เจ้าสุมนเทวราชจึงได้ย้ายเมืองไปตั้งบนที่ดอนบริเวณดงพระเนตรช้างทางตอนเหนือของเมืองน่าน เรียกว่า เมืองเวียงเหนือ จนกระทั่ง พ.ศ ๒๓๙๘ แม่น้ำน่านเปลี่ยนเส้นทาง แนวลำน้ำถอยห่างจากตัวกำแพงเมืองเก่าไปมาก เจ้าอนันตวรฤทธิเดชเจ้าผู้ครองนครน่านในขณะนั้น จึงได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวย้ายเมืองกลับมายังเมืองน่านเดิม [87] ซึ่งก็คือที่ตั้งตัวจังหวัดน่านในทุกวันนี้

ใน พ.ศ ๒๔๓๕ ครั้งสมัยเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชเป็นเจ้าผู้ครองนครน่าน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองโดยแบ่งการปกครองหัวเมืองออกเป็นมณฑลเทศาภิบาล ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยกเลิกระเบียบแบบแผนเก่าต่างๆ ทรงดำเนินนโยบายยกเลิกตำแหน่งเจ้าเมือง ซึ่งกำหนดว่านับตั้งแต่ พ.ศ ๒๔๖๘ เป็นต้นไป หากตำแหน่งเจ้าเมืองใดว่างลงจะไม่โปรดเกล้าฯแต่งตั้งขึ้นอีก เมื่อเจ้ามหาพรหมสุรธาดา เจ้าผู้ครองนครน่านองค์สุดท้ายถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ ๒๔๗๔ ตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครจึงถูกยุบเลิก และคณะราษฎรได้เปลี่ยนแปลงการปกครอง ใน พ.ศ ๒๔๗๕ ได้ยกเลิกระบบมณฑลเทศาภิบาล เมืองน่านจึงมีฐานะเป็นจังหวัดหนึ่งเช่นเดียวกับจังหวัดอื่นๆ สืบมาจนทุกวันนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนที่ ๑๒
ผังเมืองโบราณเวียงน่าน

ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมืองน่าน

เวียงน่านโบราณที่กล่าวถึงในที่นี้จะหมายถึง ตัวเวียงที่พระยาผากองได้สร้างขึ้นใน พ.ศ ๑๙๑๑ ซึ่งปัจจุบันเป็นที่ตั้งของตัวจังหวัดน่าน ตัวเวียงตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่านฟากทิศตะวันตก รูปร่างของเวียงน่านมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยม ที่มีขนาดความยาวของกำแพงเมืองแต่ละด้านไม่เท่ากัน ทั้งนี้ตัวเวียงน่านเดิมที่สร้างขึ้นครั้งแรกนั้นมีกำแพงเป็นคันดิน ซึ่งปัจจุบันยังคงเหลือร่องรอยให้เห็นอยู่ทางด้านทิศใต้ของเมือง

เวียงน่านที่ปรากฏร่องรอยอยู่ในปัจจุบันเป็นเมืองที่เจ้าอัตถวรปัญโญ เจ้าผู้ครองนครน่าน ได้กลับมาฟื้นฟูเมืองน่านขึ้นใหม่ใน พ.ศ ๒๓๔๓ หลังจากที่ร้างไปเป็นเวลานานถึง ๒๓ ปี ในการฟื้นฟูเมืองน่านครั้งนั้นได้มีการขุดคูเมือง ก่อกำแพง และประตูเมืองขึ้นใหม่ ซึ่งคาดว่าคงได้ทำการบูรณะไปตามแนวของคูเมืองและกำแพงเมืองเดิม

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๓๔
แนวคันดิน กำแพงเมืองน่านเก่า ด้านทิศใต้

ต่อมาใน พ.ศ ๒๓๖๐ ครั้งสมัยเจ้าสุมนเทวราชเป็นเจ้าผู้ครองนครได้เกิดอุทกภัยน้ำท่วมตัวเมืองน่าน เจ้าสุมนเทวราชจึงได้ย้ายเมืองไปตั้งทางตอนเหนือของเมืองน่านบริเวณที่เรียกว่า *"เวียงเหนือ"* ในทุกวันนี้ จนกระทั่ง พ.ศ ๒๓๙๘ แม่น้ำน่านเปลี่ยนเส้นทาง แนวลำน้ำถอยห่างจากตัวกำแพงเมืองเก่าไปมาก เจ้าอนันตวรฤทธิเดชเจ้าผู้ครองนครน่านในขณะนั้นจึงได้ย้ายกลับมายังเมืองน่านตามเดิม ในการย้ายกลับมาครั้งนี้ได้มีการบูรณะฟื้นฟูกำแพงเมืองอีกครั้งเป็นกำแพงก่ออิฐ โดยได้ขยับกำแพงเมืองด้านใต้ขึ้นมาอีกประมาณ ๓๐๐ เมตร เนื่องจากแนวกำแพงเมืองเดิมด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ถูกกระแสน้ำพัดหายไป

เมืองน่านโบราณที่มีร่องรอยเหลืออยู่ทุกในวันนี้ จะเป็นตัวเวียงที่ได้รับการบูรณะฟื้นฟูเมื่อราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ มีแผนผังเป็นรูปคล้ายสี่เหลี่ยมคางหมู มีขนาดแต่ละด้านไม่เท่ากัน มีคูเมืองกว้างประมาณ ๒๐ เมตร กำแพงเมืองก่ออิฐ ๑ ชั้น ด้านทิศเหนือกว้างประมาณ ๘๐๐ เมตร ทิศใต้ประมาณ ๑๔๐๐ เมตร ทิศตะวันออกประมาณ ๖๐๐ เมตร และทิศตะวันตกประมาณ ๑๒๐๐ เมตร มีประตูเมืองอยู่ ๗ ประตู มีชื่อดังนี้

ด้านทิศเหนือ มี ๑ ประตู คือ *ประตูริม* หรือ *ประตูอุญญาณ*
ด้านทิศตะวันออก มี ๒ ประตู คือ *ประตูน้ำเข้ม* กับ *ประตูชัย*
ด้านทิศใต้ มี ๒ ประตู คือ *ประตูเชียงใหม่* กับ *ประตูท่าลี่*
และด้านทิศตะวันตก มี ๒ ประตู คือ *ประตูหนองห้า* กับ *ประตูปล่องน้ำ*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๓๕
ภาพเก่าของหัวอะม๊อก หรือป๋อมปืนใหญ่ และกำแพงเมืองน่านเก่าทางด้านทิศเหนือ

ปัจจุบันแนวคูเมืองและกำแพงเมืองก่ออิฐถูกรื้อทำลายไปเกือบหมด คงเหลือร่องรอยอยู่เพียงบางส่วนเป็นแนวยาวประมาณ ๒๐๐ เมตร ในบริเวณมุมเมืองด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

บริเวณกลางเวียงปรากฏมีวัดมิ่งเมืองตั้งอยู่ วัดแห่งนี้ปรากฏหลักฐานอยู่ในตำนานพระธาตุแช่แห้งว่า เจ้าอุ่นเมืองได้โปรดให้สร้างขึ้นใน พ.ศ ๑๙๔๓ [88] ภายในวัดแห่งนี้มีเสามิ่งเมืองตั้งอยู่ เสามิ่งเมืองเป็นเสามงคลประจำเมืองหรือเสาหลักเมือง ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเสามิ่งเมืองของเมืองน่านตั้งขึ้นแต่ครั้งใด เข้าใจว่าคงมีมาตั้งแต่แรกสร้างเวียงน่านในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ แล้ว ส่วนวัดมิ่งเมืองได้ถูกสร้างขึ้นภายหลัง คติการตั้งเสามิ่งเมืองของเมืองน่านปรากฏอยู่ในหนังสือพื้นเมืองน่าน มีความกล่าวถึงการปกมิ่งเมืองว่า

> *"ทีนี้จักกล่าวอัน* ***ปกมิ่งบ้านมิ่งเมือง*** *หื้อกะทำดังนี้ หื้อหาเอาไม้ต้นเปนบริวารก็ดี สรีก็ดี อายุก็ดี มนตรีก็ดี แห่งนามบ้านเมืองนั้นแล้ว จักปกที่ใด หื้อกะทำสักการบูชาในที่นั้นด้วยคถานี้.....แล้วเผี้ยวถางขุดขุมไว้ ไปสรูป* ***ไม้มิ่ง*** *นั้นด้วยคถานี้...แล้วค่อยปกเข้ารูขุมด้วยคถานี้.....แล้วถมเสียหื้อดี แล้วสรูบหลบว่าดังนี้.....แล้วฝังหน่อกล้วยหน่ออ้อย ด้วยคถานี้.....แล้วฝังเสีย ฝังหินหื้อว่าคาถานี้....แล้วฝังเสียพัดด้วยน้ำอบน้ำหอม.....มาฟังธัมม์พรหมชาลสูตต์ วันนึ่งสองวัน แล้วไปปกเชนเมืองเสีย จักปกที่ใดหื้อปูชาในที่นั้น แล้วเผี้ยวถางขุดขุมในที่นั้น แล้วสรูบไม้เชนเมือง....แล้วฝังหอเทวดา ฝังต้นกล้วย ต้นอ้อย ....สุดปลายแล้วฝังลง.แล้วอาบเชนเมือง แล้วตีกลองเสีย แล้วอยู่สุขสวัสดีนักแล" [89]*

ภาพที่ ๓๖
กำแพงเมืองน่านที่เหลืออยู่ในปัจจุบัน

คติการปกเสามิ่งเมืองนั้นยังคงสืบทอดมาถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ หลังจากที่ได้เกิดอุทกภัยน้ำท่วมตัวเวียงน่าน เจ้าสุมนเทวราชเจ้าผู้ครองน่านในขณะนั้นจึงได้ย้ายเมืองไปตั้งขึ้นใหม่ในที่ดอนทางตอนเหนือ เรียกว่า เวียงเหนือ และได้ปกเสามิ่งเมืองขึ้นใหม่ ดังมีข้อความปรากฏในพงศาวดารเมืองน่านว่า

> *" ในจุลศักราช ได้ ๑๑๘๒ (พ.ศ ๒๓๖๓)..... เดือนเจียงลง ๑๐ ค่ำ เมิงวันเสาร์ อาชญาเจ้าหลวงท่านจึงอาชญาหื้อเสนาอามาตย์ปลูก **เสามิ่งเมือง** เล่มตะวันตก กับหลักช้างเผือกไว้ยังข่วงสนามหลวงหั้นแล เถิงเดือนเจียง ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปลูก **เสามิ่งเจนเมือง** เล่มหนเหนือ วันนั้นหั้นแล "* [๙๐]

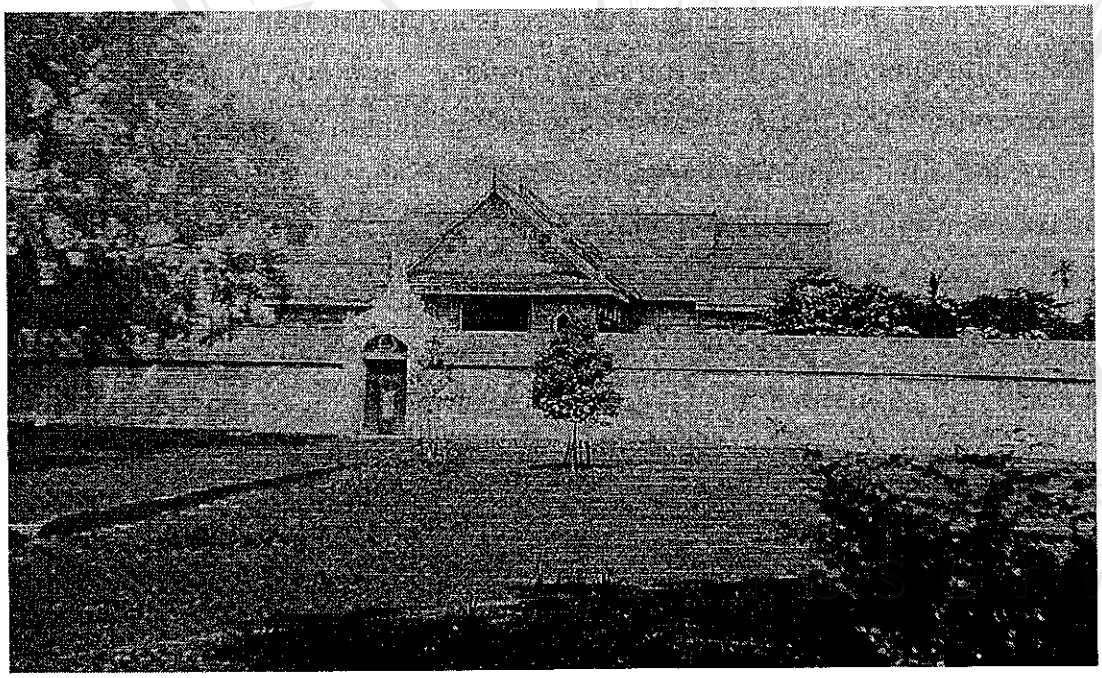
ภายในเขตกำแพงเวียงมีวัดอยู่ ๑๑ วัด วัดสำคัญที่สุดคือวัดหลวงกลางเวียงหรือวัดพระธาตุช้างค้ำ ซึ่งปรากฏหลักฐานในตำนานพระธาตุแช่แห้งว่าเจ้าผากองได้สร้างขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ [๙๑] ตั้งอยู่เป็นศูนย์กลางของเมืองตามคติการสร้างพระมหาธาตุกลางเมือง สำหรับวัดหัวข่วงนั้นเป็นวัดขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของวัดพระธาตุช้างค้ำและในทางตอนเหนือของหอคำ ซึ่งที่ตั้งของหอคำหรือคุ้มหลวงของเจ้าผู้ครองนครนั้นตั้งอยู่ในบริเวณกลางเวียงเช่นกัน โดยมีคุ้มเจ้านายต่างๆ ตั้งอยู่รายรอบ โดยมีหลักฐานปรากฏว่าในสมัยเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯได้สร้างหอคำและคุ้มแก้วขึ้นใหม่เป็นไม้ ๗ หลังขึ้นบริเวณกลางเวียง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ต่อมาใน พ.ศ ๒๔๔๖ พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชฯ ได้สร้างหอคำขึ้นใหม่ในบริเวณหอคำและคุ้มแก้วเดิม หอคำหลังใหม่เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ๒ ชั้น มีมุขด้านหน้า ซึ่งหอคำหลังนี้ได้เป็นที่ประทับของเจ้าผู้ครองนครน่านมาจนถึง พ.ศ ๒๔๗๔ ต่อมาทางราชการได้ใช้อาคารหอคำหลังดังกล่าวนี้เป็นศาลากลางจังหวัดน่านและปัจจุบันอาคารหลังนี้เป็นอาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติน่าน [92]

สำหรับข่วงเมืองของเมืองน่านนั้นตั้งอยู่บริเวณกลางเวียง ซึ่งในอดีตคงจะเป็นสนามโล่งกว้างที่มีพื้นที่อยู่ในระหว่างด้านหน้าหอคำกับวัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำ ทางด้านทิศเหนือมีวัดหัวข่วงตั้งอยู่ ส่วนทางด้านทิศใต้จรดกับวัดภูมินทร์ ปัจจุบันบริเวณดังกล่าวยังคงเป็นพื้นที่โล่งกว้างอยู่ทางด้านหน้าหอคำหรืออาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติน่าน รวมทั้งพื้นที่ว่างเปล่าทางด้านหน้าวัดภูมินทร์อีกด้วย

ข่วงเมืองหรือข่วงหลวงกลางเวียงนี้คงมีมาตั้งแต่เริ่มแรกสร้างเมืองน่านในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ แต่ปรากฏเรื่องราวอยู่ในเอกสารเป็นครั้งแรกเรียกว่า *"ข่วงหลวง"* ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ [93] ต่อมาใน พ.ศ ๒๓๕๑ สมัยเจ้าอัตถวรปัญโญเป็นเจ้าผู้ครองนคร ปรากฏชื่อในเอกสารอีกครั้งเรียกว่า *"ท้องข่วงสนาม"* โดยใช้เป็นสถานที่จัดงานมหรสพ [94] และใน พ.ศ ๒๓๕๙ สมัยเจ้าสุมนเทวราช จะเรียกว่า *"ข่วงสนามหลวง"* [95]

ภาพที่ ๓๗
ภาพเก่าของหอคำเมืองน่าน สร้างขึ้นใน พ.ศ ๒๔๔๖

นับตั้งแต่สมัยเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯ เป็นต้นมาจนถึงเจ้ามหาพรหมสุรธาดา เจ้าผู้ครองนครน่านองค์สุดท้าย จะปรากฏชื่อในพงศาวดารเมืองน่านเรียกต่างๆ กันว่า *"ท้องข่วงสนาม" "ท้องข่วงสนามหลวง"* และ *"ข่วงสนามหลวง"* เป็นต้น บริเวณข่วงเมืองหรือข่วงสนามหลวงนี้ถูกใช้เป็นสถานที่จัดกิจกรรมต่างๆนับตั้งแต่งานมหรสพ งานทำบุญฉลองทาน และงานประเพณีต่างๆ ของเมือง ดังข้อความในพงศาวดารเมืองน่านที่กล่าวถึงท้องข่วงสนามหลวงดังนี้

> *"เถิงจุลศักราชได้ ๑๒๒๒ ตัว(พ.ศ ๒๔๐๓) ปีกดสัน เดือนยี่ขึ้น ๓ ค่ำ ท่านก็ได้ปกเตินแก่มหาขัติยวงษานุเสนาอามาตย์ไพร่ไทยทั้งหลาย สร้างแปงยังมหามณฑปหลวงที่ท้องข่วงสนามหลวง แปงเป็นจตุรมุข ๔ ด้าน มุงด้วยเสตฉัตรวัตถาผ้าขาว แลห้างสรรพเยื่องเครื่องครัวทานทั้งหลายพร้อมแล้ว ท่านก็ได้กระทำเบิกบายฉลองทาน ทำตั้งแต่เดือนยี่ขึ้น ๓ ค่ำ ไปจนตลอดเถิงเดือนยี่ลงค่ำ ๑ จึงเป็นที่เลิกแล้วบริบวรณ์หั้นแล รวมทั้งท่านได้ตั้งขันบูชาธรรม แลหื้อทานมี ๔๒๓ กันแล "* [96]

ปัจจุบันบริเวณสนามหน้าหอคำหรืออาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติน่านหรือท้องข่วงสนามหลวงเดิมแห่งนี้ก็ยังคงถูกใช้เป็นสถานที่ประกอบรัฐพิธีและจัดกิจกรรมต่างๆ ของจังหวัดน่านอยู่ตลอดมา

เมืองน่านเป็นเมืองสำคัญที่ตั้งอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำน่านตอนบน มีประวัติความเป็นมาเริ่มต้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๘ ในระยะเริ่มแรกนั้นเป็นแคว้นอิสระ ที่มีความสัมพันธ์กับอาณาจักรสุโขทัยและกลุ่มบ้านเมืองในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงอย่างใกล้ชิด ต่อมาในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนา เวียงน่านซึ่งเป็นที่ตั้งของตัวจังหวัดน่านในทุกวันนี้ เป็นเมืองที่สร้างขึ้นในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ มีแผนผังเป็นรูปคล้ายสี่เหลี่ยมคางหมู ที่แต่ละด้านไม่เท่ากัน มีคูเมืองและกำแพงเมืองก่ออิฐ ๑ ชั้น ประตูเมือง ๗ ประตู บริเวณกลางเมืองจะเป็นพื้นที่สำคัญซึ่งเป็นที่ตั้งของสิ่งสำคัญหลายๆ อย่าง เช่น เสามิ่งเมือง ที่เชื่อว่าน่าจะมีมาพร้อมกับการสร้างเมืองในระยะเริ่มแรก วัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำมีพระธาตุช้างค้ำเป็นมหาธาตุกลางเมืองที่สร้างขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ และหอคำที่ตั้งอยู่ติดกับท้องข่วงสนามหลวงหรือข่วงเมือง โดยมีวัดหัวข่วงตั้งอยู่ทางตอนเหนือของข่วง.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เชิงอรรถบทที่ ๒

1 สำนักนายกรัฐมนตรี, **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๔),หน้า ๑๒๑.

2 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** หน้า ๒๘.

3 เชื่อกันว่าพระเจดีย์บรรจุอัฐิพระเจ้ามังรายน่าจะคือพระเจดีย์องค์ใดองค์หนึ่งในวัดสะดือเมือง กลางเมืองเชียงใหม่.

4 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** หน้า ๔๑.

5 พระรัตนปัญญาเถระ(ร.ต.ท แสง มนวิทูร แปล), **ชินกาลมาลีปกรณ์,** กรมศิลปากรจัดพิมพ์ครั้งแรก (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๐๑), หน้า ๑๓๑.

6 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** หน้า ๑๐๖.

7 ไกรศรี นิมมานเหมินทร์, "เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง", **ล้านนาไทยคดี,** ประคอง นิมมานเหมินทร์ และทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนกุล บรรณาธิการ (เชียงใหม่ : สำนักพิมพ์ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, ๒๕๒๑), หน้า ๔๘ - ๖๒.

8 สุรพล ดำริห์กุล, "ประวัติศาสตร์และพัฒนาการของบ้านเมืองในดินแดนล้านนา", **ล้านนา : สิ่งแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรม,** (กรุงเทพฯ : บริษัท รุ่งอรุณ พับลิชชิ่ง จำกัด ๒๕๔๒), หน้า ๔๐ - ๔๗.

9 สงวน โชติสุขรัตน์, "ตำนานสุวรรณคำแดง หรือเจ้าอินทขิล", **ประชุมตำนานลานนาไทย,** (นครหลวง : โอเดียนสโตร์ ๒๕๑๕), หน้า ๑๔๘.

10 ดร. นิวัติน์ หิรัญบูรณะ, **กำแพงเมืองเชียงใหม่โบราณ,** เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, พ.ศ ๒๕๒๘.

11 นวลศิริ วงศ์ทางสวัสดิ์, **ชุมชนโบราณในเขตล้านนา,** ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม พ.ศ ๒๕๒๘, หน้า ๔๘ - ๕๔.

12 รศ.ศรีศักร วัลลิโภดม ได้เสนอแนวคิดดังกล่าวนี้ไว้ในการอภิปรายในหัวข้อ "หลักนิเวศน์วิทยาในการตั้งชุมชนโบราณ" ในการประชุมเชิงปฏิบัติการเพื่อหาแนวทางการศึกษาโครงการวิจัยเรื่อง **หลักนิเวศน์วิทยาของชุมชนล้านนา** ณ โรงแรมฮอลิเดย์ อินน์กรีนฮิลล์เชียงใหม่ ระหว่างวันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๓๘ จัดโดย สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่และกระทรวงศึกษาแห่งรัฐบาวาเนรีย ประเทศสหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมัน.

13 พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, " กำแพงและประตูเมืองเชียงใหม่", **วารสารเมืองโบราณ,** ปีที่ ๒๓ ฉบับที่ ๓ ก.ค - ก.ย ๒๕๔๐, หน้า ๗๒ - ๘๔.

14 อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, " กำแพงและประตูเวียงเชียงใหม่ : ข้อมูลจากเอกสารโบราณ", **กำแพงเมืองเชียงใหม่,** (เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๗๐ - ๑๗๓.

15 ชุ่ม ณ บางช้าง รองอำมาตย์โท, **นำชมโบราณวัตถุสถานในจังหวัดเชียงใหม่,** กรมศิลปากรจัดพิมพ์ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๖), หน้า ๘๕.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

16 ห้างหุ้นส่วนจำกัด เฌอกรีน, **รายงานการขุดค้นศึกษาและบูรณะกำแพงเมืองเชียงใหม่,** รายงานนำเสนอเทศบาลนครเชียงใหม่ และสำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๖ เชียงใหม่ กรมศิลปากร (เชียงใหม่ : ดาวคอมกราฟิก, ๒๕๔๐), หน้า ๑๕๕.

17 **ชินกาลมาลีปกรณ์ ,** หน้า ๑๓๑.

18 สมโชติ อ๋องสกุล, "ผังเมืองเชียงใหม่ในฐานะเมืองประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต อดีตและอนาคต", เอกสารการสัมมนา **๗๐๐ ปี สถาปัตยกรรมล้านนาสู่อนาคต ,** จัดโดยกรรมาธิการสถาปนิกล้านนา สมาคมสถาปนิกสยาม ในพระบรมราชูปถัมภ์ ณ อุทยานการค้าถาดสวนแก้ว เชียงใหม่ ระหว่างวันที่ ๑๓ - ๑๕ กันยายน ๒๕๓๕, หน้า ๗.

19 พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, "วัดสะดือเมือง : การบูรณะและความรู้จากข้อมูลใหม่", **ล้านนาไทย ,** อนุสรณ์พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สามกษัตริย์ (เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์ , ๒๕๒๖) , หน้า ๕๕ - ๖๖.

20 มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย, **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ เล่ม ๒,** (กรุงเทพ : ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), หน้า ๕๕๐.

21 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** หน้า ๓๕.

22 **เรื่องเดียวกัน,** หน้า ๗๑.

23 **ชินกาลมาลีปกรณ์ ,** หน้า ๑๔๔.

24 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ,** หน้า ๗๑.

25 *เวียงแก้ว* เป็นเวียงของกษัตริย์ ตั้งอยู่ภายในเขตกำแพงเวียง เป็นเขตพระราชฐาน มีกำแพงล้อมรอบ ภายในเวียงแก้วประกอบด้วยพระตำหนัก และอาคารหลายหลัง เช่น หอคำ หอกลอง โรงคำ (ท้องพระโรง สำหรับเสด็จออกราชการ) พระคลังมหาสมบัติ(เหล้ม) ฉางหลวง โรงช้าง โรงม้า ฯลฯ.

26 อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, "หอคำ – เวียงแก้ว", เอกสารประกอบการจัดนิทรศการ **เรื่อง หอคำ – เวียงแก้ว ในเชียงใหม่** ณ หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก จังหวัดเชียงใหม่ เนื่องในวันอนุรักษ์มรดกไทย ๒ เมษายน ๒๕๔๐, หน้า ๖.

27 โครงสร้างทางการปกครองของเมืองเชียงใหม่และเมืองต่างๆในล้านนาในขณะนั้น แต่ละเมืองจะมีตำแหน่งการเมืองระดับสูงเรียกว่า *"เจ้าขัน ๕ ใบ"* ได้แก่ เจ้าเมือง และผู้ช่วยเหลือในการปกครองอีก ๔ ตำแหน่ง คือ พระยาอุปราช(เจ้าหอหน้า) พระยาราชวงศ์ พระยาราชบุตร และพระยาบุรีรัตน์.

28 *"เค้าสนามหลวง"* เป็นคณะกรรมการจำนวน ๓๒ คน ประกอบด้วยขุนนางชั้นสูงมีอำนาจลดหลั่นกันไปตามลำดับ มีหน้าที่เป็นที่ปรึกษาราชการบ้านเมืองและช่วยเหลือในการบริหารบ้านเมือง.

29 **ชินกาลมาลีปกรณ์ ,** หน้า ๘๐.

30 พระพุทธพุกามและพระพุทธญาณ , **ตำนานมูลศาสนา ,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เสริมวิทย์บรรณาคาร, ๒๕๑๕) , หน้า ๒๐๗ - ๒๐๘..

31 ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, **รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาร่องรอยอารยธรรมโบราณจากหลักฐานโบราณคดีในเขตจังหวัดลำพูนก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ,** ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ ๒๕๓๖.

32 พระโพธิรังสี , **คำแปลจามเทวีวงศ์พงศาวดารเมืองหริปุญไชย ,** พิมพ์ครั้งที่ ๓ ในงานฌาปนกิจศพ นาย ชัช แดงดีเลิศ (นครหลวง : โรงพิมพ์พิมเณศ , ๒๕๑๕), หน้า ๓๔.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

33 พระยาประชากิจกรจักร, **พงศาวดารโยนก,** (พระนคร : ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๐๔), หน้า ๓๕๒.

34 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** หน้า ๕๖.

35 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** หน้า ๑๑๘.

36 สรัสวดี อ๋องสกุล, **เวียงกุมกาม : การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณในล้านนา,** (เชียงใหม่ : โรงพิมพ์มิ่งเมือง, ๒๕๓๗), หน้า ๒๒ - ๒๓.

37 **คำแปลจามเทวีวงศ์พงศาวดารเมืองหริปุญไชย,** หน้า ๒๔.

38 **ชินกาลมาลีปกรณ์,** หน้า ๑๒๕.

39 ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดลำพูน, **แหล่งโบราณสถานในจังหวัดลำพูน,** (ลำพูน : ลำพูนการพิมพ์, ไม่ระบุปี), หน้า ๑ - ๓.

40 วัดพระธาตุหริภุญไชยมีเสนาสนะที่อาศัยของพระภิกษุสามเณรอยู่ ๔ คณะ คือ คณะเชียงยัน อยู่มุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ คณะหลวง อยู่มุมทิศตะวันออกเฉียงใต้ คณะอัฏฐารส อยู่มุมทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และคณะสะดือเมือง อยู่มุมทิศตะวันตกเฉียงใต้.

41 **คำแปลจามเทวีวงศ์พงศาวดารเมืองหริปุญไชย,** หน้า ๔๘ - ๔๕.

42 **ชินกาลมาลีปกรณ์,** หน้า ๘๔.

43 คำว่า *"เขลางคนคร"* นั้น ศาสตราจารย์ ร.ต.ท แสง มนวิทูร ให้ข้อสันนิษฐานไว้ว่าน่าจะเป็นภาษามอญ ซึ่งในภาษามอญมีคำออกเสียงฟังคล้ายเขลางค์อยู่คำหนึ่ง คือ *ฮลาง* หรือ *ขลาง* แปลว่า ขัน หรือ โอ (**ชินกาลมาลีปกรณ์ หน้า ๑๕**) เต่ ศิดิ์ รัตนชัยเสนอความเห็นที่แตกต่างไว้ว่า *เขลางคนคร* น่าจะมาจากคำว่า *ขางคำ* ที่เป็นชื่อของพรานขางคำ ซึ่งเมื่อแปลเป็นภาษามคธก็เป็นพรานเขลางค์ (**ลานนา ล้านนาเป็นของใคร,** หน้า ๑๘๗.).

44 **ตำนานมูลศาสนา,** หน้า ๒๘๕ - ๓๐๐.

45 **ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑** กล่าวว่า พระยาเบิกเป็นพระอนุชา ส่วนราชบุตรของพระยายีบา คือ พระยาบอน ครองเมืองแพร่.

46 **ชินกาลมาลีปกรณ์,** หน้า ๕๔.

47 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** หน้า ๗๐.

48 คุ้มหลวงพญาไชยสงครามอยู่ในบริเวณกลางเวียงเขลางคนครแถบตอนเหนือของวัดแสงเมืองมา.

49 **พงศาวดารโยนก,** หน้า ๔๘๑ - ๔๘๒.

50 ศักดิ์ รัตนชัย, "ประวัตินครลำปาง", **หนังสือแนะนำนครลำปาง ฉบับอนุสรณ์การแข่งขันกีฬาเขต ๕,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภา, ๒๕๑๖), หน้า ๖๗.

51 ศักดิ์ รัตนชัย, "ประวัติอำเภอเมืองลำปาง ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคอำเภอ", **รายงานกิจการอำเภอเมืองลำปาง** ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๓ พ.ศ ๒๕๒๖, หน้า ๕.

52 การเรียกชื่อเมืองว่า *"นครลำปาง"* คงเป็นการเรียกชื่อสองเมืองรวมเข้าด้วยกัน คือ เมืองนคร กับเมืองลำปาง ซึ่งเป็นชุมชนโบราณและเป็นที่ตั้งของพระธาตุลำปางหลวง ปูชนียสถานสำคัญของประชาชนในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำวัง.

53 พระยามหาอำมาตยธิบดี (หรุ่น), เรียบเรียง, "พงษาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย", **ประชุมพงษาวดารภาคที่ ๓**, พิมพ์แจกในงานศพหม่อมเจ้าอรชร (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทย ณ สพานยศเส, ๒๔๕๗), หน้า ๗๕.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

54 ชื่อเดิมเมื่อครั้งที่พระมหามณีรัตนปฏิมากรประดิษฐานอยู่นั้น มีชื่อว่า *วัดพระแก้วขมพู หรือวัดขมพู* สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีชื่อว่า *วัดเวียงเหนือ.*

55 ศรีศักร วัลลิโภดม, "แคว้นหริภุญไชย" , **โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๔), หน้า ๕๐.

56 **พงศาวดารโยนก**, หน้า ๒๑๐.

57 แสน ธรรมยศ, "ประวัตินครลำปาง", **นิตยสารชาวเหนือ โยนก,** ฉบับที่ ๑ ปีที่ ๘ มิถุนายน พ.ศ ๒๔๕๗.

58 เพราะปรากฏหลักฐานในคัมภีร์ใบลานฏีกามาลัย ผูก ๖ ที่ปรากฏอยู่ในวัดหัวข่วง มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึง วัดแสงเมืองมา ว่า *"วัดแสงมานกอรเวียงดินแก้วกว้างใต้คุ้ม"* ซึ่งแสดงให้เห็นว่า วัดแสงเมืองมาอยู่ตอน ใต้ของคุ้มหรือที่ประทับของเจ้าผู้ครองนคร.

59 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่**, หน้า ๘๘.

60 ใน พ.ศ ๒๒๗๕ เมืองนครขาดเจ้าผู้ครองเมือง ดังนั้นท้าวมหายศจากเมืองลำพูนจึงยกทัพมาปล้นเมืองนคร ขุนสนามผู้รั้งเมืองพากันหลบหนีหาคนที่จะกอบกู้บ้านเมืองมิได้ พระมหาเถรวัดพระแก้วกับประชาชนจึงเลือกขอให้นายทิพย์ช้างเป็นผู้นำกอบกู้เมืองได้ และสถาปนาให้นายทิพย์ช้างเป็นพระยาครองเมือง ชื่อ พระยาสุลวฤาไชยสงคราม เมื่อสิ้นพระยาสุลวฤาไชยสงคราม เจ้าฟ้าชายแก้วราชบุตรได้ขึ้นครองเมืองแทน แต่ท้าวลิ้นก่านกับพวกซึ่งเป็นขุนสนามเมืองเดิมยกกำลังเข้าแย่งชิงเมือง เจ้าฟ้าชายแก้วพ่ายแพ้ ต่อมาได้เข้ากับพม่า ยกกำลังเข้ายึดเมืองนครคืนได้ และฆ่าท้าวลิ้นก่านเสีย เจ้าฟ้าชายแก้วนี้ก็คือ บิดาของพระเจ้ากาวิละ และเป็นต้นตระกูลเจ้าเจ็ดตน ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าผู้ครองเมืองต่างๆในล้านนา.

61 ศักดิ์ รัตนชัย, "เมืองนคร – เมืองลำปาง", **ของดีนครลำปาง**, (ลำปาง : โรงพิมพ์ไทยลานนา, ๒๕๑๒), หน้า ๕.

62 คำว่า *"เด่น"* ในภาษาพื้นถิ่นหมายถึง บริเวณที่โล่งกว้างหรือสนาม ดังนั้น *"เด่นพระแก้ว"* จึงหมายถึง บริเวณลานโล่งกว้างหรือสนามที่อยู่ใกล้กับวัดพระแก้วดอนเต้า และที่ดินบริเวณเด่นพระแก้วนี้ ปัจจุบันเป็นที่ธรณีสงฆ์ของวัดพระแก้วดอนเต้า สุชาดาราม.

63 วัดนี้มีชื่อเดิมว่า *วัดเชียงภูมิ* ต่อมามีอีกชื่อหนึ่งว่า *วัดศรีจอมไคล* สำหรับชื่อ *วัดปงสนุก* เป็นชื่อที่เรียกในระยะหลัง กล่าวกันว่าเรียกตามชื่อวัดปงสนุกที่ปรากฏอยู่ที่เมืองเชียงแสน เมื่อครั้งชาวเมืองพะเยาและชาวเมืองเชียงแสนอพยพมาอยู่บริเวณแถบนี้.

64 ศักดิ์ รัตนชัย (เรียบเรียง), **พงศาวดารสุวรรณหอคำนครลำปาง(ตำนานเจ้าเจ็ดพระองค์กับหอคำมงคล)**, สมาคมเพื่อการรักษาสมบัติวัฒนธรรมลำปาง อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระครูเรือน สุธมโม วัดป่าตันกุมเมือง จังหวัดลำปาง พ.ศ ๒๕๓๐, หน้า ๑๖ - ๒๐.

65 การสร้างเสาหลักเมืองหลักแรกที่บริเวณวัดปงสนุก ซึ่งอยู่ในเวียงนคร ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำวัง ทั้งๆที่ขณะนั้นเมืองนครลำปางทางฝั่งตะวันออกได้สร้างขึ้นแล้ว และเจ้าผู้ครองนครได้ประทับอยู่ที่หอคำหรือคุ้มหลวงกลางเวียงด้วย แสดงให้เห็นว่าชุมชนเมืองนครลำปางในระยะนั้นจะครอบคลุมอยู่ทั้งสองฟากฝั่งแม่น้ำวัง

66 จังหวัดลำปาง, "ศาลเจ้าพ่อหลักเมือง", **หนังสือที่ระลึกสภาหนังสือพิมพ์ส่วนภูมิภาคแห่งประเทศไทย,** ในการสัมมนาบทบาทหนังสือพิมพ์ต่อการท่องเที่ยว ณ โรงแรมทิพย์ช้าง จังหวัดลำปาง ๒๐ - ๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕, หน้า ๒๘.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

67 พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์, "ระยะทางไปมณฑลภาคพายัพ พระพุทธศักราช ๒๔๖๕", **รวมข้อเขียน ของ พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์,** จัดพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงแม้น สุนทรเทพกิจจารักษ์ พ.ศ ๒๕๒๕, ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, หน้า ๒๖.

68 สงวน โชติสุขรัตน์, "ตำนานพระธาตุลำปางหลวง", **ประชุมตำนานลานนาไท เล่ม ๒**, (พระนคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๑), หน้า ๓๓๕ - ๓๔๓.

69 **พงศาวดารโยนก**, หน้า ๒๕๕ - ๒๕๖.

70 Wolters, O. W. **"Tambralinga"** Bulletin of the school of Orient and African Studies, University of London. Vol. XXI Part 3, 1958. pp. 587 -607.

71 กรมศิลปากร, "ตำนานสิงหนวติ", **พงศาวดารภาคที่ ๖๑,** (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรโสภณ, ๒๔๗๕), หน้า ๑๔๕ - ๑๔๖.

72 กรมศิลปากร, **จารึกสมัยสุโขทัย**, จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปีลายสือไทย พุทธศักราช ๒๕๒๖, หน้า ๒๐.

73 สรัสวดี อ๋องสกุล, **ประวัติศาสตร์ล้านนา**, หน้า ๘๑ - ๘๒.

74 คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดแพร่**, จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๓), หน้า ๗๕.

75 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่**, หน้า ๕๒ - ๕๓.

76 สงวน โชติสุขรัตน์, **ตำนานเมืองเหนือ,** (เชียงใหม่ : สงวนการพิมพ์, ๒๕๐๓), หน้า ๕๔ - ๕๕.

77 สายันต์ ไพรชาญจิตร์, "เรื่องโบราณคดีของพระเจดีย์วัดศรีชุม ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดแพร่", **โบราณคดีล้านนา**, สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากรจัดพิมพ์, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาพันธ์ จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๒๕๕ - ๓๓๕.

78 **เรื่องเดียวกัน** หน้า ๘๑.

79 แต่ใน**พงศาวดารโยนก**และ**พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน** กล่าวว่า ให้ลาวก่อหรือลาวคอบองค์โตครองเมืองเชียงของ ลาวเกื้อหรือลาวช้างครองเมืองยอง และลาวเก๊าอยู่เมืองหิรัญนครเงินยาง.

80 ที่ตั้งของเมืองภูคานั้นมีความเห็นเกี่ยวกับที่ตั้งไปสองแนวทางว่า น่าจะอยู่แถบตำบลศิลาเพชร อำเภอปัว จังหวัดน่าน ซึ่งอยู่เชิงดอยภูคาประการหนึ่ง แต่มีความเห็นอีกประการหนึ่งว่าควรจะอยู่ที่เมืองหลวงภูคาในเขตประเทศลาว.

81 บางท่านให้ความเห็นว่าหมายถึงเมืองเวียงจันทน์ แต่บางท่านว่าควรเป็นเมืองหลวงพระบาง.

82 กรมศิลปากร, "คำจารึกหลักที่ ๑", **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย,** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระราชประสิทธิคุณ จังหวัดสุโขทัย พ.ศ ๒๕๑๕, หน้า ๖.

83 สำนักนายกรัฐมนตรี, "จารึกหลักที่ ๔๕", **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๓**, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘), หน้า ๖๑ - ๖๕.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

84 หอพระสมุดวชิรญาณ , **ประชุมพงษาวดารภาคที่ ๑๐ เรื่อง ราชวงษปกรณ์ พงษาวดารเมืองน่าน** , พิมพ์ในงานปลงศพพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชฯ พ.ศ ๒๔๖๑ , หน้า ๘๕.

85 **พงศาวดารโยนก** ระบุเป็น พ.ศ ๑๙๘๖.

86 สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต), **พื้นเมืองน่านฉบับวัดพระเกิด** , (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ, ๒๕๓๕) , หน้า ๓๕.

87 **ราชวงษปกรณ์ พงษาวดารเมืองน่าน** , หน้า ๑๖๕.

88 สงวน โชติสุขรัตน์, "ตำนานพระธาตุแช่แห้ง", **ประชุมตำนานลานนาไทย**, (พระนคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๕), หน้า ๕๘๐.

89 **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**, หน้า ๘๗.

90 **ราชวงษปกรณ์ พงษาวดารเมืองน่าน** , หน้า ๑๕๒.

91 แต่ในพงศาวดารเมืองน่าน กล่าวว่า พระญาหลวงพลเทพลือไชย ได้สร้างขึ้นในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๑.

92 ยุทธนา นิยะโมสถ, "พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติน่าน", **เมืองน่าน โบราณคดี ประวัติศาสตร์ และศิลปะ**, กรมศิลปากรจัดพิมพ์ (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊พ จำกัด, ๒๕๓๐), หน้า ๗.

93 **พื้นเมืองน่านฉบับวัดพระเกิด**, หน้า ๑๗.

94 **พื้นเมืองน่านฉบับวัดพระเกิด**, หน้า ๔๔.

95 **พื้นเมืองน่านฉบับวัดพระเกิด**, หน้า ๔๗.

96 **ราชวงษปกรณ์ พงษาวดารเมืองน่าน**, หน้า ๑๗๔.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

บทที่ ๓
ประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมือง ในเขตที่ราบของจังหวัดเชียงราย พะเยา และแม่ฮ่องสอน

พื้นที่ตอนเหนือของเขตภาคเหนือตอนบนจะเป็นบริเวณที่ราบลุ่มของแม่น้ำโขง ซึ่งมีแม่น้ำสาขาสายสำคัญๆ หลายสายไหลผ่าน ได้แก่ แม่น้ำกก แม่น้ำลาว แม่น้ำสาย แม่น้ำคำ แม่น้ำจัน และแม่น้ำอิง บริเวณพื้นที่ดังกล่าวนี้ปรากฏมีชุมชนเมืองต่างๆ ตั้งอยู่เป็นอันมาก แต่เมืองที่สำคัญๆ จะได้แก่ เมืองเชียงราย ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำกก เมืองเชียงแสนตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขง และเมืองพะเยาอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิง นอกจากนี้ยังปรากฏมีเมืองสำคัญอีกแห่งหนึ่ง คือ เมืองแม่ฮ่องสอน ซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญที่ตั้งอยู่ในเขตหุบเขาทางตะวันตกของภูมิภาค ดังนั้นในบทต่อไปนี้จะเป็นการศึกษาในรายละเอียดที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมืองต่างๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบของจังหวัดเชียงราย พะเยา และแม่ฮ่องสอน อันได้แก่ เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน เมืองพะเยา และเมืองแม่ฮ่องสอน ดังผลการศึกษาของแต่ละเมืองที่จะได้เสนอไปตามลำดับต่อไปนี้

เมืองพะเยา

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

ประวัติความเป็นมาของเมืองพะเยาในสมัยแรกเริ่มนั้นมีเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานหลายฉบับ เช่น พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ตำนานเมืองพะเยา และพงศาวดารโยนก เป็นต้น กล่าวว่าขุนจอมธรรมผู้เป็นโอรสองค์หนึ่งของกษัตริย์สายวงศ์ลวจังกราชแห่งเมืองหิรัญนครเงินยางเชียงแสน ได้แยกตัวมาตั้งหลักแหล่งสร้างบ้านเมืองแห่งใหม่ที่ปลายดอยด้วนและใกล้แม่น้ำอิง เมื่อ พ.ศ ๑๖๓๕ เรียกว่า เมืองภูกามยาว[1] แต่ในศิลาจารึกเรียกว่า *เมืองพยาว* ต่อมาจึงกลายมาเป็น *เมืองพะเยา* มาจนทุกวันนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองภูกามยาวที่สร้างขึ้นในครั้งนั้นปรากฏรายละเอียดในตำนานกล่าวว่า สร้างยาวไปตามกว๊านพะเยา ตัวเมืองกว้าง ๑,๐๐๐ วา ยาว ๑,๑๐๐ วา คูเมืองกว้าง ๗ วา มีประตูใหญ่ ๘ ประตู[2] แต่ไม่ทราบว่าเมืองดังกล่าวตั้งอยู่ในตำแหน่งใด เนื่องจากที่บริเวณปลายดอยด้วนและริมกว๊านพะเยานั้น จะมีร่องรอยของเมืองโบราณอยู่ติดๆ กันถึง ๕ แห่ง

ในตำนานเมืองพะเยาได้กล่าวถึงวีรบุรุษที่สำคัญคนหนึ่งคือ ขุนเจื๋อง โอรสของขุนจอมธรรม เป็นกษัตริย์ที่มีอานุภาพมาก ทรงทำสงครามเอาชัยชนะบ้านเมืองต่างๆ ในละแวกใกล้เคียงและที่ไกลออกไปในคาบสมุทรอินโดจีนด้วย จนเรื่องราวของขุนเจื๋องเป็นที่ยกย่องได้รับการอ้างอิงว่าเป็นวีรบุรุษของบ้านเมืองต่างๆ ในภูมิภาคแถบนี้ ต่อมาขุนเจื๋องได้ย้ายไปครองเมืองหิรัญนครเงินยาง ส่วนเมืองพะเยาโปรดให้ขุนชองพระอนุชาปกครองแทน หลังจากขุนชองครองเมือง ได้มีกษัตริย์สืบสายต่อมาอีก ๗ พระองค์ จนถึงพระยางำเมืองได้ขึ้นครองเมืองใน พ.ศ ๑๘๐๑

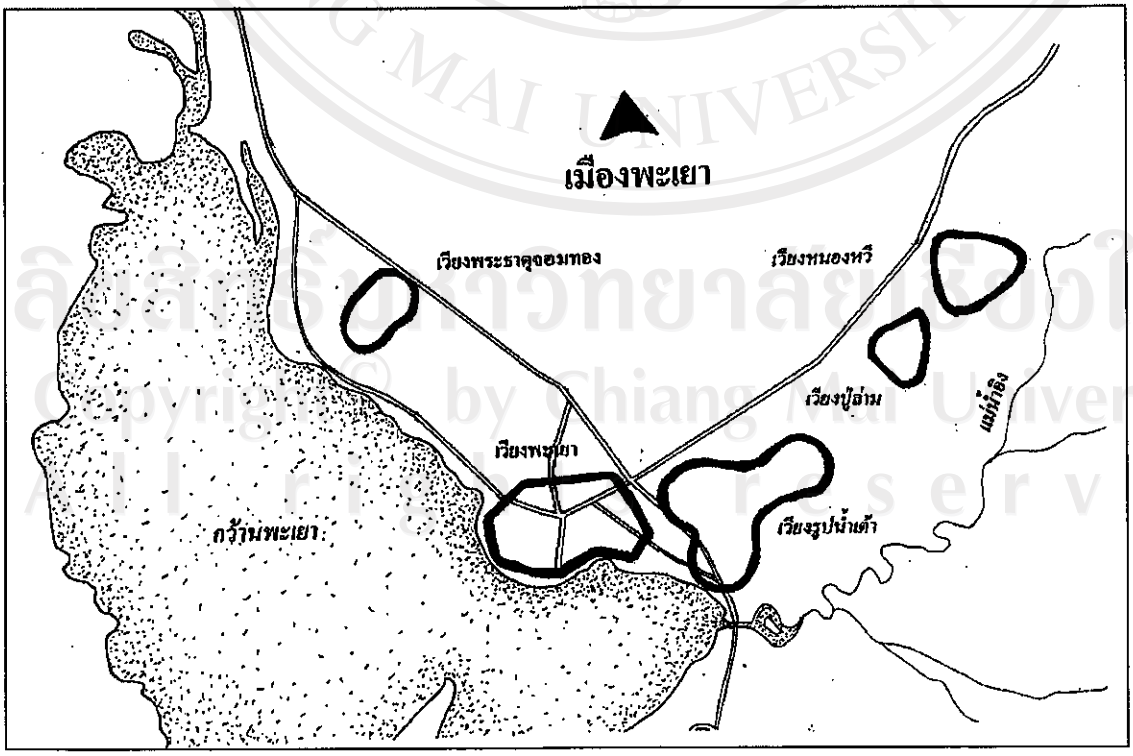
ในสมัยพระยางำเมืองนั้นบ้านเมืองมีความเจริญรุ่งเรืองและเข้มแข็งเป็นอย่างมาก แคว้นพะเยาจึงยังคงความเป็นอิสระ ในช่วงเวลานั้นดินแดนแถบนี้จะมีรัฐอิสระที่มีความเข้มแข็งอยู่ ๓ แห่ง คือ แคว้นโยนก แคว้นสุโขทัย และแคว้นพะเยา ซึ่งกษัตริย์ผู้ครองแคว้นทั้งสามพระองค์ คือ พญามังราย พญางำเมือง และพ่อขุนรามคำแหง ทรงเป็นพระสหายกัน[3] ดังนั้นในระยะเริ่มแรกของการก่อตั้งอาณาจักรล้านนา แคว้นพะเยาจึงยังคงความเป็นอิสระอยู่ได้ในระยะเวลาหนึ่ง จนกระทั่งปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ พระเจ้าคำฟูกษัตริย์ล้านนาที่ครองอยู่เมืองเชียงแสนได้ร่วมเป็นพันธมิตรกับเมืองน่าน ยกกองทัพไปตีเมืองพะเยาได้ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาเมืองพะเยาจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนา

ในช่วงเวลาที่เมืองพะเยารวมเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของล้านนานั้น มีเหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวกับเมืองพะเยาอย่างหนึ่งคือ ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ นั้น ล้านนาได้เกิดศึกสงครามกับกรุงศรีอยุธยาเพื่อแย่งดินแดนแคว้นสุโขทัย ซึ่งครั้งนั้นพระยายุทธิษฐิระเจ้านายในราชวงศ์พระร่วงผู้ครองเมืองพิษณุโลก ได้เกิดความขัดแย้งกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยา จึงได้อพยพครอบครัวมาอยู่ข้างฝ่ายพระเจ้าติโลกราช กษัตริย์เมืองเชียงใหม่ และได้ช่วยราชการสงครามทำประโยชน์ให้แก่ฝ่ายล้านนาเป็นอย่างมาก พระเจ้าติโลกราชจึงพระราชทานเมืองพะเยาให้พระยายุทธิษฐิระครองเป็นเจ้าเมือง ในระหว่างที่พระยายุทธิษฐิระปกครองอยู่นั้นได้เป็นผู้นำเอาแบบแผนของงานศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมแบบสุโขทัยเข้ามาอยู่ในเมืองพะเยาเป็นอันมาก เชื่อกันว่าพระพุทธรูปสลักหินทรายที่พบมากในเมืองพะเยาและใกล้เคียงน่าจะปรากฏขึ้นในช่วงเวลานี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมื่อพ้นสมัยพระยายุทธิษฐิระครองเมืองพะเยาแล้ว ฐานะของเมืองพะเยาถูกลดลง จากเมืองชั้นเอกที่มีเจ้าผู้ครองเมืองอยู่ในระดับชั้นพระยามาเป็นเมืองชั้นรอง มีเจ้าเมืองเป็นชั้นหมื่น จนกระทั่งเข้าสู่ยุคเสื่อมที่พม่าเข้ามาปกครองล้านนา เมืองพะเยาก็คงเป็นเมืองหนึ่งที่ได้รับความเดือดร้อนจากศึกสงครามกับพม่าและการแย่งชิงอำนาจระหว่างเมืองต่างๆ ในล้านนาด้วยกันเอง และเมืองพะเยาได้เข้าสู่ความเสื่อมใน พ.ศ ๒๓๓๐ เมื่อพระเจ้าอังวะได้มอบให้อะแซหวุ่นกี้เป็นแม่ทัพ ยกกองทัพใหญ่ขึ้นมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ เช่น เมืองฝาง เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน และเมืองพะเยา เป็นเหตุให้ประชาชนชาวเมืองพะเยาแตกตื่นตกใจพากันอพยพหนีไปอยู่เมืองนครลำปาง จึงทำให้เมืองพะเยากลายเป็นเมืองร้างไปเป็นเวลานานถึง ๕๖ ปี

จนกระทั่งใน พ.ศ ๒๓๘๖ จึงได้มีการฟื้นฟูเมืองพะเยาขึ้น โดยพระยาอุปราชมหาวงศ์เมืองเชียงใหม่กับพระยานครลำปางน้อยอินทร์ ได้ลงไปเฝ้าทูลละอองพระบาทพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อกราบบังคมทูลขอพระราชทานตั้งเมืองงาวและเมืองพะเยาขึ้นเป็นเมืองขึ้นตรงต่อเมืองนครลำปาง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้แต่งตั้งนายพุทธวงศ์ น้องคนที่หนึ่งของพระยานครลำปางน้อยอินทร์ เป็นที่พระยาประเทศอุดรทิศเจ้าผู้ครองเมืองพะเยา ในการตั้งเมืองพะเยาครั้งนั้นพระยาประเทศอุดรทิศ ได้แบ่งครอบครัวชาวเมืองนครลำปางส่วนหนึ่ง และลูกหลานชาวเมืองพะเยาที่อพยพหนีภัยพม่ามาอยู่เมืองนครลำปาง ให้กลับไปช่วยเป็นกำลังก่อตั้งฟื้นฟูเมืองพะเยา [4] ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาเมืองพะเยาก็ได้รับการฟื้นฟูและพัฒนาจนเป็นจังหวัดพะเยาในทุกวันนี้

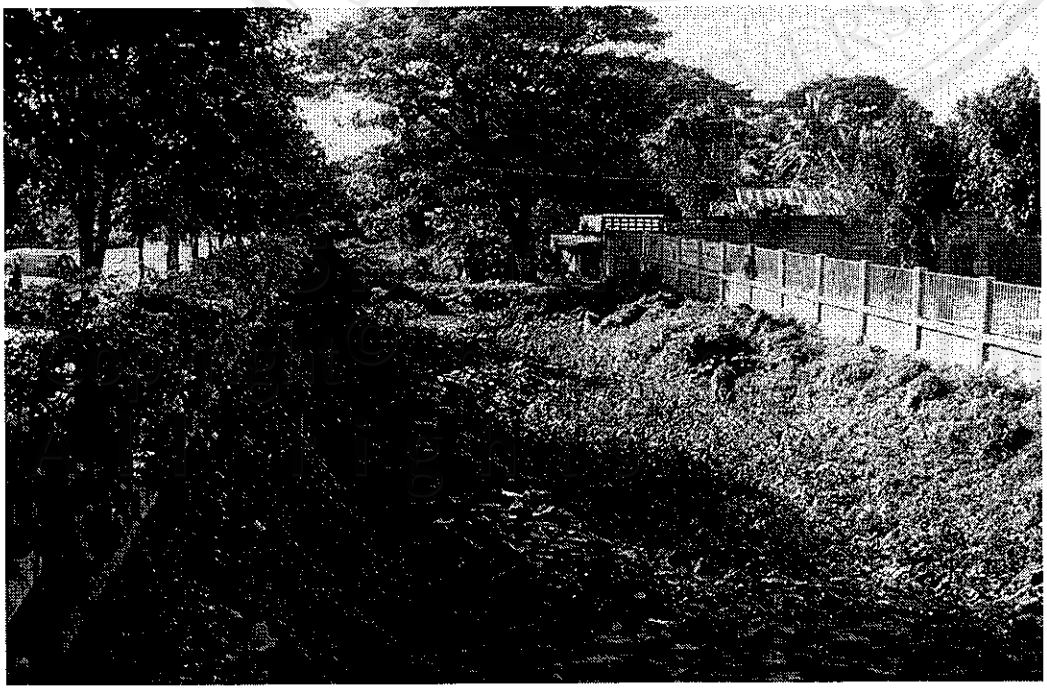
แผนที่ ๑๓
เมืองโบราณบริเวณโดยรอบกว๊านพะเยา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

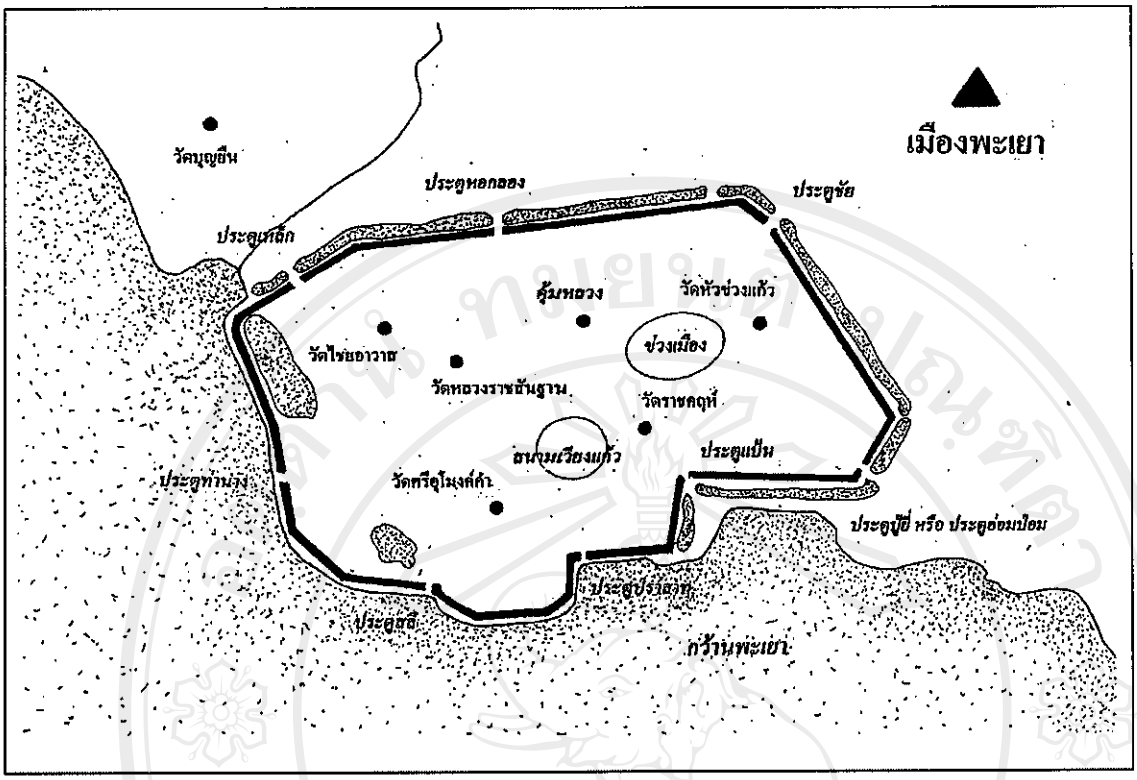
ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมืองพะเยา

เมืองพะเยาเป็นเมืองสำคัญที่ตั้งอยู่บนที่ราบปลายดอยด้วนหรือภูกามยาว ภูกามยาวเป็นทิวเขาที่ทอดยาวจากทิศเหนือลงใต้ เริ่มจากบริเวณที่ราบทางตอนใต้ของจังหวัดเชียงรายในเขตอำเภอพาน ทิวเขานี้จะทอดยาวลงใต้ที่ปลายทิวเขานี้มีแม่น้ำอิงซึ่งไหลมาจากทางทิศเหนืออ้อมผ่าน เมื่อมาถึงบริเวณปลายดอยด้วนจะเป็นที่ลุ่มต่ำ เวลาหน้าน้ำน้ำจะขังเต็มกลายเป็นหนองน้ำกว้างใหญ่ปรากฏชื่อในตำนานว่า *หนองเอี้ยง* หรือ *กว๊านพะเยา* บริเวณที่ปลายดอยด้วนและริมกว๊านพะเยานี้มีร่องรอยของเมืองโบราณอยู่ติดๆ กันถึง ๕ แห่ง ซึ่งเมืองแต่ละแห่งมีประวัติความเป็นมาและลักษณะกายภาพดังนี้

เดิมทีเชื่อกันว่าร่องรอยของเมืองโบราณที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดนั้นอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำอิงทางด้านทิศตะวันตก และห่างจากกว๊านพะเยาหรือตัวเมืองพะเยาในปัจจุบันออกมาทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๓ กิโลเมตร เรียกกันว่า *"เวียงปู่ล่าม"* และ *"เวียงหนองหวี"* อยู่ในเขตบ้านหนองหวี ตำบลท่าวังทอง ร่องรอยคูน้ำคันดินที่ปรากฏในบริเวณดังกล่าวมีลักษณะเป็นเมืองแฝดที่อยู่ชิดกัน โดยเมืองหนึ่งมีรูปร่างกลมและมีขนาดเล็ก ส่วนอีกเมืองหนึ่งมีลักษณะเกือบเป็นรูปสี่เหลี่ยม ตั้งอยู่ในพื้นที่ที่มีลักษณะลาดเทซึ่งมีด้านทิศตะวันตกเป็นที่ลาดสูงเชิงเขา แล้วลาดเทลงมาทางทิศตะวันออกที่เป็นแม่น้ำอิง เหตุที่เชื่อว่ากลุ่มเมืองโบราณดังกล่าวนี้เป็นเมืองพะเยารุ่นเก่าที่มีอายุเก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เพราะลักษณะที่ตั้งของชุมชนโบราณในที่ราบเชิงเขานั้นน่าที่จะเป็นแบบแผนของเมืองรุ่นแรกๆ ในเวียงปู่ล่ามมีวัดร้างอยู่หลายหลายวัด วัดที่สำคัญและมีหลักฐานคือ วัดอารามป่าน้อย

ภาพที่ ๓๘
คูเมืองของเวียงพะเยาที่เหลืออยู่ทางด้านทิศเหนือ

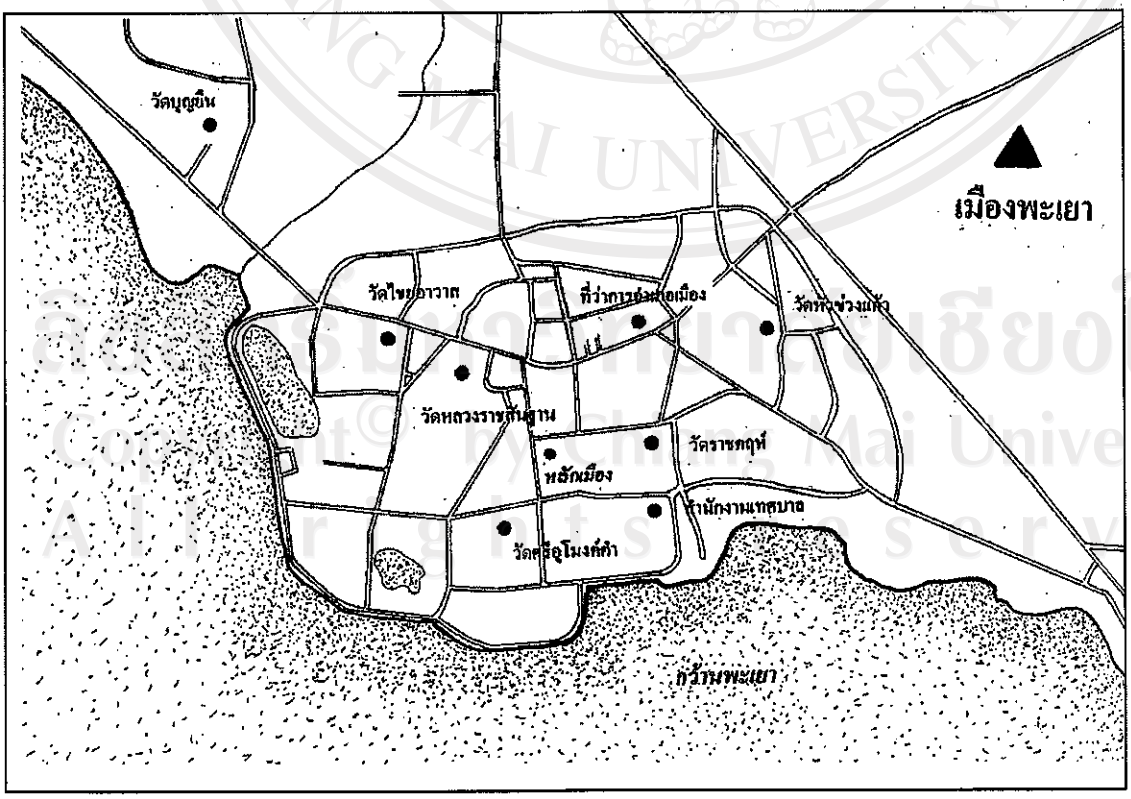
แผนที่ ๑๔
ผังเวียงพะเยาโบราณ

เวียงโบราณรูปน้ำเต้าหรือเวียงท่าวังทอง เป็นเมืองโบราณอีกแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ใกล้กว๊านพะเยาทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือและริมฝั่งแม่น้ำอิงทางด้านทิศตะวันตก อยู่ในเขตบ้านประตูชัย ตำบลท่าวังทอง อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา ห่างจากแนวคูเวียงพะเยาปัจจุบันไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๑๐๐ เมตร ลักษณะของคูน้ำคันดินเป็นการขุดคูให้ลึกตรงกลางแล้วนำดินขึ้นมาถมทั้งสองข้างเป็นคันดินสูง รูปร่างของเมืองคดเคี้ยวมีลักษณะคล้ายผลน้ำเต้า จึงเรียกเวียงแห่งนี้ว่า *เวียงรูปน้ำเต้า* ประวัติของเมืองแห่งนี้มีลักษณะของการบอกเล่าในตำนานว่าสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ซึ่งอยู่ในสมัยล้านนายุคทอง ภายในเมืองพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมาก ส่วนใหญ่จะมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑ รวมทั้งศิลาจารึกหลายหลักที่กล่าวถึงการสร้างวัดและระบุศักราชว่าอยู่ในช่วงเวลาเดียวกัน แสดงให้เห็นความเจริญรุ่งเรืองสูงสุดของเวียงแห่งนี้ในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งตรงกับสมัยพระยายุทธิษฐิระเป็นผู้ปกครองเมืองพะเยา

สำหรับเวียงพะเยาอันเป็นที่ตั้งตัวเมืองในปัจจุบันนี้นั้นแต่เดิมเชื่อกันว่า เป็นตัวเวียงที่สร้างขึ้นในช่วงฟื้นฟูเมืองพะเยาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเมื่อราว พ.ศ ๒๓๘๖ หลังจากที่เมืองพะเยาร้างไปเป็นเวลานาน และเชื่อกันว่าเป็นเมืองที่ขุนจอมธรรมมาสร้างในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ หรือก่อนสมัยล้านนาแล้วได้รับการฟื้นฟูอีกครั้งในสมัยรัตนโกสินทร์[5]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved

ต่อมาได้มีการศึกษาและเสนอว่า เมืองพะเยาที่ขุนจอมธรรมสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ นั้นควรจะเป็นเวียงรูปน้ำเต้า และในราว พ.ศ ๑๗๑๗ ชุมชนขยายตัวออกมาด้านริมกว๊านพะเยา เพราะใกล้แหล่งน้ำ จึงสร้างเวียงใหม่ขึ้นทางด้านตะวันตกเป็นรูปสี่เหลี่ยมอยู่ติดชายกว๊าน [6] ซึ่งความเห็นดังกล่าวจะสอดคล้องกับผลการศึกษาทางโบราณคดีเมื่อไม่นานมานี้ที่ได้เสนอไว้ว่าบริเวณที่ตั้งเวียงรูปน้ำเต้ากับเวียงพะเยาซึ่งเป็นบริเวณตัวเมืองพะเยาในปัจจุบันนั้น น่าจะเป็นจุดเริ่มต้นของชุมชนเมืองพะเยาที่มีอายุมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๐ และอาจเก่าไปถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ ด้วย เพราะได้พบพระพิมพ์ดินเผาในศิลปะหริภุญไชยหลายชิ้น เวียงแห่งแรกที่เก่าที่สุดน่าจะเป็นเวียงรูปน้ำเต้า ส่วนการเกิดขึ้นของเวียงพะเยาน่าจะเป็นการขยายขอบเขตของชุมชนออกมาในภายหลัง ดังนั้นชุมชนเมืองพะเยาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เป็นต้นมาน่าจะมีบริเวณครอบคลุมอยู่ในพื้นที่ทั้งสองเวียง เนื่องจากตั้งอยู่ติดกันและพบหลักฐานทางโบราณคดีที่มีอายุใกล้เคียงกัน โดยเฉพาะในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๑ ได้พบหลักฐานเป็นจำนวนมากที่แสดงให้เห็นว่าเวียงทั้งสองเป็นที่ตั้งของชุมชนเมืองพะเยาและมีการอยู่อาศัยสืบเนื่องมาตลอดในช่วงที่พม่าเข้ามาปกครองล้านนา จนกระทั่งถูกทิ้งให้ร้างไปในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ การฟื้นฟูเมืองพะเยาขึ้นใหม่ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์คงมีการบูรณะฟื้นฟูเฉพาะที่ตัวเวียงพะเยาเดิม เนื่องด้วยมีกำลังไพร่พลน้อยและอยู่ในพื้นที่ที่เหมาะสมใกล้กับแหล่งน้ำมากกว่า [7]

แผนที่ ๑๕
เมืองพะเยา ซึ่งเป็นที่ตั้งตัวจังหวัดพะเยาในสภาพปัจจุบัน

สำหรับเวียงแก๋วและเวียงปู่ล่ามที่เคยสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นตัวเมืองพะเยาแห่งแรกๆ นั้น จากการสำรวจไม่พบหลักฐานการอยู่อาศัยที่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๑ เลย คงจะเป็นเวียงที่สร้างขึ้นในระยะหลัง เพื่อเป็นเวียงบริวารของชุมชนพะเยา อันเนื่องมาจากการขยายตัวของชุมชนในช่วงที่เมืองพะเยามีความเจริญรุ่งเรือง ส่วนเวียงพระธาตุจอมทอง ซึ่งตั้งอยู่บริเวณปลายดอยด้วน สภาพพื้นที่เป็นภูเขาลูกเล็กๆ และเป็นที่ตั้งพระธาตุจอมทอง คงมิใช่ชุมชนโบราณ แต่ร่องรอยของคูน้ำคันดินที่ปรากฏคงเป็นเขตศาสนสถานหรือที่เรียกว่า *เวียงพระธาตุ* อันอาจสืบเนื่องมาจากคติ *"นทีสีมา"* ที่แพร่หลายอยู่ในล้านนาในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๑

แนวคิดดังกล่าวจะสอดคล้องกับข้อความที่ปรากฏอยู่ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ที่กล่าวถึงครั้งที่พระยาคำฟูกับพระยากาวน่านร่วมกันตีเมืองพะเยาว่า

> *"ยามนั้น ศักราชได้ ๗๐๐ ตัว ปีเปิกยี พระยาคำฟูใคร่เสวยเมืองเชียงแสน อยู่บ่นานเท่าใด พระยาคำฟูหื้อไปชวนพระยากาวน่านมารบพระยางำเมืองเมืองพะยาว พระยาทังสองก็เอาริพลคนศึกเข้าปล้นเอาเวียงพระยางำเมือง**ทังสองเวียง**"* [๑]

หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าชุมชนเมืองพะเยาอย่างน้อยนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นมา จะมีอาณาบริเวณครอบคลุมอยู่ในพื้นที่ทั้งสองเวียง คือ เวียงรูปน้ำเต้า กับเวียงพะเยา

เวียงพะเยาที่ได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นั้นตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันออกของกว๊านพะเยา รูปร่างของเวียงมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าคดโค้ง กว้างประมาณ ๗๕๐ เมตร ยาวประมาณ ๑,๓๐๐ เมตร กำแพงเมืองเดิมน่าจะเป็นกำแพงดิน เมื่อพระยาประเทศอุดรทิศได้เป็นเจ้าเมืองพะเยาแล้ว จึงได้บูรณะฟื้นฟูสร้างกำแพงเมืองก่ออิฐขึ้นทับไปบนกำแพงดินเดิม ปัจจุบันคูและกำแพงเวียงทางด้านทิศตะวันตกและทิศใต้ ซึ่งอยู่ติดกับกว๊านพะเยาถูกทำลายไปหมดแล้ว ทางด้านเหนือและตะวันออกยังมีร่องรอยคูเวียงเหลืออยู่บ้าง

ส่วนกำแพงและประตูเวียงถูกรื้อออกทั้งหมด ทำเป็นถนนรอบเวียง แม้จะไม่มีตัวประตูเหลืออยู่ในปัจจุบัน แต่บริเวณที่เคยเป็นประตูเวียงมาก่อน ก็ยังเรียกชื่อย่านนั้นตามชื่อประตูที่มีอยู่เดิม ซึ่งร่องรอยของประตูเวียงที่มีอยู่โดยรอบจะมีจำนวน ๘ ประตู คือ

ด้านทิศตะวันออกมี *ประตูชัย*
ด้านทิศเหนือมี *ประตูหอกลอง*
ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือมี *ประตูเหล็ก*
ด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้มี *ประตูท่านาง*
ด้านทิศใต้มี ๒ ประตู คือ *ประตูสลี* *ประตูปราสาท*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

และด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้มี ๒ ประตู คือ *ประตูแป้น* กับ *ประตูอ่อมป่อม*

ลักษณะภูมิประเทศภายในเวียงทางด้านตะวันตกและด้านใต้เป็นที่ราบต่ำติดกับกว๊านพะเยา ส่วนตั้งแต่บริเวณวัดศรีอุโมงค์คำขึ้นไปทางเหนือและทางตะวันออกจะเป็นเนินสูง เพราะเป็นบริเวณเชิงดอยด้วน ภายในตัวเวียงมีพื้นที่ประมาณหนึ่งตารางกิโลเมตร บริเวณกลางเวียงเป็นพื้นที่โล่งกว้างเรียกกันว่า *"สนามเวียงแก้ว"* [9] เข้าใจว่าจะเป็นที่ตั้งของเวียงแก้วหรือพระราชวังของกษัตริย์ครองเมืองพะเยาในอดีต เหตุที่สันนิษฐานเช่นนี้ก็เพราะคำว่า *"เวียงแก้ว"* นั้น หมายถึง สถานที่ประทับของกษัตริย์หรือพระราชวัง ซึ่งโดยทั่วไปจะเป็นเขตพระราชฐาน มีกำแพงล้อมรอบ ซึ่งพระราชวังที่ประทับของกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ก็เรียกว่า *เวียงแก้ว* เช่นกัน [10]

ปัจจุบันบริเวณกึ่งกลางของสนามเวียงแก้วจะเป็นที่ตั้งศาลหลักเมืองจังหวัดพะเยา ซึ่งเพิ่งจะก่อสร้างขึ้นใหม่และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมารเสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเปิดเมื่อ พ.ศ ๒๕๓๕ มานี้เอง ส่วนที่ตั้งของคุ้มหลวงของเจ้าเมืองและคุ้มเจ้านายในสมัยรัตนโกสินทร์จะอยู่ในบริเวณพื้นที่ตอนเหนือของเวียง ซึ่งส่วนหนึ่งของพื้นที่นี้ในปัจจุบันเป็นที่ตั้งโรงแรมวัฒนา โรงแรมธารทอง และบริเวณที่ว่าการอำเภอหลังเก่า

สำหรับบริเวณที่คาดว่าจะเป็นข่วงเมืองของเมืองพะเยานั้นน่าจะเป็นบริเวณกลางเวียงที่มีพื้นที่ตั้งแต่วัดหัวข่วงแก้วมาทางทิศตะวันตกจนถึงระหว่างด้านหน้าของสนามเวียงแก้วกับตลาดสด ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวในทุกวันนี้เป็นที่ตั้งของสถานีตำรวจภูธรอำเภอเมืองและสำนักงานการไฟฟ้าส่วนภูมิภาคจังหวัดพะเยา และถนนที่ผ่านด้านทิศตะวันตกของวัดหัวข่วงแก้ว ก็ยังมีชื่อว่าถนนดอนสนาม ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่แถบนี้แต่เดิมน่าจะเป็นข่วงเมืองหรือข่วงสนามหลวง แต่เนื่องจากสภาพพื้นที่ดังกล่าวเป็นที่ดอนโล่งกว้างลาดลงไปทางกว๊านพะเยา จึงเรียกกันว่า *ดอนสนาม*

ภายในเวียงมีร่องรอยของวัดอยู่เป็นอันมาก ทั้งหมดเป็นวัดที่ร้างไปพร้อมกับเมืองพะเยาที่ถูกทิ้งร้างไปเป็นเวลานานถึง ๕๖ ปี ต่อมาเมื่อมีการฟื้นฟูเมืองพะเยาขึ้นใหม่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ วัดสำคัญๆ ภายในเวียงที่ได้รับการบูรณะขึ้นมาใหม่จะมีอยู่ ๕ วัด ได้แก่ วัดหลวงราชสัณฐาน วัดไชยอาวาส วัดศรีอุโมงค์คำ วัดราชคฤห์ และวัดหัวข่วงแก้ว ซึ่งวัดหัวข่วงแก้วนั้นตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกใกล้กับประตูชัย นอกจากนี้ยังมีร่องรอยของวัดร้างเหลืออยู่ภายในเวียงอีก ๑๑ แห่ง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองพะเยาเป็นเมืองเก่าแก่ที่มีหลักฐานปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ เนื่องจากตั้งอยู่บริเวณริมกว๊านพะเยาซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ จึงปรากฏมีร่องรอยของ เวียงโบราณอยู่หลายแห่ง แต่เวียงโบราณที่มีหลักฐานชัดเจนว่าเป็นที่อาศัยมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ และอาจเก่าแก่ไปถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ นั้น จะเป็นเวียงโบราณรูปน้ำเต้าหรือเวียงท่าวังทองกับ เวียงพะเยา ที่ตั้งอยู่ติดต่อกัน นับตั้งแต่ พ.ศ ๒๓๓๐ เป็นต้นมาเมืองพะเยาได้กลายเป็นเมืองร้างไปเป็นเวลานาน เนื่องจากภัยสงคราม จนกระทั่ง พ.ศ ๒๓๘๖ จึงได้มีการฟื้นฟูเมืองพะเยาขึ้นใหม่ในเขตเวียงพะเยาเดิม จนเป็นที่ตั้งของจังหวัดพะเยามาจนทุกวันนี้

เวียงพะเยามีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าคดโค้ง มีคูน้ำและกำแพงเมืองหนึ่งชั้น และไม่มีหลักฐานที่ชัดเจนเกี่ยวกับข่วงเมือง สะดือเมือง และวัดสำคัญหรือพระมหาธาตุกลางเมือง เนื่องจากเมืองได้ร้างไปเป็นเวลานาน แต่จากร่องรอยที่เหลืออยู่อาจสันนิษฐานได้ว่าข่วงเมืองน่าอยู่ในบริเวณกลางเวียงในพื้นที่ที่เรียกว่า ดอนสนาม โดยมีวัดหัวข่วงแก้วตั้งอยู่ตอนหัวของข่วง และอยู่ใกล้กับบริเวณที่เรียกว่า สนามเวียงแก้ว ซึ่งเชื่อว่าจะเป็นที่ตั้งของพระราชวังมาตั้งแต่สมัยโบราณ โดยมีวัดหัวข่วงแก้วตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกหรือตอนหัวของข่วง.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองเชียงราย

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

บริเวณที่ราบตอนเหนือสุดของประเทศไทยเป็นบริเวณที่มีแม่น้ำสายสำคัญหลายสายไหลผ่าน อันได้แก่ แม่น้ำกก แม่น้ำลาว แม่น้ำสาย และแม่น้ำคำ ซึ่งทั้งหมดไหลลงสู่แม่น้ำโขง จึงเป็นพื้นที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งในภาคเหนือตอนบน และมีเมืองสำคัญๆ ตั้งอยู่คือ เมืองเชียงราย และเมืองเชียงแสน ดังนั้นเมืองเชียงรายและเมืองเชียงแสนจึงเป็นเมืองสำคัญของดินแดนล้านนาตอนบน โดยเฉพาะในสมัยล้านนายุคต้นๆ นั้นเมืองเชียงรายและเมืองเชียงแสนเคยเป็นที่ประทับของกษัตริย์ล้านนาในระยะเวลาหนึ่ง

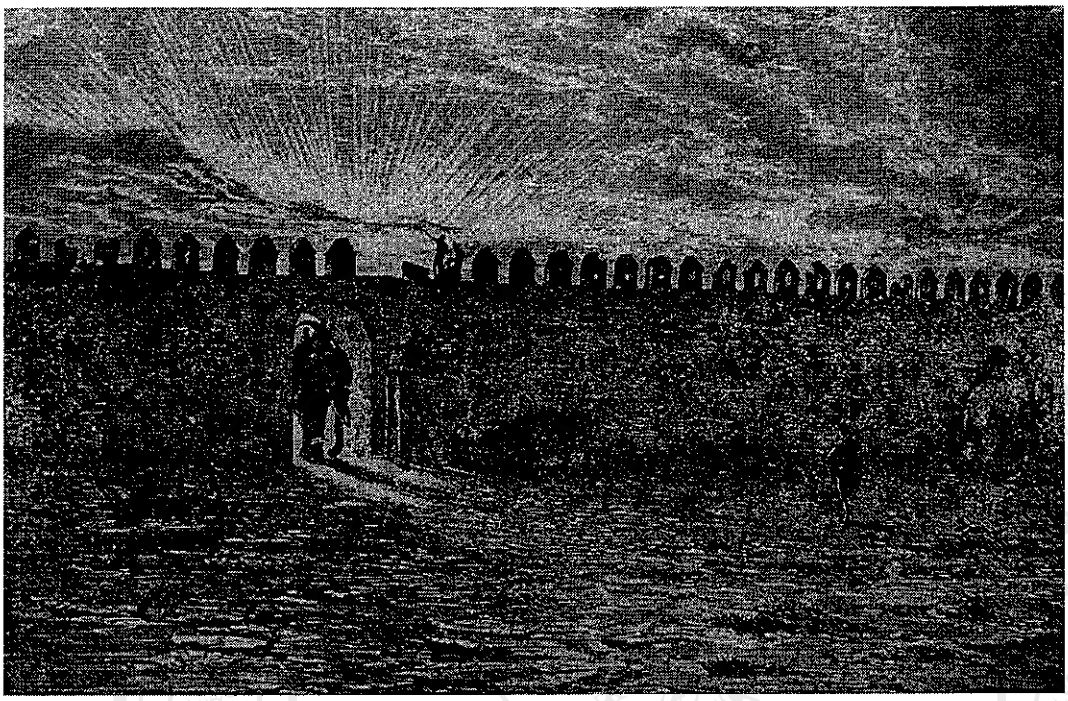
ประวัติศาสตร์ของเมืองเชียงรายนั้นมีปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานหลายฉบับ เช่น ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ตำนานสิงหนวติกุมาร ชินกาลมาลีปกรณ์ พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน และพงศาวดารโยนก เป็นต้น ซึ่งมีรายละเอียดของเรื่องราวและปีที่สร้างเมืองแตกต่างกัน อย่างไรก็ตามได้เป็นที่ยอมรับกันว่า เมืองเชียงรายถูกสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ ๑๘๐๕ โดยพญามังราย กษัตริย์เมืองหิรัญนครเงินยางแห่งแคว้นโยนก ที่สืบเชื้อสายมาจากปู่เจ้าลาวจกหรือลวจังกราช ดังมีรายละเอียดปรากฏอยู่ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ว่า

> *"....ช้างมงคลเจ้ามังรายปล่อยไปหัวดอยหนวันออก เร้าไปตามรอยช้าง หันประเทศที่หนึ่งข้างริมแม่น้ำกก มีม่อนดอยสูงสะเบิงงามนัก ท้าวจึงคนึงใจว่า เมื่อปู่ภูเจ้าลาวจงสร้างบ้านหื้อปู่ภูเจ้าลาวเก๊าอยู่ ได้ยินว่าเปิกดอยผาเราวันนั้น เมื่อปู่ภูเจ้าลาวเตียงสร้างเมืองเงินยางก็จิ่มตีนดอยทังสาม คือ ดอยตุง ดอยท่า ดอยย่าเฒ่า วันนั้นดีหลี เหตุดังนั้นควรภูกระทำม่อนดอยหื้อเป็น**สะดือเมือง** คือท่ามกลางเมืองควรชะและเจ้าพระยามังรายจึงสร้างกวมดอยจอมตอง หื้อมีท่ามกลางเวียง สร้างในปีเต่าเส็ดศักราช ๖๒๔ ตัว ปรากฏชื่อว่า **เมืองเชียงราย** หั้น.."*[11]

ในตำนานบางฉบับกล่าวว่า บริเวณที่พญามังรายโปรดให้สร้างเมืองเชียงรายนั้นเป็นเมืองเก่ามาก่อน ดังปรากฏข้อความในพงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสนกล่าวว่า

> *"..ยังมีในวันหนึ่งท่านก็พาบริวารไปแอ่วตั้งไกลป่าก็ไปเห็น **เวียงเชียงรายร้าง** อยู่เป็นที่พึงใจนัก.....ท่านก็ออกไปตั้งอยู่เวียงเชียงรายก้ำใต้เวียงเงินยางเชียงแสนที่นั้น..."*[12]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

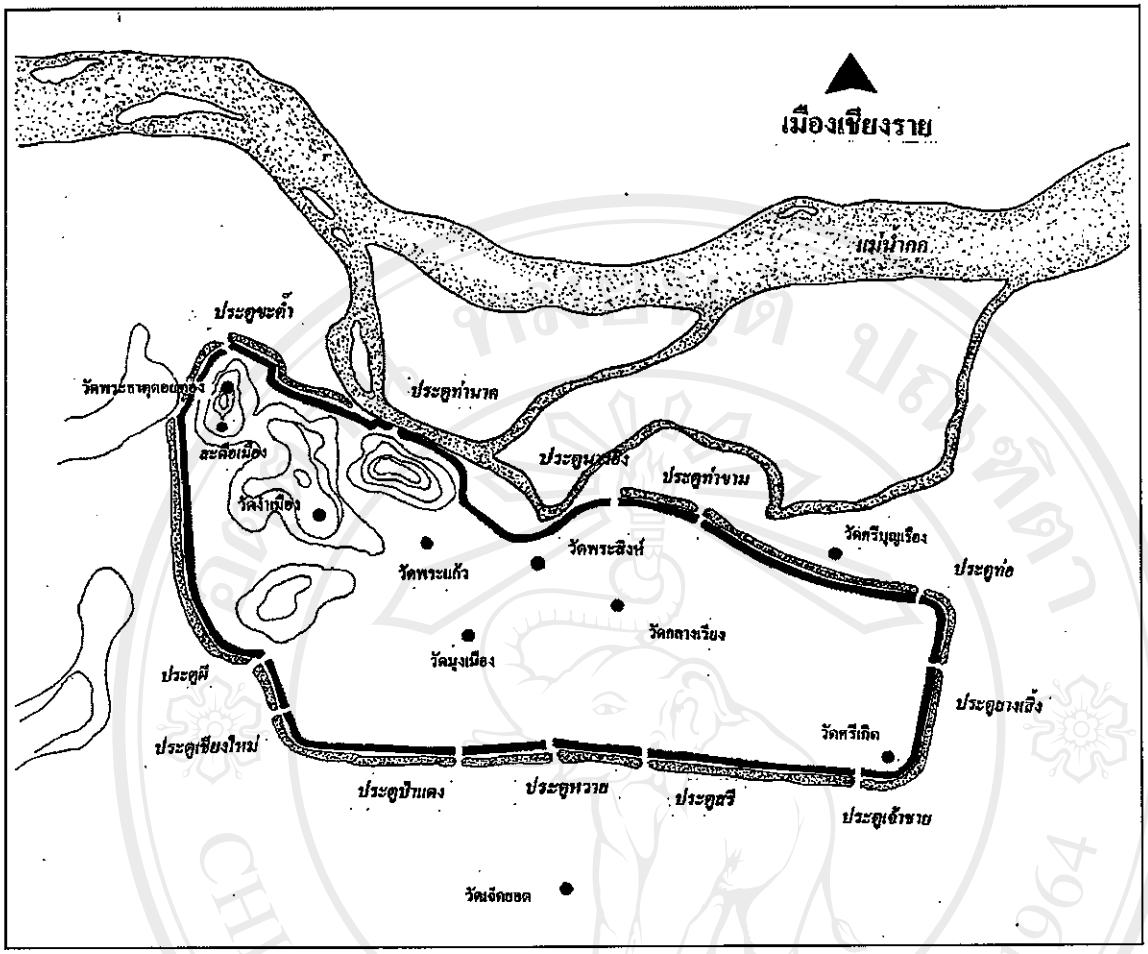
ภาพที่ ๓๙
ภาพเสก็ตกำแพงเวียงเชียงราย โดยคณะสำรวจชาวฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ ๒๔๒๗

เมืองร้างดังกล่าวนั้นปรากฏเรื่องราวในพงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสนว่า พระยาลวจังกราชโปรดให้สร้างเมืองขึ้นในบริเวณที่พบรอยช้างใหญ่ จึงให้ชื่อว่า *เวียงเชียงรอย* ต่อมากลายเป็น *เวียงเชียงราย* แต่ในพงศาวดารโยนกกล่าวว่า เป็น *เมืองไชยนารายณ์* ที่พระองค์ไชยนารายณ์โอรสองค์เล็กของพระเจ้ามังรายนราชกษัตริย์ในวงศ์สิงหนวัติแห่งเมืองโยนกเชียงแสนสร้างขึ้น[13]

ดังนั้นจึงเชื่อกันว่าบริเวณที่พญามังรายโปรดให้สร้างเมืองเชียงรายขึ้นนั้นคงเป็นเมืองร้างมาก่อนและเมืองนั้นอาจเป็นเมืองที่มีชื่อเรียกว่า *เวียงไชยนารายณ์* ด้วยเหตุนี้เมืองเชียงรายจึงมีชื่ออีกชื่อว่า *เมืองไชยนารายณ์* ด้วย เมื่อพญามังรายขึ้นครองราชย์ในเมืองเงินยางแล้วได้ย้ายไปประทับอยู่ในเมืองเชียงราย จนกระทั่งเมื่อพญามังรายสามารถขยายอำนาจลงไปสู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงและยึดเมืองหริภุญไชยได้ จึงได้ย้ายราชธานีมายังที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงโดยสร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้นใน พ.ศ ๑๘๓๙ และทรงประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ตลอดพระชนม์ชีพ ส่วนเมืองเชียงรายนั้นยังคงมีความสำคัญในฐานะเป็นเมืองที่ประทับของอุปราช

แม้ว่าราชธานีที่ประทับของกษัตริย์ล้านนาจะย้ายไปอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ในสมัยพญามังราย แต่เมืองเชียงรายก็กลับมามีความสำคัญอีกครั้ง หลังจากพญามังรายสิ้นพระชนม์แล้ว พระเจ้าไชยสงครามราชโอรสได้ขึ้นครองราชย์ในเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าไชยสงครามทรงประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่เพียง ๔ เดือนเท่านั้น ก็เสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองเชียงรายและให้พระเจ้าแสนภูราชโอรสครองเมืองเชียงใหม่แทน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนที่ ๑๖
ผังเวียงเชียงรายโบราณ

เมื่อพระเจ้าไชยสงครามสิ้นพระชนม์แล้วพระเจ้าแสนภูได้ขึ้นครองราชย์ในเมืองเชียงรายระยะหนึ่ง หลังจากนั้นทรงสร้างเมืองเชียงแสนในบริเวณเมืองเงินยางเดิม แล้วเสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองเชียงแสน หลังรัชกาลพระเจ้าแสนภูแล้วเรื่องราวของเมืองเชียงรายก็ไม่ค่อยปรากฏมากนัก แต่เมืองเชียงรายก็ยังคงเป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญในทางตอนเหนือของอาณาจักรที่กษัตริย์ล้านนามักโปรดให้เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิดไปปกครองเสมอ

ในช่วงเวลาที่ล้านนาอยู่ภายใต้การปกครองของพม่านั้น เมืองเชียงรายก็ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของพม่าเช่นกัน แม้ว่าจะมีการจับอาวุธขึ้นต่อสู้เพื่อให้เป็นอิสระจากพม่าอยู่หลายครั้ง แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ จากการกบฏที่เกิดขึ้นในอาณาจักรตลอดมา ทำให้ใน พ.ศ ๒๒๔๔ พม่ามีนโยบายแบ่งแยกการปกครองล้านนาออกเป็นสองส่วน โดยได้แยกเมืองเชียงแสนออกจากอำนาจของเมืองเชียงใหม่ ให้เมืองเชียงแสนขึ้นตรงต่อกรุงอังวะโดยถือเป็นประเทศราชมณฑลหนึ่ง ในระยะแรกได้รวมเอาเมืองกาย เมืองไร เมืองเลน เมืองแหลว เมืองพยาก เมืองเชียงราย และเมืองหลวงภูคา เข้าด้วยกัน ให้ขึ้นกับเมืองเชียงแสน[14] จึงทำให้เมืองเชียงแสนเป็นฐานที่มั่นอันสำคัญของพม่า

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมื่อพระยากาวิละลูกเจ้าฟ้าเมืองนครลำปางกับพระยาจ่าบ้านบุญมาขุนนางเมืองเชียงใหม่ได้ร่วมกันกอบกู้เอกราชคืนจากพม่า โดยได้เข้าสวามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ส่งกองทัพไปช่วย จึงทำให้เมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนา เช่น เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เมืองแพร่ และน่าน เป็นอิสระ แต่กลุ่มบ้านเมืองทางตอนเหนือ เช่น เมืองเชียงรายและเชียงแสน ยังคงอยู่ภายใต้อิทธิพลของพม่า โดยเฉพาะเมืองเชียงแสนพม่าใช้เป็นฐานกำลังในการยกทัพมาตีเมืองต่างๆ อยู่เสมอ กองทัพไทยเคยยกทัพเข้าโจมตีหลายครั้งแต่ไม่สำเร็จ

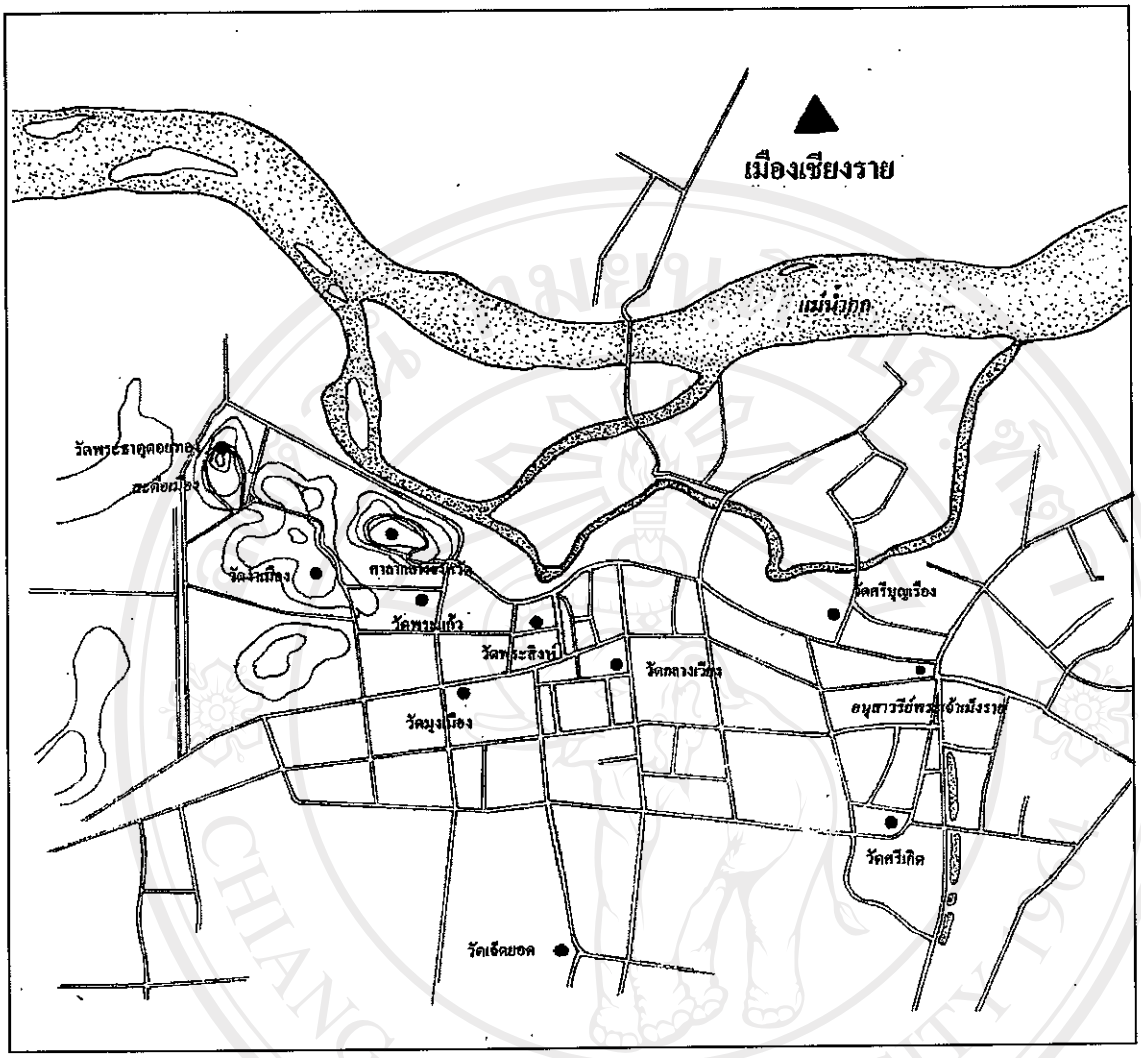
จนกระทั่งใน พ.ศ ๒๓๔๗ กองทัพเมืองเชียงใหม่ได้ยกทัพไปตีเมืองเชียงแสนได้สำเร็จ จึงเผาทำลายเมืองเพื่อมิให้เป็นที่ซ่องสุมไพร่พลของพม่าต่อไป และได้กวาดต้อนครัวเรือนพลเรือนเมืองเชียงแสนและหัวเมืองรายทางต่างๆ รวมทั้งเมืองเชียงรายด้วย ไปไว้ยังเมืองสำคัญต่างๆ เช่น เมืองเชียงใหม่ นครลำปาง แพร่ น่าน และส่วนหนึ่งส่งไปกรุงเทพฯ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เมืองต่างๆ หลายเมืองกลายเป็นเมืองร้าง ซึ่งรวมทั้งเมืองเชียงรายด้วย

เมืองเชียงรายเป็นเมืองร้างอยู่นานเกือบ ๔๐ ปี เมื่อบ้านเมืองมีความสงบดีแล้ว จึงได้มีการฟื้นฟูเมืองเชียงรายขึ้นใน พ.ศ ๒๓๘๖ ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งนั้นพระยานครลำปางน้อยอินทร์กับพระยาอุปราชมหาวงศ์เมืองเชียงใหม่ ได้เข้าเฝ้าทูลละอองพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วกราบบังคมทูลขอตั้งเมืองเชียงรายเป็นเมืองขึ้นตรงต่อเชียงใหม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งนายธรรมลังกาเป็นที่พระยารัตนาเขตเจ้าเมืองเชียงราย [15] แล้วให้นำไพร่พลอันประกอบไปด้วยชาวไตใหญ่และไตเขินซึ่งถูกกวาดต้อนมาจากเมืองเชียงตุง เมืองพยาก เมืองเลย และเมืองสาด จำนวนพันครอบครัวเศษให้มาตั้งถิ่นฐานและฟื้นฟูเมืองเชียงรายที่ร้างไป

เมืองเชียงรายที่ได้รับการฟื้นฟูขึ้นในระยะนั้นเชื่อกันว่าเป็นบริเวณที่ตั้งเมืองเชียงรายเดิมที่สร้างมาแต่ครั้งสมัยพญามังราย โดยบริเวณเมืองส่วนนี้จะอยู่ริมฝั่งแม่น้ำกก ซึ่งมีแนวกำแพงเมืองเป็นคันดินโอบล้อมดอยจอมตองให้เป็นศูนย์กลางเมือง เมืองเชียงรายที่ได้รับการฟื้นฟูใหม่นี้ได้มีการสร้างกำแพงเมืองส่วนแรกใน พ.ศ ๒๔๐๐ โดยต่อออกมาจากแนวกำแพงเมืองเดิมสมัยพญามังรายที่โอบล้อมดอยจอมตองไปทางทิศตะวันออก แล้วต่อเติมไปเรื่อยๆ จนเสร็จสมบูรณ์ใน พ.ศ ๒๔๑๗ รวมเป็นเวลาที่ก่อสร้างนานถึง ๑๗ ปี [16]

เวียงเชียงรายที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันจึงเป็นเมืองที่ขยายออกมาจากเวียงเชียงรายเดิม ปัจจุบันประตูเมืองและกำแพงเมืองของเวียงเชียงรายที่ได้รับการสร้างในครั้งนั้นได้ถูกรื้อลงเมื่อ ๒๔๖๐ เพื่อใช้พื้นที่สร้างถนนและอาคารต่างๆ จึงไม่เหลือร่องรอยใดๆ เป็นหลักฐาน นอกจากชื่อของประตูเมืองตามตำแหน่งต่างๆ ที่ชาวเมืองยังเรียกขานกันอยู่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนที่ ๑๗
ผังเมืองเชียงรายในทุกวันนี้

ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมืองเชียงราย

เวียงเชียงรายโบราณที่สร้างขึ้นในสมัยพญามังรายนั้น คงเป็นเมืองที่มีขนาดไม่ใหญ่นัก ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำกกทางด้านทิศใต้ โดยมีแนวคันดูและกำแพงดินโอบล้อมโดยรอบเชิงเขาดอยจอมทองหรือดอยตอง ดังความที่ปรากฏในตำนานว่า

"ศักราช ๖๒๔ ตัว เดือน ๕ เพ็ง เม็งวัน ๖ ยามตูดค่ำก่อเวียงนั้น...ลวงยาวได้ ๙๐๐ วา ลวงขื่อมี ๗๐๐ วา" [17]

ต่อมาในสมัยล้านนาเมืองเชียงรายคงขยายชุมชนและตัวเวียงออกมาทางด้านทิศตะวันออก ทั้งนี้พิจารณาได้จากวัดสำคัญๆ ของเมืองเชียงรายในระยะนี้ เช่น วัดงำเมือง วัดพระแก้ว วัดพระสิงห์ เป็นต้น จะตั้งอยู่ใกล้กับดอยจอมตอง [18] หลังจากสงครามช่วงชิงดินแดนระหว่างไทยกับพม่าสิ้นสุดลง เมืองเชียงแสนและเมืองเชียงรายคงถูกทำลายอย่างย่อยยับ เพื่อมิให้เป็นแหล่งซ่องสุม

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ของข้าศึก เมืองเชียงรายที่ได้รับการบูรณะฟื้นฟูอีกครั้งนับตั้งแต่ พ.ศ ๒๓๘๗ เป็นต้นมา จะมีการขยายตัวเมืองไปทางทิศตะวันออกของดอยจอมตองเป็นแนวยาวไปตามที่ราบริมฝั่งแม่น้ำกก ดังนั้นจึงทำให้รูปร่างของเมืองมีลักษณะหลายเหลี่ยมยาวรีจากทิศตะวันตกไปทางทิศตะวันออกหรือขนานไปตามแม่น้ำกก ขนาดของเวียงเชียงรายมีพื้นที่ประมาณ ๒ ตารางกิโลเมตร โดยมีความยาวของกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกประมาณ ๕๐๐ เมตร ด้านทิศใต้ประมาณ ๑.๖ กิโลเมตร ด้านทิศตะวันตก ๑.๒ กิโลเมตร และด้านทิศเหนือซึ่งอยู่ติดแม่น้ำกก ยาวประมาณ ๒ กิโลเมตร ทำให้ดอยจอมตองอันเป็นที่ตั้งของพระธาตุดอยตองตั้งอยู่ภายในเมืองทางด้านทิศตะวันตก

กำแพงเมืองที่ได้รับการสร้างขึ้นในครั้งหลังนั้นเป็นกำแพงก่ออิฐ มีประตูเมืองทั้งสิ้น ๑๒ ประตู ดังมีรายชื่อต่อไปนี้

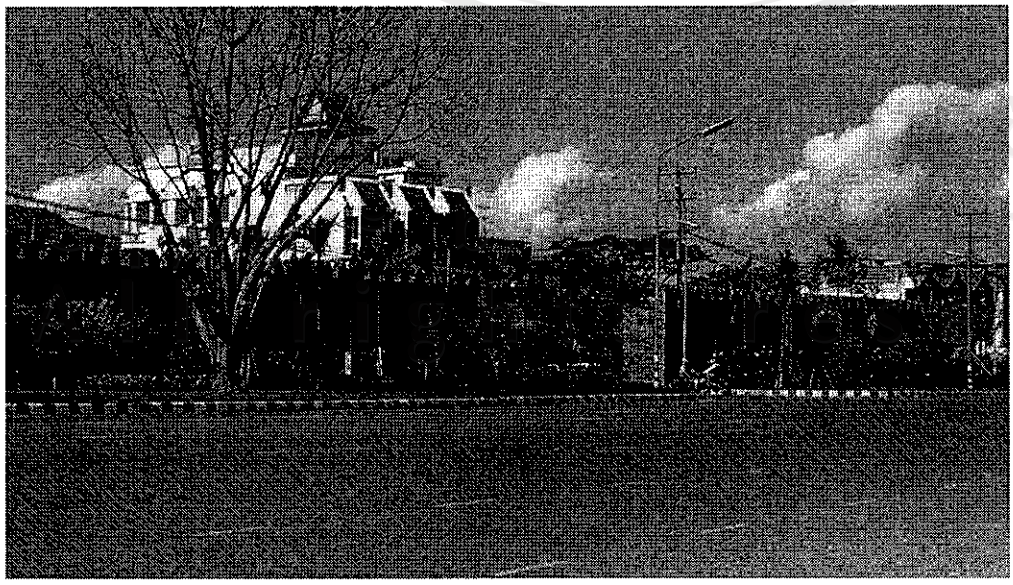
ด้านทิศเหนือมี ๕ ประตูคือ *ประตูขะต๊ำ ประตูท่านาค ประตูนางอิง ประตูท่าทราย และประตูท่อ*

ด้านทิศตะวันออกมี ๑ ประตู คือ *ประตูยางเส้ง*

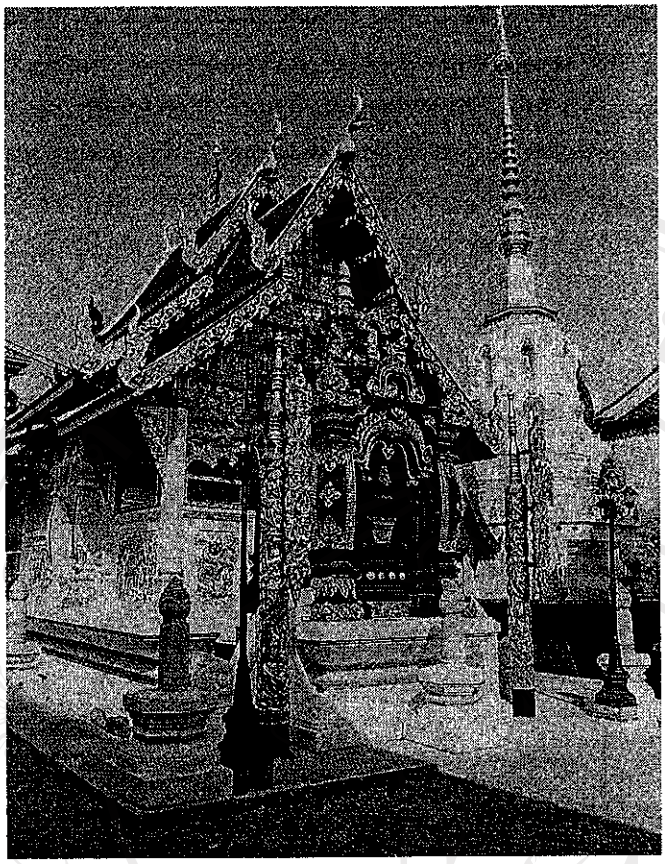
ด้านทิศใต้มี ๔ ประตู คือ *ประตูเจ้าชาย ประตูสรี ประตูหวาย และประตูป่าแดง*

ด้านทิศตะวันตกมี ๒ ประตู คือ *ประตูเชียงใหม่ และ ประตูผี*

เมืองเชียงรายเมื่อแรกสร้างได้กำหนดเอาดอยจอมตองให้เป็น *สะดือเมือง*[19] ปัจจุบันดอยจอมตองเป็นภูเขาขนาดเล็กๆ ตั้งอยู่ภายในกำแพงเวียงทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นที่ตั้งของพระธาตุดอยตองซึ่งคาดว่าคงสร้างขึ้นในสมัยล้านนา เพื่อให้เป็นทั้งสะดือเมืองและมหาธาตุกลางเมือง แต่เดิมเป็นเจดีย์ขนาดเล็ก แต่ได้รับการบูรณะขยายฐานให้ใหญ่ขึ้นใน พ.ศ ๒๔๘๒ ดังรูปทรงที่ปรากฏในทุกวันนี้

ภาพที่ ๔๐
กำแพงเมืองเชียงรายที่สร้างขึ้นใหม่ทางด้านทิศตะวันออก เมื่อ พ.ศ ๒๕๓๑

ภาพที่ ๔๑
วัดกลางเวียง
เมืองเชียงราย

อย่างไรก็ตามเมืองเชียงรายแห่งใหม่ที่ได้รับการบูรณะฟื้นฟูขึ้นใน พ.ศ ๒๓๘๖ นั้น ตัวเวียงที่สร้างขึ้นใหม่จะเป็นแนวยาวไปตามริมฝั่งแม่น้ำกกจากดอยจอมตองไปทางทิศตะวันออก บริเวณกึ่งกลางเวียงแห่งใหม่นี้ปรากฏมีวัดชื่อว่า *วัดกลางเวียง* ตั้งอยู่ วัดกลางเวียงเป็นวัดเก่าแก่ที่แต่เดิมมีชื่อว่า *วัดจันทน์โลก* หรือ*จันต๊ะโลก* มีหลักฐานที่ค้นพบเป็นใบลานและแผ่นอิฐจารึกว่าสร้างเมื่อ พ.ศ ๑๙๗๕ ด้วยเหตุที่ในบริเวณนี้มีต้นจันทน์แดง ซึ่งเป็นไม้มีค่าใช้ทำยาและเครื่องหอม จึงทำให้วัดนี้ได้ชื่อว่า*จันทน์โลก* หรือ *จั๋นต๊ะโลก*

ด้วยเหตุที่วัดนี้ตั้งอยู่ใจกลางเวียง เมื่อเมืองเชียงรายได้รับการฟื้นฟูขึ้นใน พ.ศ ๒๓๘๖ จึงได้มีการเปลี่ยนชื่อวัดจากเดิมคือ *วัดจันทน์โลก* มาเป็น*วัดจันทน์โลกกลางเวียง* และเป็นที่ตั้งของ*สะดือเมือง*เชียงราย โดยการรังวัดจากสี่มุมเมืองอย่างเป็นทางการ ต่อมาใน พ.ศ ๒๔๓๔ ต้นจันทน์แดงได้ถูกพายุโค่นล้มเป็นมูลเหตุให้ชื่อวัดคงเหลือเพียง *"วัดกลางเวียง"* มาจนทุกวันนี้ [20]

วัดกลางเวียงคงเป็นการปฏิสังขรณ์หรือสร้างวัดขึ้นใหม่ในบริเวณวัดจันทน์โลกเดิมเพื่อให้เป็นวัดสำคัญกลางเวียงตามคติวัดมหาธาตุกลางเมืองและได้สร้างสะดือเมืองขึ้นอยู่ที่วัดกลางเวียงแห่งนี้ในคราวที่ได้ฟื้นฟูเมืองเชียงรายขึ้นใหม่หลังจากที่ร้างไปเป็นเวลานาน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ต่อมาใน พ.ศ ๒๔๔๐ ได้มีการสร้างสถูปเจดีย์ขนาดเล็กเพื่อให้เป็นสะดือเมืองใหม่ของเมืองเชียงรายในวัดกลางเวียง [21] ซึ่งเข้าใจว่าคงจะสร้างพระเจดีย์ขึ้นเพื่อให้เป็นมหาธาตุกลางเมือง เพราะเสาสะดือเมืองของเดิมในวัดกลางเวียงแห่งนี้ก็ยังคงอยู่ อย่างไรก็ดีใน พ.ศ ๒๕๓๑ ทางจังหวัดเชียงรายได้สร้างเสาสะดือเมืองขึ้นใหม่บนดอยจอมตอง เพื่อให้เป็นสัญลักษณ์ระลึกถึงพญามังรายผู้สร้างเมืองเชียงราย สำหรับข่วงเมืองของเมืองเชียงรายนั้นไม่ปรากฏหลักฐานว่าตั้งอยู่ที่ใด แต่คาดว่าน่าจะอยู่บริเวณกลางเวียงใกล้ๆ กับวัดกลางเวียง ระหว่างประตูสรี กับประตูนางอิง

โบราณสถานของเมืองเชียงรายที่ปรากฏอยู่ในทุกวันนี้ส่วนมากจะเป็นสิ่งก่อสร้างรุ่นหลังๆ ที่ได้รับการบูรณะฟื้นฟูขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่น่าสนใจได้แก่ วัดพระแก้ว วัดพระสิงห์ เป็นต้น ส่วนวัดที่มีชื่อว่าหัวข่วงนั้นไม่ปรากฏมีอยู่ในเมืองเชียงรายทั้งในอดีตและปัจจุบัน

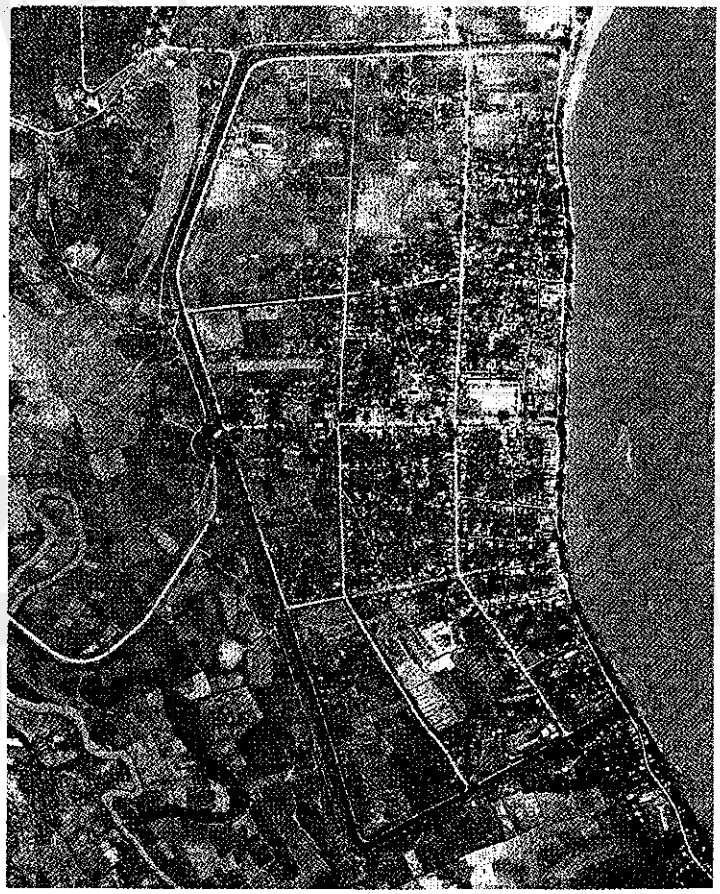
เมืองเชียงรายสร้างขึ้นในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ มีแนวคูเมืองและกำแพงเมืองล้อมรอบดอยจอมตอง และกำหนดให้ดอยจอมตองเป็นสะดือเมือง ต่อมาคงมีการสร้างพระธาตุดอยตองขึ้นบนดอยจอมตอง ซึ่งคงเป็นทั้งสะดือเมืองและพระมหาธาตุกลางเมือง เมืองเชียงรายในสมัยล้านนาตอนต้นคงมีขอบเขตของเมืองอยู่บริเวณรอบๆ ดอยจอมตอง และคงค่อยๆ ขยายชุมชนมาทางด้านตะวันออกของดอยจอมตองในระยะหลังๆ เมืองเชียงรายกลายเป็นเมืองร้างไปในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ต่อมาในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เมืองเชียงรายได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่อีกครั้ง เมืองเชียงรายที่สร้างขึ้นใหม่ในระยะนี้มีรูปร่างของเมืองเป็นรูปหลายเหลี่ยมยาวรีจากทิศตะวันตกไปทางทิศตะวันออกหรือขนานไปตามแม่น้ำกก มีคูเมือง กำแพงเมืองก่ออิฐชั้นเดียว ได้มีการสร้างวัดกลางเวียงและพระธาตุเจดีย์ขึ้นเป็นวัดสำคัญตามคติมหาธาตุกลางเมืองและกำหนดให้เป็นที่ตั้งเสาสะดือเมืองของเวียงเชียงรายแห่งใหม่ สำหรับข่วงเมืองของเวียงเชียงรายนั้นไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้ง แต่คาดว่าน่าจะอยู่บริเวณกลางเวียง และไม่ปรากฏวัดที่มีชื่อว่า "หัวข่วง" อยู่ในเมืองแห่งนี้.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองเชียงแสน

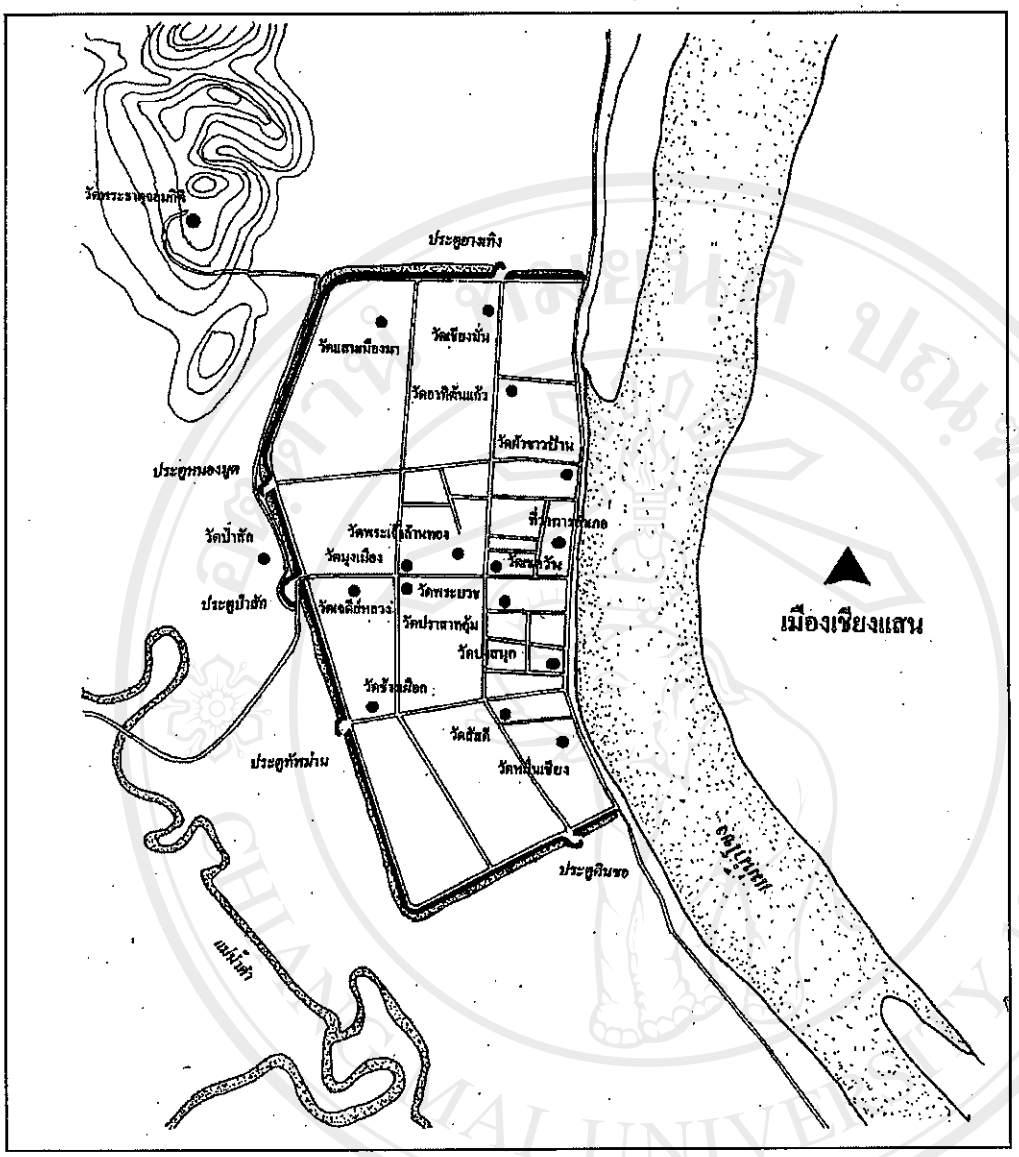
ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

ในบริเวณที่ราบลุ่มจังหวัดเชียงรายในสมัยโบราณนั้นมีร่องรอยของเมืองโบราณตั้งอยู่หลายแห่ง ในบรรดาชุมชนโบราณเหล่านั้นดูเหมือนว่าเมืองเชียงแสนจะเป็นเมืองสำคัญที่สุด ดังปรากฏเรื่องราวในทางประวัติศาสตร์และมรดกวัฒนธรรมที่มีอยู่เป็นอันมากในเมืองเชียงแสน ประวัติความเป็นมาของเมืองเชียงแสนปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานหลายฉบับ ซึ่งเรื่องราวส่วนใหญ่จะมีความคล้ายคลึงกัน โดยระยะเริ่มต้นเป็นเรื่องราวของพระเจ้าสิงหนวัติกุมารที่อพยพมาจากนครไทยเทศที่อยู่ในทางตอนเหนือขึ้นไป ได้ล่องลงมาตามลำแม่น้ำโขงและตั้งบ้านเมืองขึ้นชื่อว่า *นาคพันธุสิงหนวัตินคร* ในแผ่นดินของพระเจ้าสิงหนวัติกุมารนี้ได้มีการรวบรวมดินแดนให้เป็นปึกแผ่น ได้รวมเอาชาวมิลักขุและปราบปรามพวกกลอมหรือขอมให้อยู่ใต้อำนาจ หลังจากนั้นก็ได้มีกษัตริย์หลายพระองค์ครองเมืองโยนกนาคพันธุ์สืบมา จนกระทั่งถึงรัชกาลของพระเจ้ามหาชัยชนะ ก็เกิดเหตุอาเพศจนบ้านเมืองล่มกลายเป็นหนองน้ำ [22]

ภาพที่ ๔๒
ภาพถ่ายทางอากาศที่ตั้งเวียงเชียงแสน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนที่ ๑๘
ผังเมืองเชียงแสนในปัจจุบัน

เรื่องราวอีกช่วงหนึ่งปรากฏขึ้นโดยกล่าวถึงปู่เจ้าลาวจกหรือลวจังกราชได้ลงมาจากยอดดอยและได้สถาปนาเป็นปฐมกษัตริย์ในราชวงศ์ลวจังกราชขึ้นปกครองแว่นแคว้นไชยวรนครเชียงราวหรือแคว้นโยนก ต่อมาได้สร้างเมืองหิรัญนครเงินยางและมีการขยายชุมชนออกไปโดยรอบ ได้มีการสร้างเมืองเชียงรอย เมืองเชียงของ และขยายอาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวาง กษัตริย์ในราชวงศ์ลวจังกราชได้สืบราชสมบัติต่อกันมาหลายพระองค์ จนกระทั่งถึงรัชกาลของพญามังรายจึงทำการรวบรวมบ้านเมืองในแคว้นโยนกจนเป็นปึกแผ่น ทรงสร้างเมืองเชียงราย และเสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองเชียงราย ต่อมาทรงยกทัพไปตีเมืองหริภุญไชยและยึดแคว้นหริภุญไชยได้ สถาปนาอาณาจักรล้านนาและสร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้นในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙[23]

สำหรับเรื่องราวของเมืองเชียงแสนนั้นมีหลักฐานปรากฏอยู่ในเอกสารอย่างชัดเจนว่า พระเจ้าแสนภูพระราชนัดดาของพญามังรายทรงโปรดให้สร้างขึ้นในบริเวณที่ตั้งเมืองรอยเก่าริมฝั่งแม่น้ำโขงขึ้น เมื่อ พ.ศ ๑๘๗๑ ดังปรากฏข้อความในตำนานกล่าวว่า

> *"ปีเปิกสี ศักราช ๖๙๐ เดือน ๗ ออก ๒ ค่ำ วัน ๔ ไทยเปิกสี ยามแถรค่ำ ไว้สี คณาในราษีตล สร้างเมืองเชียงแสน ลวงแป้ (ด้านยาว) ๑,๕๐๐ วา ลวงขื่อ (ด้านกว้าง) ๗๐๐ วา ประตูยางเถื่อน ๑ ประตู ประตูหนองมุด ๑ ประตู ประตูเชียงแสน ๑ ประตูท่าม่าน ๑ ประตูดินขอ ๑ มี ๕ ประตู"* [24]

หลังจากที่พระเจ้าแสนภูได้ขึ้นครองราชย์ในเมืองเชียงใหม่แล้ว ต่อมาทรงย้ายมาประทับอยู่ที่เมืองเชียงแสนตลอดพระชนม์ชีพ และกษัตริย์ล้านนาองค์ต่อมาคือ พระเจ้าคำฟูก็ประทับอยู่ที่เมืองเชียงแสนด้วย เหตุที่พระเจ้าแสนภูสร้างและประทับอยู่ที่เมืองเชียงแสนนั้น คงเป็นเหตุผลด้านยุทธศาสตร์ในการป้องกันศึกที่มาจากด้านเหนือและควบคุมหัวเมืองต่างๆ ของล้านนาตอนบนไว้ให้อยู่ภายใต้พระราชอำนาจ ด้วยเหตุนี้ในสมัยล้านนาตอนต้นศูนย์กลางของพระราชอาณาจักรและพระพุทธศาสนาจึงอยู่ที่เมืองเชียงแสน จึงปรากฏมีโบราณสถานของล้านนายุคต้นในเมืองเชียงแสนและบริเวณใกล้เคียงค่อนข้างมากกว่าเมืองใดๆ อย่างไรก็ตามในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ในรัชสมัยของพระเจ้าผายู พระองค์ได้เสด็จกลับไปประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ แต่เมืองเชียงแสนก็ยังคงมีความสำคัญอยู่ในเขตล้านนาตอนเหนือตลอดมา

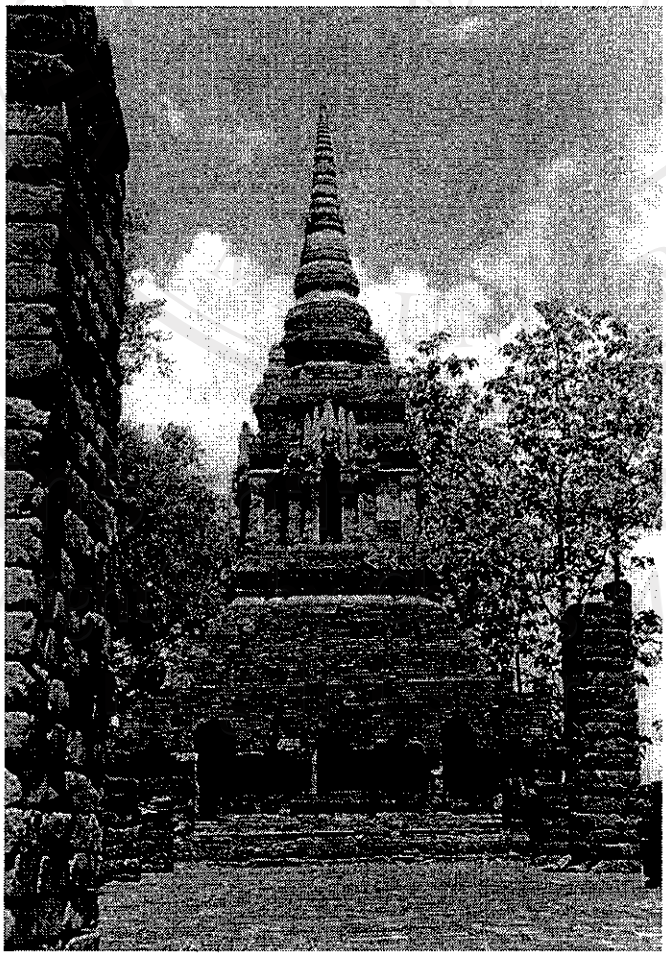
ในช่วงเวลาที่ล้านนาตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่านั้น ในพ.ศ ๒๒๔๔ พม่าได้มีนโยบายแบ่งแยกการปกครองล้านนาออกเป็นสองส่วน โดยส่วนแรกได้แยกเมืองเชียงแสนออกจากอำนาจของเมืองเชียงใหม่ ให้เมืองเชียงแสนขึ้นตรงต่อกรุงอังวะโดยถือเป็นประเทศราชมณฑลหนึ่ง ในระยะแรกได้รวมเอาเมืองกาย เมืองไร เมืองเลน เมืองแหลว เมืองพยาก เมืองเชียงราย และเมืองหลวงภูคา เข้าไว้ด้วยกันอยู่ภายใต้อำนาจของข้าราชการพม่าโดยตรง ต่อมาพม่าได้ให้เมืองต่างๆ ดังต่อไปนี้ คือ เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองนครลำปาง เมืองฝาง เมืองสาด เมืองเชียงของ และเมืองเทิง ขึ้นอยู่กับเมืองเชียงแสนอีกด้วย [25]

นับตั้งแต่พม่าได้แบ่งดินแดนล้านนาออกเป็นสองส่วนเพื่อป้องกันการกบฏ พม่าได้ให้เชียงแสนปกครองตนเองโดยการควบคุมของพม่า ดังนั้นจึงทำให้ฐานะของเมืองเชียงแสนมีความสำคัญขึ้น และเป็นฐานที่มั่นสำคัญของพม่าในการควบคุมบ้านเมืองต่างๆ ขณะเดียวกันเมืองเชียงแสนก็กลายเป็นสมรภูมิที่กองทัพไทย กองทัพล้านช้าง และเมืองต่างๆ ในล้านนายกทัพขึ้นมาตีเพื่อช่วงชิงอำนาจกันอยู่เสมอ พม่าควบคุมเมืองเชียงแสนไว้จนถึง พ.ศ ๒๓๔๗ พระยากาวิละเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่และกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ยกทัพเข้าตี

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองเชียงแสนสำเร็จ ได้เผาและทำลายเมืองเชียงแสนเพื่อมิให้เป็นที่มั่นของข้าศึกต่อไป[26] กับได้กวาดต้อนชาวเมืองเชียงแสนจำนวนประมาณ ๒๒,๐๐๐ ครอบครัว จัดแบ่งเป็นสองกลุ่ม กลุ่มแรกให้แยกย้ายไปตั้งถิ่นฐานที่เมืองต่างๆ ในล้านนา เช่น เชียงใหม่ นครลำปาง น่าน และเวียงจันทน์ อีกกลุ่มหนึ่งส่งลงไปยังกรุงเทพฯ ซึ่งได้โปรดเกล้าฯให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลเสาไห้ จังหวัดสระบุรี และที่ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี เป็นต้น

ตั้งแต่นั้นมาเมืองเชียงแสนได้กลายเป็นเมืองร้าง จนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯให้เจ้าอินทวิไชยบุตรเจ้าบุญมาเจ้าผู้ครองเมืองลำพูน นำราษฎรชาวเมืองลำพูนและราษฎรชาวเมืองเชียงใหม่ประมาณ ๑,๕๐๐ คน ขึ้นไปตั้งถิ่นฐานและฟื้นฟูเมืองเชียงแสน ได้พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เจ้าอินทวิไชยเป็นพระยาราชเดชดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงแสน เมืองเชียงแสนจึงได้รับฟื้นฟูนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ใน พ.ศ ๒๔๔๒ ได้มีการย้ายศูนย์การปกครองจากเชียงแสนไปอยู่ที่ตำบลกาสา ซึ่งปัจจุบันคืออำเภอแม่จัน ตั้งเป็นอำเภอขึ้นต่อจังหวัดเชียงราย ส่วนเมืองเชียงแสนยุบลงเป็นกิ่งอำเภอเชียงแสนหลวง และต่อมาได้เป็นอำเภอเชียงแสน ขึ้นตรงต่อจังหวัดเชียงรายมาจนทุกวันนี้

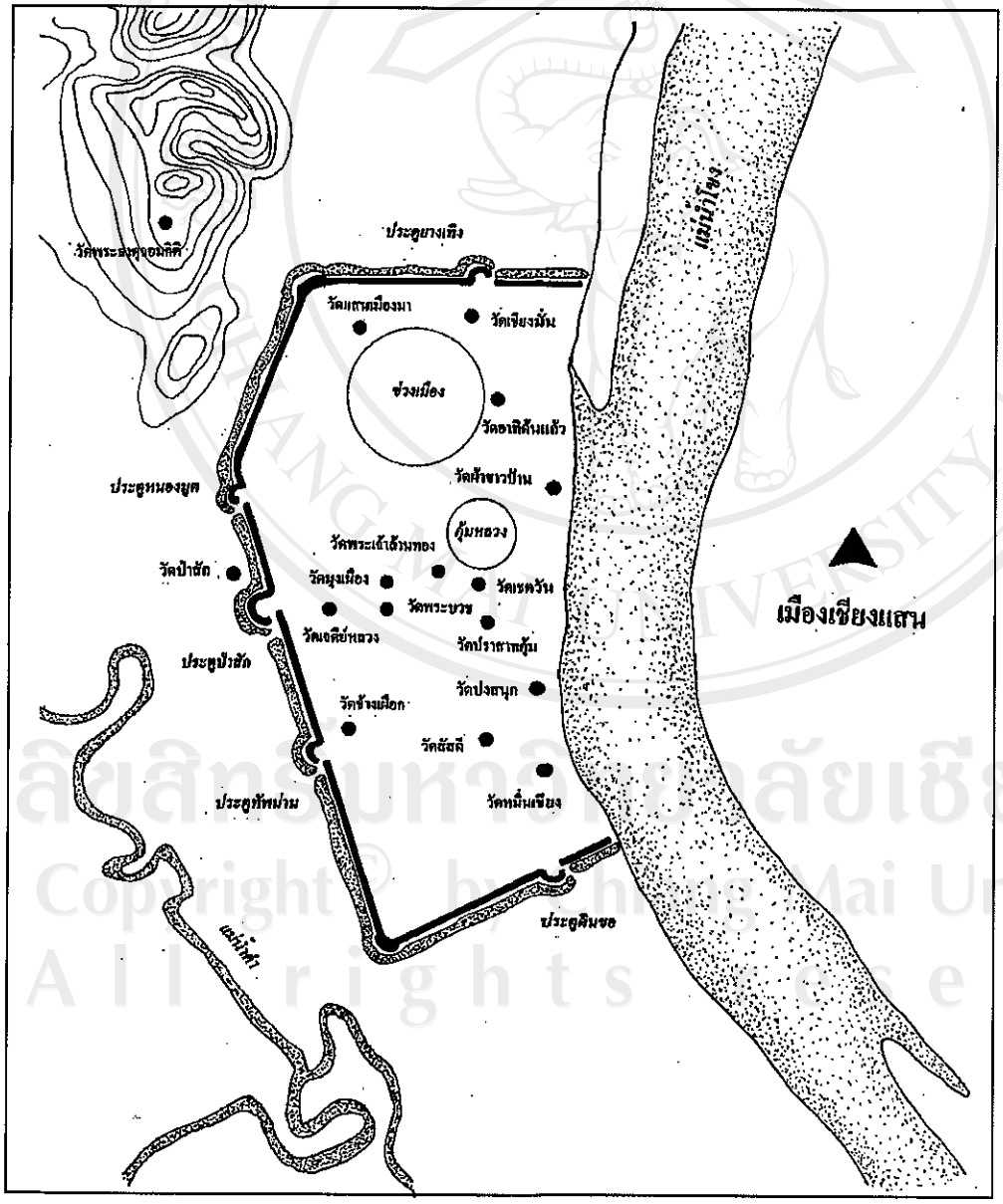
ภาพที่ ๔๓
วัดป่าสัก เมืองเชียงแสน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

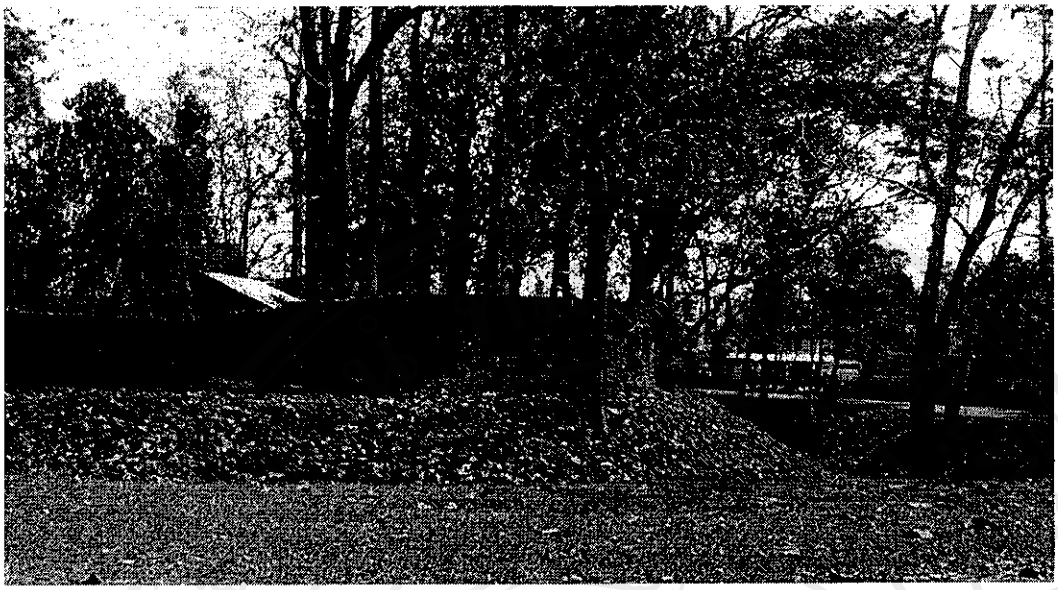
ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมืองเชียงแสน

เวียงเชียงแสน มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าไม่สม่ำเสมอ ตั้งอยู่บนที่ราบริมฝั่งแม่น้ำโขงด้านทิศตะวันตก ในแนวแกนทิศเหนือ – ใต้ มีแนวคูเมืองและกำแพงเมืองอย่างละหนึ่งชั้น ล้อมรอบอยู่สามด้าน คือ ด้านทิศเหนือ ทิศตะวันตก และทิศใต้ ส่วนทางด้านทิศตะวันออกติดกับแม่น้ำโขงไม่ปรากฏมีแนวกำแพง คาดว่าคงใช้แม่น้ำโขงเป็นปราการหรือไม่ก็อาจถูกกระแสน้ำพัดพังทลายไปหมดแล้ว กำแพงเมืองที่สร้างในสมัยพระเจ้าแสนภูคงเป็นเพียงแนวกำแพงดิน ส่วนกำแพงก่ออิฐนั้นพระเจ้าสามฝั่งแกนโปรดให้สร้างขึ้นใหม่พร้อมป้อมปราการใน พ.ศ ๑๙๕๔ เพื่อป้องกันกองทัพใหญ่ของพวกฮ่อที่มาตีเมืองเชียงแสนติดต่อกันเป็นเวลาหลาย

แผนที่ ๑๙
ผังเวียงเชียงแสนโบราณ

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๔๔
ป้อมและประตูเชียงแสนหรือประตูหนสัก เวียงเชียงแสน

สภาพของคูเมืองและกำแพงเมืองที่ปรากฏหลักฐานในปัจจุบันยังคงปรากฏกำแพงเมืองที่ยังมีสภาพสมบูรณ์อยู่ทั้งสามด้าน สูงประมาณ ๔ เมตร เป็นกำแพงก่ออิฐบนแนวคันดิน พบมีประตูเมืองและป้อมปากประตูอยู่ จำนวน ๕ แห่ง มีชื่อดังนี้

ประตูยางเทิง หรือ *ยางเกิ้ง* หรือ*นางเซิ้ง* อยู่ทางด้านทิศเหนือ
ประตูหนองมุด อยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
ประตูเชียงแสน หรือ *ประตูหนสัก* อยู่ทางด้านทิศตะวันตก
ประตูท่าม่าน หรือ *ท่าม้า* อยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้
ประตูดินขอ อยู่ทางด้านทิศใต้

ภาพที่ ๔๕
แนวกำแพงเมืองเวียงเชียงแสน

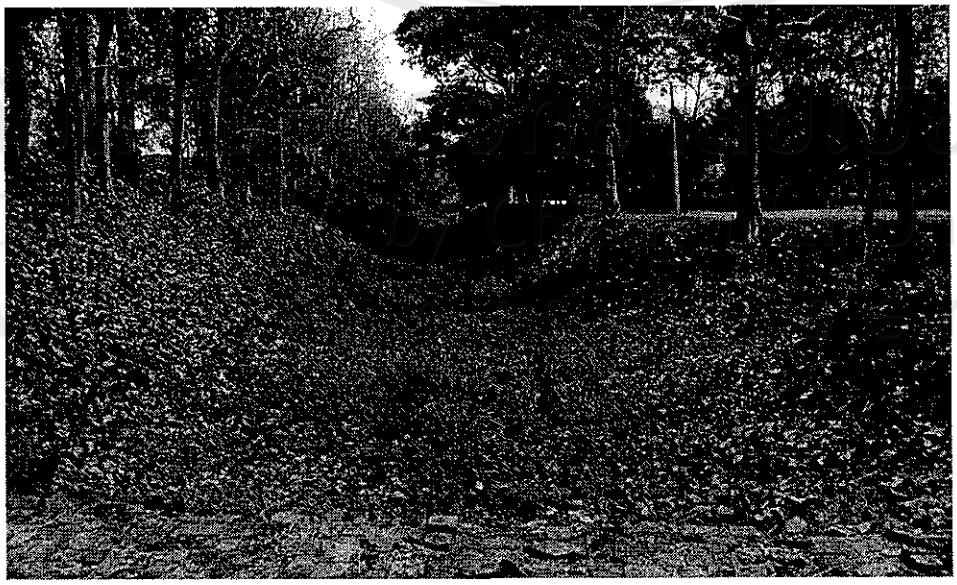

ภาพที่ ๔๖
กำแพงเมืองเวียงเชียงแสน ด้านในเมือง

นอกจากนี้ยังพบป้อมมุมกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนืออีก ๑ แห่ง

อย่างไรก็ดีในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑ ได้ระบุว่าเมืองเชียงแสนมี ๑๑ ประตู ดังข้อความว่า

"ประตูทั้งมวลมี ๑๑ ประตู คือพายหัวเวียงนั้นชื่อว่า ประตูยาง ๑ ถึงพายริมของ นั้นชื่อว่า ประตูรั้วปีก ๑ ประตูท่าอ้อย ๑ ประตูท่าสุกัม ๑ ประตูท่าหลวง ๑ ประตูท่าเสาดิน ๑ ประตูท่าคาว ๑ คือว่าที่ขึ้นเรือไปยั้งคาวอยู่นั้น ชื่อประตูท่าม้าพายหางเวียง ประตูดินขอหนตะวันตกเฉียงใต้ ๑ ประตูเชียงแสนด้านตะวันตก ๑ ประตูหนองมุดหนตะวันตกเฉียงเหนือเวียงแจ่งหัวริมนั้น ๑ ทั้งมวลเป็นประตู ๑๑ ประตูแล" [27]

ภาพที่ ๔๗
ดูเมืองเวียงเชียงแสน

เนื่องจากเมืองเชียงแสนร้างไปเป็นเวลานานจึงไม่ปรากฏร่องรอยของสะดือเมืองและหลักเมืองว่าอยู่ในตำแหน่งใด ส่วนที่ตั้งของพระราชวังหรือคุ้มหลวงนั้นน่าจะอยู่บริเวณกลางเวียง เพราะปรากฏหลักฐานในพงศาวดารภาคที่ ๖๑ กล่าวถึงการตั้งคุ้มน้อยหอโรงหรือโรงหลวงของพระเจ้าแสนภูว่าอยู่บริเวณกลางเวียง [29]

ส่วนข่วงเมืองของเมืองเชียงแสนนั้นไม่ปรากฏร่องรอยและหลักฐานทางเอกสารว่าอยู่ในบริเวณใด แต่เชื่อว่าแบบแผนของการมีข่วงเมืองหรือพื้นที่สำหรับประกอบกิจกรรมของเมืองนั้นน่าจะมีอยู่ในเมืองเชียงแสนเช่นกัน ซึ่งคาดว่าน่าจะอยู่แถบบริเวณกลางเวียงใกล้ๆ กับคุ้มหลวงหรือพระราชวัง เมื่อพิจารณาพื้นที่ภายในเวียงเชียงแสนแล้ว จะเห็นได้ว่าบริเวณกลางเวียงที่ค่อนไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ จะเป็นพื้นที่โล่งที่ไม่ปรากฏมีโบราณสถานใดๆ ตั้งอยู่ ลักษณะของพื้นที่ดังกล่าวมีตำแหน่งที่ตั้งของวัดซึ่งมีชื่อใกล้เคียงกับเมืองเชียงใหม่ กล่าวคือทางตอนเหนือของพื้นที่ดังกล่าวเป็นที่ตั้งวัดแสนเมืองมา และมีวัดเชียงมั่นตั้งอยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนทางตอนใต้ลงมาจรดกับวัดหลวงหรือวัดเจดีย์หลวง ดังนั้นพื้นที่บริเวณกลางเวียงส่วนนี้จึงน่าจะเป็นข่วงเมือง ซึ่งเป็นสนามกว้างสำหรับประกอบกิจกรรมของเมือง และส่วนหนึ่งจะเป็นที่ตั้งคุ้มหลวงหรือพระราชวังด้วย

เวียงเชียงแสนเป็นเมืองที่สร้างขึ้นใหม่ในบริเวณที่เป็นเมืองรอยเก่าในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าไม่สม่ำเสมอ คูเมืองและกำแพงเมืองมีอย่างละหนึ่งชั้น ล้อมรอบอยู่สามด้าน คือด้านทิศเหนือ ทิศตะวันตก และทิศใต้ ส่วนทางด้านทิศตะวันออกติดกับแม่น้ำโขงไม่ปรากฏมีแนวกำแพง คาดว่าคงใช้แม่น้ำโขงเป็นปราการหรือไม่ก็อาจถูกกระแสน้ำพัดพังทลายไปหมดแล้ว เนื่องจากเมืองเชียงแสนร้างไปเป็นเวลานานจึงไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนเกี่ยวกับที่ตั้งของสะดือเมืองหรือหลักเมือง ตลอดจนข่วงเมืองและพระราชวัง วัดสำคัญภายในเมืองที่น่าจะเป็นพระมหาธาตุสำคัญของเมืองน่าจะได้แก่ วัดหลวงหรือวัดเจดีย์หลวง ส่วนวัดที่มีชื่อว่า "หัวข่วง" นั้นไม่ปรากฏร่องรอยของโบราณสถานและเรื่องราวในทางเอกสารใดๆ ว่าเคยมีอยู่ในเมืองเชียงแสน.

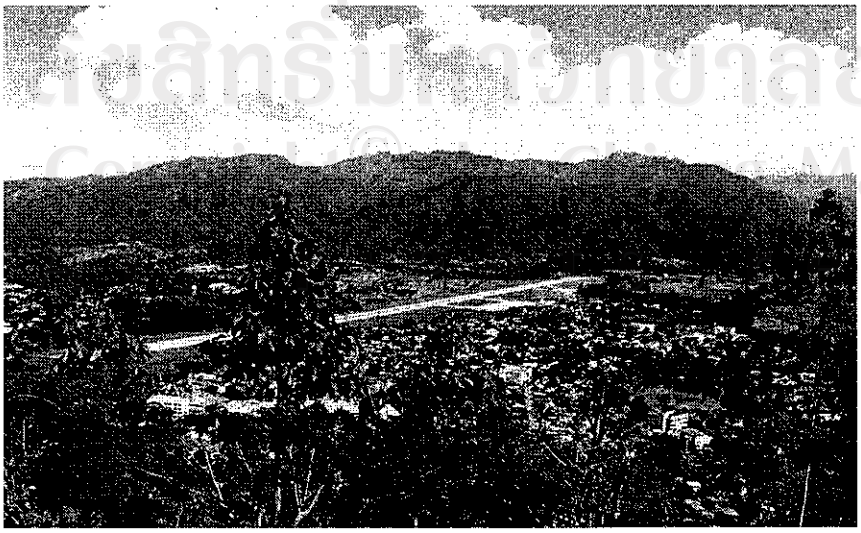
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองแม่ฮ่องสอน

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

เมืองแม่ฮ่องสอนมิได้เป็นชุมชนเก่าแก่ที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณเหมือนเช่นเมืองต่างๆ ในล้านนา แต่เป็นบ้านเมืองแห่งใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ มานี้เอง มีประวัติความเป็นมากล่าวว่า เดิมทีเป็นเพียงชุมชนเล็กๆ ที่อยู่ในแอ่งหุบเขาในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำสาละวิน โดยตั้งอยู่บนที่ราบเชิงเขาอันเป็นที่อยู่ของกลุ่มชนเผ่าต่างๆ ได้แก่ เงี้ยวหรือไตใหญ่ ลัวะ ยางหรือกะเหรี่ยง เป็นต้น ต่อมาชุมชนดังกล่าวนี้ได้ขยายตัวใหญ่โตขึ้นจนเป็นเมืองๆ หนึ่งของล้านนายุคหลังหรือยุคฟื้นฟู และเป็นเมืองที่ขึ้นตรงต่อเมืองเชียงใหม่ ดังนั้นสภาพทางสังคมและวัฒนธรรม ตลอดจนมรดกวัฒนธรรมประเพณีที่ปรากฏมีอยู่ในเมืองแม่ฮ่องสอนจึงเป็นวัฒนธรรมของไตใหญ่หรือเงี้ยว ซึ่งจะมีความแตกต่างไปจากเมืองต่างๆ ในล้านนาโดยทั่วไป

ประวัติความเป็นมาของเมืองแม่ฮ่องสอนมีบันทึกเรื่องราวค่อนข้างชัดเจนกล่าวว่า เมื่อ พ.ศ ๒๓๗๔ พระเจ้ามโหตรประเทศฯ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ต้องการทราบความเป็นไปตามชายแดนฝ่ายตะวันตกของเมืองเชียงใหม่ และต้องการช้างป่าไว้ใช้งาน จึงมอบให้เจ้าแก้วเมืองมา ซึ่งเป็นพระญาติพร้อมด้วยกำลังช้างต่อ หมอควาญ ออกเดินทางไปตรวจและไล่จับช้างป่า เจ้าแก้วเมืองมาได้ยกกระบวนเดินทางรอนแรมผ่านเมืองปายไปทางทิศใต้ถึงสถานที่แห่งหนึ่งที่อยู่ริมแม่น้ำปาย เป็นที่ราบป่าพงว่างเปล่าอุดมสมบูรณ์ มีทำเลที่ดี มีหมูป่าลงมากินดินโป่งชุกชุม สมควรจะตั้งหมู่บ้านได้ จึงให้เรียกผู้คนที่อยู่ในบริเวณแถบนั้นซึ่งเป็นชาวเงี้ยวและยางมาประชุมชี้แจง เพื่อให้บุกเบิกไร่นาที่ทำกิน แล้วตั้งชาวเงี้ยวผู้หนึ่งชื่อ พะกาหม่อง ให้เป็น ก๊าง หรือผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งต่อมาพะกาหม่องก็ได้ชักชวนกลุ่มชนในแถบพื้นที่ใกล้เคียงแถบนั้นให้มาอยู่รวมกัน แล้วให้ชื่อหมู่บ้านว่า บ้านโป่งหมู ซึ่งก็คือ บ้านปางหมูในทุกวันนี้

ภาพที่ ๔๕
ภาพเมืองแม่ฮ่องสอน จากดอยกองมู

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

จากนั้นเจ้าแก้วเมืองมาได้เดินทางเคลื่อนย้ายไล่คล้องช้างต่อไปจนถึงห้วยแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นพื้นที่ราบกว้างขวางมีทำเลดีกว่าบ้านโป่งหมู และมีชาวเงี้ยวตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นอันมาก จึงได้ตั้งคอกสำหรับฝึกสอนช้างในบริเวณที่แห่งนั้น แต่งตั้งชาวเงี้ยวชื่อ แสนโกม ซึ่งเป็นบุตรเขยของพะกาหม่องให้เป็น ก๊าง หรือผู้ใหญ่บ้าน ให้เกลี้ยกล่อมผู้คนให้มารวมกันจนเป็นหมู่บ้าน จึงให้ชื่อหมู่บ้านแห่งนั้นว่า *แม่ฮ่องสอน* ตามชื่อห้วยอันเป็นที่ตั้งคอกฝึกสอนช้างนั้น

ต่อมาชุมชนทั้งบ้านโป่งหมูและบ้านแม่ฮ่องสอนได้มีผู้คนมาอาศัยใหญ่โตมากขึ้นและมีความเจริญขึ้นตามลำดับ ทั้งนี้เนื่องจากพะกาหม่องและแสนโกมได้คิดอ่านร่วมกันตัดฟันป่าไม้ขอนสักลงลำห้วย แล้วล่องออกแม่น้ำสาละวินไปขายในประเทศพม่า ได้เงินทองมาบำรุงหมู่บ้านจนเกิดความเจริญเป็นอันมาก ได้ส่งเงินค่าตอหรือภาษีไม้ขอนสักถวายแก่เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ทุกปี รวมทั้งชาวบ้านก็ได้ติดต่อค้าขายกับพม่าอีกด้วย

เมื่อพระเจ้ามโหตรประเทศถึงแก่พิราลัย และพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ได้ขึ้นเป็นเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ครั้งนั้นหัวเมืองเงี้ยวด้านตะวันตกของแม่น้ำสาละวินเกิดจลาจล จึงมีผู้คนอพยพมาอาศัยอยู่ที่บ้านโป่งหมูและบ้านแม่ฮ่องสอนมากขึ้น ในครั้งนั้นได้มีชาวเงี้ยวชื่อ ชานกะเล ได้อพยพเข้ามาขออาศัยอยู่กับพะกาหม่อง ชานกะเลเป็นคนซื่อสัตย์ ขยันขันแข็ง และมีสติปัญญารอบรู้ดี พะกาหม่องจึงรักใคร่ยกนางใส ธิดาคนรองให้เป็นภรรยา

ต่อมาใน พ.ศ ๒๔๐๕ เจ้าฟ้าเมืองนาย ยกทัพมาตีเมืองหมอกใหม่ เจ้าฟ้าโกหล่าน เมืองหมอกใหม่จึงอพยพหลบหนีเข้ามาอยู่ในเขตบ้านโป่งหมูและบ้านแม่ฮ่องสอน อาศัยอยู่กับแสนโกม บุตรเขยของพะกาหม่อง ต่อมานางใส ภรรยาของชานกะเลถึงแก่กรรม เจ้าฟ้าโกหล่านจึงยกหลานสาวชื่อเจ้านางเมี๊ยะให้เป็นภรรยาของชานกะเล แล้วย้ายบ้านเรือนไปตั้งอยู่ทางตอนใต้ของบ้านแม่ฮ่องสอน เรียกชื่อหมู่บ้านว่า ขุนยวม ซึ่งก็คือบริเวณอำเภอขุนยวมในทุกวันนี้

ชานกะเลนั้นเคยถูกพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ เรียกตัวไปอยู่รับใช้ที่นครเชียงใหม่เป็นเวลาถึงสองปีเศษ จนมีความรอบรู้และเข้าใจในหน้าที่ราชการเป็นอย่างดี ต่อมาใน พ.ศ ๒๔๑๗ ครั้งสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ฯเป็นเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ได้พิจารณาเห็นว่าท้องที่แม่ฮ่องสอนเป็นแดนประชิดติดต่อกับเขตแดนพม่า และมีบ้านเรือนราษฎรเจริญมากขึ้น สมควรจะยกฐานะขึ้นเป็น *"เมือง"* ให้มีเจ้าเมืองเป็นกรมการดูแลรักษาระวังด่าน ดังนั้นพระเจ้าอินทวิชยานนท์จึงให้เรียกตัวชานกะเลไปเชียงใหม่ และแต่งตั้งให้เป็น *"พญาสิงหนาทราชา"* เป็นเจ้าเมืองแม่ฮ่องสอนคนแรก[30]

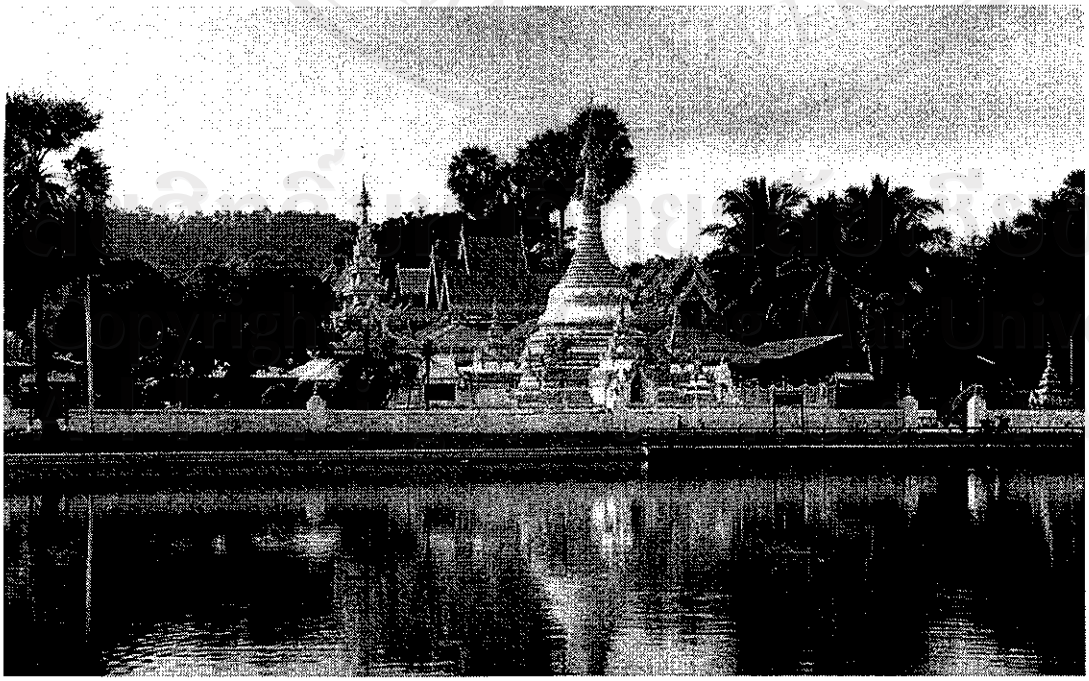
เมื่อล้านนาได้ถูกผนวกรวมเข้ากับสยามประเทศแล้ว ใน พ.ศ ๒๔๔๔ ได้จัดการปกครองให้เมืองแม่ฮ่องสอนขึ้นอยู่กับเมืองเชียงใหม่ มีอาณาเขตคือ เมืองปาย เมืองแม่ฮ่องสอน เมืองยวม(แม่สะเรียง) ขุนยวม รวมเรียกว่า บริเวณเชียงใหม่ตะวันตก ตั้งที่ว่าการอยู่ที่เมืองยวม(แม่สะเรียง)

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

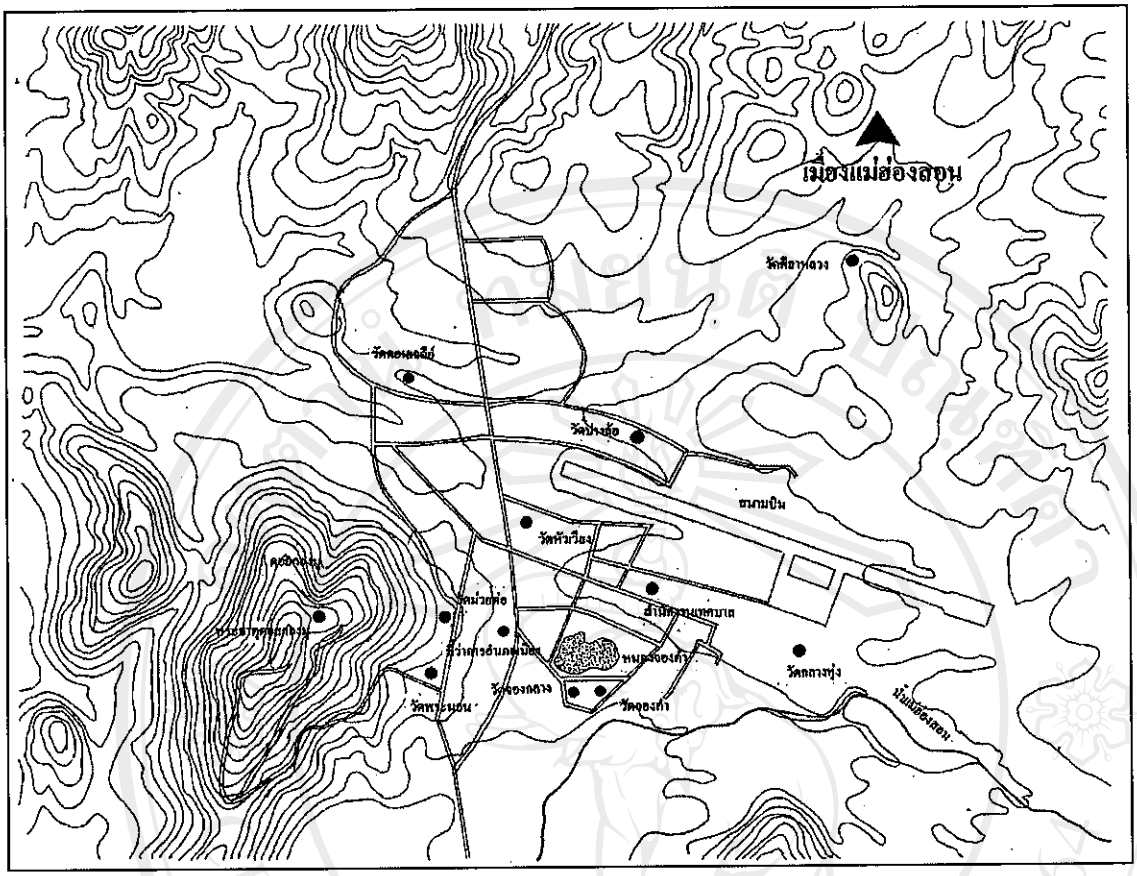

ต่อมา พ.ศ ๒๔๔๗ ได้ย้ายที่ว่าการไปตั้งอยู่เมืองแม่ฮ่องสอน และใน พ.ศ ๒๔๕๓ ได้ยกเมืองแม่ฮ่องสอนขึ้นเป็นเมืองจัตวา รวมอยู่ในมณฑลพายัพ และจัดแบ่งการปกครองออกเป็น ๔ อำเภอ คือ อำเภอเมืองแม่ฮ่องสอน อำเภอแม่สะเรียง (เมืองยวม) อำเภอขุนยวม และอำเภอปาย จนในที่สุดเมื่อหน่วยการปกครองเปลี่ยนมาเป็นจังหวัด ชื่อของเมืองแห่งนี้จึงกลายเป็น *"จังหวัดแม่ฮ่องสอน"* มาจนทุกวันนี้

ภาพที่ ๕๐ และ ๕๑ *หนองจองคำและวัดจองกลาง กลางเมืองแม่ฮ่องสอน*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

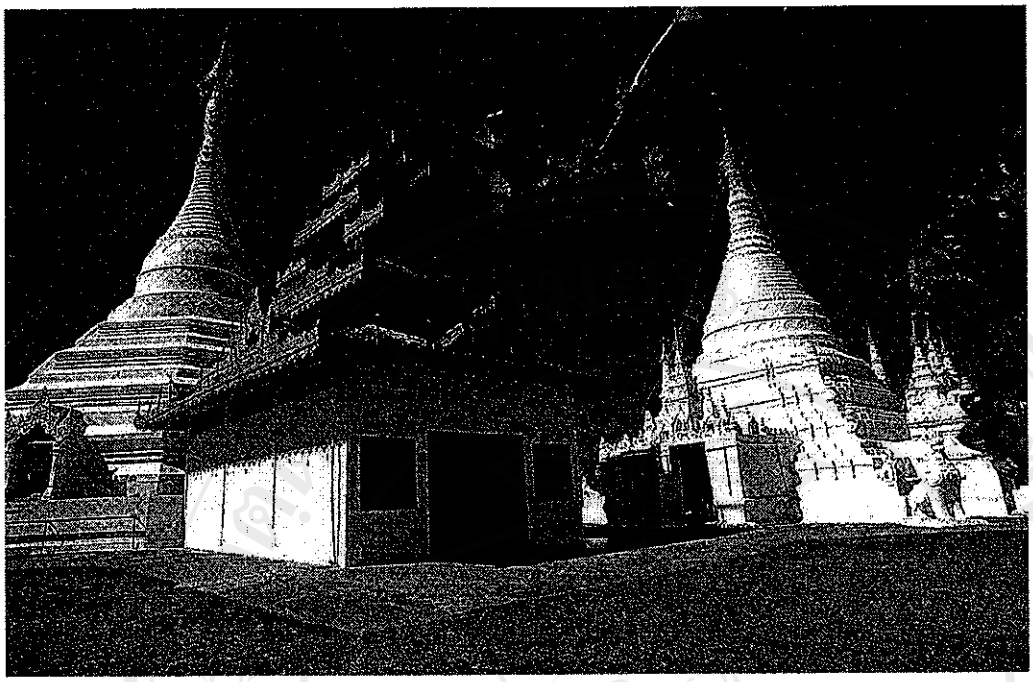
แผนที่ ๒๐
ผังเมืองแม่ฮ่องสอน ในปัจจุบัน

ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเมืองแม่ฮ่องสอน

เมืองแม่ฮ่องสอนเป็นเมืองที่ไม่มีแบบแผนทางกายภาพที่ประกอบไปด้วยคูน้ำและกำแพงเมืองเหมือนเช่นเมืองโบราณโดยทั่วไป ทั้งนี้คงเนื่องจากเป็นชุมชนระดับหมู่บ้านที่ได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นเมืองเล็กๆ ในระยะหลัง แต่กระนั้นองค์ประกอบต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในเมืองแม่ฮ่องสอนก็อาจสะท้อนให้เห็นถึงแบบแผนของเมืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ได้

เมืองแม่ฮ่องสอนไม่ปรากฏมีสะดือเมืองหรือเสาหลักเมือง แต่จะมีวัดสำคัญที่ตั้งอยู่บริเวณกลางเมือง คือวัดจองกลาง ซึ่งตั้งอยู่ริมหนองจองคำกลางเมืองแม่ฮ่องสอน และมีประวัติความเป็นมากล่าวว่า สร้างขึ้นมาพร้อมๆ กับการสร้างเมืองแม่ฮ่องสอน พื้นที่ตั้งของวัดจองกลางและหนองจองคำจะเป็นศูนย์กลางของเมืองที่ใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมและกิจกรรมของชาวเมือง ทางตอนเหนือของเมืองแม่ฮ่องสอนมีวัดสำคัญตั้งอยู่มีชื่อว่า *วัดหัวเวียง* คติการสร้างวัดหรือเรียกชื่อวัดที่อยู่ในบริเวณตอนเหนือของเมืองว่า *วัดหัวเวียง* นั้นจะเป็นที่นิยมอยู่ในหลายๆ เมืองในล้านนา เช่นที่ เมืองเชียงของ เมืองนครลำปาง เมืองน่าน ฯลฯ เป็นต้น

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

นอกจากนี้ยังปรากฏมีพระธาตุดอยกองมู ซึ่งเป็นพระธาตุเจดีย์ที่ตั้งอยู่บนยอดเขาทางด้านทิศตะวันตกของเมืองแม่ฮ่องสอน ซึ่งสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ ๒๔๐๓ คงเป็นคติการสร้างพระธาตุเจดีย์บนภูเขาที่คล้ายคลึงกับพระธาตุดอยสุเทพของเมืองเชียงใหม่ สำหรับวัดที่มีชื่อว่าหัวข่วงนั้นไม่ปรากฏมีอยู่ในเมืองแม่ฮ่องสอน

ภาพที่ ๕๒
พระธาตุดอยกองมู
เมืองแม่ฮ่องสอน

ภาพที่ ๕๓
วัดหัวเวียง
เมืองแม่ฮ่องสอน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองแม่ฮ่องสอนเป็นเมืองใหม่ที่มีพัฒนาการเกิดขึ้นจากชุมชนหมู่บ้านในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ มานี้เอง เมืองแม่ฮ่องสอนไม่มีลักษณะทางกายภาพเหมือนเช่นเมืองโบราณต่างๆ ในล้านนา แต่องค์ประกอบของตำแหน่งต่างๆ ภายในชุมชนอาจสะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดและคติการตั้งสถานที่สำคัญตามแบบแผนของเมืองในล้านนาได้อยู่บ้าง อาทิ การตั้งวัดสำคัญขึ้นกลางเมือง การสร้างพระธาตุเจดีย์สำคัญของเมืองบนภูเขา และประเพณีการสร้างหรือเรียกชื่อวัดไปตามตำแหน่งของเมือง เช่นวัดที่ตั้งอยู่ทางตอนเหนือของเมืองมักจะมีชื่อว่า วัดหัวเวียง เป็นต้น ซึ่งแสดงถึงแนวคิดในการแบ่งพื้นที่บริเวณเวียงหรือเมืองเป็นส่วนๆ เสมือนร่างกายมนุษย์เช่นเดียวกับเมืองอื่นๆ ในล้านนา ส่วนวัดที่มีชื่อว่า "หัวข่วง" นั้นไม่ปรากฏมีอยู่ในเมืองแม่ฮ่องสอน.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เชิงอรรถบทที่ ๓

1 มานิต วัลลิโภดม, **ตำนานสิงหนวติกุมารฉบับสอบค้น,** คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๖). *"แต่ในตำนานสิงหนวัติกุมาร ระบุว่า พ.ศ ๑๗๑๑"*.

2 พระยาประชากิจกรจักร, **พงศาวดารโยนก,** (พระนคร : ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๐๔), หน้า ๒๕๔.

3 สำนักนายกรัฐมนตรี, **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๔), หน้า ๒๖.

4 สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), **เมืองพะเยา,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๒๗), หน้า๑๒๕.

5 **เรื่องเดียวกัน** , หน้า ๗๖ - ๗๕.

6 สรัสวดี อ๋องสกุล, **ประวัติศาสตร์ล้านนา,** พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จักด (มหาชน), ๒๕๓๕), หน้า ๔๘.

7 วราวุฒิ ศรีโสภาค, "การศึกษาร่องรอยชุมชนเมืองพะเยาสมัยโบราณริมกว๊านพะเยา", **วารสารเมืองโบราณ,** ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๒ เมษายน – มิถุนายน ๒๕๓๕, หน้า ๔๐ - ๔๗.

8 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** หน้า ๓๕.

9 เป็นที่ดินราชพัสดุ เดิมเคยเป็นที่ตั้งพลับพลาที่ประทับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่ครั้งที่เสด็จพระราชดำเนินมาที่เมืองพะเยาใน พ.ศ ๒๔๖๕ หลังจากนั้นได้เป็นหอประชุมและสโมสรข้าราชการ ต่อมาทางราชการได้รื้อถอนอาคารต่างๆออกหมดเพื่อใช้เป็นสถานที่จัดงานมหรสพและกิจกรรมต่างๆของจังหวัดพะเยา.

10 ผศ. อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, **ประวัติศาสตร์กับการปกครองท้องถิ่น : แนวคิดเกี่ยวกับการสร้างเมืองเชียงใหม่,** เอกสารชุดปฏิรูปการปกครองท้องถิ่น ลำดับที่ ๕ โครงการศึกษาการปกครองท้องถิ่น คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, ๒๕๓๕, หน้า ๑๔.

11 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** หน้า ๑๐.

12 กรมศิลปากร, "พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน", **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๑,** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรีเจ้าราชบุตร (วงศ์ตวัน ณ เชียงใหม่) (นครหลวง : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๑๖), หน้า ๘๗.

13 **ในพงศาวดารโยนก** พระยาประชากิจกรจักรได้เสนอความเห็นตามเรื่องราวที่ปรากฏในตำนานสิงหนวติกุมาร.

14 **พงศาวดารโยนก** , หน้า ๔๔๗ - ๔๔๘.

15 **พงศาวดารโยนก,** หน้า ๕๒๖.

16 ปริญญา กายสิทธิ์, "เมืองเชียงราย", **งานสมโภชเสาสะดือเมืองและกำแพงเมืองเมืองเชียงราย ,** จังหวัดเชียงรายจัดพิมพ์ พ.ศ ๒๕๓๑, หน้า ๗.

17 **ตำนานเมืองเชียงรายฉบับใบลาน,** วัดศรีบุญเรือง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย.

18 ฮันส์ เพนธ์, "กำแพงเมืองและเสาสะดือเมืองเชียงราย", **งานสมโภชเสาสะดือเมืองและกำแพงเมืองเมืองเชียงราย,** จังหวัดเชียงรายจัดพิมพ์ พ.ศ ๒๕๓๑, หน้า ๓๘.

19 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** หน้า ๑๐.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

20 หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่นจังหวัดเชียงราย, **วัดสำคัญของเมืองเชียงราย,** ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงราย สถาบันราชภัฏเชียงราย (เชียงใหม่ : บริษัทโชตนาพริ้นท์ จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๑๔.

21 ธนาคารไทยพาณิชย์, **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ เล่ม ๑๓**, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย, ๒๕๔๒), หน้า ๖๖๙๖.บุว่า สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ ๑๘๓๐.

25 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** หน้า ๘๔.

26 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่** , หน้า ๑๑๒ - ๑๑๓.

27 **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑,** หน้า ๑๔๒.

28 **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑** , หน้า ๑๘๕ - ๑๘๘.

29 **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑,** หน้า ๑๔๒.

30 สุรพล ดำริห์กุล, **ล้านนา : สิ่งแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรม ,** (กรุงเทพฯ : รุ่งอรุณพับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๒) , หน้า ๗๖ -๗๙.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

บทที่ ๔
พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ และแบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนา

จากการศึกษาในรายละเอียดของเมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนา จำนวน ๙ เมือง ได้แก่ เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองนครลำปาง เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน เมืองพะเยา เมืองแพร่ เมืองน่าน และเมืองแม่ฮ่องสอน ดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ผ่านมา ทำให้ได้ทราบว่าแบบแผนของเมืองในเขตภาคเหนือตอนบนนั้นมีลักษณะทางกายภาพ การใช้พื้นที่ และองค์ประกอบของตำแหน่งสำคัญๆ ภายในเมือง ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับประเพณีและความเชื่อของท้องถิ่น ซึ่งอาจจำแนกในรายละเอียดในแต่ละเรื่องให้เห็นถึงแบบแผนของเมืองและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ได้ดังนี้

กำเนิดและพัฒนาการของเมือง

เมืองในเขตภาคเหนือตอนบนที่ได้ทำการศึกษาดังที่กล่าวมาแล้วมีระยะเวลาของการสร้างเมืองที่แตกต่างกัน ซึ่งอาจจำแนกไปตามช่วงเวลาของการก่อสร้างได้ ๓ ระยะ คือ

ระยะแรก เป็นกลุ่มเมืองในช่วงเริ่มแรกที่ปรากฏขึ้นในเขตภาคเหนือตอนบน ที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ เป็นต้นมา ซึ่งอยู่ในสมัยหริภุญไชย เมืองที่ปรากฏขึ้นในช่วงเวลานี้จะได้แก่เมืองหลักสำคัญๆ ๒ แห่ง คือ เมืองหริภุญไชย เมืองเขลางค์นคร ตลอดจนเมืองบริวารอื่นๆ ซึ่งในที่นี้จะไม่กล่าวถึง รวมทั้งเชื่อว่าเมืองแพร่น่าจะเป็นเมืองรุ่นเก่าที่อยู่ในกลุ่มนี้ แต่ระยะเวลาของการสร้างเมืองน่าจะอยู่ในช่วงหลังๆ ลงมา

ระยะที่สอง เป็นกลุ่มเมืองในสมัยล้านนา ที่มีอายุการก่อสร้างอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๒๐ ได้แก่ เมืองพะเยา เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน เมืองเชียงใหม่ เมืองน่าน รวมทั้งเมืองนคร(ลำปาง)ที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยล้านนา เป็นต้น

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ระยะที่สาม เป็นกลุ่มเมืองสมัยล้านนายุคฟื้นฟู ที่ได้รับการก่อสร้างขึ้นใหม่ในมีอายุช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ลงมาแล้ว ได้แก่ เมืองนครลำปาง (เมืองใหม่ฝั่งตะวันออก) เมืองแม่ฮ่องสอน รวมทั้งเมืองเชียงราย ที่ได้รับการฟื้นฟูและสร้างขึ้นใหม่ในระยะนี้ด้วย

พัฒนาการของเมืองที่เกิดขึ้นในเขตภาคเหนือตอนบนนั้นพบว่าเริ่มต้นเกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ ในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำสำคัญสองสาย ซึ่งก็คือกลุ่มเมืองในแคว้นหริภุญไชย ที่มีเมืองหริภุญไชยเป็นศูนย์กลางของแคว้นอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง และเมืองเขลางค์นครเป็นเมืองสำคัญในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำวัง ลักษณะกายภาพของเมืองในระยะเริ่มแรกนี้มีคูน้ำคันดินล้อมรอบเป็นรูปวงรีหรือสี่เหลี่ยมมุมมน นิยมตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ เพื่อใช้น้ำจากแม่น้ำเป็นประโยชน์ในการบริโภคและอุปโภค รวมทั้งเป็นเส้นทางการติดต่อคมนาคมแบบแผนดังกล่าวมีความคล้ายคลึงกับเมืองสมัยทวารวดีในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาหลายเมือง เช่น เมืองอู่ทอง เมืองคูบัว เมืองนครชัยศรี และเมืองละโว้เป็นต้น

การเกิดขึ้นของเมืองในเขตภาคเหนือตอนบนในระยะเริ่มแรกคงเป็นผลมาจากความต้องการขยายเครือข่ายทางการค้าของรัฐที่อยู่ในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในขณะนั้น โดยการผลักดันและสนับสนุนจากรัฐที่เป็นศูนย์กลางโดยตรงมากกว่าที่จะเป็นชุมชนที่มีพัฒนาการเกิดขึ้นเองจากผลกระทบของการค้าขาย ซึ่งดูเหมือนว่าเรื่องราวของการสร้างเมืองและแคว้นหริภุญไชยที่ปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานในท้องถิ่นที่กล่าวว่า วาสุเทพฤาษีได้สร้างเมืองหริภุญไชยขึ้นเมื่อ พ.ศ ๑๒๐๔ [2] ครั้นสร้างเสร็จแล้วจึงได้ไปอัญเชิญพระนางจามเทวีจากเมืองละโว้หรือลพบุรีมาเป็นกษัตริย์ปกครอง การเสด็จมาของพระนางจามเทวีในคราวนั้นได้ทรงนำเอาข้าราชบริพารที่มีความรู้ทางศิลปวิทยาการด้านต่างๆ จากเมืองละโว้มาสู่เมืองหริภุญไชยด้วย [3] และต่อมาได้สร้างเมืองเขลางค์นครขึ้นใน พ.ศ ๑๒๒๓ [4]

อย่างไรก็ดีเมื่อไม่นานมานี้ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีในเขตเมืองหริภุญไชยจำนวน ๒ ครั้ง ซึ่งครั้งแรกเป็นการขุดค้นทางโบราณคดีโดยโครงการโบราณคดีประเทศไทย(ภาคเหนือ)ใน พ.ศ ๒๕๒๘ ได้พบหลักฐานโบราณวัตถุบางอย่างมีความคล้ายคลึงกับศิลปกรรมแบบทวารวดีแถบภาคกลาง ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๗ [5]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

และต่อมาเป็นงานวิจัยของคณะอาจารย์มหาวิทยาลัยศิลปากร เพื่อศึกษาวิจัยร่องรอยการอยู่อาศัยของชุมชนในสมัยโบราณของเมืองหริภุญไชย ผลของการศึกษาวัตถุหลักฐานที่ได้จากหลุมขุดค้นทางโบราณคดีด้วยการกำหนดอายุถ่านที่ได้จากหลุมขุดค้นโดยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ที่เรียกว่าคาร์บอน ๑๔ ร่วมกับการศึกษาเปรียบเทียบทางศิลปกรรมและโบราณวัตถุอื่นๆ ได้ข้อสรุปอย่างน่าสนใจว่า เมืองหริภุญไชยนั้นมีอายุเก่าแก่ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ ซึ่งหลักฐานทางโบราณคดีดังกล่าวจะสอดคล้องกับเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานต่างๆ รวมทั้งสามารถยืนยันถึงความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างเมืองหริภุญไชยกับชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้อย่างชัดเจน [6] จึงเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ากลุ่มเมืองของแคว้นหริภุญไชยซึ่งประกอบด้วยเมืองหลักสองแห่งคือ เมืองหริภุญไชยและเขลางค์นครนั้น เป็นกลุ่มเมืองในระยะเริ่มแรกที่มีพัฒนาการเกิดขึ้นในภาคเหนือตอนบน

สำหรับพื้นที่ราบอันกว้างใหญ่ของจังหวัดเชียงรายที่มีแม่น้ำหลายสายไหลผ่าน อันได้แก่ แม่กก แม่ลาว แม่จัน แม่คำ และแม่สาย มีเมืองขนาดใหญ่ตั้งอยู่ ๓ แห่ง คือ เมืองเชียงรายอยู่ริมฝั่งแม่น้ำกก เวียงพางคำหรือเวียงคำอยู่ริมฝั่งแม่น้ำสาย และเมืองเชียงแสนอยู่ริมฝั่งเมืองแม่น้ำโขง นอกจากนี้ยังมีเมืองบริวารกระจัดกระจายอยู่ในพื้นที่อีกจำนวนหนึ่ง รวมทั้งบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำอิงอันเป็นที่ตั้งกลุ่มเมืองพะเยาหลายเมือง ที่ปรากฏเรื่องราวอยู่ในเอกสารตำนานแสดงถึงความเคลื่อนไหวของชนกลุ่มต่างๆ ว่าได้สร้างบ้านแปงเมืองอยู่ในเขตพื้นที่ดังกล่าวนี้มาเป็นเวลาอันยาวนาน แต่จากการศึกษาในช่วงเวลาที่ผ่านมาไม่พบหลักฐานทางวัตถุใดๆ ที่จะยืนยันให้เห็นชัดเจนได้

อย่างไรก็ตามพัฒนาการของเมืองที่เกิดขึ้นในเขตที่ราบลุ่มจังหวัดเชียงรายและพะเยานั้น น่าจะมีความชัดเจนขึ้นนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ เป็นต้นมา ดังมีนักวิชาการเสนอความเห็นไว้ว่า การเกิดขึ้นของบ้านเมืองในเขตที่ราบเชียงรายและพะเยา ควรเป็นพัฒนาการที่สืบเนื่องมาจากการเกิดขึ้นของรัฐและเมืองหริภุญไชย ทั้งนี้เพราะการเคลื่อนย้ายของคนทางลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือ ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของมณฑลยูนนาน เข้ามาสร้างบ้านแปงเมืองและเข้ามาสังสรรค์กับคนพื้นเมือง ซึ่งแต่เดิมมีรกรากอยู่บนที่สูง บนไหล่เขาและเชิงดอยนั้น เป็นสิ่งที่ยังไม่ให้คำตอบที่น่าพอใจนัก เพราะประชาชนในสมัยโบราณนั้นมีจำนวนน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับบริเวณที่ราบลุ่มในการเพาะปลูกที่มีมากมาย ดูไม่จำเป็นที่จะต้องโยกย้ายจากถิ่นเดิมมาไกลถึงเพียงนี้ เพราะฉนั้นการเกิดขึ้นของบ้านเมืองในพื้นที่แถบนี้จะต้องมีเหตุอื่นที่ผลักดัน ซึ่งก็คือการขยายเส้นทางค้าขายของบรรดารัฐใหญ่ๆ ที่ควบคุมทางออกทะเลเข้าไปในดินแดนที่ห่างไกล ทำให้ประชาชนตามท้องถิ่นต่างๆ โยกย้ายเข้ามาสร้างบ้านแปงเมืองขึ้นตามเส้นทางเหล่านั้น เพราะฉะนั้นบ้านเมืองในเขตที่ราบลุ่มเชียงรายโดยเฉพาะเมืองเชียงแสนและเมืองพะเยาที่ได้เกิดขึ้นมานั้นคงสืบเนื่องมาจากการขยายตัวของเส้นทางการค้าในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๘ [7]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

การเกิดขึ้นของบ้านเมืองในเขตที่ราบลุ่มเชียงรายและพะเยานั้นน่าจะเริ่มต้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เนื่องจากในช่วงเวลานั้นได้มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างขนานใหญ่เกิดขึ้นในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงนโยบายการค้าของจีน ทำให้มีการขยายเส้นทางการค้าเข้าสู่ดินแดนภายในภาคพื้นทวีปเพื่อรวบรวมสินค้าของป่าและอื่นๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของการค้าทางทะเล ดังนั้นจึงทำให้ชุมชนภายในอันประกอบด้วยกลุ่มชนที่มีเผ่าพันธุ์ต่างๆ เคลื่อนย้ายมารวมตัวกันเป็นบ้านเมืองมากขึ้น การเกิดขึ้นของบ้านเมืองในแถบที่ราบลุ่มเชียงรายคงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการขยายเส้นทางการค้าขึ้นไปทางตอนเหนือ ซึ่งขณะนั้นมีเมืองหริภุญไชยเป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญอยู่ในบริเวณภาคเหนือตอนบน และกลุ่มเมืองที่มีพัฒนาการเกิดขึ้นในเขตภาคเหนือในระยะนี้จะได้แก่ เมืองแพร่ เมืองเชลียง เมืองพิษณุโลก ฯลฯ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามบ้านเมืองในเขตภาคเหนือตอนบนที่เกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ นั้น ก็ไม่อาจระบุได้แน่ชัดว่าควรจะเป็นเมืองใด เพราะนอกจากเรื่องราวที่ปรากฏในเอกสารตำนานแล้วก็ไม่ปรากฏวัตถุหลักฐานใดๆ ที่ชี้ชัดได้ แต่จากร่องรอยของเมืองโบราณที่เป็นคูน้ำคันดินที่ปรากฏอยู่สันนิษฐานว่าเมืองโบราณขนาดใหญ่ที่เรียกกันว่า เวียงพางคำ ที่ตั้งอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำสาย กับเวียงพะเยาโบราณรูปน้ำเต้าที่อยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิง เมืองปัว (พลัว) ในเขตที่ราบลุ่มตอนต้นของแม่น้ำน่าน และเมืองเชียงของที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขง ควรจะเป็นเมืองที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้ ลักษณะกายภาพของเมืองที่ปรากฏขึ้นในช่วงเวลานี้ยังคงมีคูน้ำคันดินล้อมรอบเป็นรูปวงรีหรือคดโค้งไปตามสภาพที่ตั้งตามธรรมชาติ นิยมตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ สำหรับเมืองเชียงแสนแม้จะปรากฏเรื่องราวในเอกสารตำนานกล่าวว่า เคยเป็นเมืองเก่าที่ร้างไปซึ่งมีชื่อว่าหิรัญนครเงินยางเชียงแสน และได้สร้างขึ้นใหม่อีกครั้งในที่เดิมเมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ นั้น จากการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีของกรมศิลปากรก็ไม่พบหลักฐานใดๆ ที่จะยืนยันเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้

บ้านเมืองในแถบที่ราบลุ่มเชียงรายและใกล้เคียงในระยะแรกๆ คงมีสภาพเป็นบ้านเล็กเมืองน้อยที่ยังไม่รวมกัน จนกระทั่งปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ จึงสามารถรวมตัวกันเป็นรัฐหรือแคว้นที่มีชื่อว่าโยนก และมีผู้นำคือพญามังราย ต่อมาพญามังรายได้ขยายอำนาจเข้าครอบงำแคว้นหริภุญไชยในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงและแม่น้ำวัง สร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ของบ้านเมืองขึ้นในดินแดนทั้งสอง ก่อให้เกิดบูรณาการทางสังคมวัฒนธรรมและการเมืองขึ้นจนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ซึ่งก็คือ อาณาจักรล้านนา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ในครึ่งแรกพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ซึ่งเป็นช่วงเวลาของการก่อตั้งอาณาจักรล้านนาได้ปรากฏมีเมืองใหม่ๆ ถูกสร้างขึ้นหลายแห่งที่สำคัญๆ ได้แก่ เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน เวียงกุมกาม เมืองเชียงใหม่ เมืองพะเยา และเมืองฝาง[9] รวมทั้งเมืองนคร(ลำปาง)ที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยล้านนา และเมืองน่านซึ่งเป็นที่ตั้งตัวจังหวัดในปัจจุบัน ก็จะถูกสร้างขึ้นในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลักษณะของเมืองที่ปรากฏขึ้นในระยะนี้มีผังเมืองเป็นรูปทรงแบบเรขาคณิตที่ชัดเจนขึ้น โดยที่เมืองเชียงแสน เมืองพะเยา เมืองนคร(ลำปาง) และเมืองน่านนั้นจะเป็นเมืองรูปหลายเหลี่ยม

ส่วนเวียงกุมกามและเวียงเชียงใหม่นั้นมีรูปแบบเป็นสี่เหลี่ยม แผนผังของเมืองที่มีรูปแบบสี่เหลี่ยมนั้นคงได้รับอิทธิพลจากสุโขทัย ซึ่งสุโขทัยคงได้รับมาจากวัฒนธรรมของขอมอีกทอดหนึ่ง โดยเฉพาะเมืองเชียงใหม่ที่มีแบบแผนของที่ตั้งและผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัสขนาดใหญ่นั้นจะคล้ายคลึงกับเมืองสุโขทัยเป็นอันมาก เมืองโบราณที่มีรูปร่างสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดใหญ่เช่นนี้ยังไม่เคยปรากฏมาก่อนในวัฒนธรรมของกลุ่มชนไทยวน แบบแผนของเมืองเชียงใหม่ดูเหมือนจะมีลักษณะเป็นพิเศษที่มีอยู่แห่งเดียวในล้านนา เพราะหลังจากที่ได้มีการสร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้นแล้วก็ยังไม่เคยปรากฏเมืองที่มีลักษณะดังกล่าวนี้เกิดขึ้นในเขตวัฒนธรรมล้านนาอีกเลย เรื่องราวของการสร้างเมืองเชียงใหม่ที่ปรากฏอยู่ในตำนานและศิลาจารึกที่กล่าวว่าพญามังรายได้เชิญพ่อขุนรามคำแหงจากเมืองสุโขทัยและพญางำเมืองจากเมืองพะเยา ซึ่งเป็นพระสหายมาร่วมปรึกษาหารือเลือกชัยภูมิในการสร้างเมือง[10] น่าจะสนับสนุนเรื่องนี้ได้

ในที่สุดเมื่ออาณาจักรล้านนาได้ล่มสลายไปในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ผลของสงครามระหว่างไทยกับพม่าทำให้เมืองแทบทุกแห่งต้องกลายเป็นเมืองร้าง เมื่อบ้านเมืองมีความสงบสุขจึงได้มีการฟื้นฟูเมืองและสร้างเมืองใหม่ขึ้น ส่วนใหญ่แล้วในการฟื้นฟูบ้านเมืองนั้นจะทำการบูรณะตัวเวียงแห่งเดิม แต่ที่เมืองเชียงรายในการฟื้นฟูเมืองครั้งนั้นได้มีการสร้างเมืองขึ้นใหม่โดยมีการขยายกำแพงเมืองออกมาทางด้านทิศตะวันออกให้กว้างขึ้น ส่วนเมืองนครลำปางได้มีการขยายมาสร้างเมืองใหม่ขึ้นบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวัง นอกจากนี้ยังได้มีการสร้างเมืองแม่ฮ่องสอนขึ้นใหม่เพื่อให้เป็นเมืองหน้าด่านทางด้านทิศตะวันตกอีกด้วย

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แบบแผนและองค์ประกอบของเมือง

จากการศึกษาถึงแบบแผนและองค์ประกอบสำคัญต่างๆ ของเมืองในดินแดนล้านนาจำนวน ๙ เมือง ซึ่งได้แก่ เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน เมืองลำพูน เมืองนครเขลางค์(ลำปาง) เมืองพะเยา เมืองแพร่ เมืองน่าน และเมืองแม่ฮ่องสอน ได้พบว่าภายในตัวเวียงนอกจากจะเป็นที่อยู่อาศัยและที่ทำการของกษัตริย์ เจ้าเมือง และเจ้านาย ตลอดจนขุนนางและไพร่พลเมืองบางส่วนแล้ว ยังปรากฏมีสถานที่สำคัญๆ ของเมืองที่เกี่ยวข้องกับคติความเชื่อและเป็นองค์ประกอบสำคัญของเมือง อาทิ สะดือเมือง มิ่งเมือง เสาอินทะขิล เสาหลักเมือง พระมหาธาตุกลางเมือง และข่วงเมือง เป็นต้น สถานที่สำคัญของเมืองต่างๆ เหล่านี้ มีรายละเอียดที่น่าสนใจ ซึ่งจะได้กล่าวถึงในแต่ละเรื่องไปตามลำดับต่อไปนี้

หลักเมือง

หลักเมืองเป็นองค์ประกอบสำคัญของเมืองอีกอย่างหนึ่งที่ปรากฏเป็นแบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนา *"หลักเมือง"* ปรากฏในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้คำนิยามไว้ว่า คือ เสาเอกของเมือง และเป็นชัยภูมิอันเป็นมงคลที่เหมาะสมสำหรับตั้งเสาหลักเมือง เพราะในการสร้างเมืองนั้นย่อมมีความสำคัญ เพราะเป็นที่อยู่อาศัยของประชาชน หลักเมืองที่ยกขึ้นย่อมเป็นมิ่งขวัญและกำลังใจ โน้มน้าวให้เกิดความเชื่อมั่นให้ประชาชนและบ้านเมืองนั้นอยู่เย็นเป็นสุข มีความเจริญสถาพร[11]

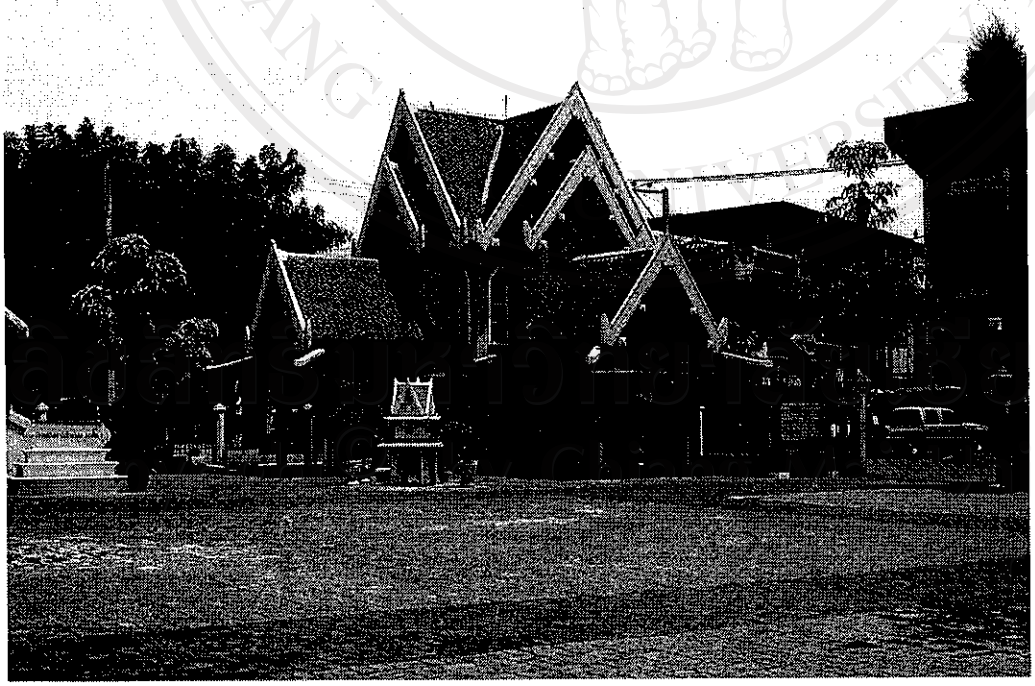
วัตถุประสงค์สำคัญของหลักเมืองที่สร้างขึ้น ก็เพื่อให้เป็นสัญลักษณ์ของเมืองที่สร้างว่า มีหลักอยู่ตรงนี้ ประชาราษฎร์จะได้ยึดถือเอาเป็นแหล่งสร้างบ้านแปงเมืองกันโดยแน่วแน่ ไม่ต้องคิดโยกย้ายไปที่ไหนอีก เพราะฝังหลักเมืองไว้แน่นอนแล้ว เป็นอันยุติในการโยกย้ายไปที่อื่น เป็นมงคลนิมิตอันสูงส่งที่พระมหากษัตริยาธิราชในสมัยโบราณ ได้ทรงเอาเป็นพระราชภาระสิ่งแรกที่ได้ทรงสร้างเมืองเป็นราชธานี ในประเทศไทยพบว่ามีการสร้างหรือยกเสาหลักเมืองมานานแล้ว ตัวอย่างหลักเมืองที่เก่าแก่ที่สุดคือ หลักเมืองศรีเทพในแถบจังหวัดเพชรบูรณ์ ทำด้วยศิลาเป็นรูปตาปูหัวเห็ด และในสมัยสุโขทัยแม้จะไม่พบหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรที่กล่าวถึงการยกเสาหลักเมืองของกรุงสุโขทัย แต่ก็พบศาลหลักเมืองของกรุงสุโขทัยอยู่ใกล้กับวัดชนะสงคราม

หลักเมืองเป็นประเพณีพราหมณ์มีมาแต่อินเดีย ไทยตั้งหลักเมืองขึ้นตามธรรมเนียมพราหมณ์ ดังนั้นพิธีการที่กระทำล้วนแต่เป็นพิธีทางไสยศาสตร์หรือพิธีข้างพราหมณ์เสียเป็นส่วนมาก เพิ่งจะมีพิธีทางพระพุทธศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยก็ในรัชกาลที่ ๔ นี่เอง[12]

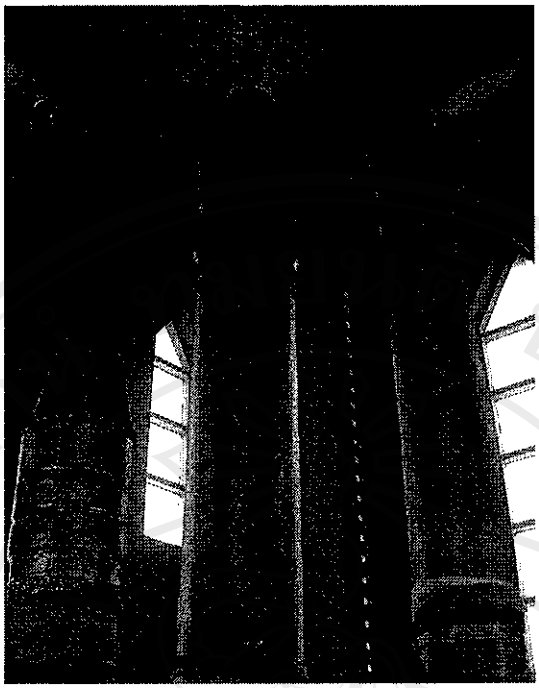
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

อย่างไรก็ดี ท. กล้วยไม้ ณ อยุธยา ได้ให้ความเห็นที่แตกต่างไปว่า หลักเมืองมีที่มาจากลัทธิผีสางเทวดา ซึ่งบรรพบุรุษไทยเช่นเดียวกับทุกชาติทุกสังคมได้นับถือผีสางเทวดามาก่อนที่จะก้าวไปสู่การนับถือศาสนาที่ละเอียดอ่อน ซึ่งก็คือพระพุทธศาสนา สำหรับกรณีของสังคมไทย "จากคติผีบรรพบุรุษ หอผีประจำหมู่บ้าน ผีเรือนบนหิ้งเสาเอก" นี้เอง ที่วิวัฒนาการเป็นศาลหลักเมืองดังที่เห็นในปัจจุบัน [13]

แม้ว่าคติการตั้งหลักเมืองจะมีอิทธิพลปรากฏอยู่ในภาคเหนือตอนบนมาเป็นเวลานานแล้ว แต่การตั้งหลักเมืองดังกล่าวจะมีลักษณะผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ในท้องถิ่น และเรียกหลักเมืองต่างกันออกไปจากภาคกลางหลายๆ อย่าง เช่น สะดือเมือง เสาอินทะขิล เสามิ่งเมือง เสาใจบ้าน เป็นต้น แต่คติการตั้งหลักเมืองที่นับเป็นแบบแผนใหม่ได้มีอิทธิพลเข้ามาสู่ดินแดนล้านนาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์หรือช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ มานี้เอง คติการตั้งเสาหลักเมืองที่เข้ามาสู่ล้านนาในสมัยรัตนโกสินทร์นี้คงได้แบบอย่างมาจากครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขยายกำแพงพระนคร ได้ผูกชาตาเมืองและตั้งเสาหลักเมืองขึ้นใหม่แทนหลักเก่าที่สร้างไว้แต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ ใน พ.ศ ๒๓๙๕ ดังนั้นเมืองต่างๆ จึงเอาแบบอย่างที่จะตั้งเสาหลักเมืองขึ้นใหม่เพื่อความเป็นมงคลของเมือง

ภาพที่ ๕๔
ศาลหลักเมือง
เมืองนครลำปาง

ภาพที่ ๕๕
หลักเมือง ๓ หลักของเมืองนครลำปาง ที่ย้ายมาจากที่ตั้งเดิม มาตั้งขึ้นใหม่ที่บริเวณหอคำ ซึ่งก็คือ ศาลหลักเมืองของเมืองนครลำปางในทุกวันนี้

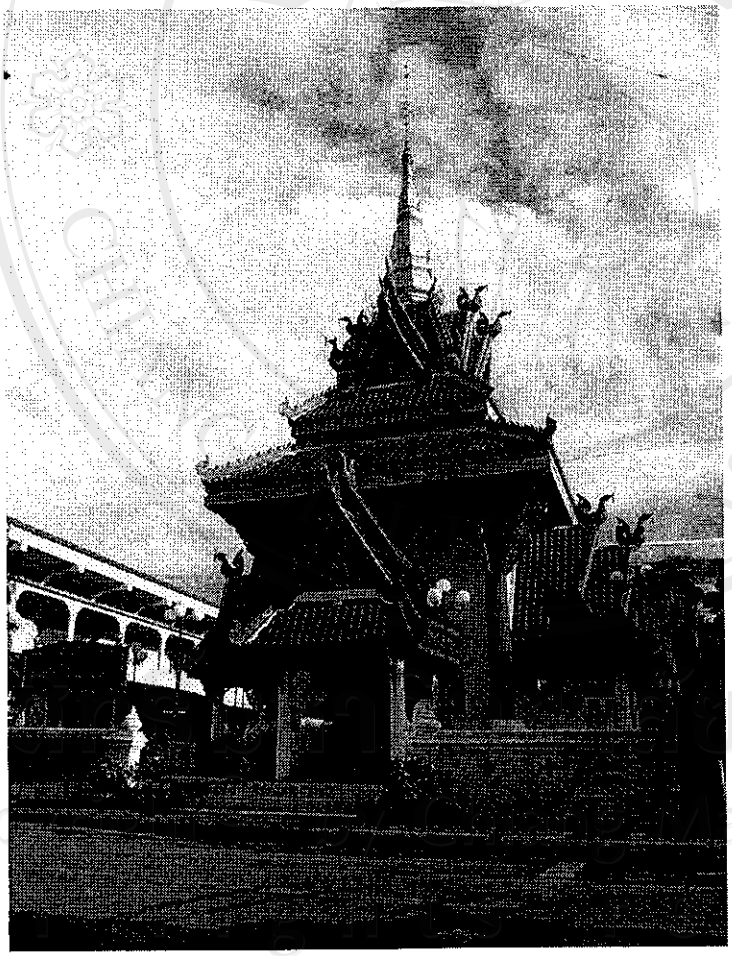
ที่เมืองนครลำปางได้มีการตั้งเสาหลักเมืองเป็นเสาไม้ขึ้นใหม่ที่บริเวณวัดปงสนุกอันถือเป็นสะดือเมืองของเวียงนครขึ้น เมื่อ พ.ศ ๒๔๐๐ และใน พ.ศ ๒๔๑๖ ได้มีการตั้งเสาหลักเมืองหลักที่สองขึ้นอีกในบริเวณเวียงนครลำปางแห่งใหม่ทางฝั่งทิศตะวันออกของแม่น้ำวัง และหลักที่สามได้ตั้งขึ้นอีกในบริเวณกลางเมืองใหม่ทางตอนใต้เมื่อ พ.ศ ๒๔๒๙ ต่อมาในสมัยเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิตเจ้าผู้ครองนครลำปางองค์สุดท้ายได้ย้ายเสาหลักเมืองเดิมทั้งสามหลักมาตั้งขึ้นใหม่ในบริเวณคุ้มหลวง หรือหอคำ ซึ่งก็คือศาลหลักเมืองที่ปรากฏเห็นในทุกวันนี้

ภาพที่ ๕๖
ศาลหลักเมืองของเมืองพะเยา

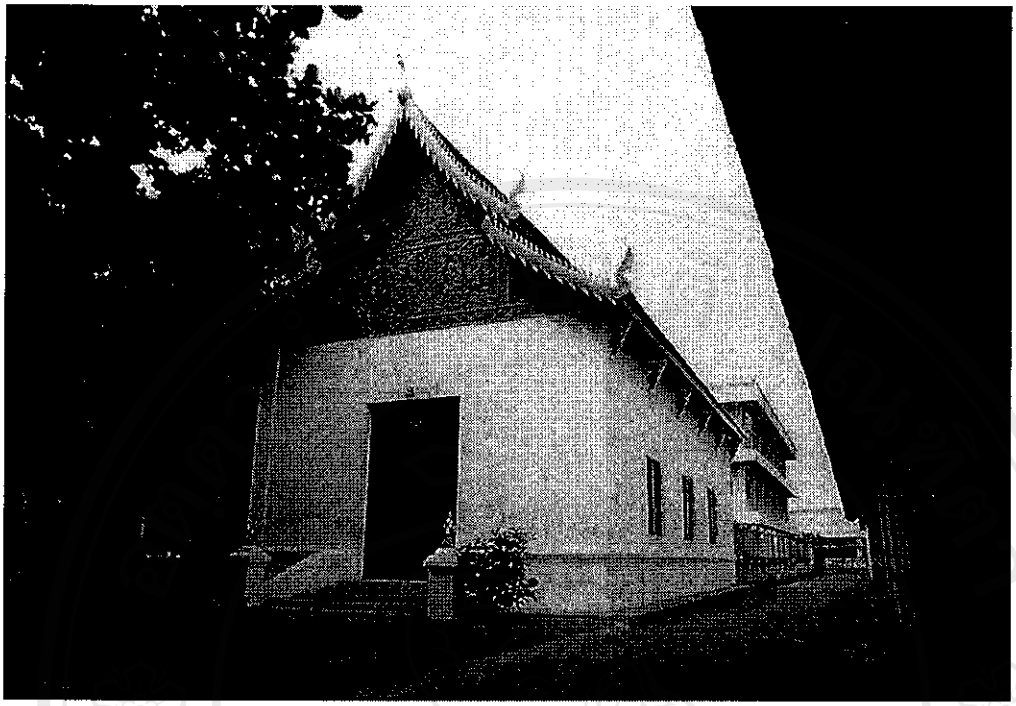
เมืองพะเยาซึ่งเป็นเมืองร้างอยู่เป็นเวลานานและได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่ในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จึงไม่ปรากฏหลักฐานของเสาสะดือเมืองเหลืออยู่ ดังนั้นจึงได้มีการสร้างหลักเมืองและศาลหลักเมืองขึ้นใหม่ในบริเวณสนามเวียงแก้วกลางเมืองพะเยาเมื่อ พ.ศ ๒๕๓๕ มานี้เอง

ส่วนเมืองแพร่นั้นในบริเวณกลางเวียง ซึ่งแต่เดิมจะมีพื้นที่ที่เรียกว่าเป็น สะดือเมือง ภายหลังได้มีการสร้างอาคารก่ออิฐถือปูนขึ้นเรียกว่าเป็นศาลหลักเมือง ต่อมาใน พ.ศ ๒๕๓๕ กระทรวงมหาดไทยได้สั่งการให้จังหวัดที่ไม่มีหลักเมืองให้จัดหาและสร้างหลักเมืองขึ้น จังหวัดแพร่จึงได้จัดสร้างเสาหลักเมืองใหม่ขึ้นด้วยไม้ยมหินซึ่งเป็นต้นไม้ประจำจังหวัด และสร้างศาลหลักเมืองใหม่เป็นแบบจตุรมุขดังปรากฏอยู่ในทุกวันนี้

ภาพที่ ๕๗
ศาลหลักเมือง
ของเมืองแพร่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๕๘
วิหารสะดือเมือง ภายใน วัดพระธาตุหริภุญไชย

สะดือเมือง

แบบแผนของเมืองที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งที่ปรากฏอยู่ภายในเมืองที่ได้ทำการศึกษาครั้งนี้ ก็คือการปรากฏมี *"สะดือเมือง"* เป็นองค์ประกอบสำคัญอยู่ภายในเมืองหลายแห่ง เช่น เมืองหริภุญไชย เมืองเขลางค์นคร เมืองแพร่ เมืองเชียงใหม่ และเมืองเชียงราย

"สะดือเมือง" ศัพท์เดิมมักเรียกว่า *สายดือเมือง* ซึ่งหมายถึงบริเวณที่กำหนดว่าเป็นศูนย์กลางของเมืองและเป็นที่ตั้งของเสาสะดือเมือง [14]

ตำแหน่งที่ตั้งของสะดือเมืองที่ปรากฏอยู่ในเมืองต่างๆ จะมีรายละเอียดดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ผ่านมา แต่ในที่นี้จะกล่าวถึงพอสังเขปดังนี้

เมืองหริภุญไชยปรากฏมีตำแหน่งของสะดือเมืองอยู่ในบริเวณวัดพระธาตุหริภุญไชยทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งปัจจุบันเป็นที่ตั้งของคณะสะดือเมืองและปรากฏมีวิหารสะดือเมืองตั้งอยู่ในตำแหน่งที่กล่าวว่าเป็นสะดือเมืองเดิม

เมืองเขลางค์นครนั้นเคยพบมีร่องรอยของศิลาผาบ่องเป็นสะดือเมืองอยู่ในแถบพื้นที่กลางเมืองค่อนไปทางตอนเหนือของเมือง ซึ่งเข้าใจว่าจะอยู่ในบริเวณทางตอนเหนือของวัดช่างแต้ม เพราะยังปรากฏชื่อของประตูเมืองทางด้านนี้เรียกว่า ประตูผาบ่อง ปัจจุบันไม่ปรากฏหลักฐานดังกล่าวเหลืออยู่แล้ว

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

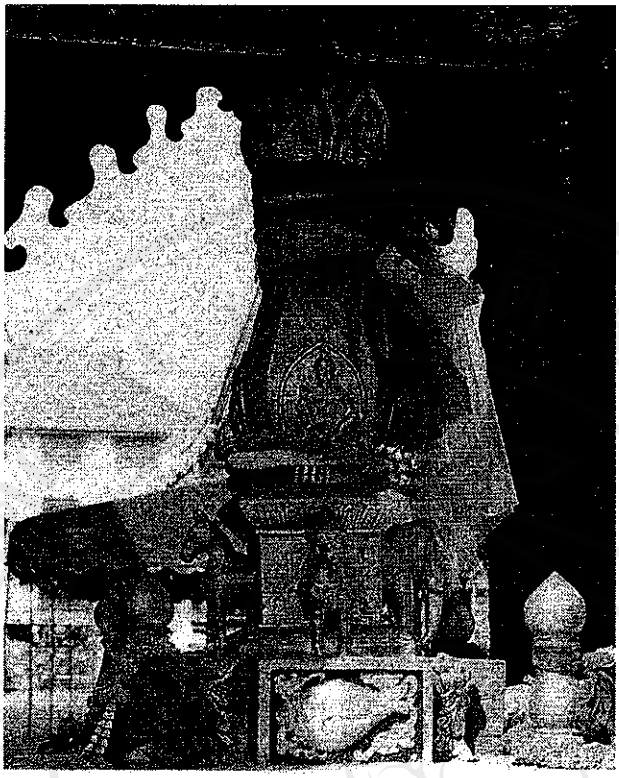
ภาพที่ ๕๕
ภาพเจดีย์ประธานวัดสะดือเมืองร้าง กลางเวียงเชียงใหม่ก่อนได้รับการบูรณะ ภายในพระเจดีย์องค์นี้พบมีเจดีย์ทรงปราสาทแบบห้ายอดสมัยเชียงใหม่ยุคต้นถูกสร้างครอบทับ

เมืองเชียงใหม่ปรากฏมีวัดสะดือเมืองหรือวัดอินทะขิลตั้งอยู่กลางเวียง เดิมเป็นที่ตั้งของเสาสะดือเมืองหรือเสาอินทะขิล[15] จึงเชื่อกันว่าเป็นตำแหน่งของสะดือเมืองมาตั้งแต่แรกสร้างเมือง ต่อมาเมื่อพระยากาวิละได้ฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ขึ้นใน พ.ศ ๒๓๓๙ จึงได้ย้ายเสาอินทะขิลไปตั้งใหม่ในบริเวณวัดเจดีย์หลวงมาจนทุกวันนี้

เมืองแพร่ปรากฏตำแหน่งของสะดือเมืองอยู่บริเวณกลางเวียง ซึ่งเดิมเป็นศาลเล็กๆ ที่ชาวบ้านเรียกว่า ตูบผี ตั้งอยู่ และมีหลักศิลาหลักหนึ่งที่ยึดถือว่าเป็นหลักเมืองแพร่ ภายหลังได้มีการสร้างหลักเมืองใหม่เป็นเสาไม้และศาลหลักเมืองขึ้นเมื่อ พ.ศ ๒๕๓๗ จึงปรากฏเป็นศาลหลักเมืองมาจนทุกวันนี้

สำหรับเมืองเชียงรายนั้นมีหลักฐานเกี่ยวกับสะดือเมืองค่อนข้างชัดเจนอยู่ในเอกสารตำนานกล่าวว่า เมืองเชียงรายเมื่อแรกสร้างในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ นั้น ได้กำหนดให้ดอยตองอยู่ท่ามกลางเมืองและเป็นสะดือเมือง ต่อมาในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เมืองเชียงรายได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่หลังจากที่ร้างไปเป็นเวลานาน เมืองเชียงรายแห่งใหม่มีรูปร่างยาวขนานไปตามริมฝั่งแม่น้ำกกจากดอยตองออกไปทางทิศตะวันออกและได้มีการสร้างสะดือเมืองแห่งใหม่ขึ้นเป็นพระเจดีย์อยู่ในบริเวณวัดกลางเวียงที่ตั้งอยู่กลางเมือง ต่อมาใน พ.ศ ๒๕๓๑ ทางจังหวัดเชียงรายได้สร้างเสาสะดือเมืองขึ้นใหม่อีกครั้งบนยอดดอยตอง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๖๐
เสาสะดือเมือง
ที่วัดกลางเวียง
ภายใน เมืองเชียงราย

จากร่องรอยของสะดือเมืองที่ปรากฏอยู่ในเมืองต่างๆ ดังกล่าว จะเห็นได้ว่าตำแหน่งที่เป็นสะดือเมืองนั้น จะมีทั้งสิ่งก่อสร้างที่มนุษย์สร้างขึ้นและสิ่งที่เป็นธรรมชาติถูกกำหนดให้เป็นตำแหน่งสะดือเมือง เช่นเมืองเชียงรายในระยะเริ่มแรกจะกำหนดให้ดอยตองเป็นสะดือเมือง เมืองหริภุญชัยจะปรากฏมีวิหารสะดือเมืองถูกสร้างขึ้นในตำแหน่งของสะดือเมือง เมืองเขลางค์นครมีศิลาผาบ่องเป็นสะดือเมือง

สะดือเมืองเมืองแพร่ก่อนที่จะถูกสร้างเป็นศาลหลักเมืองจะมีทั้งหลักศิลาและหอผีหรือเทวดาอารักษ์ของเมือง และที่เมืองเชียงใหม่มีเสาอินทะขิลเป็นเสาสะดือเมือง นอกจากนี้แล้วยังปรากฏว่าที่เมืองเชียงคำและเมืองแม่สรวยได้ใช้พระพุทธรูปเป็นตำแหน่งของสะดือเมืองอีกด้วย [16] การที่สะดือเมืองของเมืองต่างๆ มีสิ่งกำหนดตำแหน่งในลักษณะหลากลายดังกล่าวอาจมาจากระยะเวลาอันยาวนานของแต่ละเมือง ซึ่งในแต่ละช่วงเวลาอาจมีการเปลี่ยนแปลงไปตามคตินิยมและความเชื่อทางศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้อง

อย่างไรก็ตามเชื่อว่าคติในเรื่องที่เกี่ยวกับสะดือเมืองในระยะเริ่มแรกนั้นน่าจะมีความเกี่ยวข้องกับความเชื่อในเรื่องของหลักเมือง ซึ่งหลักเมืองก็คือชัยภูมิอันเป็นมงคลและเป็นสัญลักษณ์กำหนดตำแหน่งของเมืองหรือเสาเอกของเมือง ซึ่งในภาษาสันสกฤตเรียกว่า *"ขีละ"* และภาษามคธว่า *"อินทขีละ"*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

หลักเมืองเป็นความเชื่อในวัฒนธรรมอินเดียที่เข้ามาสู่ประเทศไทยเป็นเวลานานแล้ว ดังหลักฐานของเสาหลักเมืองเก่าแก่ที่สุดในสมัยทวารวดีพบที่ในเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์[17] คตินิยมการตั้งหลักเมืองนี้คงแพร่หลายเข้ามาสู่ภาคเหนือตอนบนพร้อมๆ กับอพยพเคลื่อนย้ายผู้คนจากที่ราบลุ่มภาคกลางขึ้นมาสร้างเมืองหริภุญไชยกับเขลางค์นคร และคงได้ผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ในท้องถิ่น จึงทำให้เสาหลักเมืองในเขตภาคเหนือตอนบนเรียกว่า *"เสาสะดือเมือง"*

ความเชื่อดั้งเดิมของคนท้องถิ่นในเขตภาคเหนือตอนบนนั้นมักจะมองภาพของชุมชนและเมืองเป็นส่วนๆ เสมือนร่างกายมนุษย์ ที่กำหนดให้ทิศเหนือเป็นส่วนหัว จึงนิยมเรียกตอนเหนือของชุมชนว่า *"หัวบ้าน"* และ *"หัวเวียง"* รวมทั้งเรียกชื่อวัดที่ปรากฏอยู่ในตอนเหนือของเวียงว่า *"วัดหัวเวียง"* กำหนดให้ทิศใต้เป็นส่วนท้ายหรือส่วนหาง จึงนิยมเรียกตำแหน่งนี้ของชุมชนว่า *"หางบ้าน"* และ *"ท้ายบ้าน"* หรือ *"หางเวียง"* และ *"ท้ายเวียง"*

ส่วนบริเวณกลางเมืองก็กำหนดตำแหน่งให้เป็น *"สะดือเมือง"* ซึ่งสะดือเมืองตามความเชื่อของคนในสมัยโบราณนั้นจะเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ ด้วยเหตุนี้บริเวณสะดือเมืองจึงมักเป็นที่ตั้งของสิ่งที่เป็นมงคลที่ชาวบ้านชาวเมืองให้การเคารพสักการะ เช่นหอผี ดังร่องรอยที่ยังปรากฏอยู่ในหมู่บ้านต่างๆ ในเขตภาคเหนือที่มักมีหอผีประจำหมู่บ้านตั้งอยู่กลางชุมชน

คติความเชื่อที่ให้ความสำคัญกับตำแหน่งอันเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้านหรือชุมชนนี้น่าจะเป็นความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ในท้องถิ่นแถบนี้มาเป็นเวลานานแล้ว ซึ่งปัจจุบันความเชื่อที่คล้ายคลึงกันนี้ยังปรากฏร่องรอยให้เห็นในประเพณีของชนบางกลุ่มที่อาศัยอยู่ในเขตภาคเหนือตอนบน เช่นประเพณีการตั้งเสาสะก้างของชาวลัวะ และประเพณีเสาใจบ้านของชาวไทลื้อ ดังมีรายละเอียดที่จะยกตัวอย่างให้เห็นเป็นสังเขปดังนี้

เสาสะก้าง

เป็นเสาหลักบ้านหรือเสาผีประจำหมู่บ้านของชนชาวลัวะ มีลักษณะเป็นเสาไม้ขนาดใหญ่ที่ปักอยู่ภายในหมู่บ้าน ที่ชาวบ้านจะต้องมาทำพิธีสังเวยเช่นเสาสะก้างในทุกสามปี หรือห้าปี หรือเมื่อเกิดภัยพิบัติสำคัญขึ้นในหมู่บ้าน วัฒนธรรมดังกล่าวจะเป็นวัฒนธรรมดั้งเดิมแบบหินตั้ง (Magalith) ที่สืบทอดมามาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ปัจจุบันร่องรอยของวัฒนธรรมดังกล่าวเหลืออยู่ไม่มากนัก เคยพบว่าหมู่บ้านลัวะในเขตอมพายและบ่อหลวง ตอนใต้ของจังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งแต่เดิมตั้งอยู่บนสันดอย จะปักเสาสะก้างอยู่แทบทุกหมู่บ้าน ต่อมาชาวลัวะเคลื่อนย้ายลงมาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ราบก็ไม่ได้นำเสาสะก้างลงมาด้วย คงปล่อยให้ผุพังหายไป และดูเหมือนว่าจะไม่มีพิธีสังเวยเสาสะก้างขึ้นในหมู่บ้านลัวะแถบนั้นเป็นเวลาร่วม ๔๐ - ๕๐ ปีมาแล้ว[18]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เสาใจบ้าน

คติการตั้งเสาหลักบ้านที่คล้ายคลึงกับเสาสะก้างนี้ยังปรากฏมีอยู่ในวัฒนธรรมของชาวไทลื้อทั้งที่อยู่ในเขตแดวันสิบสองพันนา มณฑลยูนนาน ประเทศจีน และกลุ่มชาวไทลื้อที่อพยพมาอยู่ในดินแดนล้านนา เรียกว่า *"เสาใจบ้าน"* เสาใจบ้านจะเป็นหลักขนาดใหญ่ที่ปักไว้บริเวณใจกลางหมู่บ้าน ทำหน้าที่เป็นหลักบ้านหรือศูนย์กลางของคนในหมู่บ้าน ซึ่งในทุกๆ ปีในช่วงหลังเทศกาลสงกรานต์ชาวบ้านจะต้องทำพิธีสังเวยเสาใจบ้าน ที่เรียกว่า *"ทานใจบ้าน"* หรือ *"แปลงบ้าน"* เพื่อเป็นการบูชาเสาใจบ้านและให้คนในหมู่บ้านอยู่เย็นเป็นสุข เสาใจบ้านส่วนใหญ่จะทำจากไม้ แต่ที่เป็นหินก็มีอยู่บ้าง บริเวณที่ตั้งเสาใจบ้านมักจะอยู่ในบริเวณกลางหมู่บ้าน ซึ่งถือว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของหมู่บ้าน เสาใจบ้านนั้นจะมีจำนวน ๕ ต้น โดยเสาต้นกลางจะมีขนาดสูงใหญ่ล้อมรอบด้วยเสาบริวารที่เล็กกว่าอยู่ทั้ง ๔ ทิศ ลักษณะของเสาจะเป็นเสาเกลี้ยงกลม นิยมทำยอดแหลมหรือยอดเสาเป็นรูปดอกบัวตูม [19]

อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีใจบ้านจะปรากฏในหมู่บ้านไทจำนวนไม่น้อย ในฐานะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้าน แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่า ใจบ้านมิใช่สิ่งที่มีปรากฏในทุกเผ่าไท หากปรากฏในพื้นที่ที่มีร่องรอยการปะทะสังสรรค์กับชนพื้นเมืองกลุ่มออสโตรเอเชียติด สาขามอญ – เขมรอย่างใกล้ชิด อาทิ ลพบุรี นครราชสีมา เชียงใหม่ เชียงราย [20]

ด้วยความสอดคล้องต้องกันของทั้งความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ในท้องถิ่นกับคติเรื่องเสาหลักเมืองที่ให้ความสำคัญแก่พื้นที่บริเวณกลางชุมชนและกลางเมือง จึงทำให้การตั้งเสาหลักเมืองของเมืองต่างๆ ในเขตภาคเหนือตอนบนในระยะเริ่มแรกจึงอยู่ในบริเวณ *"สะดือเมือง"* และมี *"เสาสะดือเมือง"* หรือเสาหลักเมืองเป็นสิ่งกำหนดตำแหน่งของเมือง ดังร่องรอยของเสาหินหรือเสาสะดือเมืองที่เหลืออยู่ที่เมืองเชลางค์นคร คือศิลาผาบ่อง ซึ่งปัจจุบันสูญหายไปแล้ว และศิลาหลักเมืองที่ปรากฏอยู่บริเวณสะดือเมืองแพร่แต่เดิม รวมทั้งเสาสะดือเมืองหรือเสาอินทะขิลของเมืองเชียงใหม่ในระยะแรกที่ตั้งอยู่บริเวณวัดสะดือเมือง ร้างนั้นก็กล่าวกันว่าของเดิมเป็นหลักหินด้วย

ความเกี่ยวข้องกันของสะดือเมืองกับเสาหลักเมืองนั้นสะท้อนเรื่องราวอยู่ในเอกสารตำนานที่เกี่ยวกับการสร้างเมืองอยู่หลายแห่ง เช่นการสร้างเมืองยางสายหรือหิรัญนครที่ปรากฏในพงศาวดารภาคที่ ๖๑ กล่าวว่า

*"...นิมนต์พระภิกษุสงฆ์มาสวดมนต์ ทำให้เป็นสวัสดิมงคล ที่จะสร้างวังแห่งหนึ่งที่กลางใจเมืองแห่งหนึ่ง แล้วลำดับไปประตูเมืองทั้ง ๓ แห่ง และในเมืองทุกที่ เอาสายสิญจน์วงรอบกำแพงเมืองแล้ว ขุดให้เป็นหลุมที่จะฝัง **เสาอินทขีละ** และกำแพงเมืองก็ให้รดน้ำมนต์."* [21]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

และในการสร้างเมืองเชียงใหม่มีข้อความปรากฏในพงศาวดารโยนกกล่าวว่า

*" ...ครั้งได้เวลาพิชัยฤกษ์ก็ให้ลงมือขุดคูเวียง และสร้างนิเวศพร้อมกัน มีจำนวนพลอันทำการพระราชนิเวศมนเฑียรนั้น ๕๐๐๐๐ คน ขุดคูพระนคร ๔๐๐๐๐ คน รวมพล ๙๐๐๐๐ แรกตั้ง **พิธีกลบบาตฝังนิมิตหลักเมือง** ในวันพฤหัสบดี เพ็ญเดือนแปด ปีวอกอัฐศก จุลศักราช ๐๐ ๐... ."* [22]

การฝังเสาอินทขีละกับพิธีกลบบาตก็คือพิธีฝังเสาหลักเมืองนั่นเอง ซึ่งพิธีฝังเสาหลักเมืองหรือพิธีกลบบาตนี้ก็ปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารที่กล่าวถึงเรื่องราวของการสร้างกรุงศรีอยุธยาว่า

*"...ศุภมัสดุศักราช ๗๑๒ ปีขาลโทศก วันศุกร์เดือนห้าขึ้นหกค่ำ เพลาสามนาฬิกาเก้าบาท สถาปนากรุงพระนครศรีอยุธยา ชีพ่อพราหมณ์ให้ฤกษ์ตั้ง **พิธีกลบบาต** ได้สังข์ทักษิณาวัตรใต้ต้นหมันขอนหนึ่ง..."* [23]

ด้วยเหตุนี้คติการตั้งเสาสะดือเมืองกับเสาหลักเมืองจึงน่าจะเป็นเรื่องเดียวกัน แต่เสาสะดือเมืองที่ปรากฏขึ้นในเขตภาคเหนือตอนบนคงเป็นการผสมผสานกันระหว่างคติเรื่องเสาหลักเมืองซึ่งเป็นวัฒนธรรมอินเดียกับความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ในพื้นถิ่น ดังการศึกษาของอานันท์ กาญจนพันธุ์ ที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อดั้งเดิมในท้องถิ่นว่า การบูชาเจ้าที่จะพบในชุมชนที่พูดภาษาไททุกกลุ่ม เช่นคนลาวจะบูชาเสาหลักเมืองที่น่าจะปรับเปลี่ยนมาจากต้นไม้ที่เคยรวมเอาความอุดมสมบูณ์ของเจ้าเมืองเอาไว้ ซึ่งเรื่องที่เกี่ยวกับเจ้าที่นั้นถือเป็นพื้นฐานของความเชื่อเกี่ยวกับผีเมืองและหลักเมือง ดังปรากฏว่าเจ้าที่ของเมืองเชียงใหม่คือ ปู่แสะและย่าแสะ ที่เป็นลัวะเจ้าถิ่นที่สร้างความชอบธรรมให้กับอำนาจของเสาอินทขิลและอำนาจของเจ้าเมือง ดังเรื่องราวของการสร้างเมืองเชียงใหม่ที่ปรากฏในตำนานว่า เมื่อพญามังรายสร้างเมืองเชียงใหม่เสร็จ ก็ได้ทรงจัดให้ทำพิธีบูชาผีเมืองขึ้นเพื่อ "จักอยู่เย็นเป็นสุข" ตำนานเรียกผีเมืองที่อัญเชิญมาร่วมในพิธีนี้ว่า ภูมิเทวดา และ รุกขเทวดา ซึ่งถือเป็นเจ้าที่และอารักษ์ประจำต้นไม้นั่นเอง ในตำนานถือว่าต้นไม้เป็น ไม้สรีหลวงเจนเมือง ซึ่งน่าจะหมายถึงพระภูมิเจ้าที่ ที่มีนัยยะของหลักเมืองอยู่ด้วย [24]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

อย่างไรก็ดีชลธิรา สัตยาวัฒนา ได้มีความเห็นเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวนี้ว่า หลักเมือง ใจเมือง เจนเมือง เสาเหล็ก เสาสำริด เสาทอง เสาหิน เสาผา เป็นสมการของระบบจิตสำนึกหรืออุดมการณ์ในสายวัฒนธรรมหนึ่ง ซึ่งครอบคลุมพื้นที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีหลักฐานทั้งที่เป็นโบราณวัตถุ และตำนานพงศาวดาร เป็นที่ปรากฏว่ามีหรือเคยมีในพื้นที่ประเทศไทย ลาว พม่า เวียตนาม และจีน สายวัฒนธรรมนี้ซึ่งผู้เขียนสมัครใจเรียกว่า *สายวัฒนธรรมน้ำเต้า* นี้ อย่างช้าที่สุดคงได้ปักหลักลงรากในพื้นที่อาณาบริเวณดังกล่าวตั้งแต่ต้นพุทธกาล และได้ค่อยๆ ปรับเอาคติพราหมณ์และพุทธเข้ามาสอดใส่อย่างสนิทสนมกลืนในลักษณ์ค่อยเป็นค่อยไป โดยที่ไม่ว่าพุทธหรือพราหมณ์ไม่อาจทำลาย ส¡ÅÑÉ³ÍÍSÊÒÂÇ¹ ¸ÃÃÁ¹ê´Ê

เมืองหริภุญไชยนั้นน่าจะเป็นเมืองแรกๆ ที่ปรากฏมีเสาสะดือเมืองหรือหลักเมือง เข้าใจว่าในระยะแรกสะดือเมืองของเมืองหริภุญไชยน่าจะเป็นเสาหินที่ตั้งอยู่ในบริเวณกลางเมืองอันเป็นที่ตั้งของวิหารสะดือเมือง วัดพระธาตุหริภุญไชยในทุกวันนี้ เมื่อพระพุทธศาสนาได้เข้ามามีบทบาทมากขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงได้มีการสร้างวัดและพระธาตุหริภุญไชยขึ้นในพื้นที่อันเป็นมงคลคือบริเวณสะดือเมือง เพื่อให้เป็นหลักหรือศูนย์กลางของเมืองตามคติพระมหาธาตุกลางเมือง ดังนั้นเสาสะดือเมืองกับพระธาตุหริภุญไชยจึงตั้งอยู่ในพื้นที่เดียวกัน ต่อมาได้มีการสร้างวิหารประดิษฐานพระพุทธรูปขึ้นแทนที่ตำแหน่งเสาสะดือเมืองและเรียกวิหารหลังนี้ว่า วิหารสะดือเมือง ดังนั้นเสาสะดือเมืองหรือหลักเมืองของเมืองหริภุญไชยจึงหมดไป และพระบรมธาตุหริภุญไชยจะแทนที่ทำหน้าที่เป็นหลักของเมือง

ภาพที่ ๖๑
เสาสะดือเมืองของเมืองเชียงรายที่สร้างขึ้นใหม่บนยอดดอยตอง เมื่อ พ.ศ ๒๕๓๑

ภาพที่ ๖๒
เจดีย์แปดเหลี่ยม
วัดสะดือเมืองร้าง
สมัยเชียงใหม่ยุคต้น

พัฒนาการของเสาสะดือเมืองหรือหลักเมืองดังกล่าวปรากฏที่เมืองอื่นๆ เช่นกัน เช่นที่เมืองเชลางค์นครปรากฏมีเสาสะดือเมืองเป็นศิลาผาบ่อง ต่อมาได้สถาปนาพระธาตุเจดีย์วัดชมพูหรือพระธาตุเจดีย์วัดพระแก้วดอนเต้าในปัจจุบันขึ้นเป็นพระมหาธาตุกลางเมือง ความสำคัญของเสาสะดือเมืองศิลาผาบ่องคงลดลงและถูกทำลายสูญหายไปในที่สุด และที่เมืองแพร่ เข้าใจว่าเสาสะดือเมืองเดิมเป็นหลักหินที่ตั้งอยู่กลางเวียง ต่อมาได้มีการสถาปนาพระธาตุมิ่งเมืองขึ้นบริเวณกลางเวียงในตำแหน่งใกล้เคียงกับเสาสะดือเมืองตามคติพระมหาธาตุกลางเมือง แต่เสาสะดือเมืองก็ยังคงอยู่แต่ลดความสำคัญลงไป ดังนั้นจึงยังเหลือร่องรอยของสะดือเมืองมาจนกระทั่งได้มีการสร้างหลักเมืองขึ้นใหม่ในปัจจุบัน

สำหรับเมืองเชียงรายเมื่อแรกสร้างนั้นได้กำหนดให้ดอยตองเป็นสะดือเมือง ดอยตองนั้นคงเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของคนในท้องถิ่นมาแต่เดิม เมื่อสร้างเมืองเชียงรายจึงกำหนดให้ดอยตองเป็นสะดือเมืองหรือหลักเมือง ต่อมาได้มีการสร้างพระธาตุดอยตองขึ้นบนยอดเขา พระธาตุดอยตองจึงเป็นทั้งหลักเมืองและมหาธาตุกลางเมืองของเมืองเชียงรายในสมัยล้านนา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ส่วนเมืองเชียงใหม่นั้นปรากฏมีเสาอินทะขิลตั้งอยู่บริเวณกลางเมืองตั้งแต่แรกสร้าง ต่อมาได้สร้างวัดสะดือเมืองหรือวัดอินทะขิลขึ้นในบริเวณสะดือเมือง สันนิษฐานว่าเจดีย์วัดสะดือเมืองร้างองค์ใดองค์หนึ่งในจำนวนสององค์ที่เหลืออยู่จะเป็นพระมหาธาตุกลางเมืองของเมืองเชียงใหม่ยุคต้น ที่สถาปนาขึ้นในบริเวณที่พญามังรายสิ้นพระชนม์ จึงปรากฏเสาอินทะขิลตั้งอยู่ในบริเวณวัดสะดือเมืองควบคู่กันมาตลอด จนกระทั่งในครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เมื่อพระยากาวิละได้บูรณะฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ จึงได้ย้ายเสาอินทะขิลไปตั้งใหม่ที่บริเวณวัดเจดีย์หลวงมาจนทุกวันนี้

ภาพที่ ๖๓
วิหารเสาอินทขิล ภายในวัดเจดีย์หลวง กลางเวียงเชียงใหม่

ภาพที่ ๖๔
วัดสะดือเมือง หรือ วัดอินทขิลร้าง กลางเวียงเชียงใหม่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

มิ่งเมือง

แบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนาที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือการปรากฏมี *"เสามิ่งเมือง"* และ *"พระธาตุมิ่งเมือง"* ตั้งอยู่เป็นองค์ประกอบสำคัญของเมืองน่านและเมืองแพร่

เมืองน่านอันเป็นที่ตั้งของตัวจังหวัดน่านในทุกวันนี้เป็นเมืองที่สร้างขึ้นในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ได้ปรากฏมีเสามิ่งเมืองตั้งอยู่ในบริเวณวัดมิ่งเมืองซึ่งอยู่กลางเมือง เสามิ่งเมืองนี้คือเสามงคลประจำเมือง ซึ่งน่าจะเป็นคติอันเดียวกันกับเสาหลักเมืองหรือเสาสะดือเมือง แต่เรียกแตกต่างกันไปตามท้องถิ่น เสามิ่งเมืองนี้น่าจะมีมานานพร้อมๆ กับการสร้างเมืองน่านในระยะเริ่มแรก และคติการตั้งเสามิ่งเมืองนี้คงมีอยู่สืบมาจนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ดังเรื่องราวของการปกเสามิ่งเมืองขึ้นใหม่ในบริเวณเวียงเหนือที่ปรากฏหลักฐานอยู่ในหนังสือพื้นเมืองน่านฉบับวัดพระเกิดตามที่ได้กล่าวมาแล้ว สำหรับวัดมิ่งเมืองของเมืองน่านนั้น ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นใน พ.ศ ๑๙๔๓[26] ซึ่งสร้างภายหลังในบริเวณที่ตั้งของเสามิ่งเมือง จึงได้ชื่อว่าวัดมิ่งเมือง แต่วัดมิ่งเมืองคงมิใช่วัดสำคัญที่สร้างขึ้นตามคติมหาธาตุกลางเมือง เพราะพระมหาธาตุกลางเมืองของเมืองน่านก็คือ พระธาตุเจดีย์ช้างค้ำ วัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำในปัจจุบันนั่นเอง

ภาพที่ ๖๕ และ ๖๖ *ศาลประดิษฐานเสามิ่งเมืองและเสามิ่งเมืองภายในวัดมิ่งเมือง เมืองน่าน*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๖๗
พระธาตุมิ่งเมือง
วัดพระบาทมิ่งเมือง
เมืองแพร่

ที่เมืองแพร่ปรากฏมีวัดพระธาตุมิ่งเมือง ซึ่งเป็นวัดสำคัญที่มีพระธาตุเจดีย์มิ่งเมืองตั้งอยู่เป็นศูนย์กลางของเมือง แต่ไม่ปรากฏมีเสามิ่งเมือง เนื่องจากยังคงมีสะดือเมืองอยู่ หลักหินเสาสะดือเมืองคงทำหน้าที่เป็นหลักเมืองของเมืองแพร่อยู่ในระยะหนึ่ง เมื่อมีการสถาปนาพระธาตุมิ่งเมืองขึ้นเป็นพระมหาธาตุกลางเมืองในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๑ พระธาตุมิ่งเมืองคงทำหน้าที่เป็นหลักเมืองเช่นเดียวกันพระธาตุหริภุญไชย ดังนั้นหลักหินสะดือเมืองจึงหมดความสำคัญ ถูกปล่อยทิ้งให้รกร้าง จนกระทั่งได้มีการสร้างศาลหลักเมืองขึ้นใหม่เมื่อไม่นานมานี้

คำว่า *"มิ่งเมือง"* ไม่ปรากฏความหมายที่ชัดเจน แต่เข้าใจว่าคงหมายถึง สิ่งที่ดีงามหรือความเป็นมงคลของเมือง ซึ่ง ดร. อานันท์ กาญจนพันธุ์ ได้ศึกษาในเรื่องที่เกี่ยวข้องดังกล่าวนี้ไว้ว่า เมืองเชียงใหม่ในสมัยพระยาติโลกราชมีการนับถือต้นไม้สำคัญคือ ต้นนิโครธ หรือต้นไทร ว่าเป็นไม้ศรีเมือง หรือไม้มิ่งเมือง ที่น่าจะเกี่ยวข้องกับความคิดในเรื่องขวัญ ซึ่งในสังคมล้านนาไม่สามารถเชื่อมโยงได้ชัดเจน เพราะหลังจากที่ได้รับอิทธิพลของศาสนาพุทธและพราหมณ์แล้ว ขวัญถูกนำไปผูกพันกับความเชื่อเรื่องเคราะห์และบุญบาปมากขึ้น ทำให้ไม้ศรีเมืองและไม้มิ่งเมืองไปมีส่วนอยู่ในพิธีสืบชะตาเมือง แทนพิธีสู่ขวัญ หรือพิธีส่งแถน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แต่ในสังคมไทดำซึ่งไม่ได้รับอิทธิพลของความเชื่อจากอินเดีย ความเชื่อมโยงระหว่างมิ่งกับขวัญนั้นละเอียดชัดเจนมาก โดยเห็นว่าขวัญนั้น *นอนมิ่งอิงแนน* กล่าวคือ ขวัญนั้นตั้งอยู่บนมิ่ง ซึ่งเปรียบเสมือนรากฐานของชีวิต เพราะมิ่งเป็นสภาวะทางธรรมชาติ ประเภท ดิน น้ำ ภูเขา และป่า ที่ทำให้เกิดชีวิต ส่วนแนนนั้นคือ ชีวิตของสรรพสิ่งต่างๆ รวมทั้งความมั่นคงของเมืองด้วย ทั้งหมดนี้จะเกี่ยวโยงกับความเชื่อสูงสุดคือ แถน ความคิดในเรื่องแถนนี้สะท้อนอุดมการณ์แบบเมือง เพราะชี้ให้เห็นความแตกต่างระหว่างฟ้ากับดิน โดยถือว่าแถน คือ ฟ้า เป็นผู้ให้กำเนิดและกำหนดชีวิตมนุษย์[27]

คติที่เกี่ยวกับมิ่งเมืองคงมีความเกี่ยวข้องกับความคิดในเรื่องขวัญ ซึ่งเป็นความเชื่อที่มีอยู่ในพื้นถิ่นในแถบเมืองน่านและเมืองแพร่มาแต่ดั้งเดิม เนื่องจากบริเวณที่ตั้งเมืองน่านและเมืองแพร่จะเป็นเส้นทางที่สามารถติดต่อกับกลุ่มบ้านเมืองในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงและทางตะวันออกของแม่น้ำโขง อันเป็นถิ่นฐานของชนชาวไทดำ ดังนั้นประชาชนในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำน่านและแม่น้ำยมกับแม่น้ำโขงจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดมาแต่โบราณ การที่มิ่งเมืองของเมืองน่านมีลักษณะเป็นเสาไม้ตั้งอยู่กลางเมืองนั้นเข้าใจว่าคงเป็นการผสมผสานกันของความเชื่อในเรื่องขวัญที่มีอยู่ในท้องถิ่นกับคติในเรื่องที่เกี่ยวกับหลักเมือง จึงเกิดคติการตั้งเสาหลักเมืองขึ้นบริเวณกลางเมืองน่าน แต่เรียกว่า *เสามิ่งเมือง* ส่วนเมืองแพร่นั้นเดิมทีมีเสาสะดือเมืองเป็นหลักหิน ตั้งอยู่กลางเมือง และสันนิษฐานว่าบริเวณใกล้เคียงกันนั้นคงมีต้นไม้สำคัญอยู่เป็นไม้ศรีเมืองหรือไม้มิ่งเมือง ต่อมาเมื่อคติการสร้างพระมหาธาตุกลางเมืองได้แพร่หลายเข้ามา จึงได้สถาปนาพระมหาธาตุเจดีย์ขึ้นในบริเวณที่ตั้งไม้มิ่งเมือง จึงเรียกว่า พระธาตุมิ่งเมืองสืบมาจนทุกวันนี้

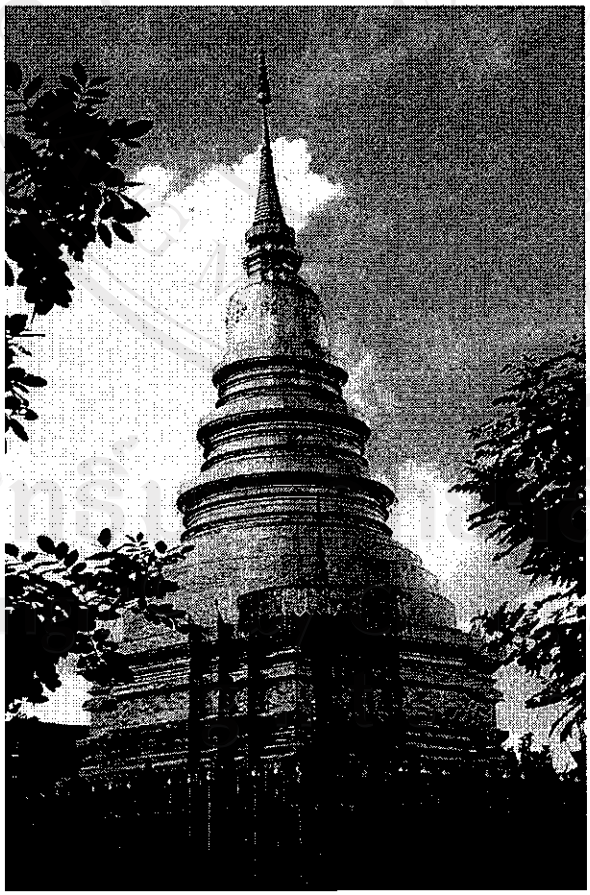
อย่างไรก็ดีเมืองเชียงรายที่ได้รับการบูรณะฟื้นฟูขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ปรากฏมีวัดมิ่งเมืองตั้งอยู่ภายในเขตตัวเวียงในทางตอนใต้ติดกับประตูป่าแดง วัดมิ่งเมืองดังกล่าวเป็นวัดที่สร้างขึ้นใหม่ในบริเวณวัดเก่าที่มีชื่อเดิมว่า วัดตะละแม่ศรี ในช่วงฟื้นฟูเมืองเชียงรายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น[28] วัดมิ่งเมืองแห่งนี้คงมิได้เกี่ยวข้องกับคติของมิ่งเมือง แต่สันนิษฐานว่ากลุ่มชนที่สร้างวัดแห่งนี้ขึ้นใหม่ คงเป็นไพร่พลเมืองที่อพยพเคลื่อนย้ายมาจากเมืองหรือชุมชนที่มีคติเกี่ยวกับมิ่งเมืองหรือมีวัดมิ่งเมืองอยู่ในชุมชนเดิมของตน เมื่อมาอาศัยอยู่ในเมืองเชียงราย จึงได้สร้างวัดที่มีชื่อว่า มิ่งเมือง ขึ้นตามชื่อวัดในชุมชนเดิมของตนที่ย้ายมา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

พระมหาธาตุกลางเมือง

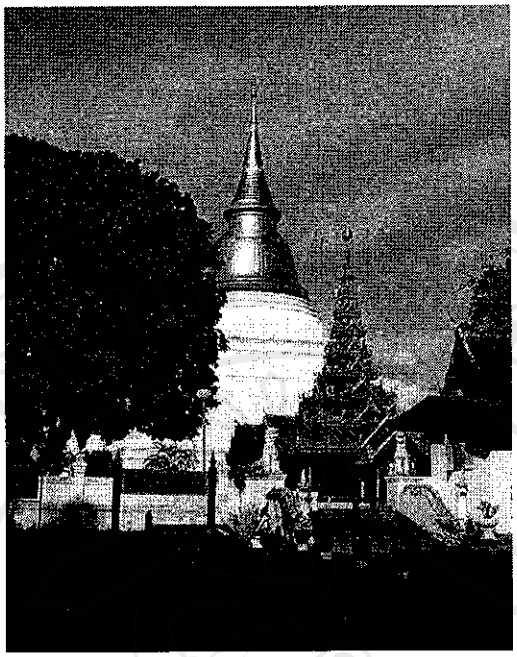
แบบแผนที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งที่ปรากฏพบอยู่ในบ้านเมืองต่างๆ ในเขตภาคเหนือตอนบนก็คือ คติการสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ขึ้นเพื่อให้เป็นหลักหรือศูนย์กลางของเมือง

คติการบูชาพระมหาธาตุนั้นคงจะเป็นประเพณีที่เนื่องในพระพุทธศาสนาฝ่ายหีนยานที่ปรากฏอยู่ในดินแดนประเทศไทยมาตั้งแต่สมัยทวารวดี เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา เพราะปรากฏหลักฐานพระธาตุเจดีย์อยู่ทั้งในเมืองและนอกเมืองในช่วงเวลานี้หลายแห่ง ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ จึงเริ่มมีการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ขึ้นเป็นหลักหรือเป็นศูนย์กลางของเมือง การเน้นพระมหาธาตุเจดีย์ให้เป็นศูนย์กลางของนครนี้น่าจะได้แนวคิดและคติมาจากทางบ้านเมืองที่นับถือศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธมหายานเป็นหลัก ในเวลาต่อมาประเพณีการสร้างพระสถูปเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมธาตุไว้กลางเมืองเพื่อให้เป็นหลักของบ้านเมืองดังกล่าวได้แพร่หลายจนเกิดเป็นคติของการสร้างวัดสำคัญขึ้นในเมืองที่เรียกว่า *"วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ"* หรือเรียกอย่างย่อๆ ว่า *"วัดมหาธาตุ"*[29]

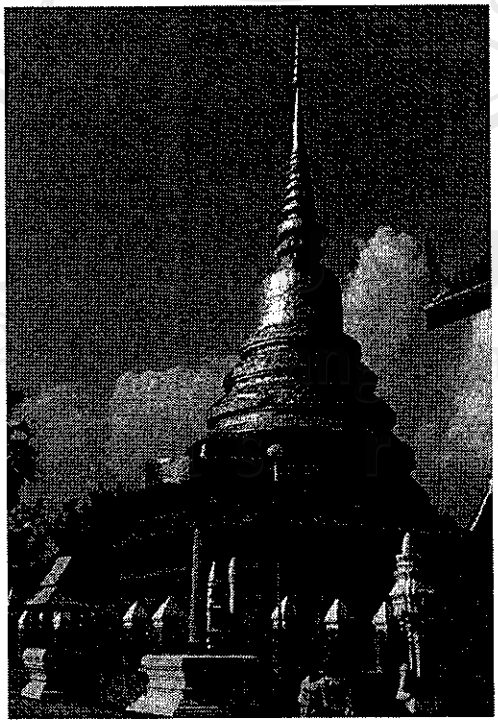
ภาพที่ ๖๘
พระธาตุหริภุญไชย เมืองหริภุญไชยหรือเมืองลำพูน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

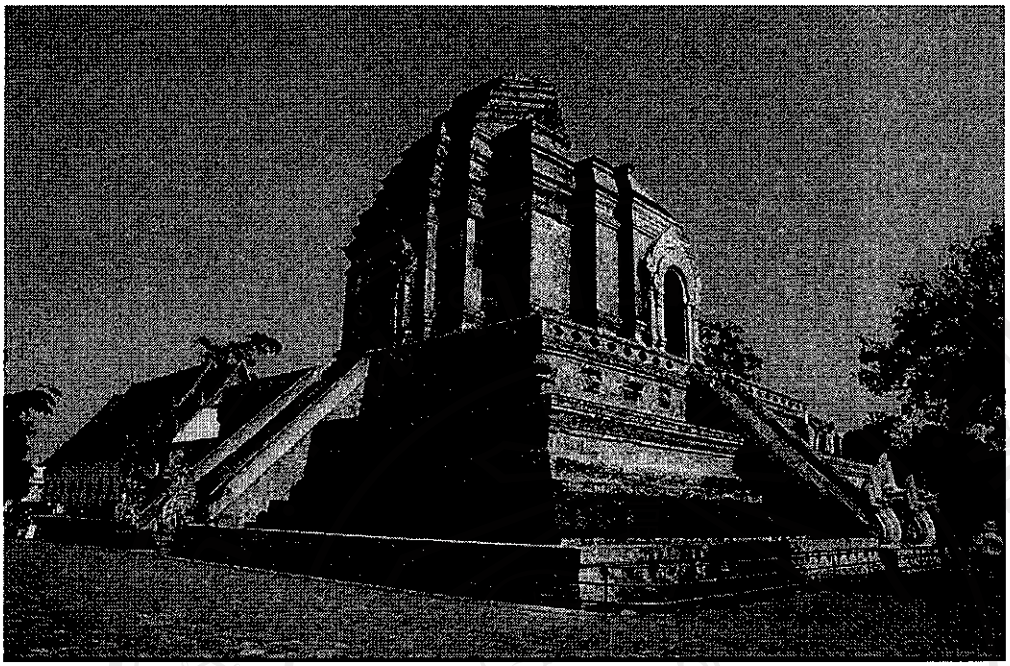
ภาพที่ ๖๙
พระธาตุดอนเต้า วัดพระแก้วดอนเต้า สุชาดาราม ภายในเวียงเขลางค์นคร

ในเขตภาคเหนือตอนบนคติการสร้างพระมหาธาตุเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของเมืองนั้นมีหลักฐานชัดเจนปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรก คือพระธาตุหริภุญไชย ที่พระยาอาทิตตราชโปรดให้สร้างขึ้นไว้ในเมืองหริภุญไชยเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ [30] รวมทั้งเชื่อว่าพระธาตุเจดีย์วัดชมพูหรือพระแก้วดอนเต้าในเมืองเขลางค์นครและพระธาตุมิ่งเมืองในเมืองแพร่ก็น่าจะเป็นพระมหาธาตุเจดีย์ที่สร้างขึ้นเพื่อให้เป็นหลักของบ้านเมืองในสมัยหริภุญไชยนี้เช่นกัน

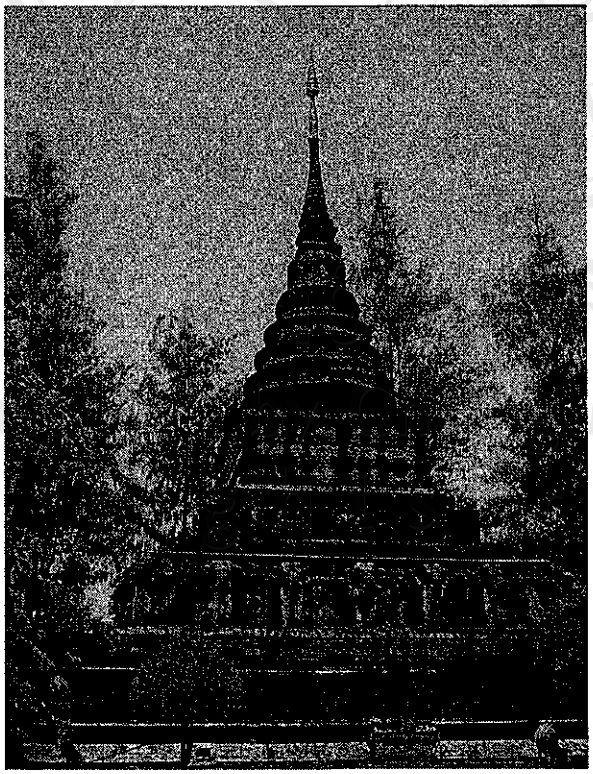
ภาพที่ ๗๐
พระธาตุเชียงภูมิหรือพระธาตุศรีจอมไคล วัดปงสนุก ภายในเวียงนครหรือลคอรลำปาง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๗๑
พระธาตุเจดีย์หลวง
วัดเจดีย์หลวง
เมืองเชียงใหม่

คติการสร้างพระธาตุเจดีย์หรือพระมหาธาตุกลางเมืองนี้ยังคงเป็นแบบแผนที่นิยมสืบทอดมาจนถึงสมัยล้านนา ดังพบว่าเมืองต่างๆ ในสมัยล้านนาแทบทุกแห่งจะปรากฏมีการสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ขึ้นในเมืองเพื่อให้เป็นหลักหรือศูนย์กลางของเมือง เช่น

ภาพที่ ๗๒
พระธาตุช้างค้ำ
วัดหลวงกลางเวียง
หรือวัดช้างค้ำ เมืองน่าน

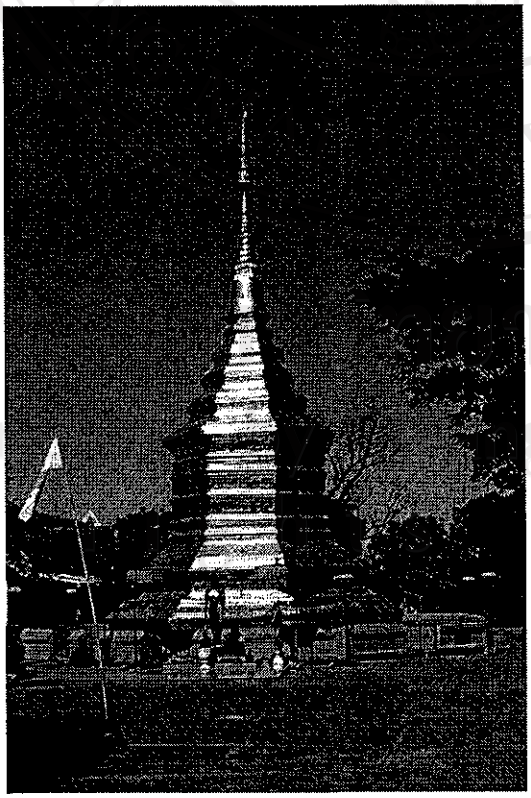
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๗๓
พระธาตุหลวง
หรือพระธาตุเจดีย์หลวง
เมืองเชียงแสน

เมืองนครหรือลคอร(ลำปาง) ที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยล้านนา จะปรากฏมีพระธาตุเจดีย์วัดปงสนุกหรือพระธาตุศรีจอมไคลประดิษฐานอยู่กลางเมือง คาดว่าน่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๑

เมืองเชียงใหม่ มีพระธาตุเจดีย์หลวงตั้งอยู่กลางเวียง สร้างขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑

ภาพที่ ๗๔
พระธาตุดอยตองหรือ
ดอยทอง เมืองเชียงราย

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองน่าน มีพระธาตุเจดีย์ช้างค้ำ วัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำ สร้างขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐

เมืองเชียงราย ในสมัยล้านนาปรากฏมีพระธาตุดอยตองตั้งอยู่เป็นศูนย์กลางของเมือง คาดว่าน่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๑

เมืองเชียงแสน มีพระธาตุหลวง วัดหลวงหรือวัดเจดีย์หลวงเป็นปูชนียสถานสำคัญอยู่กลางเมือง สร้างขึ้นในครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๙

สำหรับเมืองพะเยาไม่ปรากฏหลักฐาน เนื่องจากเมืองพะเยาร้างไปเป็นเวลานานและได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่อีกครั้งในสมัยรัตนโกสินทร์

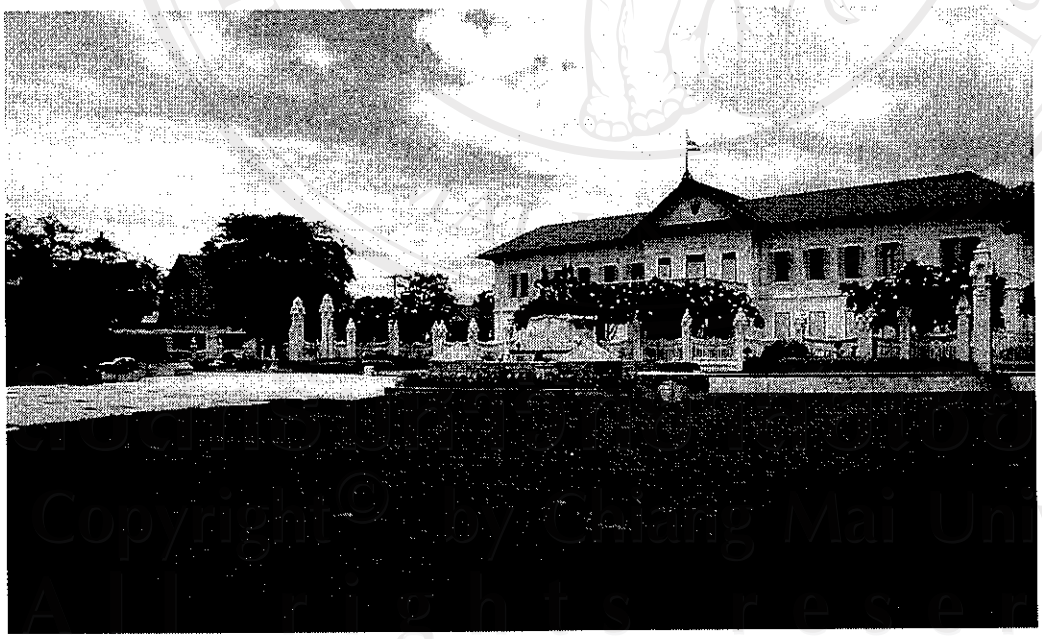
นอกจากนี้บ้านเมืองในสมัยล้านนายุคฟื้นฟูหรือสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ยังคงสืบทอดคติการสร้างวัดพระศรีรัตนมหาธาตุหรือวัดมหาธาตุขึ้นไว้กลางเมืองเช่นกัน เพียงแต่วัดที่สร้างขึ้นในดินแดนล้านนาอาจจะมีชื่อเรียกที่แตกต่างออกไป เช่นที่เมืองนครลำปางที่สร้างขึ้นใหม่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวังในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้ปรากฏมีการสร้างวัดหลวงกลางเวียงขึ้น ซึ่งปัจจุบันได้เปลี่ยนชื่อเป็นวัดบุญวาทย์ฯ และเมืองเชียงรายที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์วัดกลางเวียงได้ถูกสร้างขึ้นและมีเสาสะดือเมืองตั้งอยู่ ส่วนที่เมืองพะเยานั้นวัดสำคัญที่ได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์จะได้แก่ วัดหลวงราชสัณฐาน ซึ่งตั้งอยู่กลางเวียง มีพระธาตุเจดีย์องค์ใหญ่ทำหน้าที่เป็นพระมหาธาตุของเมือง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ข่วงเมือง

ข่วงเมือง คือสนามหรือพื้นที่โล่งกว้างที่ตั้งอยู่ภายในเมือง เป็นสถานที่สำหรับประกอบพิธีกรรมและกิจกรรมของเมือง จากการศึกษาแบบแผนของเมืองต่างๆ ในเขตภาคเหนือตอนบนจำนวน ๘ เมือง ได้พบว่าเมืองที่มีองค์ประกอบของข่วงเมืองปรากฏอยู่อย่างชัดเจนมีอยู่ ๒ เมือง คือ เมืองเชียงใหม่และเมืองน่าน

เมืองเชียงใหม่ปรากฏหลักฐานวัดหัวข่วงตั้งอยู่ใกล้กับประตูหัวเวียงหรือประตูช้างเผือกทางตอนเหนือของเมือง ส่วนข่วงหลวงหรือข่วงเมืองจะอยู่ถัดจากวัดหัวข่วงลงไปทางทิศใต้ โดยมีพื้นที่อยู่ในแถบกลางเวียงหรือบริเวณตั้งแต่วัดหัวข่วงลงมาจนถึงที่ตั้งวัดสะดือเมือง บริเวณดังกล่าวจะเป็นสนามหรือบริเวณลานโล่งกว้างใหญ่มีชื่อปรากฏในเอกสารตำนานว่า *"ข่วงสนามหลวง"* หรือ *"ข่วงหลวง"* หรือ *"ข่วงเมือง"* เข้าใจว่าข่วงเมืองของเมืองเชียงใหม่นั้นน่าจะมีมาตั้งแต่เริ่มแรกสร้างเมืองแล้ว เพราะหลักฐานทางเอกสารแสดงให้เห็นว่าในช่วงต้นๆ ของเมืองเชียงใหม่นั้น พื้นที่กลางเวียงดังกล่าวจะเป็นตลาดและสถานที่สำหรับประกอบกิจกรรมต่างๆ ของเมือง เช่นเป็นสถานที่ถวายพระเพลิงศพพญามังราย

ภาพที่ ๗๕
บริเวณลานด้านหน้าอนุสาวรีย์สามกษัตริย์และศาลามณฑลพายัพ ซึ่งเดิมเคยเป็นส่วนหนึ่งของข่วงเมือง หรือข่วงหลวง เมืองเชียงใหม่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เรื่องราวของข่วงเมืองที่ปรากฏอยู่ในเอกสารอย่างชัดเจนอยู่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑ หรือในราวรัชสมัยของพระเจ้าเมืองแก้วเป็นต้นมา ข่วงเมืองของเมืองเชียงใหม่ยังคงปรากฏอยู่มาจนกระทั่งถึงยุคฟื้นฟูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่พื้นที่บางส่วนถูกใช้เป็นที่ตั้งของหอคำและคุ้มเจ้านาย ต่อมาเมื่อกรุงเทพฯ ได้จัดการปกครองด้วยระบบเทศาภิบาล บริเวณข่วงเมืองจึงกลายเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการ และยิ่งไปกว่านั้นในระยะหลังๆ ได้มีการขายคุ้มและที่ดินของเจ้านายกับขุนนางในพื้นที่แถบนั้น จึงทำให้มีการสร้างอาคารพาณิชย์ขึ้นมา ทำให้สภาพของข่วงเมืองแทบจะไม่เหลืออยู่เลย ปัจจุบันคงเหลือพื้นที่เฉพาะบริเวณด้านหน้าอนุสาวรีย์สามกษัตริย์เท่านั้นที่ยังเป็นลานกว้างแสดงร่องรอยของข่วงเมืองให้เห็นอยู่บ้าง

สำหรับเมืองน่านนั้นบริเวณที่ตั้งของวัดหัวข่วงและข่วงเมืองจะอยู่บริเวณกลางเวียง โดยข่วงเมืองจะเป็นพื้นที่ระหว่างด้านหน้าหอคำกับวัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำ ทางด้านทิศเหนือจะมีวัดหัวข่วงตั้งอยู่ ส่วนทางด้านทิศใต้จรดกับวัดภูมินทร์ ปัจจุบันบริเวณดังกล่าวยังคงเป็นสนามกว้างอยู่ทางด้านหน้าของหอคำหรืออาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติน่าน ข่วงเมืองของเมืองน่านนี้คงมีมาตั้งแต่แรกเริ่มสร้างเมืองน่านในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ มีชื่อปรากฏอยู่ในเอกสารว่า *"ข่วงหลวง"* ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จะปรากฏชื่อเรียกต่างๆ กันว่า *"ท้องข่วงสนาม"* *"ท้องข่วงสนามหลวง"* และ *"ข่วงสนามหลวง"* เป็นต้น และพื้นที่ของข่วงเมืองนี้จะมีบทบาทอย่างสำคัญสำหรับใช้เป็นสถานที่จัดกิจกรรมต่างๆ ของเมือง นับตั้งแต่งานมหรสพ งานทำบุญฉลองทาน และงานประเพณีต่างๆ ตลอดมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ภาพที่ ๗๖
บริเวณสนามด้านหน้าพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติน่าน หรือหอคำของเจ้าผู้ครองนครน่าน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของข่วงเมืองหรือข่วงสนามหลวงของเมืองน่านในอดีต

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ส่วนเมืองอื่นๆ ก็ยังคงมีร่องรอยของข่วงเมืองอยู่เช่นกัน แม้ว่าในปัจจุบันสภาพพื้นที่จะเปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก เช่นเมืองเขลางค์นคร (ลำปาง)ปรากฏร่องรอยของข่วงเมืองอยู่ในบริเวณกลางเมือง ทางด้านทิศตะวันตกของวัดพระแก้วตอนเต้าและทางตอนใต้ของวัดหัวข่วงไปจนจรดบริเวณที่ดินขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ ซึ่งในอดีตเป็นที่ตั้งคุ้มหลวง พื้นที่ดังกล่าวจะเป็นที่ธรณีสงฆ์ของวัดพระแก้วดอนเต้า แต่เดิมจะเป็นที่โล่งกว้างไม่มีสิ่งปลูกสร้างใดๆ ชาวเมืองจะเรียกว่า *"เด่นพระแก้ว"*[31] ปัจจุบันมีบ้านเรือนราษฎรปลูกสร้างเต็มไปหมดแล้ว

สำหรับเมืองแพร่ร่องรอยของข่วงเมืองยังคงเหลืออยู่ส่วนหนึ่งเป็นสนามกว้างอยู่ระหว่างด้านหน้าศาลากลางจังหวัดกับจวนผู้ว่าราชการจังหวัด ซึ่งชาวเมืองแพร่ในอดีตจะเรียกพื้นที่ดังกล่าวนี้ว่า *"สนามหลวง"* บริเวณที่คาดว่าเป็นข่วงเมืองนั้นจะอยู่ในบริเวณกลางเวียง ซึ่งเป็นพื้นที่ระหว่างที่ตั้งคุ้มหลวงไปจนถึงวัดหัวข่วง กับพื้นที่ระหว่างวัดศรีชุมไปจนถึงวัดพระบาทมิ่งเมือง ซึ่งปัจจุบันบริเวณดังกล่าวนี้เกือบทั้งหมดจะเป็นที่ดินราชพัสดุใช้เป็นที่ตั้งของส่วนราชการต่างๆ และบริเวณลานกว้างที่เรียกว่า สนามหลวง ในทุกวันนี้จะได้รับการปรับปรุงสร้างเป็นสวนสุขภาพเฉลิมพระเกียรติฯ ร.๙

ส่วนข่วงเมืองของเมืองพะเยาสันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ในบริเวณกลางเวียง ซึ่งเป็นพื้นที่ทางทิศตะวันออกของเมืองตั้งแต่วัดหัวข่วงแก้วมาทางทิศตะวันตกจนถึงบริเวณด้านหน้าของสนามเวียงแก้ว พื้นที่ดังกล่าวในอดีตจะเป็นลานกว้างใหญ่เรียกกันว่า *ดอนสนาม* และยังคงปรากฏเป็นชื่อถนนดอนสนามปัจจุบันส่วนหนึ่งของพื้นที่นี้เป็นที่ตั้งของสถานีตำรวจภูธรอำเภอเมืองและสำนักงานการไฟฟ้าส่วนภูมิภาคจังหวัดพะเยา

อย่างไรก็ดีเมืองอื่นๆ อีก ๓ เมือง คือ เมืองหริภุญไชยหรือลำพูน เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน ไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนของข่วงเมือง แต่ก็เชื่อว่าการปรากฏมีข่วงเมืองอยู่ในเมืองต่างๆ นั้นน่าจะเป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมร่วมกันของบ้านเมืองในเขตภาคเหนือตอนบนมาเป็นเวลานานแล้ว ดังนั้นเมืองเหล่านี้จึงควรจะมีข่วงเมืองอยู่เช่นกัน แต่สภาพทางกายภาพของเมืองคงเปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากได้ร้างเป็นเวลานานเนื่องจากภัยสงครามและการล่มสลายของล้านนาในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เมื่อได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่อีกครั้งสภาพของบ้านเมืองจึงเปลี่ยนแปลงไป ส่วนเมืองแม่ฮ่องสอนเป็นเมืองใหม่ที่เพิ่งสร้างขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ไม่ปรากฏมีข่วงเมือง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

พัฒนาการของเมืองในระยะเริ่มแรกที่เกิดขึ้นในเขตภาคเหนือตอนบนเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ นั้น ได้แก่ กลุ่มเมืองของแคว้นหริภุญไชย ซึ่งได้แก่ เมืองหริภุญไชย ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง และเมืองเขลางค์นคร ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำวัง โดยได้พบหลักฐานว่าบ้านเมืองเหล่านี้มีความสัมพันธ์ทั้งในทางการเมืองและวัฒนธรรมกับกลุ่มบ้านเมืองสมัยทวารวดีในแถบภาคกลาง ต่อมาได้มีการสร้างเมืองขยายออกไปที่เมืองแพรในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำยม สำหรับกลุ่มเมืองในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำกก แม่น้ำสาย และแม่น้ำลาว ในเขตจังหวัดเชียงราย กับที่ราบลุ่มแม่น้ำอิง ในเขตจังหวัดพะเยา รวมทั้งที่ราบลุ่มแม่น้ำน่านตอนบนนั้น พัฒนาการของเมืองน่าจะมีความชัดเจนขึ้นนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ เป็นต้นมา และในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ - ๒๐ ได้มีเมืองสำคัญๆ เกิดขึ้นหลายแห่ง อาทิ เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน เมืองเชียงใหม่ เมืองพะเยา เมืองนคร(ลำปาง) และเมืองน่าน ซึ่งในเวลาต่อมาบ้านเมืองในเขตภาคเหนือตอนบนได้ถูกรวบรวมเข้าไว้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเรียกว่า อาณาจักรล้านนา

จากการศึกษาเมืองสำคัญๆ ในดินแดนล้านนา ๙ แห่ง ได้พบว่าภายในตัวเวียงนอกจากจะเป็นที่อยู่อาศัยและที่ทำการของกษัตริย์ เจ้าเมือง และเจ้านาย ตลอดจนขุนนางและไพร่พลเมืองบางส่วนแล้ว ยังปรากฏว่าแบบแผนของเมืองต่างๆ เหล่านี้จะให้ความสำคัญกับพื้นที่บริเวณกลางเวียง โดยได้พบว่าจะเป็นที่ตั้งของสิ่งสำคัญต่างๆ เช่น สะดือเมือง เสาอินทขิล เสามิ่งเมือง เสาหลักเมือง รวมทั้งพระมหาธาตุกลางเมือง ซึ่งทั้งสะดือเมือง เสามิ่งเมือง และเสาอินทะขิลนั้น น่าจะเป็นเรื่องเดียวกันที่มีความเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อที่เกี่ยวกับเสาหลักเมือง ซึ่งเป็นวัฒนธรรมอินเดียที่เข้ามาสู่ประเทศไทยนานแล้ว เมื่อแพร่หลายเข้ามาสู่ดินแดนล้านนาได้ผสมผสานกับความเชื่อพื้นถิ่น จึงปรากฏมีการเรียกชื่อต่างๆ กันไปตามแต่ช่วงเวลาและสถานที่ ส่วนเสาหลักเมืองของเมืองบางแห่งในล้านนานั้น เพิ่งจะปรากฏขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์มานี้เองโดยได้รับแบบอย่างมาจากการตั้งเสาหลักเมืองใหม่ของกรุงเทพฯ

สำหรับพระมหาธาตุกลางเมืองนั้นเป็นคติการบูชาพระบรมธาตุที่ปรากฏอยู่ในประเทศไทยนานแล้ว และได้มีพัฒนาการแพร่หลายจนเกิดเป็นคติของการสร้างวัดสำคัญขึ้นในเมืองที่เรียกว่า "วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ" หรือ "วัดมหาธาตุ" คติดังกล่าวได้เข้ามาสู่ภาคเหนือตอนบนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ ดังการปรากฏขึ้นพระธาตุหริภุญไชย ซึ่งต่อมาได้เป็นคตินิยมที่จะสร้างพระธาตุเจดีย์และวัดหลวงกลางเวียงขึ้นในเมืองแทบทุกเมือง นอกจากนี้ยังพบว่าเมืองต่างๆ ส่วนใหญ่จะมีร่องรอยของข่วงหลวงหรือข่วงเมืองเป็นแบบแผนสำคัญอยู่ภายในเมือง ซึ่งข่วงเมืองนี้เป็นสนามหรือพื้นที่โล่งกว้างสำหรับใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมและกิจกรรมของเมือง

สำหรับวัดที่มีชื่อว่า "หัวข่วง" นั้น ได้พบว่ามีวัดหัวข่วงตั้งอยู่เป็นองค์ประกอบสำคัญภายในเมืองอยู่ ๕ เมือง คือ เมืองเชียงใหม่ เมืองเชลางค์นคร เมืองแพร่ เมืองน่าน และเมืองพะเยา ส่วนที่เมืองลำพูนปรากฏมีวัดหัวข่วง(วัดหัวขัว)ตั้งอยู่นอกกำแพงเวียง ส่วนเมืองสำคัญอื่นๆ เช่น เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน และเมืองแม่ฮ่องสอน จะไม่ปรากฏมีวัดที่ชื่อว่า หัวข่วง อยู่เลย ร่องรอยดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าการมีวัดหัวข่วงตั้งอยู่ตอนหัวของข่วงเมืองนั้นอาจจะมิใช่แบบแผนของเมืองในล้านนาเสมอไป จึงจำเป็นต้องศึกษาเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับวัดหัวข่วงอีกครั้ง ดังรายละเอียดที่จะได้กล่าวถึงในการศึกษาของตอนต่อไป.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เชิงอรรถบทที่ ๔

1 แม้ว่าจะปรากฏเรื่องราวในเอกสารตำนานว่า เมืองพะเยาเริ่มสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ โดยเชื่อว่าน่าจะเป็นเวียงรูปน้ำเต้า ส่วนเวียงพะเยานั้นจะเป็นเมืองที่สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ - ๒๐ สำหรับเมืองเชียงรายนั้นสร้างขึ้นในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ก่อนการสถาปนาอาณาจักรล้านนาไม่นานนัก ดังนั้นจึงจัดให้อยู่ในกลุ่มเมืองสมัยล้านนา.

2 พระรัตนปัญญาเถระ(ร.ต.ท แสง มนวิทูร แปล), **ชินกาลมาลีปกรณ์**, กรมศิลปากรจัดพิมพ์ครั้งแรก (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๐๑), หน้า ๘๐.

3 พระพุทธพุกามและพระพุทธญาณ , **ตำนานมูลศาสนา** , (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เสริมวิทย์บรรณาคาร, ๒๕๑๕) , หน้า ๒๐๗ - ๒๐๘.

4 **ชินกาลมาลีปกรณ์** , หน้า ๘๔.

5 กรมศิลปากร, **รายงานการสำรวจและขุดค้นแหล่งโบราณคดีเมืองหริภุญไชย จังหวัดลำพูน,** เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม โครงการโบราณคดีประเทศไทย(ภาคเหนือ) กองโบราณคดี , ๒๕๒๘.

6 ผาสุข อินทราวุธ และคณะ, **รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาร่องรอยอารยธรรมโบราณจากหลักฐานโบราณคดีในเขตจังหวัดลำพูนก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๕** , ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, พ.ศ ๒๕๓๖.

7 ศรีศักร วัลลิโภดม, "ข้อมูลใหม่ - ข้อคิดใหม่เกี่ยวกับเชียงแสน - พะเยา", **วารสารเมืองโบราณ,** ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๒ เมษายน - กรกฎาคม ๒๕๒๔, หน้า ๕ - ๓๖.

8 Wolters, O. W. *"Tambralinga"*, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies,** University of London. Vol. XXI Part3, 1958. pp. 587 - 607.

9 บริเวณที่ตั้งอำเภอฝางในปัจจุบันมีเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินอยู่หลายแห่ง โดยเมืองขนาดใหญ่สุดจะตั้งอยู่ทางใต้ในเขตชุมชนบ้านเมืองฝางและมีเมืองขยายต่อขึ้นไปทางเหนือเรียกว่า เวียงมะลิกา เมืองโบราณทั้งหมดในบริเวณนี้จะเรียกรวมกันว่าเมืองฝาง.

10 สำนักนายกรัฐมนตรี , "ศิลาจารึกวัดเชียงมั่น", **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓,** (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘) , หน้า ๒๑๐.

11 **ธนาคารไทยพาณิชย์, สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง เล่ม ๑๕,** (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย , ๒๕๔๒) , หน้า ๗๐๗๔.

12 ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, **พระหลักเมือง,** องค์การทหารผ่านศึกในพระบรมราชูปถัมป์จัดพิมพ์ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์ , ๒๕๒๕), ไม่มีเลขหน้า.

13 ท.กล้วยไม้ ณ อยุธยา, **หลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์,** คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย ในคณะกรรมการเอกลักษณ์แห่งชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ประกายพรึก, ๒๕๒๕), หน้า ๘ - ๙.

14 **ธนาคารไทยพาณิชย์, สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ เล่ม ๑๔** , (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย , ๒๕๔๒) , หน้า ๖๖๙๓.

15 เสาสะดือเมืองของเมืองเชียงใหม่จะมีชื่อเรียกเป็นพิเศษว่า *เสาอินทะขิล* ซึ่งมีเรื่องราวเกี่ยวข้องชาวลัวะที่ได้สร้างเสาหลักเมือง โดยได้รับความช่วยเหลือจากพระอินทร์ จึงได้ชื่อว่า เสาอินทขิล.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

16 ธนาคารไทยพาณิชย์, **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ เล่ม ๑๔** , หน้า ๗๑๙๒.

17 ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, **เรื่องเดิม**, ไม่มีเลขหน้า.

18 อานันท์ กาญจนพันธุ์, **ล้านนาในมิติทางวัฒนธรรม,** เอกสารประกอบการบรรยายวิชาสังคมและวัฒนธรรมภาคเหนือ เอกสารสำเนาเย็บเล่ม คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๕, หน้า ๙๕ - ๑๑๕.

19 **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ เล่ม ๑๔ ,** หน้า ๗๑๘๘ - ๗๑๙๒.

20 ชลธรา สัตยาวัฒนา, "ใจบ้าน ใจเมือง และใจคน : ปัญหาการสืบสาวกำเนิดและเอกลักษณ์ไทย", **คนไท(เดิม)ไม่ได้อยู่ที่นี่,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๓), หน้า ๒๒๓.

21 กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑,** พิมพ์ครั้งที่ ๓ เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรีเจ้าราชบุตร (วงศ์ตวัน ณ เชียงใหม่), (นครหลวงฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๑๖), หน้า ๘ - ๙.

22 พระยาประชากิจกรจักร, **พงศาวดารโยนก,** (พระนคร : ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๐๔), หน้า ๒๙๔.

23 หอพระสมุดวชิรญาณ, **พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา ,** (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย , ๒๔๕๗), หน้า ๑๑๓.

24 อานันท์ กาญจนพันธุ์, **"พิธีไหว้ผีเมืองและอำนาจรัฐในล้านนา"**, เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่อง วัฒนธรรม ๕ เชียง" , จังหวัดเชียงราย วันที่ ๑ - ๖ มีนาคม ๒๕๓๗, หน้า ๑ - ๔.

25 ชลธิรา สัตยาวัฒนา, **เรื่องเดิม,** หน้า ๒๑๙.

26 สงวน โชติสุขรัตน์, "ตำนานพระธาตุแช่แห้ง", **ประชุมตำนานลานนาไทย,** (พระนคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๕), หน้า ๕๘๐.

27 อานันท์ กาญจนพันธุ์, **"พิธีไหว้ผีเมืองและอำนาจรัฐในล้านนา",** หน้า ๓ - ๔.

28 หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่นจังหวัดเชียงราย, **วัดสำคัญของเมืองเชียงราย,** ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงราย สถาบันราชภัฏเชียงราย (เชียงใหม่ : บริษัทโชตนาพริ้นท์ จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๔๘.

29 ศรีศักร วัลลิโภดม, **ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๙), หน้า ๕๘ - ๙๔.

30 **ชินกาลมาลีปกรณ์,** หน้า ๙๑.

31 คำว่า *"เด่น"* ในภาษาท้องถิ่นหมายถึงที่โล่งกว้างขวาง ***เด่นพระแก้ว*** จึงหมายถึงบริเวณลานโล่งกว้างใกล้วัดพระแก้ว.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

บทที่ ๕
ศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม ของวัดหัวข่วงในล้านนาและนอกดินแดนล้านนา

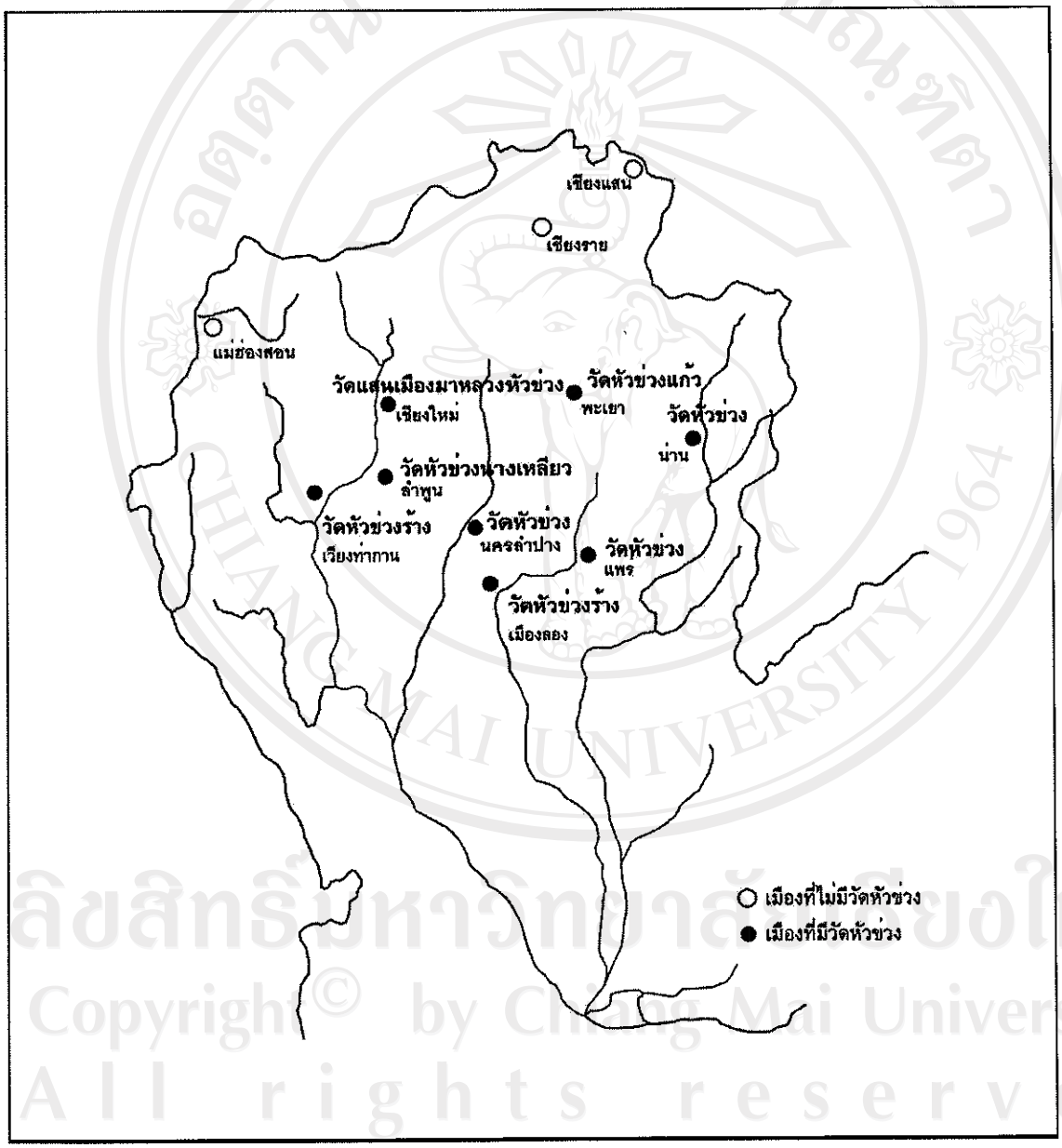
จากการสำรวจและศึกษาได้พบวัดที่มีชื่อว่า *"หัวข่วง"* ได้ปรากฏมีอยู่ในเมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนาจำนวน ๘ แห่ง ได้แก่ วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่ วัดหัวขัว(วัดหัวข่วงนางเหลียว) เมืองลำพูน วัดหัวข่วงร้าง เวียงท่ากาน อำเภอสันป่าตอง วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(ลำปาง) วัดหัวข่วง เมืองแพร่ วัดหัวข่วงร้าง เมืองลองเก่า อำเภอลอง จังหวัดแพร่ วัดหัวข่วง เมืองน่าน และวัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา นอกจากนี้ยังได้พบอีกว่ากลุ่มบ้านเมืองในทางตอนเหนือขึ้นไป ซึ่งอยู่นอกเขตแคว้นล้านนา ได้ปรากฏมีวัดที่ชื่อว่า *"หัวข่วง"* อยู่ในเมืองต่างๆ อีก ๓ แห่ง คือ วัดราชฐานหลวงหัวข่วง เมืองเชียงตุง กับวัดหัวข่วงราชฐาน เมืองยอง ในเขตรัฐชาน ประเทศพม่า และวัดหัวข่วงที่เมืองเชียงรุ่ง เขตมณฑลยูนนาน ประเทศจีน

การวิจัยครั้งนี้จึงได้ทำการศึกษาในรายละเอียดของวัดหัวข่วงที่ปรากฏในเมืองต่างๆ โดยเฉพาะวัดหัวข่วงที่ปรากฏในดินแดนล้านนานั้น ได้ศึกษาถึงประวัติความเป็นมาและแบบแผนทางศิลปะสถาปัตยกรรมที่ปรากฏร่องรอยอยู่ในวัดหัวข่วงเหล่านั้น เพื่อที่จะตรวจสอบถึงการปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงในล้านนา ขณะเดียวกันก็ได้ทำการศึกษาถึงประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองและความเป็นมาของวัดหัวข่วงที่ปรากฏอยู่ในเมืองต่างๆ นอกดินแดนล้านนาด้วย ซึ่งผลของการศึกษามีรายละเอียดที่จะได้นำเสนอไปตามลำดับดังนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

วัดหัวข่วงในดินแดนล้านนา

ในดินแดนล้านนาได้ปรากฏมีวัดที่ชื่อว่า "หัวข่วง" อยู่ในเมืองต่างๆ จำนวนทั้งสิ้น ๘ แห่ง ซึ่งในตอนต่อไปนี้จะเป็นการศึกษาในรายละเอียดที่เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาและแบบแผนทางศิลปะสถาปัตยกรรมของโบราณสถานและโบราณศิลปวัตถุที่ปรากฏร่องรอยอยู่ในวัดหัวข่วงต่างๆ เหล่านั้น ดังมีรายละเอียดของการศึกษาต่อไปนี้

แผนที่ ๒๑
แผนที่ที่ตั้งวัดข่วงในเมืองต่างๆ ของล้านนา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๗๗

พระธาตุเจดีย์ วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

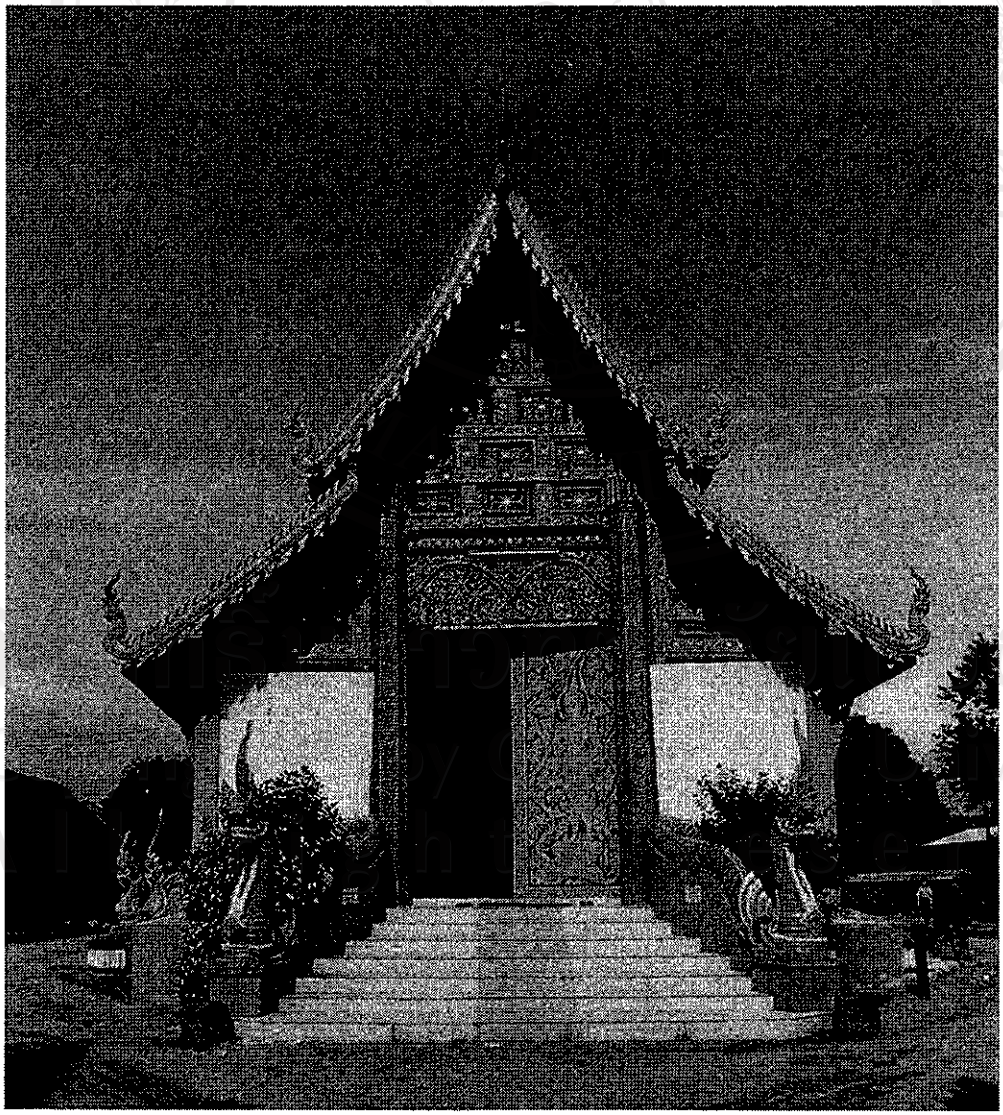
วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่

ตำบลศรีภูมิ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

ที่ตั้งและประวัติความเป็นมา

วัดหัวข่วง หรือวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เป็นวัดขนาดเล็ก ตั้งอยู่บนถนนพระปกเกล้า ตำบลศรีภูมิ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งอยู่ภายในกำแพงเวียงเชียงใหม่ชั้นในทางด้านทิศเหนือ ใกล้กับประตูหัวเวียงหรือประตูช้างเผือกและติดกับข่วงเมืองในอดีต

ประวัติความเป็นมาที่ปรากฏอยู่ในเอกสารนั้น ไม่เคยพบชื่อของวัด *"หัวข่วง"* อยู่ในเอกสารตำนานใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับเมืองเชียงใหม่ในช่วงตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ขึ้นไป แต่ชื่อหัวข่วงนี้จะปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในเอกสารตำนานครั้งสมัยเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ลำดับที่ ๖ เมื่อ พ.ศ ๒๔๐๓ ดังมีข้อความว่า

ภาพที่ ๗๘
พระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่หลังเก่า ปัจจุบันถูกรื้อถอนไปแล้ว

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

"ศักราช ๑๒๒๒ ปีวอกโทศกวันพฤหัสบดี เดือนเจ็ด ขึ้นห้าค่ำ ฤกษ์สร้างวิหารวัดสุพรรณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรมสิบสามค่ำ แห่สวาธุเจ้าสิทธิมาครองวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง วันแรมสี่ค่ำเดือนสี่ หล่อระฆังใหญ่ทองหนักสองล้านเก้าหมื่นห้าพันหกร้อยตำลึง สร้างธรรมาสน์อาสน์สวดและหีบพระธรรมปิดทองคำเปลว สิ้นทองคำเปลว ๕๑,๑๒๐ แผ่น สร้างพระพุทธรูปสลักด้วยงาช้างสองกิ่งเป็นรูปพระ ๗๒ องค์ สร้างพระทองคำองค์หนึ่งหนัก ๒๐๐๐ บาท มีฉัตรทองคำหนัก ๑๒๒ บาท สร้างพระเงินองค์หนึ่งหนัก ๑๐๐๐ บาท พระพุทธรูปที่สร้างนี้ประดิษฐานไว้ ณ วัดพระธาตุจอมทอง แต่ธรรมาสน์อาสน์สวดไว้ ณ วัดพระสิงห์ พระงาช้างกับหีบธรรมไว้ ณ วัดแสนเมืองมาหัวข่วง"[1]

เกี่ยวกับชื่อวัดแสนเมืองมานี้มีเรื่องราวตรงกันปรากฏอยู่ในเอกสารสองฉบับคือ ชินกาลมาลีปกรณ์ และพงศาวดารโยนก กล่าวถึงการสร้างพระเจดีย์ในวัดชื่อ วัดพระเจ้าแสนเมืองมาหรือวัดลักษณบุราคมาราม เมื่อราว พ.ศ ๒๐๖๔ ครั้งรัชกาลพระเจ้าเมืองแก้ว มีข้อความว่า

"ณ วันศุกร์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๔ (จุลศักราช ๘๘๓) พระราชาตรัสสั่งให้ขุดรากฐานเจดีย์หลวง ในวัดพระเจ้าแสนเมืองมา ครั้นแล้วโปรดให้ก่อตั้งแต่ฐานขึ้นไป เมื่อวันอาทิตย์ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๕ องค์เจดีย์กว้างด้านละ ๘ วา ๒ ศอก สูง ๑๔ วา ๒ ศอก.....พระราชาและพระราชเทวี พร้อมด้วยพระมาตุฉาเทวีและคณะสงฆ์ ๓ นิกาย มีพระมหาเถรราชครูเป็นประมุข ทรงบรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้ในองค์เจดีย์หลวงในวัดที่พระเจ้าแสนเมืองมาทรงสร้าง เมื่อวันพุธ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๘ จันทร์เสวยบุบพาสาพะนักษัตร สิงคยาม"[2]

และ *"วันศุกร์ เดือนสี่ ขึ้นสิบค่ำ ให้ขุดทำราก* ***เจดีย์ลักษณบุราคมาราม*** *ครั้งถึงวันอาทิตย์ เดือนห้า ขึ้นสิบค่ำ ปีมะเส็ง ตรีศก จุลศักราช ๘๘๓ ลงมือก่อเจดีย์กว้าง ๘ วา สูง ๑๔ วา ๒ ศอก แล้วให้สร้างคัมภีร์พระไตรปิฎกไว้สำหรับหอมณเฑียรธรรมด้วย"*[3]

เมื่อพิจารณาในรายละเอียดของชื่อวัดแห่งนี้ที่ยังใช้ชื่อว่า วัดแสนเมืองมาหัวข่วง หรือวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง ตลอดจนหลักฐานสำคัญที่ปรากฏอยู่ในวัดแห่งนี้ซึ่งได้แก่ พระพุทธรูปสำริดองค์ใหญ่ ที่ประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถ มีนามว่า *"พระเจ้าแสนเมืองมาหลวง"* จึงคาดว่าวัดพระเจ้าแสนเมืองมาหรือวัดลักษณบุราคมารามที่ปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ นั้น ก็คือวัดหัวข่วงหรือวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง ความเห็นดังกล่าวนี้จะสอดคล้องกับผลงานของสงวน โชติสุขรัตน์ที่กล่าวว่า วัดพระเจ้าแสนเมืองมาหรือวัดลักษณปุราคมารามก็คือ วัดหัวข่วง นั่นเอง[4]

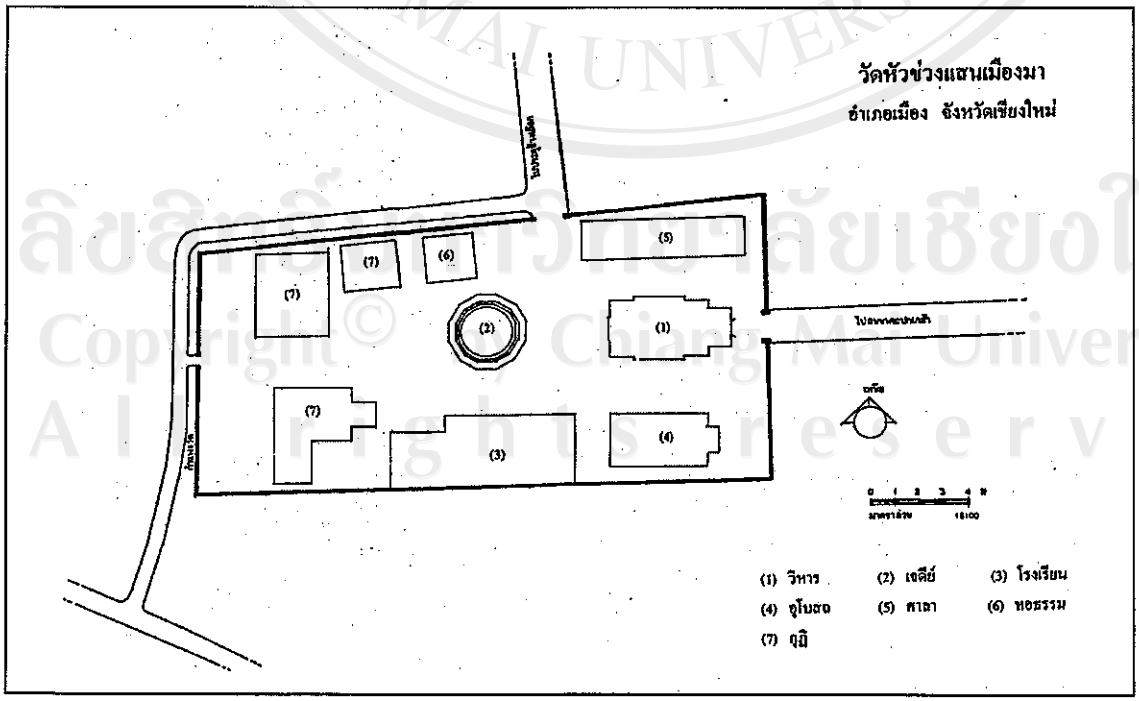
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

จากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานต่างๆ ทำให้สามารถประมวลเรื่องราวของวัดหัวข่วงหรือวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่ได้ว่า เดิมทีวัดแห่งนี้มีชื่อเรียกว่า วัดพระเจ้าแสนเมืองมา หรือวัดแสนเมืองมาหลวง[5] คาดว่าอาจจะเป็นวัดที่พระเจ้าแสนเมืองมา กษัตริย์เมืองเชียงใหม่ทรงโปรดให้สถาปนาขึ้นในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๒๐ หรือพระเจ้าสามฝั่งแกนเป็นผู้สร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระเจ้าแสนเมืองมา พระราชบิดา ดังนั้นวัดแห่งนี้จึงได้นามว่า วัดพระเจ้าแสนเมืองมา หรือวัดแสนเมืองมาหลวง

ต่อมาใน พ.ศ ๒๐๖๔ พระเมืองแก้วทรงโปรดให้สร้างพระมหาเจดีย์ลักขปุราคมารามพร้อมบรรจุพระบรมสารีริกธาตุขึ้นไว้ในวัดแห่งนี้[6] และใน พ.ศ ๒๑๗๔ พระเจ้าสุทโธธรรมราชา กษัตริย์เมืองหงสาวดี ยกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ได้ การสงครามครั้งนั้นได้สร้างความเสียหายให้กับบ้านเมืองและวัดวาอารามเป็นอันมาก ดังนั้นใน พ.ศ ๒๑๗๗ พระเจ้าสุทโธธรรมราชาจึงโปรดให้บูรณะวัดวาอารามในเมืองเชียงใหม่ ซึ่งก็รวมทั้งวัดแสนเมืองมาหลวงด้วย ดังปรากฏหลักฐานในตำนานพระธาตุจอมทอง ว่า

> *" ถึงปี พ.ศ ๒๑๗๗ เดือน ๘ เพ็ญ พระเจ้าสุทโธฯยิ่งมีศรัทธาหยั่งเชื่อในคุณพระแก้วทั้งสามประการ จึงมีเงินหมื่น คำพัน ให้เสนานำคนทำงานลงมาเชียงใหม่ ผู้เป็นนายงาน ๒๐ คน ผู้เป็นลูกน้อง นอกนั้นเครื่องมือทำการดีครบทุกคน ให้มาสร้างวัด ๓ วัด อันได้รื้อถอนเสียเมื่อมารบยึดเอาเมืองได้นั้น คือ **วัดแสนเมืองมาหลวง** หนึ่ง วัดอาภัย หนึ่ง วัดสุทธาวาส หนึ่ง อันมีอยู่ในเวียงเชียงใหม่ "*[7]

แผนผังที่ ๑
แผนผังบริเวณ
วัดหัวข่วงแสนเมืองมา
หลวง เมืองเชียงใหม่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved

หลังจากนั้นเรื่องราวของวัดแสนเมืองมาหลวงก็ไม่ปรากฏอีกเลย จนกระทั่งเข้าสู่ยุคฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่หลังจากที่ร้างไปเป็นเวลานาน ปรากฏหลักฐานในบันทึกพระยาหลวงสามล้าน ซึ่งได้บันทึกเหตุการณ์ในช่วงระหว่าง พ.ศ ๒๓๓๙ - พ.ศ ๒๓๙๘ มีความตอนหนึ่งกล่าวว่า พระยาหลวงสามล้านพร้อมทั้งภรรยาและลูกชายหญิงได้ถวายทานสร้างวิหารวัดแสนเมืองมาขึ้นหลังหนึ่ง [๘] ต่อมาใน พ.ศ ๒๔๐๓ ครั้งสมัยพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ได้นิมนต์พระสวาธุเจ้าสิทธิมาเป็นเจ้าอาวาส กับได้สร้างพระงาช้างกับหีบพระธรรมถวาย และปีถัดมาได้ฉลองหอไตรในวัดแห่งนี้ ชื่อของวัดที่ปรากฏในครั้งนั้นคือ วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวงกับวัดแสนเมืองมาหัวข่วง ซึ่งก็คือชื่อของวัดที่เรียกกันเป็นสามัญว่า *วัดหัวข่วง* สืบต่อมาจนทุกวันนี้

การศึกษาทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม

สิ่งก่อสร้างภายในวัดหัวข่วง เมืองเชียงใหม่ประกอบด้วยพระวิหารหลวงและพระธาตุเจดีย์ตั้งอยู่เป็นแกนหลัก หันหน้าไปทางทิศตะวันออก และมีพระอุโบสถตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ของพระวิหารหลวง ซึ่งภายในพระอุโบสถจะมีพระพุทธรูปสำริดขนาดใหญ่ประดิษฐานเป็นประธาน นามว่า *"พระเจ้าแสนเมืองมาหลวง"* บริเวณด้านข้างและด้านหลังขององค์พระธาตุเจดีย์เป็นศาลาและอาคารกุฏิต่างๆ สิ่งก่อสร้างส่วนใหญ่ในวัดแห่งนี้เป็นสิ่งก่อสร้างใหม่ โดยเฉพาะพระอุโบสถและพระวิหารหลวงนั้น ได้ถูกรื้อและสร้างขึ้นใหม่ไม่เมื่อไม่นานมานี้ จึงคงเหลือเพียงองค์พระธาตุเจดีย์เท่านั้นที่ยังคงสภาพเป็นโบราณสถานที่ไม่ได้รับการซ่อมแซมเปลี่ยนแปลงไปมากนัก

ภาพที่ ๗๕
พระธาตุเจดีย์
วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่

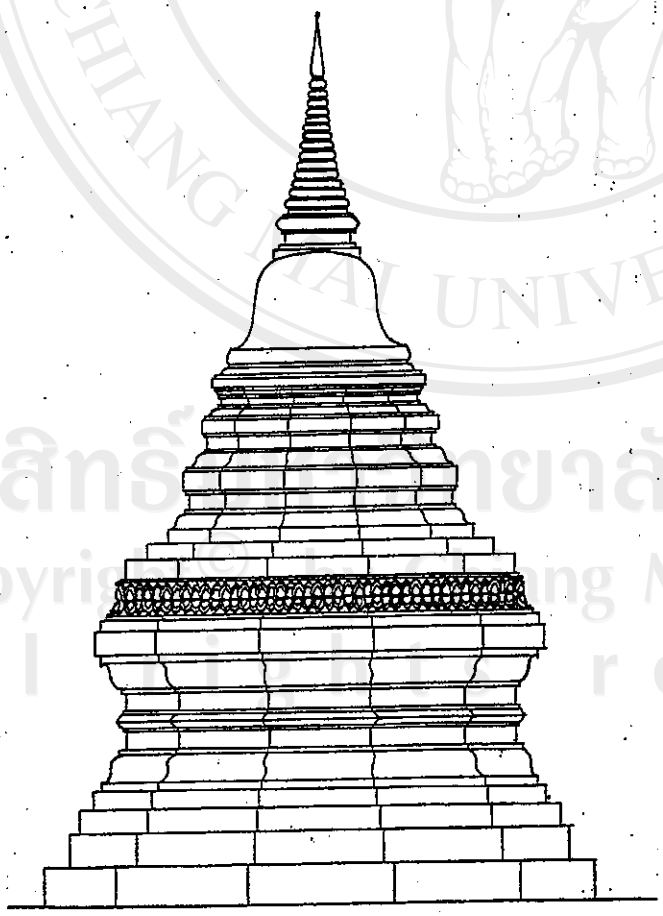
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เพื่อเป็นการตรวจสอบเรื่องราวต่างๆ ที่ปรากฏทางเอกสาร จึงได้ทำการศึกษารายละเอียดทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของโบราณศิลปวัตถุโบราณสถานที่ปรากฏอยู่ในวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง สิ่งสำคัญที่ได้ทำการศึกษาในครั้งนี้ได้แก่ พระพุทธรูปสำริดประธานในพระอุโบสถ พระธาตุเจดีย์ และพระวิหารหลวง ดังมีรายละเอียดของการศึกษาต่อไปนี้

๑. พระธาตุเจดีย์ วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง

พระธาตุเจดีย์วัดหัวข่วง ถือได้ว่าเป็นพระเจดีย์ก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่ที่มีแบบแผนทางสถาปัตยกรรมงดงามมากแห่งหนึ่งของเมืองเชียงใหม่ ลักษณะเป็นเจดีย์สิบสองเหลี่ยมองค์ระฆังกลมแบบอิทธิพลสุโขทัย ซึ่งเป็นพัฒนาการที่คลี่คลายมาจากเจดีย์ทรงกลมแบบเชียงใหม่

เจดีย์ทรงกลมแบบเชียงใหม่นั้นเป็นเจดีย์ที่มีลักษณะรูปทรงคล้ายคลึงกับเจดีย์ทรงกลมแบบพื้นเมือง จะแตกต่างกันที่ชั้นมาลัยเถา ซึ่งเจดีย์ทรงกลมแบบเชียงใหม่นั้นมีมาลัยเถาเป็นแบบบัวถลาซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปสามชั้น อันเป็นแบบแผนของเจดีย์ในศิลปะสุโขทัย

แผนผังที่ ๒
ผังรูปตั้งพระธาตุเจดีย์วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เจดีย์รูปทรงนี้ปรากฏเป็นที่นิยมสร้างขึ้นในเมืองเชียงใหม่เป็นจำนวนมาก เชื่อว่าน่าจะมีพัฒนาการเกิดขึ้นที่เมืองเชียงใหม่ ดังนั้นจึงมีนักวิชาการกำหนดเรียกชื่อเจดีย์ในรูปแบบนี้ว่า *"เจดีย์ทรงกลมแบบเชียงใหม่"*[10]

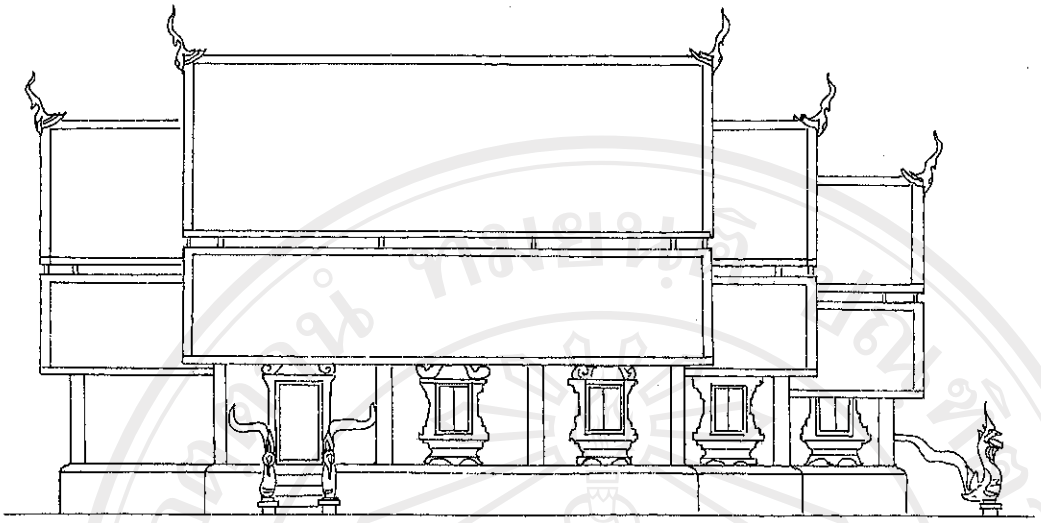
แบบแผนของพระธาตุเจดีย์วัดหัวข่วงประกอบด้วย ฐานล่างสุดเป็นฐานเขียงสิบสองเหลี่ยม สามชั้นตั้งซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไป เหนือขึ้นไปเป็นฐานปัทม์สิบสองเหลี่ยมขนาดใหญ่ที่ท้องไม้มีลูกแก้วอกไก่หนึ่งเส้น ถัดขึ้นไปเป็นชั้นที่มีปูนปั้นรูปกลีบบัวคว่ำบัวหงายหรือที่เรียกว่า บัวปากฐาน ประดับอยู่โดยรอบก่อนที่จะถึงหน้ากระดานสิบสองเหลี่ยมแคบๆ ซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปสามชั้น มาลัยเถายังคงเป็นสิบสองเหลี่ยมมีลักษณะเป็นแบบบัวถลาสามชั้นซ้อนกันขึ้นไปตามแบบแผนของเจดีย์ทรงกลมแบบเชียงใหม่ เหนือขึ้นไปเป็นองค์ระฆังทรงกลมขนาดเล็กซึ่งเป็นรูปแบบนิยมในล้านนา บัลลังก์ที่อยู่เหนือองค์ระฆังจะเป็นฐานกลมเตี้ย มีก้านฉัตร ปล้องไฉน ปลียอด ตั้งแต่ปล้องไฉนขึ้นไปจนถึงปลียอดมีแผ่นทองจังโกหุ้ม ลงรักปิดทอง และฉัตรประดับ

แม้ว่าแบบแผนของเจดีย์ดังกล่าวนี้จะมีลักษณะคล้ายคลึงกับเจดีย์ทรงกลมแบบเชียงใหม่ที่เริ่มปรากฏขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑ แต่เจดีย์องค์นี้ก็มีหลายๆ ส่วนที่แสดงถึงพัฒนาการที่คลี่คลายไปมากแล้ว อาทิผังของเจดีย์ที่เป็นสิบสองเหลี่ยมซึ่งนิยมสร้างขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ดังตัวอย่าง เช่น เจดีย์พระธาตุดอยสุเทพ กับเจดีย์วัดชมพู และส่วนฐานที่ปรับเปลี่ยนเป็นฐานเขียงรับฐานปัทม์ที่มีลูกแก้วอกไก่ประดับเพียงเส้นเดียว ดังนั้นจึงคาดว่าเจดีย์องค์นี้น่าจะเป็นพระธาตุเจดีย์ที่พระเจ้าเมืองแก้วโปรดให้สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ ๒๐๖๔ ส่วนรูปแบบที่ปรากฏในทุกวันนี้นั้นส่วนหนึ่งคงเป็นผลจากการบูรณะใน พ.ศ ๒๑๗๙ โดยพระเจ้าสุทโธธรรมราชาที่โปรดให้ช่างมาทำการบูรณะวัดต่างๆ รวมทั้งวัดแสนเมืองมาหลวงที่เสียหายจากภัยสงคราม

ภาพที่ ๘๐
พระวิหารหลวง
วัดหัวข่วงแสนเมืองมา
หลวง เมืองเชียงใหม่

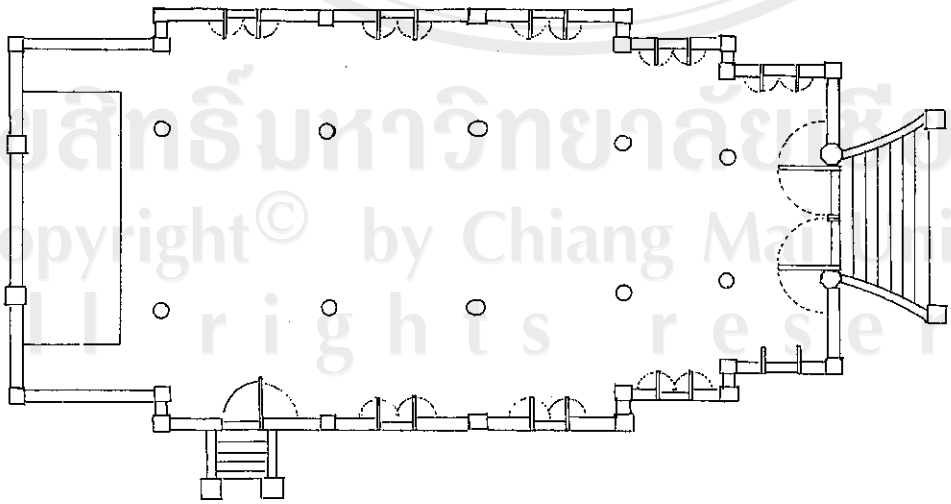
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

๒. พระวิหารหลวง

พระวิหารหลวงวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวงหลังเดิมได้ถูกรื้อถอนไปใน พ.ศ ๒๕๔๓ และปัจจุบันอยู่ในระหว่างการก่อสร้างใหม่ แต่โชคดีที่ผู้วิจัยได้บันทึกภาพพระวิหารหลวงหลังเดิมไว้ได้ส่วนหนึ่ง จึงทำให้สามารถทำการศึกษาแบบแผนของพระวิหารหลวงหลังเดิมได้ สภาพของพระวิหารหลวงหลังเดิมก่อนที่จะถูกรื้อถอนไปนั้น เป็นวิหารแบบพื้นเมืองล้านนาที่มีร่องรอยของการบูรณะซ่อมแซมอยู่หลายครั้ง แต่กระนั้นก็ยังปรากฏหลักฐานหลายๆ ประการที่แสดงให้เห็นว่ามีแบบแผนเป็นวิหารเก่าแก่หลังหนึ่ง

แผนผังที่ ๓ และ ๔ *แผนผังและรูปตั้งด้านข้าง พระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลักษณะเป็นวิหารพื้นเมืองล้านนาแบบปิดหรือผนังทึบ ขนาด ๖ ห้อง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยกเก็จออกทางด้านหน้า ๒ ช่วง ด้านหลัง ๑ ช่วง ขนาดกว้างประมาณ ๑๔ เมตร ยาวประมาณ ๒๒ เมตร ฐานเป็นพื้นปูนยกสูงขึ้นมาประมาณ ๕๐ ซ.ม ทางด้านหน้าทำเป็นบันไดซึ่งมีราวบันไดนาคปูนปั้นประดับกระจกอยู่ทั้งสองข้าง

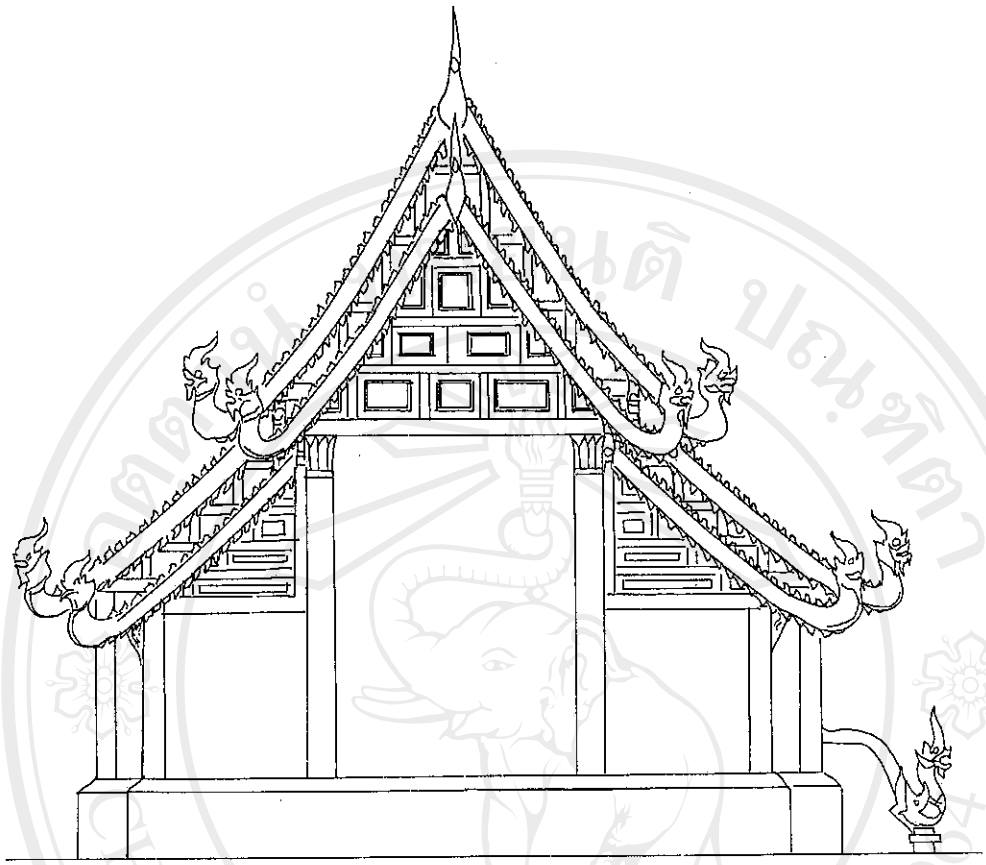
ด้านข้างของวิหารทางทิศใต้เจาะช่องทำเป็นซุ้มประตูเข้าออกอยู่บริเวณห้องท้ายวิหาร ที่ผนังวิหารทั้งสองด้านเจาะช่องหน้าต่างและทำซุ้มปูนปั้นประดับกระจกอยู่ด้านละ ๕ ช่อง จากร่องรอยที่ปรากฏเชื่อว่าทั้งบันไดนาค ประตูวิหารด้านหน้า และซุ้มประตูด้านข้าง กับซุ้มหน้าต่างเหล่านี้น่าจะเป็นส่วนที่สร้างเพิ่มเติมขึ้นในคราวบูรณะครั้งหลังๆ

โครงสร้างของวิหารเป็นแบบเสาและคานรับน้ำหนักเสา เสาวิหารเป็นเสาไม้ โดยเสาข้างวิหารเป็นเสาสี่เหลี่ยม ส่วนเสาหลวงเป็นเสาไม้กลมตั้งเป็นคู่อยู่กลางวิหาร โครงสร้างหลังคาเป็นระบบที่ทางล้านนาเรียกว่า *ขื่อม้าตั่งไหม*

แผนผังที่ ๕
ผังรูปตั้งด้านหน้า พระวิหารหลวง วัดหัวข่วง แสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

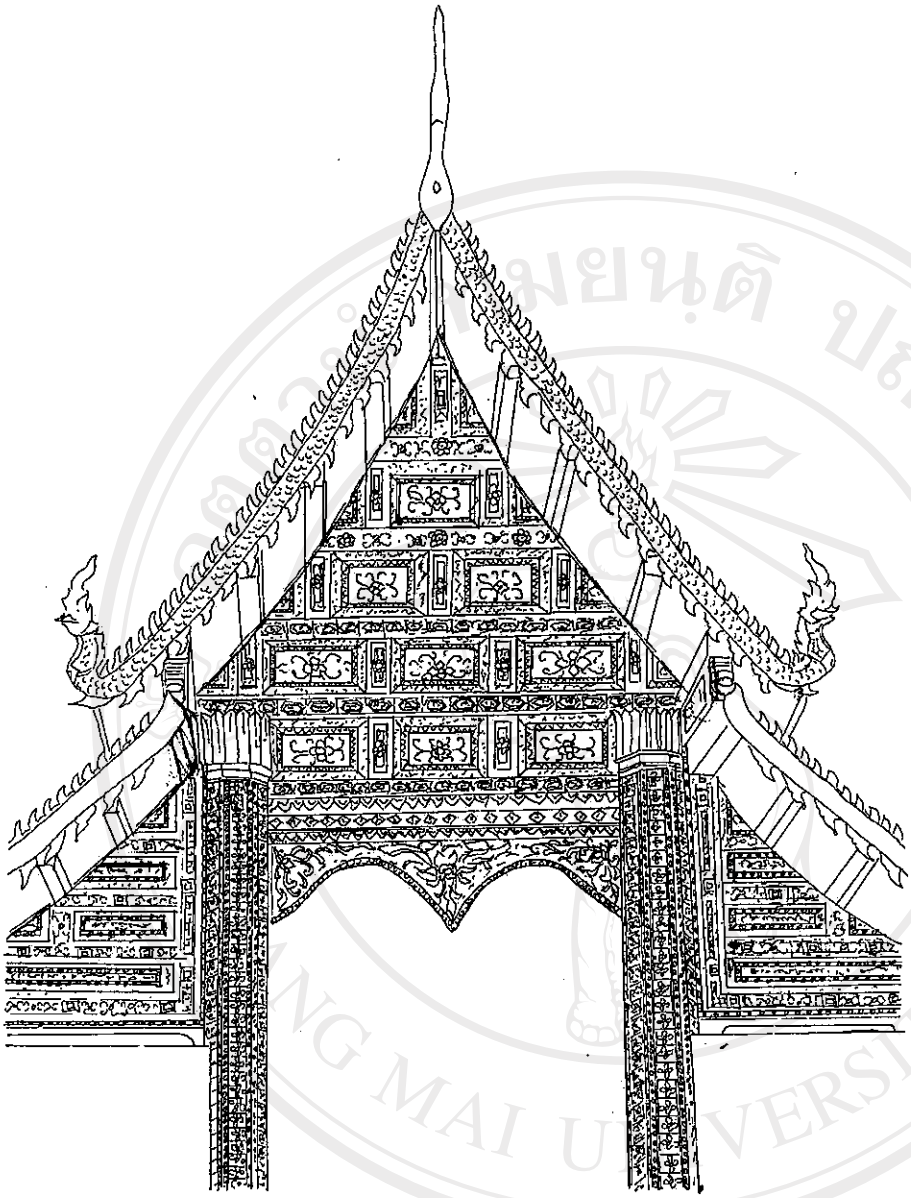

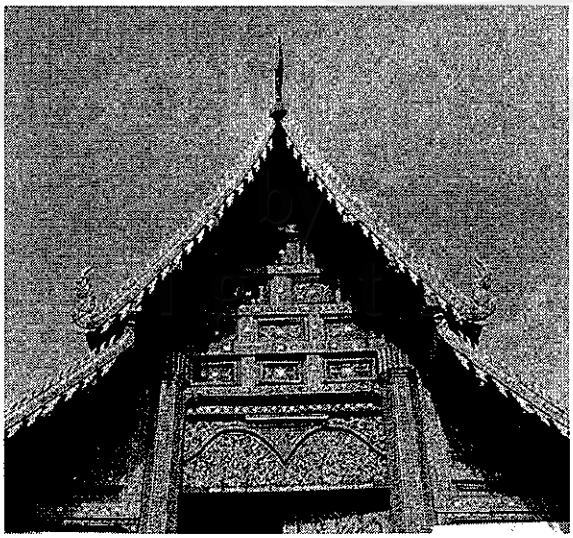
แผนผังที่ ๖
ผังรูปตั้งด้านหลัง
พระวิหารหลวง
วัดหัวข่วงแสนเมืองมา
หลวง เมืองเชียงใหม่

หลังคาทำเป็นลดชั้นลงด้านหน้าสองชั้น ด้านหลังหนึ่งชั้น ซึ่งจะสอดคล้องกับการย่อเก็จของส่วนฐาน และลดหลังคาปีกนกด้านข้างลงข้างๆ ละหนึ่งตับ กระเบื้องมุงหลังคาเป็นดินเผาเคลือบสองสี คือสีเขียวที่เป็นขอบนอกล้อมรอบสีน้ำตาลไว้ภายในตามแบบแผนที่นิยมในกรุงเทพฯ ซึ่งคาดว่าคงจะบูรณะเปลี่ยนใหม่ในระยะหลังๆ กระเบื้องของเดิมน่าจะเป็นกระเบื้องดินขอ

ส่วนประดับเครื่องบนของหลังคาอันได้แก่ ป้านลม ลักษณะเป็นแบบไม้แผ่นตรงปิดหัวแป เป็นงานสลักไม้ลงรักปิดทองประดับกระจกเป็นรูปลำตัวพญานาคที่มีใบระกาและนมนาค ซึ่งจะคล้ายใบระกาที่หันลงด้านล่าง โดยปลายป้านลมเป็นเศียรพญานาค และมีช่อฟ้าจำนวน ๕ ตัวเป็นไม้ลงรักปิดทองรูปปากนกปลายงอน บริเวณกึ่งกลางของสันหลังคาแต่ละชั้นจะมีรูปหงส์ปูนปั้นประดับอยู่ชั้นละ ๑ ตัว แต่ที่สันหลังคาชั้นบนสุดบริเวณกึ่งกลางมีปราสาทเฟื้องที่มียอดประดับด้วยฉัตรโลหะตั้งอยู่ ระหว่างช่อฟ้ากับปราสาทเฟื้องทั้งด้านหน้าและหลังมีรูปหงส์ปูนปั้นประดับอยู่ด้วยเช่นกัน

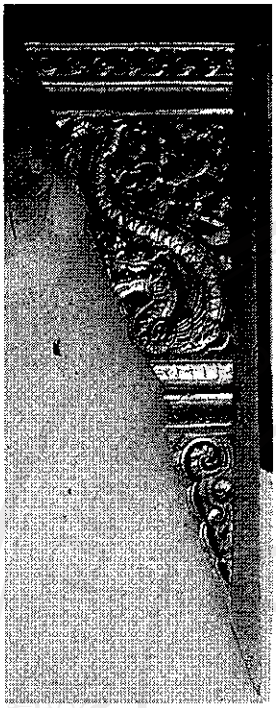
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๑
และภาพที่ ๘๑
หน้าบันและลวดลาย
ประดับหน้าบันด้านหน้า
พระวิหารหลวง
วัดหัวข่วงแสนเมืองมา
หลวง เมืองเชียงใหม่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

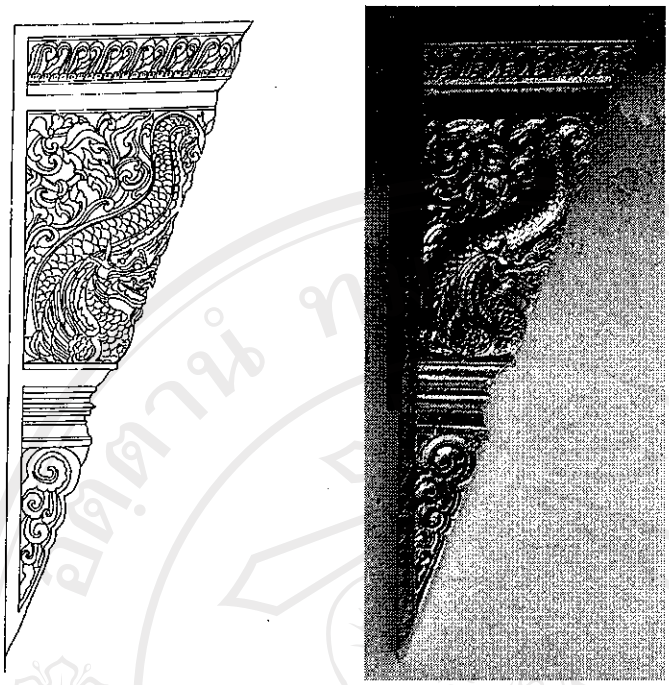

ภาพที่ ๘๒
และลายเส้นที่ ๒
คันทวยแบบที่หนึ่งของพระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง

หน้าบันด้านหน้าเป็นกรอบลูกฟักในโครงสร้างม้าตั่งไหม ซึ่งทางล้านนาเรียกว่า ลายตาผ้า ประดับตกแต่งด้วยลวดลายปูนปั้นปิดทองประดับกระจก ตอนล่างลงมาเป็นโก่งคิ้วหรือรวงผึ้งที่มีลวดลายปูนปั้นปิดทอง ส่วนหน้าบันด้านหลังเป็นช่องลูกฟักแบบเรียบๆ จากร่องรอยที่ประตูวิหารและการทำแผ่นไม้ปิดใต้โก่งคิ้ว ทำให้เห็นว่าแต่เดิมวิหารหลังนี้น่าจะเป็นวิหารแบบกึ่งเปิดหรือวิหารกึ่งโถง กล่าวคือจะเปิดโล่งทางด้านหน้าและด้านข้างเฉพาะช่วงเสาทางด้านหน้าหนึ่งห้อง ดังนั้นจึงไม่มีบานประตู ซึ่งบานประตูวิหารคงจะมาทำขึ้นในภายหลัง ซึ่งแบบแผนดังกล่าวเป็นที่นิยมสร้างกันในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ดังปรากฏที่วิหารวัดคะตึกเชียงมั่น จังหวัดลำปาง และวิหารวัดปราสาท จังหวัดเชียงใหม่ และด้านข้างวิหารมีคันทวยสลักไม้ทำเป็นรูปพญาลวงประกอบลวดลายพันธุ์พฤกษา ซึ่งควรเป็นของเดิมที่สร้างขึ้นพร้อมกับวิหาร

จากการศึกษาลวดลายประดับคันทวยที่เหลืออยู่ ๒ ชิ้น ซึ่งทางวัดได้เก็บไว้ พบว่ามีลักษณะเป็นลวดลายรูปพญาลวง[11] ประกอบกับลายพันธุ์พฤกษาใบไม้ดอกไม้ที่เป็นดอกพุดตานชิ้นหนึ่ง กับอีกชิ้นหนึ่งที่เป็นลวดลายรูปพญาลวงประกอบกับลายกระหนกในศิลปะแบบรัตนโกสินทร์ ซึ่งจากการศึกษาคันทวยของวิหารล้านนาที่มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๔ นั้น พบว่ามีลักษณะเป็นลวดลายสลักไม้รูปพญาลวงที่คล้ายคลึงกัน แต่จะมีลวดลายประกอบที่แตกต่างกัน โดยมักทำเป็นลายพันธุ์พฤกษาที่มีรูปแบบต่างกันไปตามช่วงเวลา และพบว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ นั้นลวดลายในศิลปะแบบรัตนโกสินทร์ได้เริ่มมีอิทธิพลเข้ามาปะปนอยู่ในศิลปะล้านนาแล้ว เช่นที่วิหารโคมคำ วัดพระธาตุ

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๙๓
และลายเส้นที่ ๓
คันทวยแบบที่สองของ
พระวิหารหลวง วัดหัว
ข่วงแสนเมืองมาหลวง

เสด็จ วิหารวัดคะตึกเชียงมั่น จังหวัดลำปาง และวิหารวัดปราสาท กับพระอุโบสถ วัดพระสิงห์ฯ จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น การปรากฏลวดลายประกอบตัวพญาลวงในคันทวยพระวิหารวัดหัวข่วงแห่งนี้เป็นลายใบไม้และดอกพุดตาน ซึ่งเป็นลวดลายในศิลปะจีนที่ได้เข้ามามีอิทธิพลผสมผสานอยู่ในศิลปะรัตนโกสินทร์ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นต้นมา หรือตั้งแต่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยฯ จนมาถึงรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว[12] รวมทั้งลวดลายกระหนกในศิลปะรัตนโกสินทร์ จึงทำให้คาดว่าวิหารหลังนี้ควรมีอายุอยู่ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ลายเส้นที่ ๔
ปลายป้านลมหรือหาง
หงส์รูปเศียรพญานาค
ประดับพระวิหารหลวง
วัดหัวข่วงแสนเมืองมา
หลวง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

จากการศึกษาถึงแบบแผนทางสถาปัตยกรรมของวิหารล้านนา ได้พบว่า วิหารที่มีอายุนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๔ ของล้านนาที่เหลืออยู่ในทุกวันนี้มีจำนวน ๑๐ หลัง แผนผังของวิหารส่วนใหญ่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยกเก็จออกทางด้านหน้า ๒ ช่วง ด้านหลัง ๑ ช่วง รวมทั้งหน้าบันที่เป็นแบบกรอบลูกฟัก และคันทวยเป็นรูปพญาลวงประกอบลวดลายพันธุ์พฤกษา โดยเฉพาะวิหารที่มีลักษณะเป็นแบบกึ่งเปิดหรือวิหารกึ่งโถงนั้น พบว่าจะเป็นที่นิยมสร้างกันขึ้นในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เช่นที่วิหารวัดดะตีกเชียงมั่น จังหวัดลำปาง และวิหารวัดปราสาท จังหวัดเชียงใหม่ [13] และนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๕ เป็นต้นมา วิหารที่มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าทรงทึบหรือที่เรียกว่าทรงโรง ซึ่งได้รับอิทธิพลจากกรุงเทพฯ จะเป็นแบบแผนที่ได้รับความนิยมสร้างมากในเมืองเชียงใหม่ ขณะที่วิหารล้านนาที่มีแผนผังแบบยกเก็จทั้งด้านหน้าและด้านหลังนั้นจะหมดความนิยมไป [14]

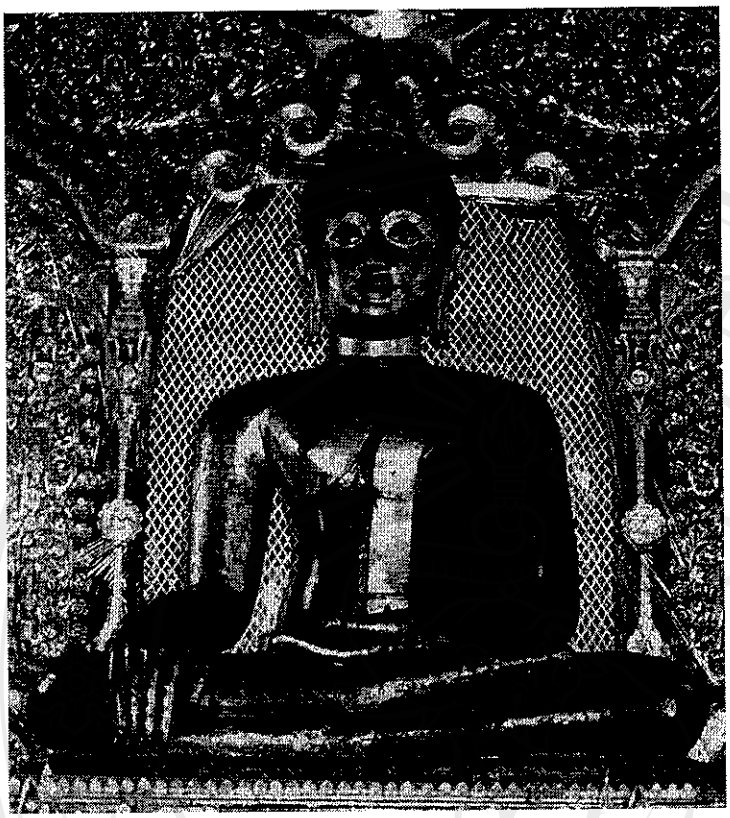
จากแบบแผนของพระวิหารหลวงวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวงหลังเดิมก่อนที่จะได้มีการบูรณะเพิ่มเติมนั้น ลักษณะเป็นวิหารแบบกึ่งเปิดหรือวิหารกึ่งโถง มีแผนผังเป็นแบบยกเก็จออกทางด้านหน้า ๒ ช่วง ด้านหลัง ๑ ช่วง รวมทั้งหน้าบันที่เป็นแบบกรอบลูกฟักโครงสร้างม้าตั่งไหม และคันทวยเป็นรูปพญาลวงประกอบลวดลายพันธุ์พฤกษาใบไม้และดอกพุดตานกับลายกระหนกในศิลปะรัตนโกสินทร์ ทำให้พิจารณาได้ว่าวิหารหลังนี้ควรมีอายุก่อสร้างอยู่ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และเชื่อว่าน่าจะเป็นวิหารวัดแสนเมืองมาที่พญาหลวงสามล้านได้สร้างขึ้น

๓. พระเจ้าแสนเมืองมาหลวง

พระพุทธรูปองค์ใหญ่ที่ประดิษฐานอยู่ภายในพระอุโบสถของวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวงนามว่า *"พระเจ้าแสนเมืองหลวง"* เป็นพระพุทธรูปสำริด ขนาดหน้าตักกว้าง ๑๘๘ ซ.ม สูง ๒๖๓ ซ.ม ไม่ปรากฏประวัติการสร้างที่แน่ชัด แต่พุทธลักษณะที่ปรากฏเป็นพระพุทธรูปประทับนั่ง ปางมารวิชัย พระพักตร์เป็นรูปไข่ พระหนุป้าน พระขนงโก่งเป็นสัน พระเนตรเรียวเหลือบลงต่ำ พระนาสิกโด่ง พระโอษฐ์เรียวบาง ขมวดพระเกศาเล็กเรียวติดกันแน่น แนวขมวดพระเกศาหยักลงมาตรงกลางพระนลาฏ ไม่มีแนวเส้นไรพระศก พระรัศมีเป็นรูปเปลวไฟ ครองจีวรห่มเฉียง เปิดพระอังศาขวา ชายพระสังฆาฏิยาวลงมาจรดพระนาภีปลายตัดตรง ด้านล่างมีแนวเส้นรัดประคตคาดเป็นแนวยาวขึ้นตรงกลางพระนาภี ปลายนิ้วพระหัตถ์ทั้งสี่ยาวไล่เรี่ยกัน

พุทธลักษณะของพระพุทธรูปองค์นี้คล้ายคลึงกับพระพุทธรูปปางมารวิชัยสำริด วัดพวกหงส์ ซึ่งหล่อขึ้นเมื่อ พ.ศ ๒๐๓๖ และพระเจ้าเก้าตื้อ ซึ่งพระเจ้าเมืองแก้วโปรดให้หล่อขึ้นใน พ.ศ ๒๐๕๗ แต่พระพุทธรูปทั้งสององค์ที่นำมาเปรียบเทียบมีไรพระศกปรากฏอยู่บนกรอบพระนลาฏแล้ว แนวเส้นไร

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

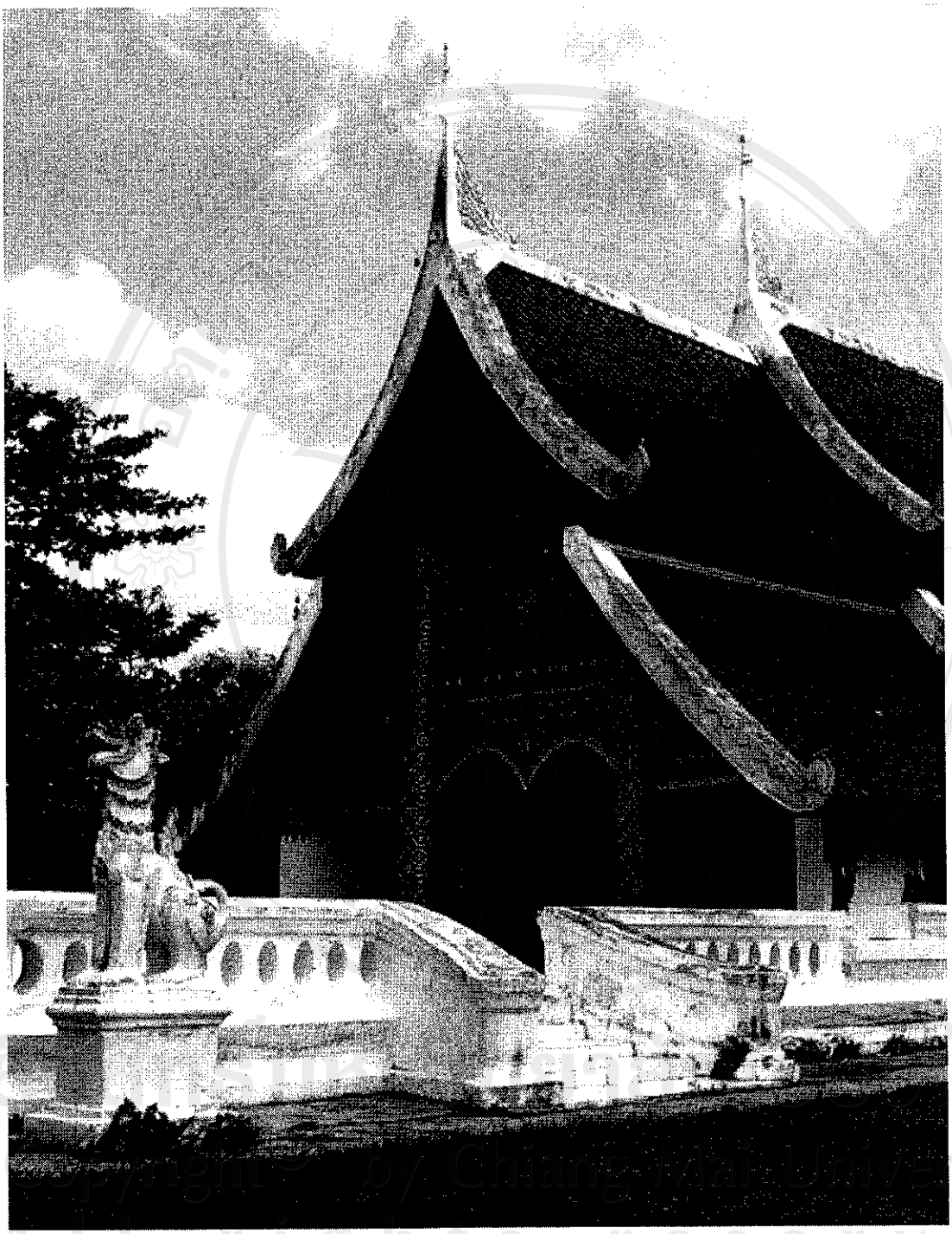
ภาพที่ ๘๔
พระเจ้าแสนเมืองมาหลวง ประดิษฐานภายในพระอุโบสถ วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง

พระศกดังกล่าวนี้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในกลุ่มพระพุทธรูปศิลปะล้านนาระยะที่สาม หลักฐานที่เก่าที่สุดและมีจารึกกำกับคือ พระพุทธรูปปางมารวิชัยสำริดที่วัดพระเจ้าเม็งราย ซึ่งหล่อขึ้นใน พ.ศ ๒๐๒๔ ส่วนพระพุทธรูปปางมารวิชัยวัดหัวข่วงนี้ไม่มีแนวเส้นไรพระศก และยังปรากฏอิทธิพลจากพระพุทธรูปศิลปะสุโขทัยหมวดใหญ่อยู่มาก โดยเฉพาะเค้าพระพักตร์ทางด้านข้าง และนิ้วพระหัตถ์ทั้งสี่ที่ยาวไล่เรี่ยกันนั้น คงได้รับอิทธิพลทางด้านคตินิยมเกี่ยวกับลักษณะมหาบุรุษที่พระมหาธรรมราชาลิไททรงนำมาใช้ในการสร้างพระพุทธรูปสุโขทัยหมวดพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ และพระศากยมุนี อิทธิพลดังกล่าวได้ส่งผ่านมายังล้านนาในราวต้นรัชกาลของพระเจ้าติโลกราช ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้พระพุทธรูปองค์นี้ควรสร้างขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ซึ่งเชื่อว่าพระเจ้าสามฝั่งแกนเป็นผู้สร้างเพื่อถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระเจ้าแสนเมืองมา พระราชบิดาจึงได้รับนามว่า *"พระเจ้าแสนเมืองมาหลวง"* จัดเป็นพระพุทธรูปสำริดที่งดงามมากองค์หนึ่งของเมืองเชียงใหม่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

จากร่องรอยของโบราณศิลปวัตถุและโบราณสถานที่ปรากฏอยู่ในวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวงดังที่กล่าวมาแล้ว ได้ช่วยสนับสนุนเรื่องราวที่ปรากฏในเอกสารตำนานว่า วัดพระเจ้าแสนเมืองมาหรือวัดแสนเมืองมาหลวงนั้นปรากฏมีมาแล้วอย่างน้อยนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เป็นต้นมา ดังหลักฐานพระพุทธรูปสำริดองค์ใหญ่นาม "พระเจ้าแสนเมืองมาหลวง" ที่ปรากฏอยู่ในวัดแห่งนี้ รวมทั้งพระธาตุเจดีย์ขนาดใหญ่ที่ปรากฏเป็นเจดีย์ประธานของวัดแห่งนี้ก็จะสอดคล้องกับเรื่องราวที่ปรากฏในเอกสารที่ตำนานกล่าวว่า พระเจ้าเมืองแก้วทรงโปรดฯให้สถาปนาขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑ และได้รับการบูรณะครั้งใหญ่โดยพระเจ้าสุทโธธรรมราชาในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ต่อมาในยุคฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ พระยาหลวงสามล้านได้ทำการบูรณะวัดแสนเมืองมาขึ้นโดยสร้างวิหารขึ้นใหม่หนึ่งหลัง ซึ่งก็คือพระวิหารหลวงหลังเดิมที่เพิ่งถูกรื้อถอนไป แม้ว่าร่องรอยที่ปรากฏให้เห็นภายนอกได้แสดงให้เห็นว่าพระวิหารหลวงหลังนี้คงได้รับการบูรณะซ่อมแซมอยู่หลายครั้งในเวลาต่อมา แต่กระนั้นก็ยังคงร่องรอยของวิหารที่มีแบบแผนเป็นที่นิยมสร้างในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ อยู่ และในช่วงเวลานั้นวัดแห่งนี้ยังคงมีชื่อว่า วัดพระเจ้าแสนเมืองมา ส่วนชื่อวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวงเพิ่งจะปรากฏเป็นครั้งแรกในเอกสารเมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ แต่ชาวเมืองจะเรียกกันเป็นสามัญว่าวัดหัวข่วง ซึ่งชื่อของวัดดังกล่าวนี้คงเรียกสืบต่อกันมาจนทุกวันนี้.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๘๕

พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

วัดหัวข่วง เมืองนครลำปาง

ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ที่ตั้งและประวัติความเป็นมา

วัดหัวข่วงตั้งอยู่ในเขตตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง ซึ่งอยู่ในเขตกำแพงเวียงเขลางค์นครทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นวัดขนาดเล็กที่มีเนื้อที่อยู่ประมาณ ๖ ไร่ ๓ งาน ประวัติความเป็นมาของวัดแห่งนี้ปรากฏในหนังสือสมโภชอุโบสถของวัดหัวข่วงกล่าวว่า จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ที่เล่าสืบต่อกันมา ชื่อวัดหัวข่วงนี้ เป็นชื่อเดิมของวัดที่อยู่ในเมืองเชียงแสน เมื่อชาวเชียงแสนถูกกวาดต้อนมาอยู่ที่เมืองนครลำปางและให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณพื้นที่ของเวียงเขลางค์นครเดิม ครั้งนั้นอดีตเจ้าอาวาสวัดหัวข่วงในเมืองเชียงแสนชื่อว่า ครูบาปัญญา ซึ่งเป็นผู้มีความรู้ความสามารถทางช่างก่อสร้าง ได้ถูกอาราธนามาด้วย เมื่ออพยพมาอยู่ในตำบลแห่งนี้ท่านได้บูรณะวัดเก่าแก่ซึ่งมีอยู่ในนครเขลางค์มาแต่โบราณ ชื่อว่า *"วัดแก้วโคมคำ"* และเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น *"วัดหัวข่วงแก้วโคมคำ"* เพื่อเป็นอนุสรณ์ตามชื่อของวัดเดิมเมื่อครั้งอยู่ที่เมืองเชียงแสน ต่อมาได้มีการเรียกขานให้สั้นลงคงเหลือแต่ชื่อว่า *"วัดหัวข่วง"* มาจนทุกวันนี้ [15]

ภาพที่ ๙๖
พระวิหารหลวง วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)

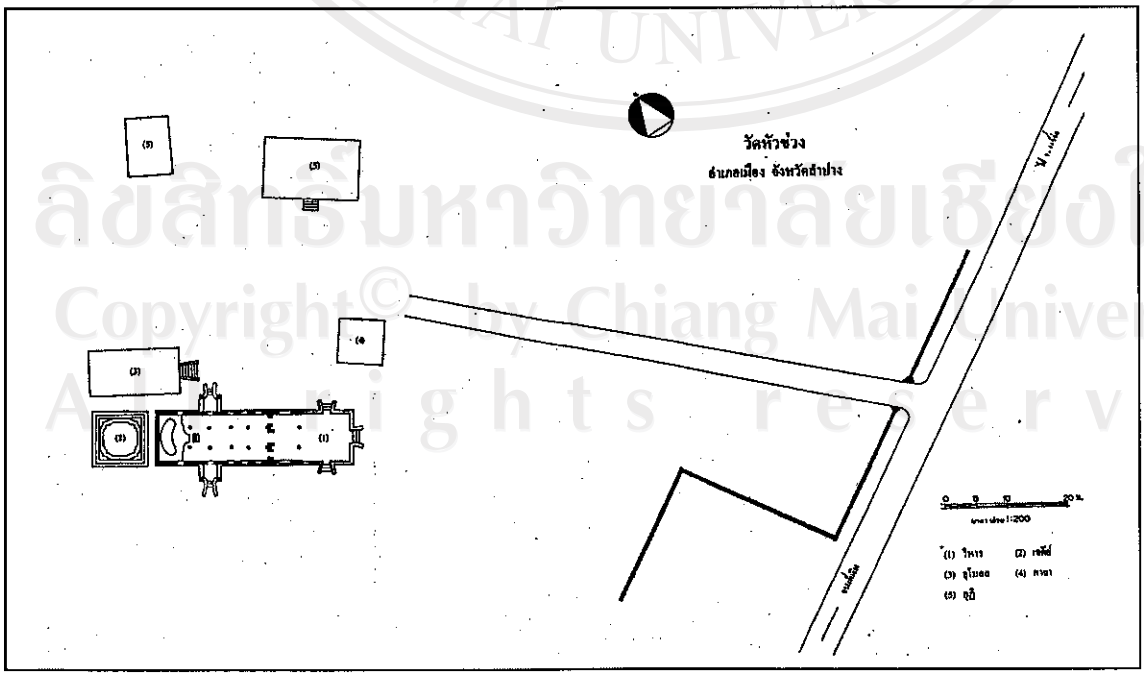
จากการค้นคว้าของอาจารย์ศักดิ์ รัตนชัย ได้พบข้อความที่ปรากฏในใบลานฏีกามาลัยผูกถ้วน ๖ ซึ่งพระอุตมะวงศา เจ้าอาวาสวัดแสงเมืองมาได้จารใบลานเพื่ออุทิศสดุดีแก่พระอธิการอินตา วัดหัวข่วง ในคราวฉลองสมโภชวัดหัวข่วง เมื่อ พ.ศ ๒๓๕๗ ความว่า

> *"ศรีสวัสดิไชยยะมังคละกถา จุลศักราช ๑๑๗๖ (พ.ศ ๒๓๕๗) ตัวปีกาบเส็ดเสด็จเจ้ามาเดือน ๑๑ แรม ๑๕ ค่ำ พร่ำว่าได้วันอาทิตย์ ไตรวงใจ้ ก็ปริปุรณยามแถรสู่ค่ำ แก่ข้า และสวาตุ๊เจ้าอุตมะวงศาภิกขุลิกขิตะปางเมื่ออยู่วัดแสงเมืองมานกอรเวียงดินแก้วกว้างใต้คุ้ม ก้ำจูสวาตุ๊เจ้าอินตาต๋นเป็นอธิปติ **วัดหัวข่วงโคมคำ** น้ำล้อมอ้อมตีนโรงชัยวันนั้นแล "* [16]

นอกจากนี้ในวัดหัวข่วงแห่งนี้ยังปรากฏหลักฐานเป็นตัวอักษรจารึกที่หีบธรรมและในคัมภีร์ธรรมโพชฌงค์ ๗ ที่กล่าวว่า ขนานขัตติยะสร้างหีบธรรมและมโนไชยรสะภิกขุจารธรรมขึ้นใน พ.ศ ๒๓๖๑ กับธรรมวิสุทธิมรรคที่แสนกาวี นางคำเฟย บ้านหนองฆ้องคำสร้างถวาย ระบุศักราชไว้ว่าอยู่ใน จ.ศ ๑๑๘๗ (พ.ศ ๒๓๖๘)

จากหลักฐานดังกล่าวจึงทำให้เชื่อว่า วัดหัวข่วงแก้วโคมคำคงจะเริ่มสร้างขึ้นไม่ก่อนไปกว่า พ.ศ ๒๓๔๗ ซึ่งเป็นปีที่ชาวเมืองเชียงแสนและเมืองยองถูกกวาดต้อนให้เข้ามาอยู่ในเขตเวียงเก่าเขลางค์นคร และเสร็จฉลองสมโภชใน พ.ศ ๒๓๕๗ สำหรับหลักฐานที่เป็นจารึกระบุปีที่สร้างไว้บนหีบธรรมและคัมภีร์ใบลานนั้น ได้สะท้อนให้เห็นถึงระยะเวลาของการปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงว่าควรอยู่ในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกันนี้ คือในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔

แผนผังที่ ๗
ผังบริเวณวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

สำหรับชื่อของวัดหัวข่วง ซึ่งจากคำบอกเล่าที่สืบต่อกันมาว่าเป็นชื่อเดิมของวัดที่อยู่ในเมืองเชียงแสนนั้น จากการตรวจสอบรายชื่อวัดต่างๆ ในเมืองเชียงแสนที่ปรากฏอยู่ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑ [17] และรายงานการสำรวจโบราณสถานเมืองเชียงแสนของกรมศิลปากรแล้ว [18] ไม่ปรากฏชื่อของวัดหัวข่วงอยู่ในเขตกำแพงเวียงและนอกเวียงเชียงแสนเลย ดังนั้นชื่อวัดหัวข่วงจึงอาจไม่ใช่ชื่อของวัดเดิมที่เคยมีอยู่ในเมืองเชียงแสน แต่คติการสร้างและตั้งชื่อวัดหัวข่วงนั้นอาจมาจากชนกลุ่มอื่นๆ เพราะกลุ่มคนที่ถูกกวาดต้อนให้มาอยู่ในเมืองนครลำปางครั้งนั้นมิได้มีชาวเมืองเชียงแสนแต่เพียงกลุ่มเดียว จากหลักฐานที่ปรากฏในพงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย ได้แสดงให้เห็นว่ามีชาวเมืองยองถูกกวาดต้อนมาในครั้งนี้ด้วย ดังข้อความที่ปรากฏในพงศาวดารต่อไปนี้

> *"ลุศักราช๑๑๖๕(พ.ศ๒๓๔๖) ปีกุนเบญจศก พระยาเชียงใหม่ กาวิละ พระยานครลำปางดวงทิพ เจ้านายญาติพี่น้อง กับเจ้าฟ้าเมืองน่าน เกณฑ์กองทัพยกขึ้นไปตี**เมืองเชียงแสน เมืองยอง** แตกกระจัดกระจายจุดเผาบ้านเรือน กวาดต้อนเอาครอบครัวชายหญิงใหญ่น้อย ช้างม้า โคกระบือ เครื่องสรรพศัสตราวุธ ทรัพย์สิ่งของ เครื่องวัตถุอัญมณี ลงมาไว้ ณ เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปางเป็นอันมาก เมืองน่านก็ยกเอาเมืองเชียงของไปเป็นเมืองขึ้นเมืองน่าน แล้วบอกข้อราชการที่ได้ชัยชำนะแก่**เมืองเชียงแสน เมืองยอง** ลงมา ณ กรุงเทพฯ "* [19]

ด้วยเหตุนี้ที่มาของชื่อวัดหัวข่วง อาจจะมาจากกลุ่มชนชาวเมืองยองที่อพยพเข้ามาพร้อมๆ กับชาวเมืองเชียงแสน และถูกกำหนดให้อาศัยอยู่ในพื้นที่ของเขตเวียงเก่าหรือเวียงเขลางค์นครเช่นเดียวกัน ทั้งนี้มีหลักฐานว่าที่เมืองยอง ในเขตรัฐชาน ประเทศพม่านั้น ยังคงมีบ้านหัวข่วงและวัดหัวข่วงราชฐาน ซึ่งเป็นวัดสำคัญของเมืองและที่มีอยู่ในเวียงยองมาตั้งแต่สมัยโบราณ

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

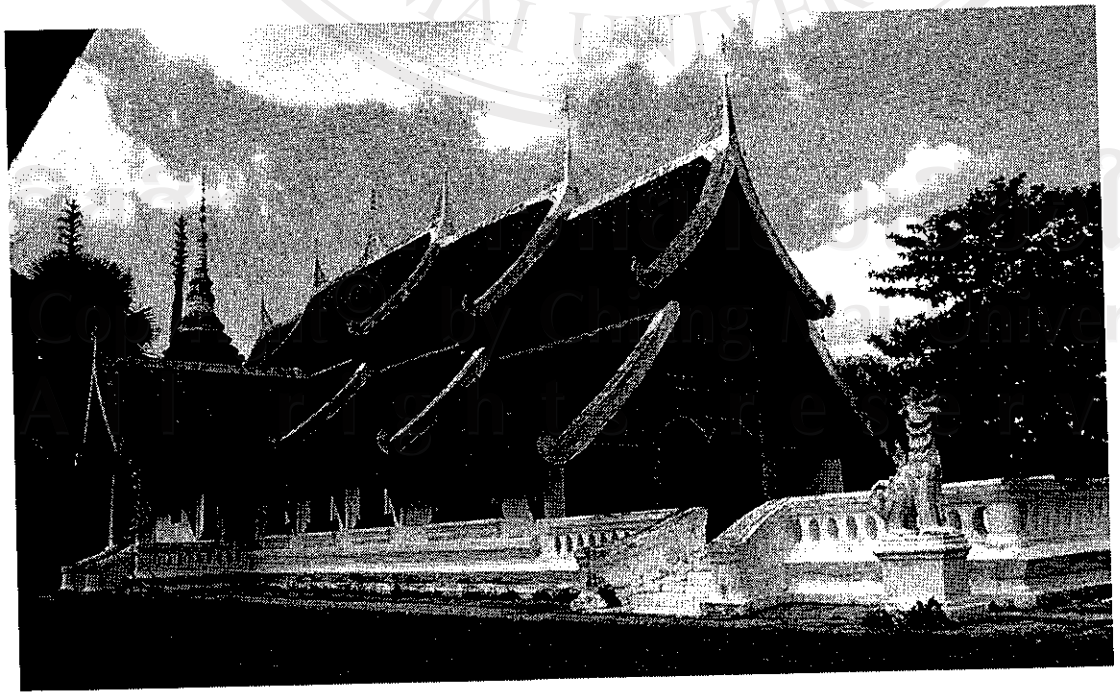
การศึกษาทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม

ภายในวัดหัวข่วงมีสิ่งก่อสร้างที่ประกอบไปด้วย พระวิหารหลวง พระอุโบสถ พระเจดีย์ และอาคารกุฏีสงฆ์ แต่โบราณสถานที่สำคัญนั้นได้แก่ พระวิหารหลวง ซึ่งได้รับการประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๙๗ ตอนที่ ๑๕๙ ลงวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๒๓[20] นอกจากนี้ยังมีพระเจดีย์ซึ่งเป็นเจดีย์ประธานที่ตั้งอยู่ด้านหลังพระวิหารหลวงอีกองค์หนึ่งที่กล่าวกันว่าสร้างขึ้นพร้อมๆ กับพระวิหารหลวงแห่งนี้ ส่วนพระอุโบสถและอาคารอื่นๆ เป็นสิ่งก่อสร้างขึ้นใหม่เมื่อไม่นานมานี้ ดังนั้นในการวิจัยครั้งนี้จึงได้ศึกษาในรายละเอียดแบบแผนทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของทั้งพระวิหารหลวงและพระเจดีย์ประธานในวัดหัวข่วงแห่งนี้ เพื่อตรวจสอบกับประวัติความเป็นมาที่ปรากฏอยู่ในภาคเอกสาร เพื่อให้ได้เรื่องราวที่แน่ชัดของวัดหัวข่วงแห่งนี้

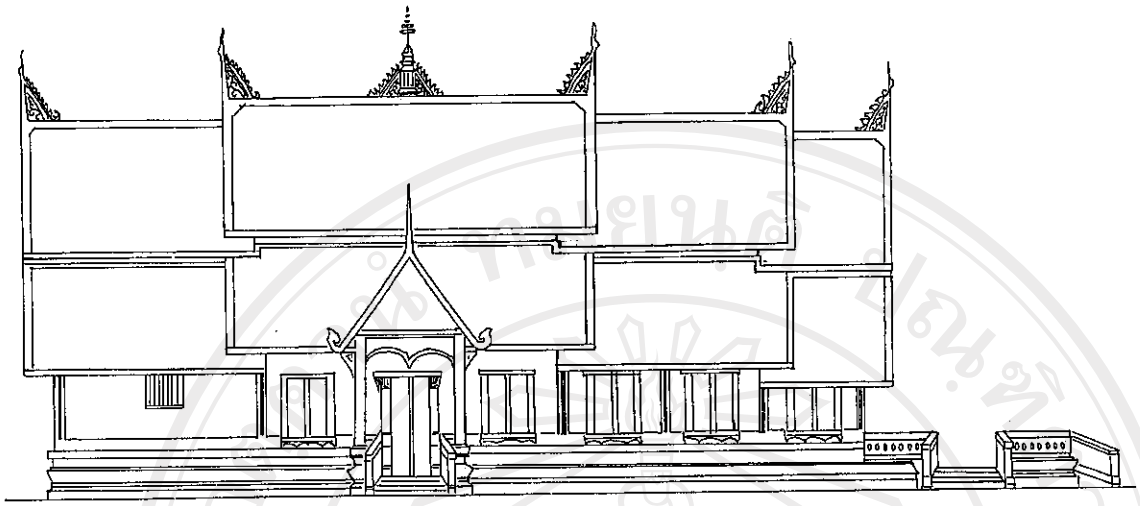
(๑) พระวิหารหลวง

ประวัติการก่อสร้างและบูรณะ

ประวัติการก่อสร้างพระวิหารหลวงของวัดหัวข่วงแห่งนี้ไม่ปรากฏหลักฐานทางเอกสารที่ชัดเจน แต่เชื่อกันว่าน่าจะเป็นพระวิหารหลังเดิมของวัดหัวข่วงแก้วโคมคำที่ได้รับการก่อสร้างและฉลองสมโภชเมื่อ พ.ศ ๒๓๕๗ เพราะไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้มีการสร้างวิหารหลังใหม่ขึ้นในวัดแห่งนี้อีก นอกจากจะมีการซ่อมแซมในเวลาต่อมาหลายครั้ง แต่ครั้งสำคัญเป็นการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่เมื่อ พ.ศ ๒๕๐๘ ดังสภาพที่ปรากฏในทุกวันนี้

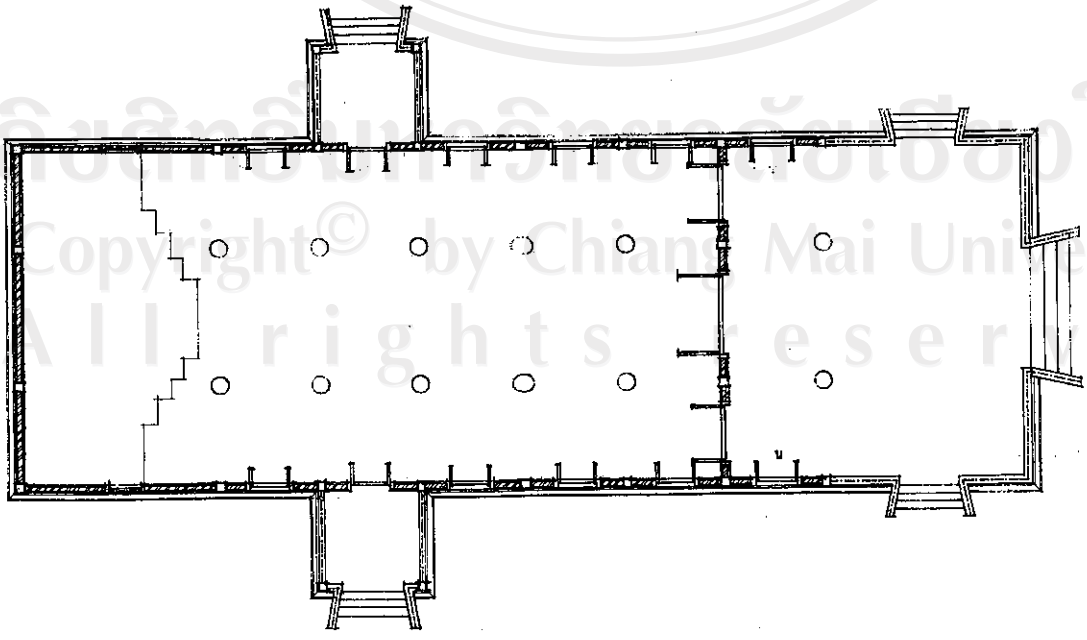
ภาพที่ ๘๗
พระวิหารหลวง วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)

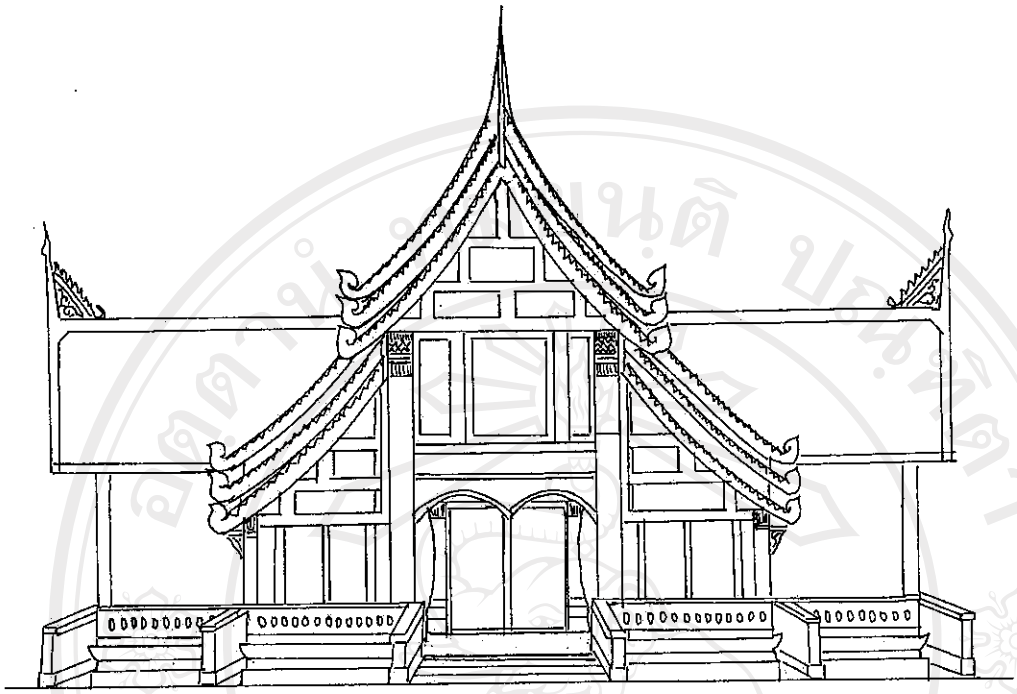
ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

พระวิหารหลวงวัดหัวข่วงที่ปรากฏในปัจจุบันเป็นวิหารแบบปิดหรือผนังทึบ ขนาด ๗ ห้อง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ฐานวิหารทำเป็นฐานปัทม์ สูงจากพื้นประมาณ ๕๐ ซ.ม แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง ๘.๕๐ เมตร ยาว ๒๕ เมตร มีมุขยื่นออกทางด้านหน้าและมีบันไดขึ้นทั้งทางด้านหน้าและด้านข้างทั้งสองข้าง ด้านข้างของวิหารทั้งสองด้านมีช่องหน้าต่างข้างละ ๕ ช่อง และช่องประตูด้านข้างด้านละ ๑ ช่อง และทำเป็นมุขยื่นออกมามีหลังคาคลุมด้านหน้าของวิหารทำเป็นผนังก่ออิฐถือปูนกั้นปิดวิหารลึกเข้าไปหนึ่งห้อง ทำให้ห้องด้านหน้าเป็นมุขต่อเนื่องกับระเบียงที่ทำยื่นพ้นจากชายคาออกมาอีกมาก และปูพื้นด้วยกระเบื้องเคลือบ มีบันไดขึ้นทั้งทางด้านหน้าและด้านข้างทั้งสองด้าน

แผนผังที่ ๘ และ ๙ *ผังและรูปตั้งด้านข้างวิหารหลวงวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

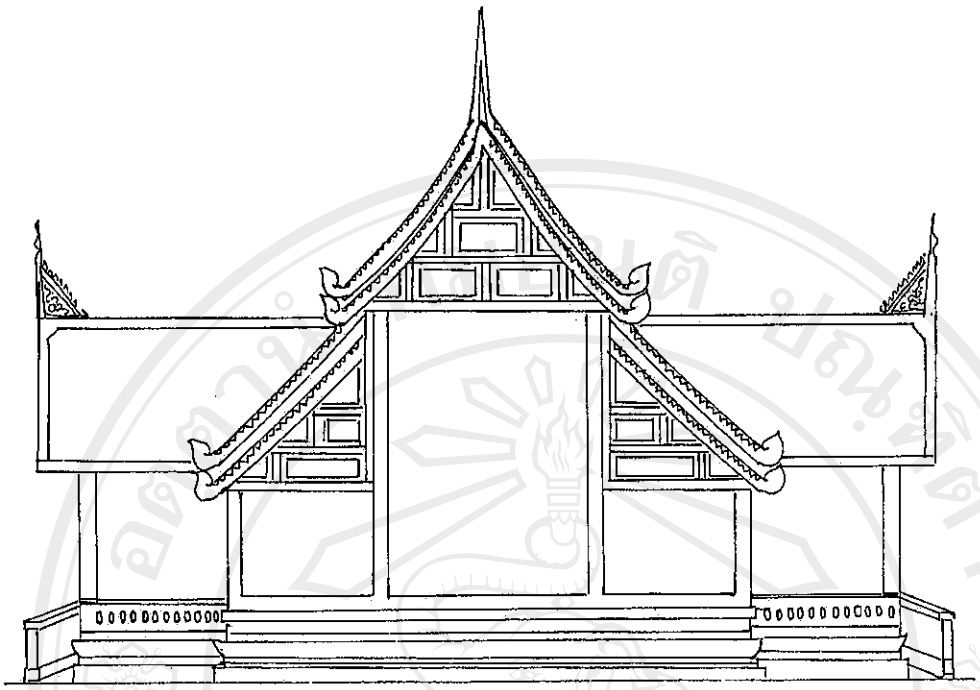
แผนผังที่ ๑๐
ด้านหน้าวิหารหลวงวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)

ประตูทางเข้าวิหารทำเป็นซุ้มประตู ๓ ซุ้ม ทั้งบานประตูและบานหน้าต่างทำลวดลายลงรักปิดทองเป็นลายกระหนกแบบรัตนโกสินทร์ประกอบเทพพนม ภายในพระวิหารมีพระพุทธรูปปูนปั้นลงรักปิดทอง ๓ องค์ ประดิษฐานบนฐานชุกชี พุทธลักษณะเป็นศิลปะแบบพื้นเมือง

หลังคาของพระวิหารทำเป็นลดชั้นลงด้านหน้า ๒ ชั้น ด้านหลัง ๑ ชั้น และหลังคาปีกนกด้านข้างลดชั้นลงข้างๆ ละ ๑ ตับ ชายคาของหลังคาด้านข้างคลุมลงมาต่ำมาก จึงทำให้รูปทรงของพระวิหารดูค่อนข้างเตี้ยอันเป็นลักษณะของวิหารพื้นเมืองล้านนาแบบหนึ่ง

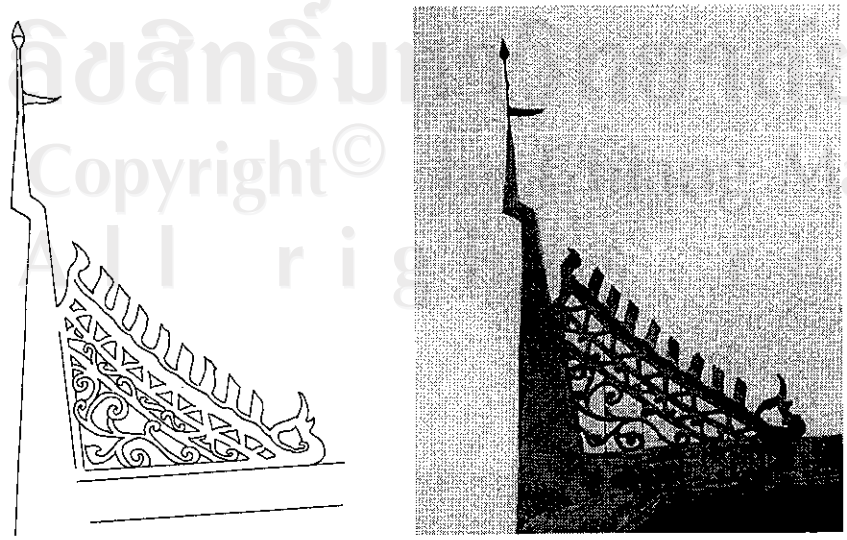
โครงสร้างของพระวิหารเป็นแบบเสาและคานรับน้ำหนัก เสาวิหารด้านข้างเป็นเสาปูนสี่เหลี่ยมติดกับผนังก่ออิฐถือปูน และเจาะช่องหน้าต่างอยู่ด้านละ ๖ ช่อง กับมีประตูด้านข้างอีกข้างละ ๑ ประตู ส่วนเสาด้านในเป็นเสาไม้กลมตั้งเป็นคู่อยู่ภายในเรียกว่า *เสาหลวง* มีร่องรอยของการบูรณะซ่อมแซมตีนเสาใหม่ด้วยคอนกรีต โครงสร้างเครื่องบนของพระวิหารเป็นระบบที่ทางล้านนาเรียกว่า *"ขื่อม้าตั่งไหม"* ซึ่งเป็นระบบที่มีขื่อหลวงวางพาดเหนือเสาวิหาร รองรับขื่อยี่และขื่อม้าสามที่ซ้อนลดหลั่นกันมีขึ้นไป ลักษณะคล้ายม้านั่งวางซ้อนกันขึ้นไปเพื่อรับน้ำหนักของแป กลอน และกระเบื้องมุงหลังคา หลังคามุงด้วยกระเบื้องดินเผาเคลือบสีน้ำตาลที่เพิ่งเปลี่ยนใหม่เมื่อ พ.ศ ๒๕๓๖ มานี้เอง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

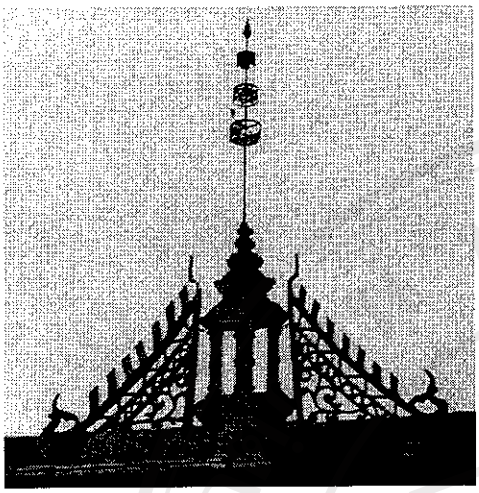
แผนผังที่ ๑๐
รูปตั้งด้านหลัง วิหารหลวง วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)

หน้าแหนบหรือหน้าบันของพระวิหารทางด้านหน้าเป็นกรอบลูกฟักในโครงสร้างแบบม้าตั่งไหม มีการตกแต่งด้วยลวดลายปูนปั้นประดับกระจก ตอนล่างลงมาเป็นโก่งคิ้วสลักไม้และมีลวดลายปูนปั้นประดับกระจกเช่นกัน กล่าวกันว่าบริเวณหน้าบันและลวดลายประดับเหล่านี้เป็นของเดิมมาตั้งแต่แรกสร้าง ซึ่งในการบูรณะที่ผ่านมาได้มีการกระทำแต่เพียงทาสีและปิดทองใหม่เท่านั้น ส่วนหน้าบันด้านหลังคงเป็นเพียงฝาไม้ช่องลูกฟักเรียบๆ ด้านข้างของวิหารมีคันทวยสลักไม้ทำเป็นลวดลายรูปสัตว์ เช่น พญาลวง นาคเกี้ยว สิงห์ พญาวานร และเทวดา ประกอบลวดลายพันธุ์พฤกษาและกระหนก ซึ่งทั้งหมดล้วนเป็นของเดิมที่สร้างขึ้นพร้อมกับพระวิหาร

ภาพที่ ๙๘
และลายเส้นที่ ๕
ช่อฟ้าวิหาร วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๘๙
และลายเส้นที่ ๖
ปราสาทเฟื้อง
วิหารวัดหัวข่วง
เมืองเขลางค์นคร(นคร
ลำปาง)

สำหรับป้านลมมีลักษณะเป็นแผ่นไม้เรียบและมีลายคดโค้งด้านบนปิดหัวแป ปลายป้านลมเป็นตัวเหงาคลมปลายม้วนออก ที่ล้านนาเรียกว่า *หางวัน* ส่วนช่อฟ้ามีจำนวนทั้งสิ้น ๕ ตัว เป็นปูนปั้นที่มีลักษณะเป็นแท่งตั้งตรงรูปทรงเรียวสูงที่ส่วนยอดมีฉัตรโลหะประดับ ด้านหลังของช่อฟ้ามีส่วนต่อออกไปเป็นกรอบโลหะรูปสามเหลี่ยมทำลวดลายฉลุ บริเวณกึ่งกลางสันหลังคาจะมีปราสาทเฟื้องที่มีฉัตรประดับที่ส่วนยอด รูปแบบของช่อฟ้าและปราสาทเฟื้องดังกล่าวดูคล้ายคลึงกับช่อฟ้าและปราสาทเฟื้องของวิหารน้ำแต้ม วัดพระธาตุลำปางหลวง ซึ่งเป็นวิหารรุ่นเก่าที่มีอายุอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒ และวิหารโคมคำ วัดพระธาตุเสด็จ ที่มีอายุราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ [21] รวมทั้งวิหารสุชาดาราม วัดพระแก้วสุชาดาราม จังหวัดลำปาง ซึ่งตามประวัติกล่าวว่าครูบาปัญญาเจ้าอาวาสวัดหัวข่วงแก้วโคมคำได้ไปช่วยบูรณะขึ้นใหม่ หลังจากที่ได้สร้างพระวิหารวัดหัวข่วงเสร็จแล้ว [22]

จากร่องรอยที่ปรากฏทำให้เห็นว่าเดิมทีพระวิหารหลังนี้ควรจะเป็นวิหารแบบกึ่งเปิดหรือวิหารแบบกึ่งโถง ที่มีผนังด้านข้างทึบและเจาะช่องหน้าต่างเล็กๆ ส่วนผนังด้านข้าง ๑ ห้องจากทางตอนหน้าจะเปิดโล่งไม่มีผนัง ซึ่งก็คือส่วนของหน้ามุขในทุกวันนี้ และด้านหน้าจะเปิดโล่งและไม่มีช่องประตูเช่นทุกวันนี้ ซึ่งลักษณะของวิหารแบบกึ่งเปิดหรือกึ่งโถงดังกล่าวนี้ พบเป็นที่นิยมสร้างกันในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ดังปรากฏที่วิหารวัดคะตึกเชียงมั่น จังหวัดลำปาง และวิหารวัดปราสาท จังหวัดเชียงใหม่ [23]

ในการบูรณะครั้งใหญ่เมื่อ พ.ศ ๒๕๐๘ ได้ทำการก่อผนังปิดด้านข้างทางตอนหน้า ๑ ห้องที่เปิดโล่งนั้นและเจาะทำช่องหน้าต่างทั้งสองด้านด้วย เพื่อให้ส่วนตอนนี้เป็นบริเวณหน้ามุข แล้วก่อผนังปิดด้านหน้าให้ลึกเข้าไป ๑ ห้อง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

หรือหนึ่งช่วงเสา แล้วก่อทำซุ้มประตูทางเข้าออกวิหาร นอกจากนี้ยังได้ทำพื้นระเบียงต่อยื่นออกมาจากหน้ามุขเป็นลานกว้างมีบันไดขึ้นทั้งสามทาง รวมทั้งยังได้เจาะช่องประตูทางด้านข้างทั้งสองข้าง ทำเป็นมุขยื่นออกมามีหลังคาคลุมที่ผนังด้านข้างได้ทำช่องบานหน้าต่างให้กว้างขึ้น ทั้งบานประตูและบานหน้าต่างที่ปรากฏในทุกวันนี้ล้วนเป็นของที่ทำขึ้นใหม่ในคราวบูรณะครั้งนี้ด้วย

ส่วนกระเบื้องหลังคาของดั้งเดิมจะเป็นกระเบื้องดินขอ แต่ในการบูรณะเมื่อ พ.ศ ๒๕๐๘ ได้เปลี่ยนเป็นกระเบื้องซีเมนต์รูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ต่อมาใน พ.ศ ๒๕๓๖ ได้เปลี่ยนเป็นกระเบื้องดินเผาเคลือบสีน้ำตาลดังปรากฏในทุกวันนี้ แม้ว่าพระวิหารหลังนี้จะได้รับการบูรณะเปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก แต่กระนั้นส่วนที่เป็นโครงสร้างและลวดลายประดับบริเวณหน้าบันและคันทวย รวมทั้งลวดลายปูนปั้นประดับเสาวิหารบางส่วนยังเป็นของเดิมที่อาจมีการซ่อมแซมเพียงเล็กน้อยด้วยการทาสีและปิดทองใหม่เท่านั้น [24]

จากแผนผังของพระวิหารหลวงวัดหัวข่วงที่มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้านั้น ทำให้เกิดปัญหาว่าพระวิหารหลังนี้อาจจะไม่ใช่วิหารวัดหัวข่วงแก้วโคมคำหลังเดิมที่ถูกสร้าง และฉลองสมโภชเมื่อ พ.ศ ๒๓๕๗ ทั้งนี้เนื่องจากในการศึกษาแบบแผนของวิหารล้านนาที่มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๔ นั้น ได้พบว่าส่วนใหญ่ของวิหารล้านนาจะมีแผนผังเป็นแบบยกเก็จทางด้านหน้า ๒ ช่วง ด้านหลัง ๑ ช่วง โดยเฉพาะวิหารล้านนาในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงและแม่น้ำวังที่สร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ที่เหลืออยู่ในทุกวันนี้จำนวน ๔ หลัง ได้แก่ วิหารโคมคำวัดพระธาตุเสด็จ และวิหารวัดคะตึกเชียงมั่น จังหวัดลำปาง กับวิหารหลวงวัดป่าแดงมหาวิหาร และวิหารวัดปราสาท จังหวัดเชียงใหม่ ล้วนแล้วแต่มีแผนผังเป็นแบบยกเก็จด้านหน้า ๒ ช่วง ด้านหลัง ๑ ช่วง ทั้งสิ้น [25] สำหรับวิหารที่มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหรือที่เรียกว่าทรงโรงนั้น เริ่มปรากฏเป็นที่นิยมสร้างขึ้นในล้านนานับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๕ เป็นต้นมา เนื่องจากได้อิทธิพลจากกรุงเทพฯ [26]

อย่างไรก็ดีจากการศึกษาวิหารร้างในเขตเมืองเก่าเชียงแสน ได้พบว่า ลักษณะของวิหารในเขตเมืองเชียงแสนมีแบบแผนที่แตกต่างไปจากวิหารในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงและแม่น้ำวัง โดยแผนผังของวิหารที่มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้านั้นจะเป็นรูปแบบหนึ่งของวิหารในเมืองเชียงแสน ดังปรากฏหลักฐานที่วิหารวัดปราสาทคุ้ม วิหารวัดอาทิต้นแก้ว วิหารวัดชุมแสง วิหารวัดมุงเมือง และวิหารวัดพระบวช ฯลฯ เป็นต้น [27] ด้วยเหตุนี้พระวิหารหลวงวัดหัวข่วง ที่มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้านั้น จึงควรเป็นแบบแผนของวิหารแบบเชียงแสน ซึ่งก็จะสอดคล้องกับประวัติการก่อสร้างวัดหัวข่วงที่กล่าวว่า ครูบาปัญญา พระสงฆ์ผู้มีความรู้ความสามารถทางช่างก่อสร้างที่อพยพมาจากเมืองเชียงแสนเป็นผู้สร้างพระวิหารหลังนี้ขึ้น

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๗
ลวดลายประดับหน้าบันด้านหน้าพระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองเชลางค์นคร(นครลำปาง)

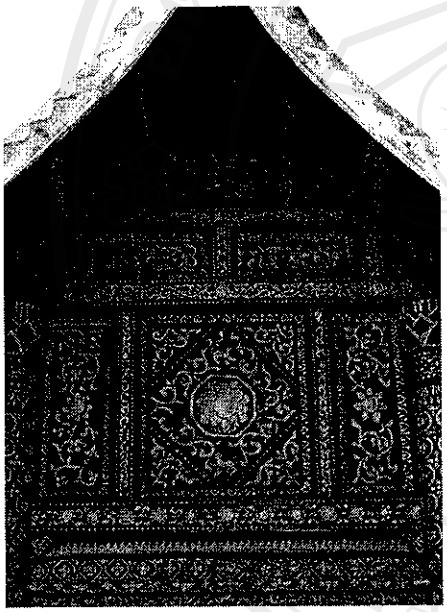
การศึกษาลวดลายประดับ

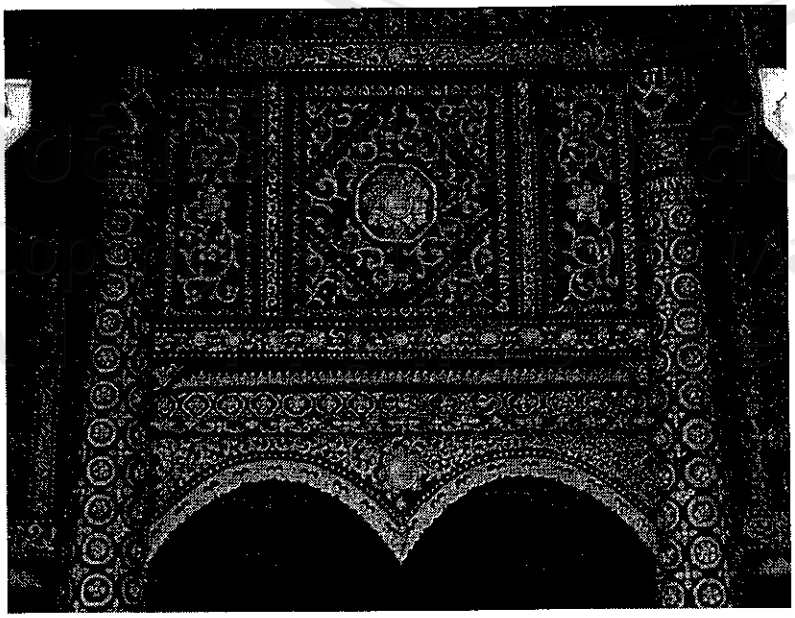
การศึกษาลวดลายประดับพระวิหารหลวง วัดหัวข่วง ก็เพื่อนำไปตรวจสอบกับแบบแผนทางสถาปัตยกรรมและประวัติความเป็นมาที่ปรากฏในภาคเอกสาร เพื่อยืนยันถึงช่วงเวลาของการก่อสร้างพระวิหารหลังนี้ให้มีความชัดเจนมากขึ้น ลวดลายประดับที่ทำการศึกษาในครั้งนี้ได้แก่ ลวดลายปูนปั้นประดับกระจกบริเวณหน้าบันด้านหน้าของวิหาร ลวดลายปูนปั้นประดับเสาหลวง และลวดลายสลักไม้ที่คันทวย ซึ่งคาดว่าเป็นของเดิมที่มีอายุพร้อมกับการสร้างวิหารหลังนี้ ดังมีรายละเอียดของการศึกษาต่อไปนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลวดลายประดับหน้าบัน

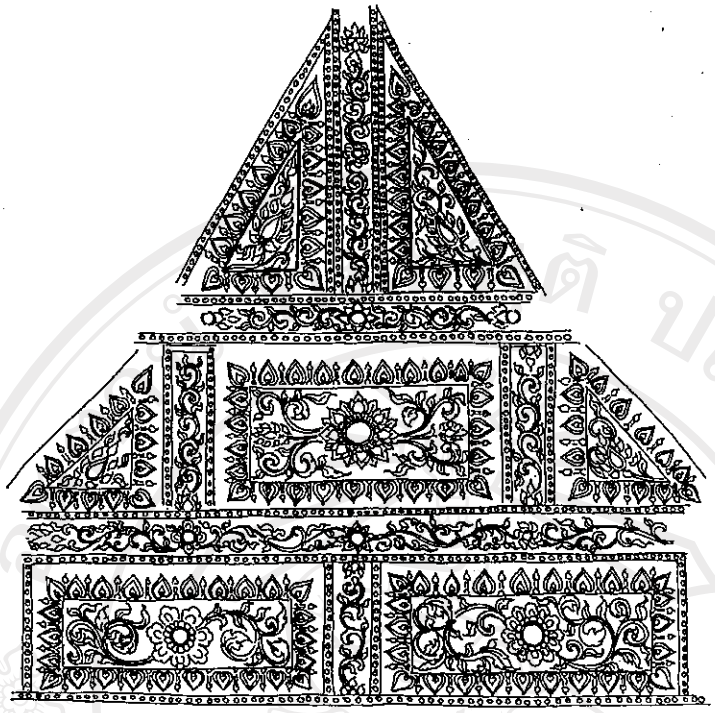
บริเวณหน้าบันด้านหน้าของพระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแห่งนี้นั้น ปรากฏมีลวดลายปูนปั้นประดับกระจกอยู่ในกรอบช่องลูกฟักแบบม้าตั่งไหม ปูนปั้นดังกล่าวมีลักษณะเป็นปูนน้ำมันหรือที่ท้องถิ่นเรียกว่า *"สตายจิ๋น"* ที่ปั้นติดอยู่บนพื้นไม้ลงรักชาดสีแดง มีร่องรอยของการประดับกระจกและปิดทอง จากการสอบถามพระสงฆ์และชาวบ้านผู้สูงอายุได้กล่าวยืนยันว่า ลวดลายเหล่านี้เป็นของดั้งเดิม แต่ในการบูรณะครั้งใหญ่เมื่อ พ.ศ ๒๕๐๘ อาจได้รับการซ่อมแซมเพิ่มเติมบ้างเล็กน้อยในส่วนที่ชำรุดหลุดหายไป แต่ก็จะทำไปตามลวดลายเดิมโดยมิได้เปลี่ยนแปลงแต่ประการใด

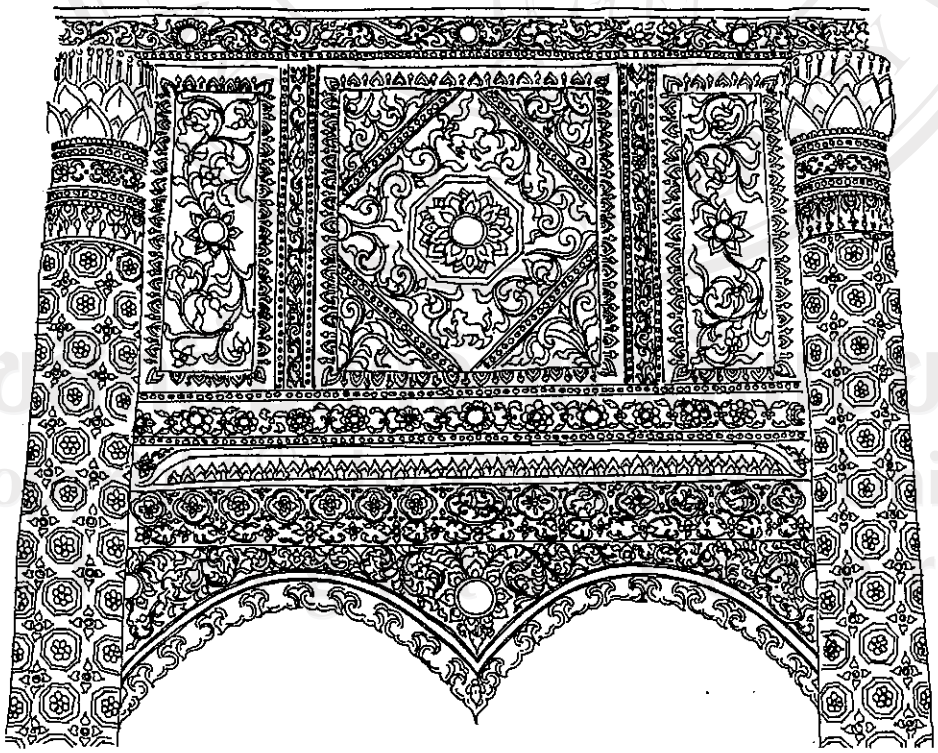

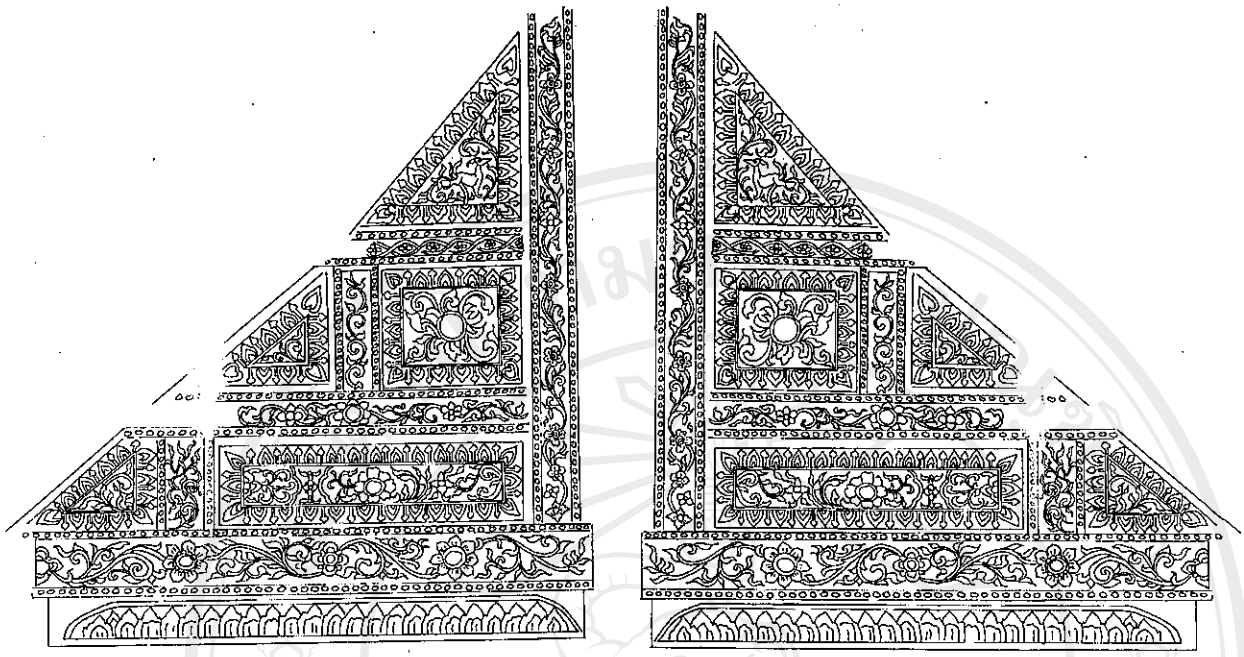
ภาพที่ ๘๐ และ ๘๑
ลวดลายประดับบริเวณหน้าบันและโก่งคิ้ว วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๗ และ ๘ *ลวดลายประดับหน้าบันและโก่งคิ้ว วิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)*

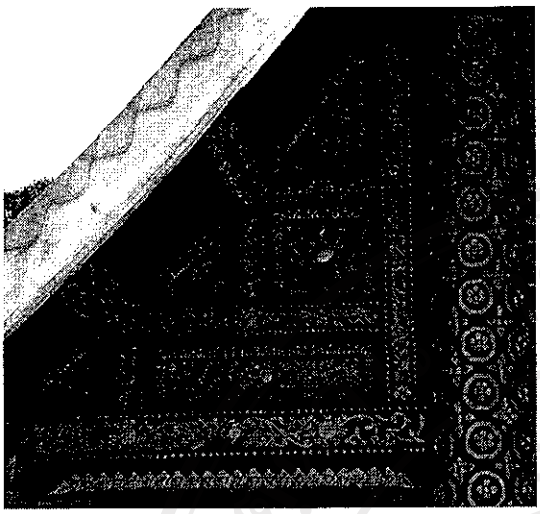

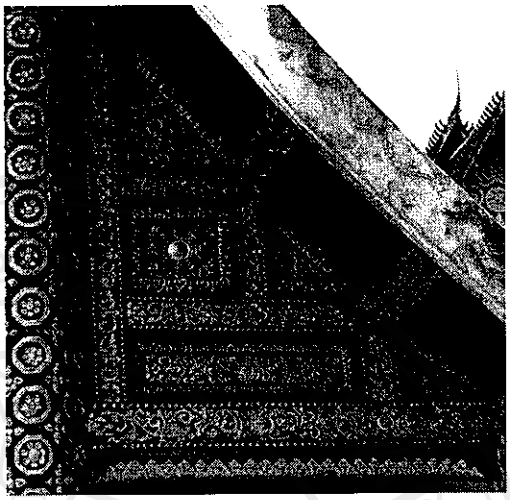
ลายเส้นที่ ๑๐ และ ๑๑ *ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านใต้และเหนือ วัดหัวข่วง เมืองเชลางค์นคร(นครลำปาง)*

ลวดลายประดับที่หน้าบันและหน้าบันปีกนกทั้งสองข้างมีลักษณะเป็นลายเครือเถาใบไม้ดอกไม้ประกอบกระหนกที่เลื้อยออกมาจากดอกไม้กลมทั้งสองข้าง ลวดลายดังกล่าวนี้ส่วนใหญ่อยู่ในกรอบช่องลูกฟักสี่เหลี่ยมผืนผ้า โดยมีลายกลีบบัวประดับเป็นขอบอยู่ทั้งสี่ด้าน ส่วนที่เป็นช่องสามเหลี่ยมมักจะทำเป็นลายเครือเถาใบไม้ประกอบรูปหงส์ เฉพาะที่บริเวณกลางหน้าบันซึ่งเป็นกรอบลูกฟักสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดใหญ่ทำเป็นลวดลายดอกไม้กลมขนาดใหญ่มีกลีบซับซ้อนอยู่กึ่งกลางล้อมด้วยเส้นกรอบแปดเหลี่ยม โดยรอบดอกไม้กลมมีลายก้านขดประกอบรูปสิงห์และล้อมกรอบด้วยเส้นลายจุดกลมหรือไข่ปลาเป็นรูปสี่เหลี่ยมตั้งแทยงมุม ที่มุมทั้งสี่มีลายเครือเถาเลื้อยออกมาจากมุม และล้อมกรอบด้านนอกด้วยลายกลีบบัวอยู่ทั้งสี่ด้าน

บริเวณโก่งคิ้วประกอบไปด้วยลวดลายอยู่ ๒ ส่วน ส่วนแรกเป็นลายแถวกลีบบัวหงายอยู่ด้านบนสุด ถัดลงมาเป็นแถวลายกรอบช่องกระจกหรือช่องลูกฟักที่มีดอกไม้และรูปสัตว์ประดับอยู่ภายใน และมีแถวลายประจำยามก้ามปูประกอบอยู่ตอนล่าง ส่วนที่สองเป็นลวดลายประกอบโก่งคิ้วตอนล่าง ลวดลายปูนปั้นประดับเป็นลายเครือเถาดอกไม้ใบไม้ประกอบกระหนกที่เลื้อยออกมาจากลายดอกกลมที่อยู่บริเวณกึ่งกลางกับที่ด้านข้างทั้งสองด้าน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๕๒ และ ๕๓ *ลวดลายประดับหน้าบันปีกนกด้านใต้และเหนือ วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)*

สำหรับบริเวณโครงสร้างม้าตั่งไหมที่ทำหน้าที่เป็นกรอบของช่องลูกฟักที่บริเวณหน้าบันนั้นมีลวดลายปูนปั้นประดับเป็นลายหน้ากระดานหลายแบบ อาทิ ลายก้านขดดอกไม้ใบไม้ ลายก้านขดสลับดอกไม้กลม ลายดอกไม้ประจำยามก้ามปู ลายก้านขดสลับกับลายช่องลูกฟักก้ามปู เป็นต้น

ลวดลายที่ปรากฏบนหน้าบันวิหารแห่งนี้มีลักษณะเป็นลวดลายล้านนาที่มีพัฒนาการสืบต่อมาจากลวดลายในช่วงเวลาก่อนหน้านี้โดยเฉพาะในยุคทองของล้านนา ลายใบไม้ที่ปรากฏนั้นมีลักษณะเป็นใบไม้ขนาดเล็กปลายแหลมสะบัด ที่เป็นลายประดิษฐ์มากขึ้น และดอกไม้ที่ประกอบอยู่ในลายเครือเถาเป็นลายดอกสี่กลีบขนาดเล็ก ส่วนลายกระหนกมีลักษณะเป็นกระหนกหัวม้วนโค้ง มีรอยบากที่หัว โดยทั่วไปรูปแบบของลวดลายจะเริ่มมีลักษณะเป็นแบบประดิษฐ์มากขึ้น มีขนาดของลวดลายเล็กลง ซึ่งลวดลายในลักษณะดังกล่าวปรากฏตัวอย่างที่วิหารวัดคะตึกเชียงมั่น จังหวัดลำปาง ซึ่งมีอายุการก่อสร้างใกล้เคียงกับวิหารวัดหัวข่วง คืออยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศวรรษที่ ๒๔.[28] นอกจากนี้ยังนิยมใช้ลวดลายช่องกระจกที่ภายในมีรูปสัตว์ประดับเช่นเดียวกับที่วิหารโคมคำ วัดพระธาตุเสด็จ จังหวัดลำปางอีกด้วย[29]

เป็นที่น่าสังเกตว่าลวดลายปูนปั้นประดับหน้าบันเหล่านี้ไม่ปรากฏลวดลายในศิลปะแบบรัตนโกสินทร์เลย ในขณะที่ที่วิหารวัดคะตึกเชียงมั่น กับวิหารโคมคำ วัดพระธาตุเสด็จ ได้ปรากฏอิทธิพลของลวดลายในศิลปะรัตนโกสินทร์เข้ามาปะปนแล้ว เช่น ลายทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ลายหน้าขบ และลายกระหนกเปลว เป็นต้น[30] ร่องรอยดังกล่าวจึงทำให้เห็นว่าพระวิหารหลวงวัดหัวข่วงนั้นควรจะมีอายุการก่อสร้างก่อนวิหารวัดคะตึกเชียงมั่น กับวิหารโคมคำ วัดพระธาตุเสด็จ ซึ่งก็จะสอดคล้องกับผลที่ได้จากการศึกษาภาคเอกสารว่าพระวิหารวัดหัวข่วงแห่งนี้สร้างขึ้นในราว พ.ศ ๒๓๕๗

ลวดลายปูนปั้นประดับเสาหลวง

ลวดลายปูนปั้นประดับเสาหลวงที่เหลืออยู่โดยเฉพาะที่เสาหลวงคู่หน้าที่อยู่ติดกับหน้าบัน ลวดลายดังกล่าวมีลักษณะเป็นกรอบแปดเหลี่ยม มีลายดอกกลมประดับอยู่ภายใน ตั้งเรียงรายอยู่ที่ท้องเสาสลับกับลายดอกสี่กลีบ ลวดลายในลักษณะดังกล่าวนี้พบที่เสาหลวงคู่หน้าของวิหารวัดปราสาท เมืองเชียงใหม่ที่สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ ๒๓๖๖[31] และที่เสาหลวงคู่หน้าของพระอุโบสถ วัดพระสิงห์ฯ เมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นลวดลายสลักไม้ที่สร้างขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔[32] ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าระยะเวลาของการก่อสร้างทั้งพระวิหารวัดหัวข่วง เมืองนครลำปาง กับวิหารวัดปราสาทกับพระอุโบสถ วัดพระสิงห์ฯ เมืองเชียงใหม่นั้นน่าจะอยู่ในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกัน

ลวดลายสลักไม้ประดับคันทวย

คันทวยประดับด้านข้างพระวิหารหลวง วัดหัวข่วงแห่งนี้ มีจำนวนทั้งหมด ๑๖ ชิ้น มีลักษณะเป็นงานฉลุไม้ประกอบการแกะสลัก ที่มีลวดลายหลายรูปแบบไม่ซ้ำกัน ซึ่งอาจจำแนกลักษณะของลวดลวยประดับคันทวยออกได้ ๔ แบบ คือ

แบบที่ ๑ รูปพญาลวงประกอบพันธุ์พฤกษาและกระหนก

มีลักษณะเป็นลวดลายรูปพญาลวงประกอบกับลายพันธุ์พฤกษา รูปดอกบัวและลายกระหนกหัวม้วนโค้งมีบากที่หัว มีจำนวน ๗ ชิ้น ซึ่งคันทวยที่มีลักษณะลวดลายแบบนี้เป็นแบบแผนประจำของคันทวยที่นิยมกันมาตั้งแต่พุทธศตวรรษ ๒๑ - ๒๔ ดังปรากฏที่วิหารพระพุทธ วิหารหลวง กับวิหารน้ำแต้ม วัด

ภาพที่ ๔๔ และลายเส้นที่ ๑๒ *คันทวยแบบที่ ๑ ของวิหาร วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๑๓
ลวดลายประดับคันทวย แบบที่ ๑ แตกต่างกันหลายแบบของวิหารวัดหัวข่วงเมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๑๔ และภาพที่ ๘๕ *ลวดลายประดับคันทวยแบบที่ ๒ วิหารวัดหัวข่วงเมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)*

พระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา วิหารวัดเวียง อำเภอเถิน วิหารโคมคำ วัดพระธาตุเสด็จ และวิหารวัดคะตึกเชียงมั่น อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง [33] แม้ว่ารูปแบบของคันทวยเหล่านี้จะมีความคล้ายคลึงกัน คือมีรูปพญาลวงเป็นลวดลายหลัก แต่ลวดลายพันธุ์พฤกษาประกอบกระหนกที่ปรากฏจะแตกต่างกันไปตามช่วงเวลา ซึ่งลายพันธุ์พฤกษาในคันทวยที่วัดหัวข่วงนี้จะประกอบด้วย ดอกไม้ที่เป็นดอกบัวในรูปแบบต่างๆ ซึ่งคล้ายคลึงกับลวดลายดอกบัวที่ปรากฏในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๒ ขณะที่คันทวยของกลุ่มวิหารที่มีอายุอยู่ในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ลงมาแล้ว เช่นที่วิหารโคมคำ วัดพระธาตุเสด็จ และวิหารวัดคะตึกเชียงมั่น ลวดลายประกอบพันธุ์พฤกษาส่วนนี้จะเปลี่ยนไปเป็นลายทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะรัตนโกสินทร์แล้ว หลักฐานดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าพระวิหารวัดหัวข่วงแห่งนี้ควรจะสร้างขึ้นก่อนวิหารโคมคำ วัดพระธาตุเสด็จ และวิหารวัดคะตึกเชียงมั่น เนื่องจากอิทธิพลของศิลปะรัตนโกสินทร์ยังไม่ได้เข้ามาเกี่ยวข้อง

แบบที่ ๒ ลายนาคเกี้ยว

มีลักษณะเป็นลวดลายฉลุประกอบสลักไม้ เป็นรูปพญานาคมีเขาหรือพญาลวงหลายๆ ตัวพันเกี้ยวกัน มีอยู่ ๒ ชิ้น คันทวยในลักษณะดังกล่าวนี้มีปรากฏมาแล้วตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ในวิหารน้ำแต้ม วัดพระธาตุลำปางหลวง และยังปรากฏอยู่ในวิหารวัดปราสาท กับวิหารต้นเกว๋น จังหวัดเชียงใหม่ที่มีอายุอยู่ในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔

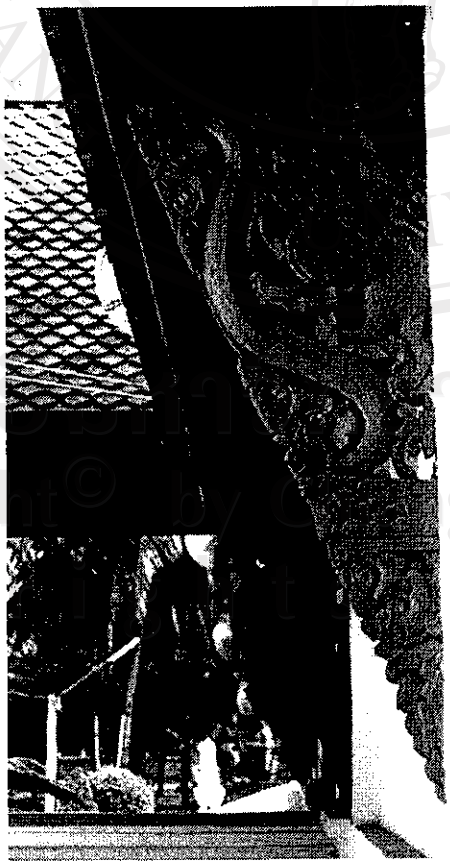
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

นอกจากนี้ยังพบว่าลายนาคเกี้ยวนี้ยังเป็นที่นิยมใช้ในงานศิลปกรรมลายคำในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ที่ท้องเสาหลวง วิหารโคมคำ วัดพระธาตุเสด็จอีกด้วย [34] ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าช่วงเวลาของวิหารหลวงวัดหัวข่วงควรอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๔

แบบที่ ๓ ลายรูปสิงห์ประกอบกระหนกและพันธุ์พฤกษา

มีลักษณะเป็นลวดลายรูปสิงห์ประกอบลายพันธุ์พฤกษาและกระหนกล้านนาแบบหัวม้วนโค้งมีบากที่หัว มีอยู่ ๒ ชิ้น ลวดลายรูปสัตว์โดยเฉพาะรูปสิงห์นั้นเป็นที่นิยมมากอยู่ในศิลปะล้านนามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ แต่ลวดลายรูปสิงห์ประดับคันทวยนั้นยังไม่เคยพบในวิหารแห่งใดที่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๔ มาก่อน นอกจากคันทวยที่โรงธรรม ในวัดไหล่หิน อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง ซึ่งตามประวัติกล่าวว่าเป็นฝีมือช่างชาวเมืองตุงที่สร้างขึ้นพร้อมกับพระวิหารในวัดแห่งนั้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๒๓ [35]

ลักษณะเด่นของลวดลายประดับในวิหารและโรงธรรมของวัดไหล่หินนั้นจะนิยมลวดลายรูปสัตว์ โดยเฉพาะรูปสิงห์ประกอบกับลวดลายพันธุ์พฤกษาเป็นอย่างมาก ในขณะที่วิหารวัดปงยางคก อำเภอห้างฉัตร จังหวัดลำปาง ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันและเป็นฝีมือช่างชาวเมืองลำปางจะมีความแตกต่างออกไป โดยพบนิยมลวดลายพันธุ์พฤกษาเป็นสำคัญ ขณะที่ลวดลายรูปสัตว์แทบจะไม่ปรากฏอยู่เลย

ภาพที่ ๕๖
คันทวยแบบที่ ๓ ของวิหาร วัดหัวข่วง เมืองเชลางค์นคร(นครลำปาง)

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๑๕
ลวดลายประดับคันทวย แบบที่ ๓ วิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)

ร่องรอยดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๓ นั้น ลวดลายรูปสัตว์นั้นได้เป็นที่นิยมมากอยู่ในงานศิลปกรรมประดับตกแต่งในกลุ่มล้านนาตอนเหนือในแถบเมืองเชียงแสน เชียงตุง และใกล้เคียง เป็นที่น่าเสียดายที่เมืองเชียงแสนถูกทำลายเสียหายไปหมดสิ้น จึงไม่ปรากฏหลักฐานใดๆ เหลืออยู่ การปรากฏลวดลายรูปสัตว์โดยเฉพาะสิงห์ในคันทวยที่พระวิหารหลวงวัดหัวข่วง เมืองลำปางนั้น จะช่วยสนับสนุนแนวคิดที่กล่าวว่า วิหารวัดหัวข่วงแห่งนี้เป็นแบบแผนทางศิลปะสถาปัตยกรรมแบบเชียงแสน และสร้างขึ้นโดยช่างฝีมือชาวเมืองเชียงแสน

แบบที่ ๔ ลายรูปเทวดาถือพระขรรค์

มีลักษณะเป็นลวดลายรูปเทวดาถือพระขรรค์ประกอบลายพันธุ์พฤกษาและกระหนกล้านนาแบบหัวม้วนโค้งมีบากที่หัว มีอยู่ ๔ ชิ้น รูปเทวดาถือพระขรรค์นี้ยังคงมีลักษณะเป็นเทวดาแบบพื้นเมืองอยู่ คันทวยที่มีลวดลายรูปเทวดาประกอบพันธุ์พฤกษานั้นยังไม่เคยปรากฏพบในวิหารล้านนาที่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๔ มาก่อน แต่ที่วิหารวัดปราสาท จังหวัดเชียงใหม่ที่มีอายุอยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ นั้น พบว่าเริ่มนิยมทำคันทวยเป็นรูปกินรีและพญาวานรแบกประกอบลายพันธุ์พฤกษา ซึ่งเป็นแบบแผนที่ดูคล้ายคลึงกับคันทวยรูปเทวดาถือพระขรรค์ที่วัดหัวข่วงแห่งนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๕๗
และลายเส้นที่ ๑๖
คันทวยแบบที่ ๔ วิหาร วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)

ภาพที่ ๕๘
และลายเส้นที่ ๑๗
ลวดลายประดับคันทวย แบบที่ ๕ วิหารวัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ขณะเดียวกันได้พบว่างานศิลปกรรมลายคำภาพเทวดาถือพระขรรค์ประดับที่บานหน้าต่างวิหารวัดคะตึกเชียงมั่น ได้เริ่มปรากฏขึ้นในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เช่นกัน แต่จะเป็นเทวดาถือพระขรรค์ตามรูปแบบในศิลปะรัตนโกสินทร์แล้ว ดังนั้นลวดลายเทวดาที่พระวิหารหลวงวัดหัวข่วงจึงควรเป็นลวดลายที่มีมาก่อนลวดลายที่วัดปราสาทและวัดคะตึกเชียงมั่น

แบบที่ ๕ ลายรูปพญาวานรแบก

ลักษณะเป็นลวดลายรูปพญาวานรแบกประกอบลายกระหนกล้านนาแบบหัวม้วนโค้งมีบากที่หัว มีอยู่ ๑ ชิ้น คันทวยที่มีลวดลายรูปพญาวานรแบกนั้นปรากฏพบในวิหารวัดปราสาท จังหวัดเชียงใหม่ ที่มีอายุอยู่ในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ แต่จะมีรูปแบบเป็นพญาวานรในศิลปะรัตนโกสินทร์แล้ว แต่รูปพญาวานรที่วิหารหลวงวัดหัวข่วงนี้ยังคงลักษณะเป็นแบบท้องถิ่นอยู่ จึงน่าจะมีอายุอยู่ในช่วงเวลาก่อนลวดลายที่วิหารวัดปราสาท

ผลของการศึกษาลวดลายปูนปั้นประดับหน้าบันและเสาหลวงตลอดจนลวดลายสลักไม้ที่คันทวยของพระวิหารหลวง วัดหัวข่วง ดังที่กล่าวมาแล้ว อาจกล่าวได้ว่าลวดลายประดับที่พระวิหารหลวง วัดหัวข่วงนั้นยังมีลักษณะเป็นลวดลายล้านนาที่แท้จริงอยู่และยังไม่ปรากฏมีลวดลายในศิลปะรัตนโกสินทร์เข้ามาเกี่ยวข้อง เหมือนเช่นลวดลายประดับในวิหารล้านนาในกลุ่มที่มีอายุอยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ที่วิหารโคมคำวัดพระธาตุเสด็จ วิหารวัดคะตึกเชียงมั่น จังหวัดลำปาง และวิหารวัดปราสาท จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งพบว่ามีอิทธิพลของลวดลายในศิลปะรัตนโกสินทร์เข้ามาปะปนแล้ว ดังนั้นลวดลายประดับที่พระวิหารหลวง วัดหัวข่วงนี้ จึงน่าจะมีอายุเก่ากว่า หลักฐานดังกล่าวจะสอดคล้องกับประวัติที่กล่าวว่าพระวิหารหลังนี้สร้างขึ้นก่อน พ.ศ ๒๓๕๗ เพราะฉลองวิหารใน พ.ศ ๒๓๕๗ ซึ่งจะเก่ากว่าวิหารที่กล่าวมาแล้วข้างต้นเพียงเล็กน้อย

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

(๒) พระเจดีย์ประธาน

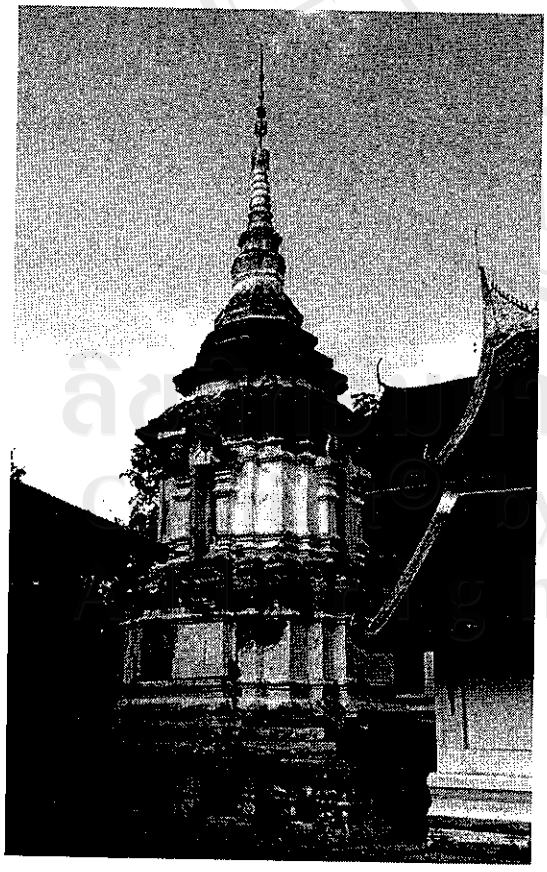
ประวัติการก่อสร้างและบูรณะ

พระเจดีย์ประธานของวัดหัวข่วงตั้งอยู่ด้านหลังของพระวิหารหลวงในทางทิศตะวันตก ประวัติการก่อสร้างไม่มีหลักฐานเป็นที่แน่ชัด แต่จากคำบอกเล่าของผู้สูงอายุและเจ้าอาวาสวัดแห่งนี้กล่าวว่า ได้ปรากฏมีมาตั้งแต่โบราณและเข้าใจว่าจะสร้างขึ้นพร้อมๆ กับพระวิหารหลวง ในอดีตที่ผ่านมายังไม่เคยได้รับการบูรณะ จึงมีสภาพทรุดโทรม ดังนั้นใน พ.ศ ๒๕๔๔ จึงได้มีการบูรณะโดยการกระเทาะปูนเดิมที่แตกร้าว แล้วฉาบปูนกับทาสีใหม่ แต่มิได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปทรงไปจากเดิมแต่ประการใด

แบบแผนทางสถาปัตยกรรม

ลักษณะเป็นเจดีย์ทรงปราสาทยอดเจดีย์แปดเหลี่ยม ฐานกว้างประมาณ ๘ เมตร สูงประมาณ ๑๕ เมตร แบบแผนทางสถาปัตยกรรมประกอบด้วยฐานเขียงสี่เหลี่ยมขนาดสูงใหญ่รองรับหน้ากระดานเตี้ยๆ ซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปสามชั้น ถัดไปเป็นฐานปัทม์ลูกแก้วอกไก่ยกเก็จที่มีลักษณะเป็นสองฐานซ้อนอยู่ในฐานเดียวกัน แต่ท้องไม้ค่อนข้างกว้างเพื่อยืดความสูงของฐานให้มากขึ้น เหนือขึ้นไปเป็นหน้ากระดานรองรับเรือนธาตุสี่เหลี่ยมยกเก็จ มีซุ้มจระนำประดิษฐานพระพุทธรูปอยู่ทั้งสี่ด้าน

ภาพที่ ๕๕
และแผนผังที่ ๑๒
เจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองขลางค์นคร(นครลำปาง)

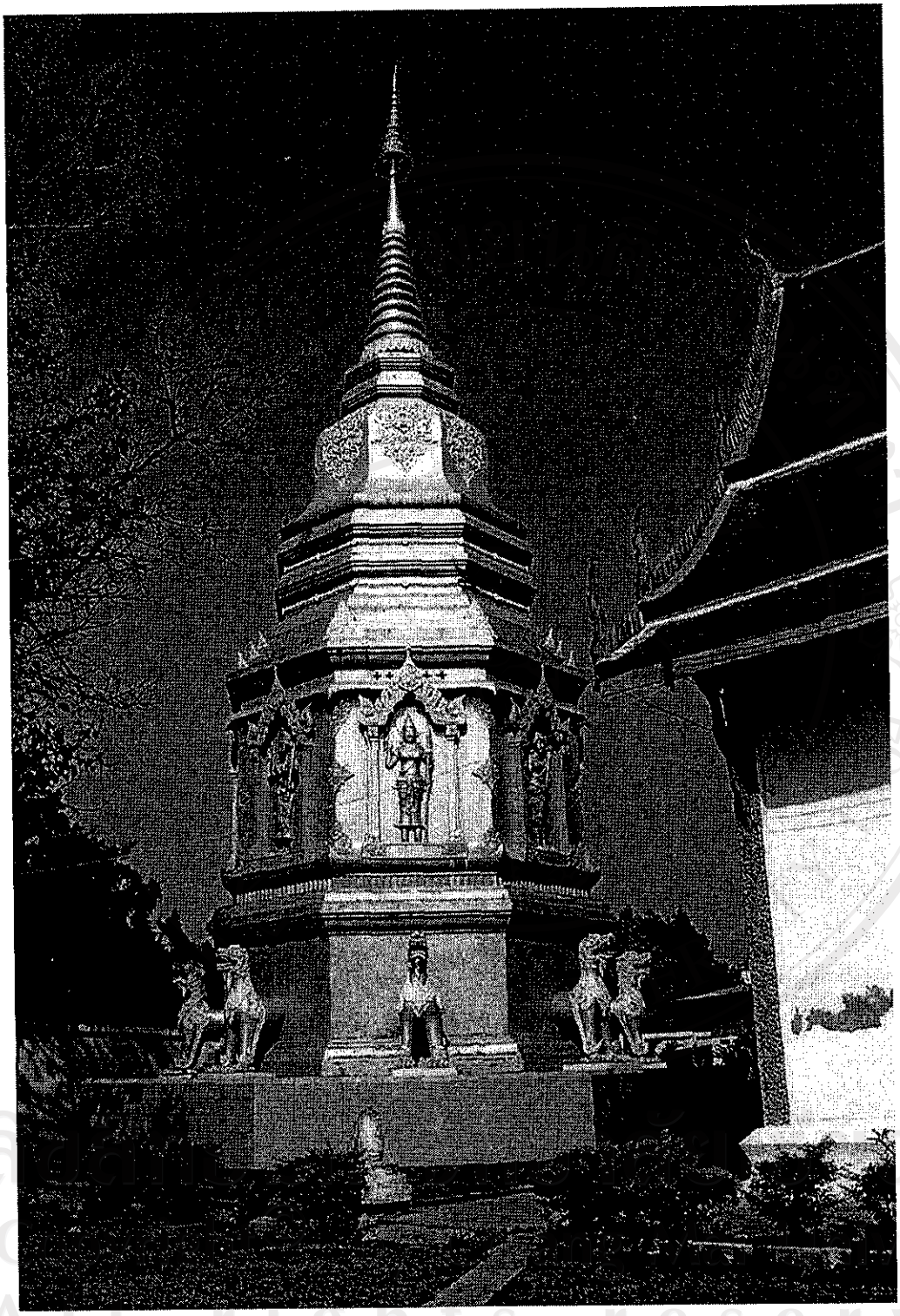
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ถัดจากเรือนธาตุขึ้นไปเป็นฐานปัทม์ยกเก็จมีบัวคว่ำขนาดใหญ่คล้ายบัวถลา รองรับมาลัยเถาซึ่งทำเป็นหน้ากระดานและบัวคว่ำแปดเหลี่ยมสองชั้น องค์ระฆังแปดเหลี่ยมต่อเนื่องกับมาลัยเถาขึ้นไปจนดูเหมือนเป็นส่วนเดียวกัน ส่วนยอดเป็นบัลลังก์แปดเหลี่ยม เสาฉัตร ปล้องไฉน และปลียอด มีฉัตรโลหะประดับ

แบบแผนของเจดีย์โดยเฉพาะตั้งแต่ส่วนเหนือเรือนธาตุขึ้นไปไม่เคยมีตัวอย่างปรากฏอยู่ในล้านนามาก่อน เข้าใจว่าคงเป็นเจดีย์ที่สร้างใหม่ขึ้นในช่วงหลังๆ หรือในสมัยล้านนายุคฟื้นฟู ที่อาจขาดแคลนช่างฝีมือและขาดความต่อเนื่องทางด้านศิลปะสถาปัตยกรรม ดังนั้นจึงทำให้แบบแผนของพระเจดีย์ประธานแห่งนี้มีลักษณะที่ผิดแผกไปจากแบบแผนดั้งเดิม ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะพบอยู่เสมอในการสร้างและบูรณะโบราณสถานในยุคฟื้นฟู [36] แต่จากแผนผังที่ตั้งของพระเจดีย์ประธานกับพระวิหารหลวงที่มีแบบแผนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงทำให้เชื่อว่าทั้งพระวิหารหลวงและพระเจดีย์ประธานองค์นี้น่าจะสร้างขึ้นพร้อมๆ กัน

วัดหัวข่วง ตั้งอยู่ภายในเวียงเขลางค์นคร ในทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมือง ประวัติความเป็นของวัดหัวข่วงกล่าวว่า ถูกสร้างขึ้นในบริเวณวัดโบราณที่มีชื่อว่า "วัดแก้วโคมคำ" เมื่อสร้างเสร็จฉลองสมโภชใน พ.ศ ๒๓๕๗ วัดแห่งนี้จึงได้ชื่อว่า "วัดหัวข่วงแก้วโคมคำ" และต่อมาถูกเรียกให้สั้นเข้าจึงกลายเป็นชื่อ "วัดหัวข่วง" มาจนทุกวันนี้ ช่วงเวลาที่วัดหัวข่วงปรากฏขึ้น บริเวณพื้นที่ในเขตเวียงเขลางค์นครจะเป็นที่อยู่อาศัยของไพร่พลชาวเมืองเชียงแสนและเมืองยองที่ถูกกวาดต้อนมาตั้งแต่ พ.ศ ๒๓๔๗ ซึ่งขณะนั้นศูนย์กลางการปกครองของเมืองนครลำปางได้ย้ายไปอยู่ที่เวียงแห่งใหม่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวังแล้ว จากการศึกษาทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของพระวิหารหลวงและพระเจดีย์ประธานในวัดหัวข่วงแล้ว สรุปได้ว่าแบบแผนของพระวิหาร วัดหัวข่วง นั้นมีลักษณะเป็นวิหารแบบเชียงแสน ซึ่งสอดคล้องกับประวัติที่กล่าวว่า สร้างขึ้นโดยช่างฝีมือชาวเมืองเชียงแสนที่ถูกกวาดต้อนมาให้เป็นไพร่พลเมืองของเมืองนครลำปางในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และไม่น่าจะสร้างขึ้นตามคติและชื่อของวัดเดิมที่มีอยู่ในเมืองเชียงแสน แต่อาจสร้างขึ้นตามคติความเชื่อและความนิยมของชาวเมืองยอง ซึ่งเป็นชนอีกกลุ่มหนึ่งที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในพื้นที่ดังกล่าวนี้พร้อมๆ กับชาวเมืองเชียงแสน.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๐๐
เจดีย์ประธาน วัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา

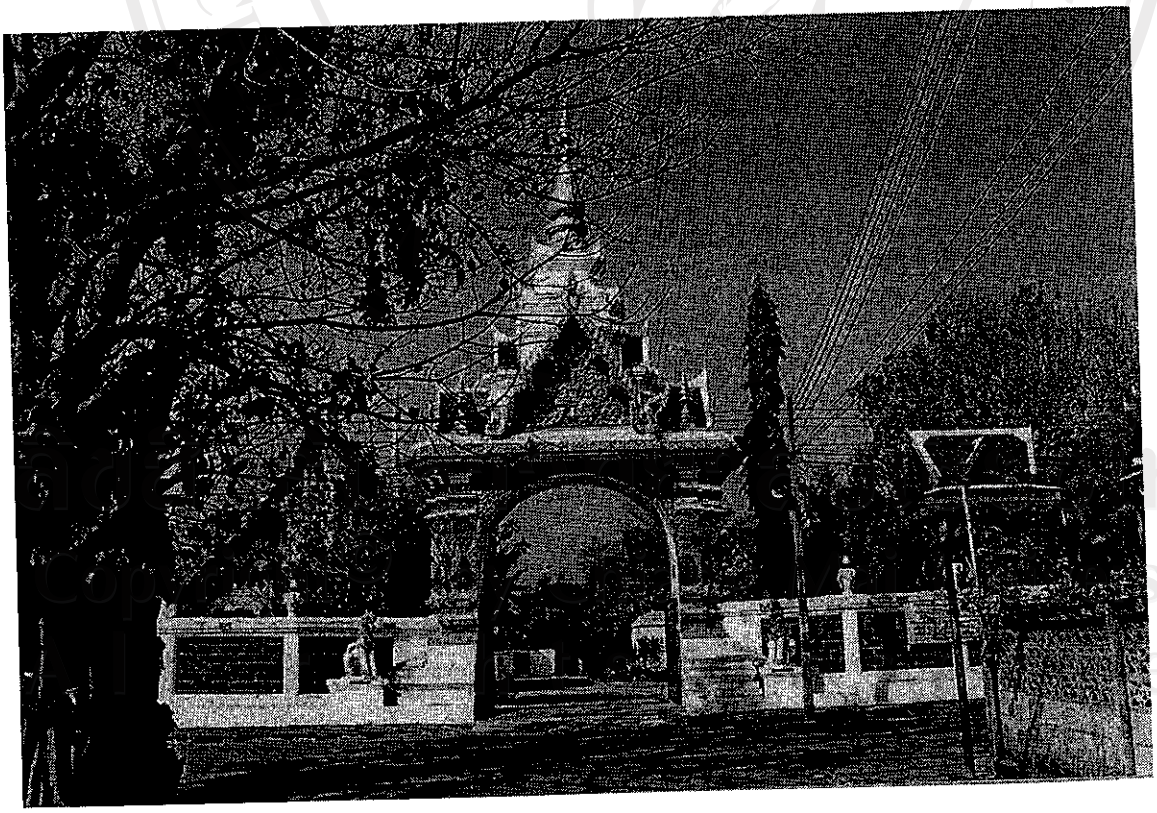
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

วัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา

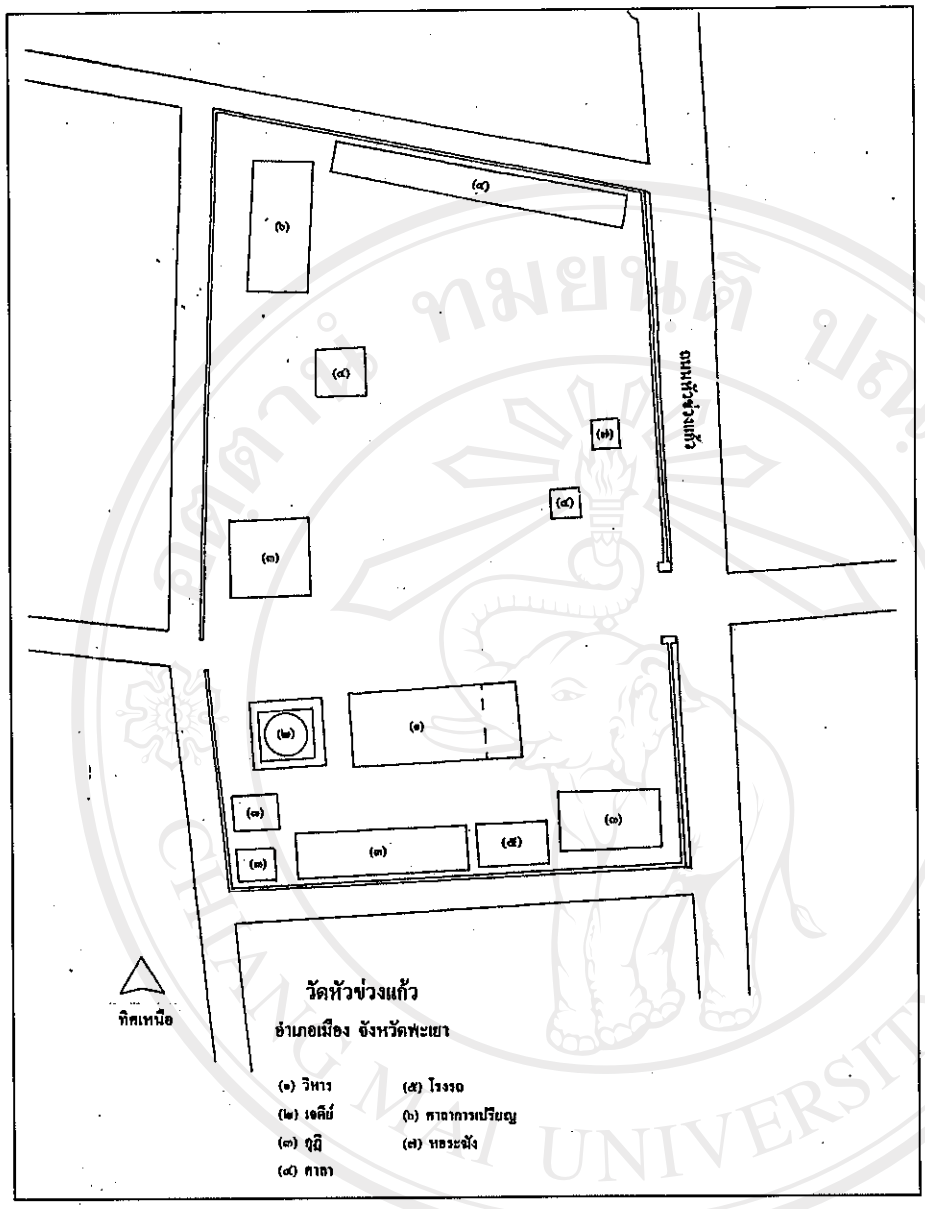
ตำบลเวียง อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา

ที่ตั้งและประวัติความเป็นมา

วัดหัวข่วงแก้ว ตั้งอยู่ภายในเขตกำแพงเวียงพะเยาทางด้านทิศตะวันออก ใกล้กับประตูชัย ในเขตตำบลเวียง อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา เป็นวัดขนาดเล็กที่มีพื้นที่ของวัดอยู่ประมาณ ๖ ไร่ ประวัติความเป็นมาที่ปรากฏอยู่ในหนังสือประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร ของกรมการศาสนา กล่าวว่า สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ ๒๓๒๕ มีชื่อเดิมที่ชาวบ้านเรียกกันว่า *วัดคุ้ม*[37] ระยะเวลาของการสร้างวัดที่ปรากฏในหนังสือดังกล่าวนี้หากถูกต้องก็คงจะอยู่ในช่วงเวลาก่อนที่เมืองพะเยาจะร้างไปเพียง ๕ ปี อย่างไรก็ดีมีเรื่องราวอยู่ในตำนานเมืองพะเยาที่กล่าวถึงเจ้าราชบุตรบุญเมืองได้สร้างเวียงลูกตะวันตกหรือเวียงพะเยาขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และได้สร้างวัดขึ้นภายในเวียง ๑๘ แห่ง ในจำนวนนี้มีชื่อ *วัดหัวข่วง* รวมอยู่ด้วย[38]

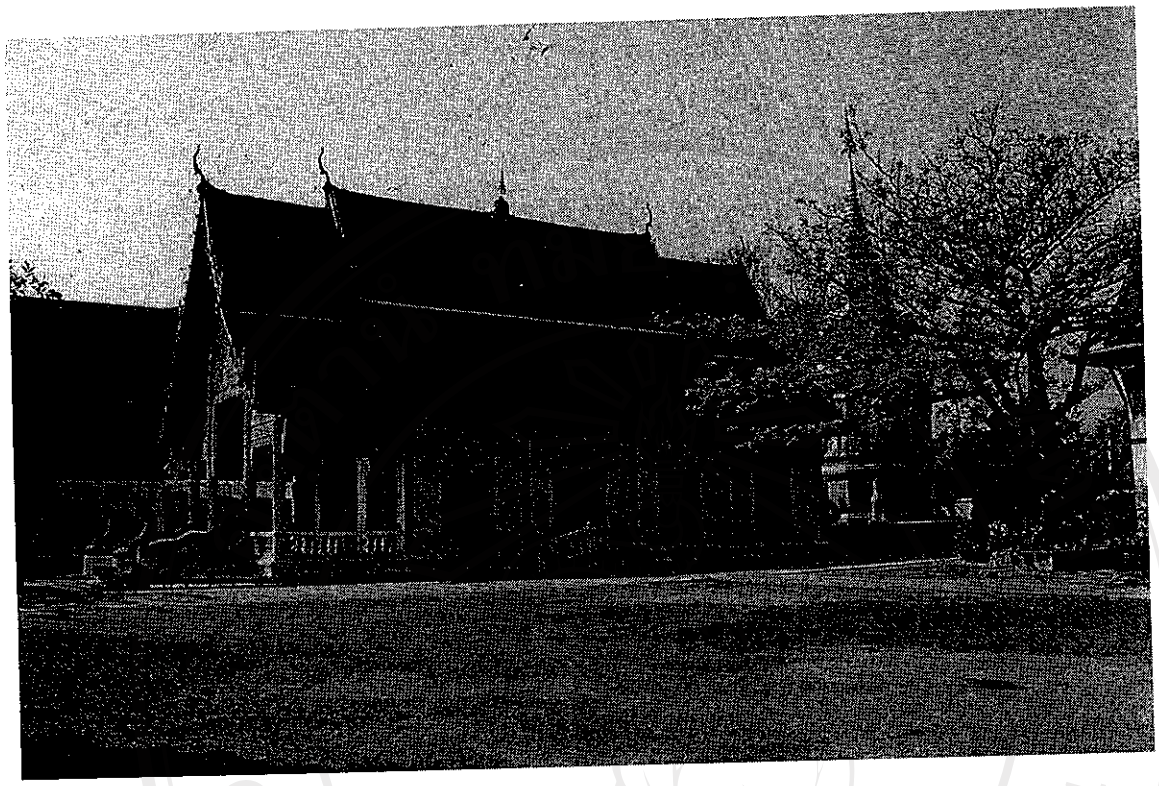
ภาพที่ ๑๐๑
ซุ้มประตูด้านหน้าวัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา

แผนผังที่ ๑๓
ผังบริเวณวัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา

หากเชื่อถือตามเรื่องราวที่ปรากฏในตำนานดังกล่าว วัดหัวข่วงก็น่าจะเป็นวัดโบราณที่ปรากฏมีอยู่ในเวียงพะเยามาตั้งแต่แรกสร้างเมือง แต่เมื่อวิเคราะห์ถึงระยะเวลาของการเขียนตำนานแล้ว น่าเชื่อว่าเอกสารตำนานเหล่านั้นได้ถูกเรียบเรียงขึ้นใหม่ในช่วงหลังจากที่เมืองพะเยาได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์แล้ว เนื่องด้วยปรากฏมีชื่อของวัดในเวียงพะเยาหลายแห่งที่เป็นชื่อใหม่ที่ปรากฏขึ้นในภายหลังจากการฟื้นฟูเมืองพะเยาแล้วปะปนอยู่ในตำนานด้วย จึงคาดว่าผู้เรียบเรียงตำนานคงรวมเอาชื่อวัดที่มีอยู่ในเวียงพะเยาในช่วงเวลานั้นเข้าไป ซึ่งชื่อของวัดหัวข่วงก็ปรากฏในตำนานเช่นนั้นด้วย

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๐๒
พระวิหาร วัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา

จากการสอบถามผู้สูงอายุชาวเมืองพะเยาหลายๆ ท่านได้ความสรุปตรงกันว่า บริเวณที่ตั้งของวัดหัวข่วงแก้วในทุกวันนี้ อยู่ติดกับวัดคุ้มหรืออยู่ในพื้นที่ดินเดิมของวัดคุ้ม [39] ซึ่งเป็นวัดร้างที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณ ดังนั้นชาวบ้านจึงเรียกชื่อวัดหัวข่วงแก้ว อีกชื่อหนึ่งว่า *วัดคุ้ม* แม้ปัจจุบันชาวบ้านผู้สูงอายุก็ยังคงเรียกวัดแห่งนี้กันจนติดปากว่า *วัดคุ้ม* อยู่

สำหรับชื่อวัดหัวข่วงแก้วนั้น แต่เดิมวัดแห่งนี้มีชื่อเรียกว่า *"วัดหัวข่วง"* เท่านั้น ต่อมาในระหว่าง พ.ศ ๒๔๘๕ - ๒๔๘๙ สมัยพระอธิการคำเตชธมโมเป็นเจ้าอาวาส ได้เติมคำว่า *"แก้ว"* ต่อท้ายเข้าไปเพื่อให้มีความหมายดีขึ้น ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาวัดแห่งนี้จึงได้มีชื่อว่า *"วัดหัวข่วงแก้ว"* [40]

ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่าบริเวณที่ตั้งวัดหัวข่วงแก้วในทุกวันนี้คงเป็นที่วัดโบราณที่มีชื่อว่า วัดคุ้ม และเมื่อเมืองพะเยาร้างไปเป็นเวลานาน วัดคุ้มก็กลายเป็นวัดร้าง ต่อมาเมื่อมีการฟื้นฟูเวียงพะเยาขึ้นใหม่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ วัดคุ้มได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่และเปลี่ยนชื่อเป็น *"วัดหัวข่วง"* ซึ่งต่อมาได้ต่อท้ายคำว่า *"แก้ว"* เข้าไป จึงทำให้ได้ชื่อว่า *"วัดหัวข่วงแก้ว"* มาจนทุกวันนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

การเปลี่ยนชื่อวัดในช่วงเวลาของการฟื้นฟูเมืองพะเยาขึ้นใหม่นั้นมีหลักฐานอยู่หลายแห่ง เช่น วัดขี้เหล็กเมื่อบูรณะแล้วเปลี่ยนชื่อเป็น วัดหลวงราชสัณฐาน วัดประตูเหล็กเปลี่ยนชื่อเป็น วัดไชยอาวาส วัดสูงเปลี่ยนเป็นวัดศรีอุโมงค์คำ และวัดประตูโขงเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น วัดราชคฤห์ เป็นต้น [41]

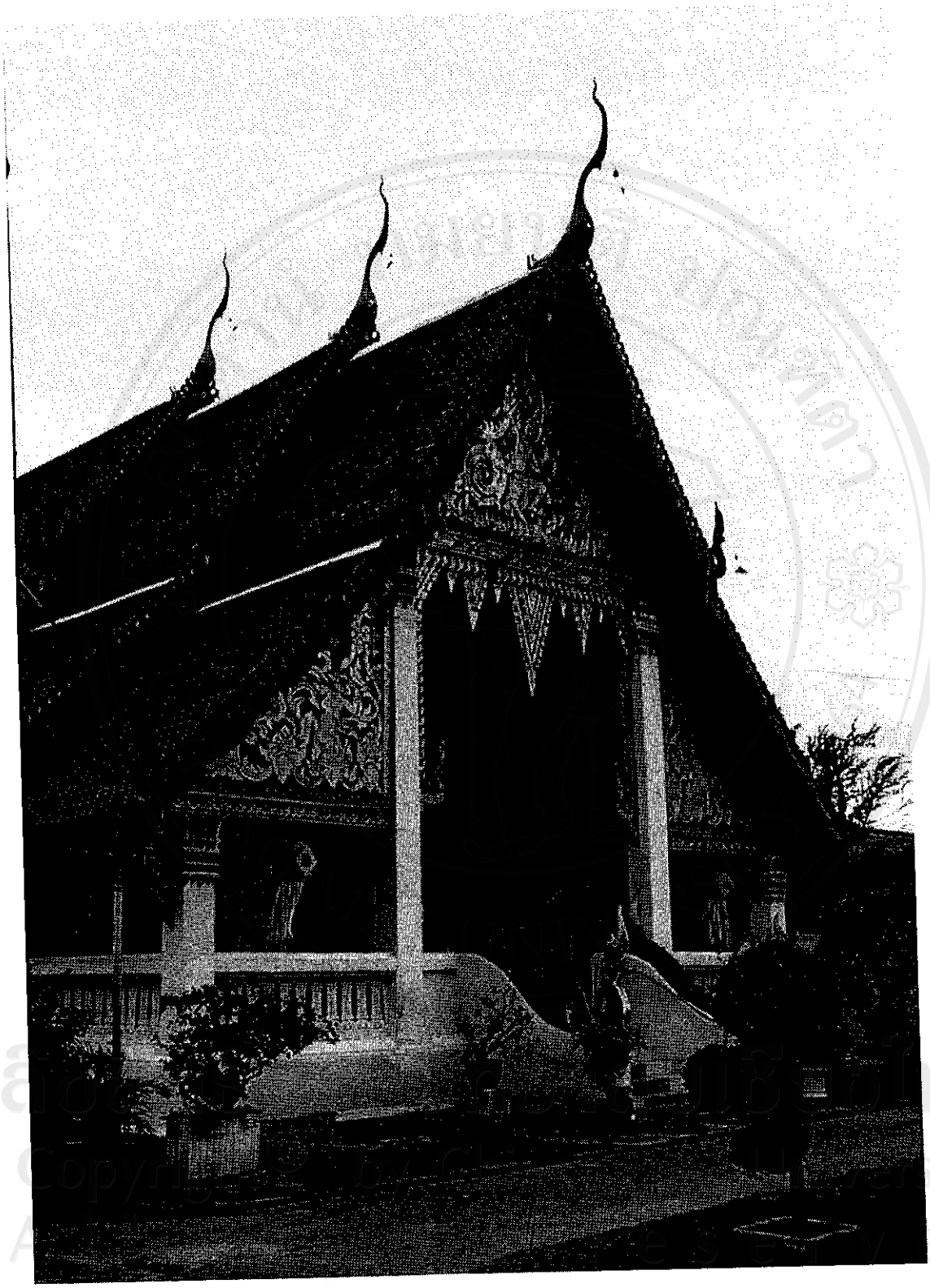
ศาสนสถานและสิ่งก่อสร้างของวัดหัวข่วงแก้ว

สำหรับศาสนสถานและอาคารต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในวัดหัวข่วงแก้วในทุกวันนี้นั้น ล้วนเป็นสิ่งก่อสร้างใหม่ที่สร้างขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ เช่น พระอุโบสถ สร้างขึ้นใหม่ เมื่อ พ.ศ ๒๕๐๖ โดยสร้างทับลงไปบนฐานวิหารหลังเก่า ซึ่งเป็นวิหารที่พระยาประเทศอุดรทิศ เจ้าผู้ครองเมืองพะเยาองค์สุดท้ายได้สร้างไว้เมื่อ พ.ศ ๒๔๔๕ [42]

ส่วนพระเจดีย์นั้นเพิ่งสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ ๒๕๒๕ มานี้เอง อย่างไรก็ตามภายในวัดแห่งนี้มีโบราณศิลปวัตถุที่น่าสนใจจำนวนหนึ่ง ซึ่งได้แก่ พระพุทธรูปสำริดสมัยสุโขทัย พระพุทธรูปหินทรายศิลปะพะเยาจำนวนหนึ่ง รวมทั้งเสาหินและแผ่นศิลาขนาดใหญ่ หลักฐานเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าบริเวณที่ตั้งวัดหัวข่วงแก้วแห่งนี้เป็นวัดโบราณมาก่อน ซึ่งก็คือ วัดคุ้ม นั่นเอง

วัดหัวข่วงแก้ว เป็นวัดใหม่ที่สร้างขึ้นในบริเวณวัดร้างซึ่งเดิมมีชื่อว่า วัดคุ้ม ดังนั้นภายในวัดแห่งนี้จึงไม่ปรากฏมีโบราณสถาน ศาสนสถานและสิ่งก่อสร้างที่ปรากฏมีอยู่ในวัดแห่งนี้ล้วนเป็นของใหม่ที่สร้างขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ ส่วนชื่อ "วัดหัวข่วง" นั้นเป็นชื่อใหม่ที่เพิ่งปรากฏขึ้นในช่วงเวลาของการฟื้นฟูเวียงพะเยาในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ สำหรับชื่อ "วัดหัวข่วงแก้ว" ที่ปรากฏในทุกวันนี้นั้น เป็นชื่อที่อดีตเจ้าอาวาสองค์เดิมได้เติมคำว่า "แก้ว" เข้าไปเพื่อให้มีความหมายดีขึ้นเมื่อไม่นานมานี้เอง.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๐๓
พระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

วัดหัวข่วง เมืองแพร่

ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดแพร่

ที่ตั้งและประวัติความเป็นมา

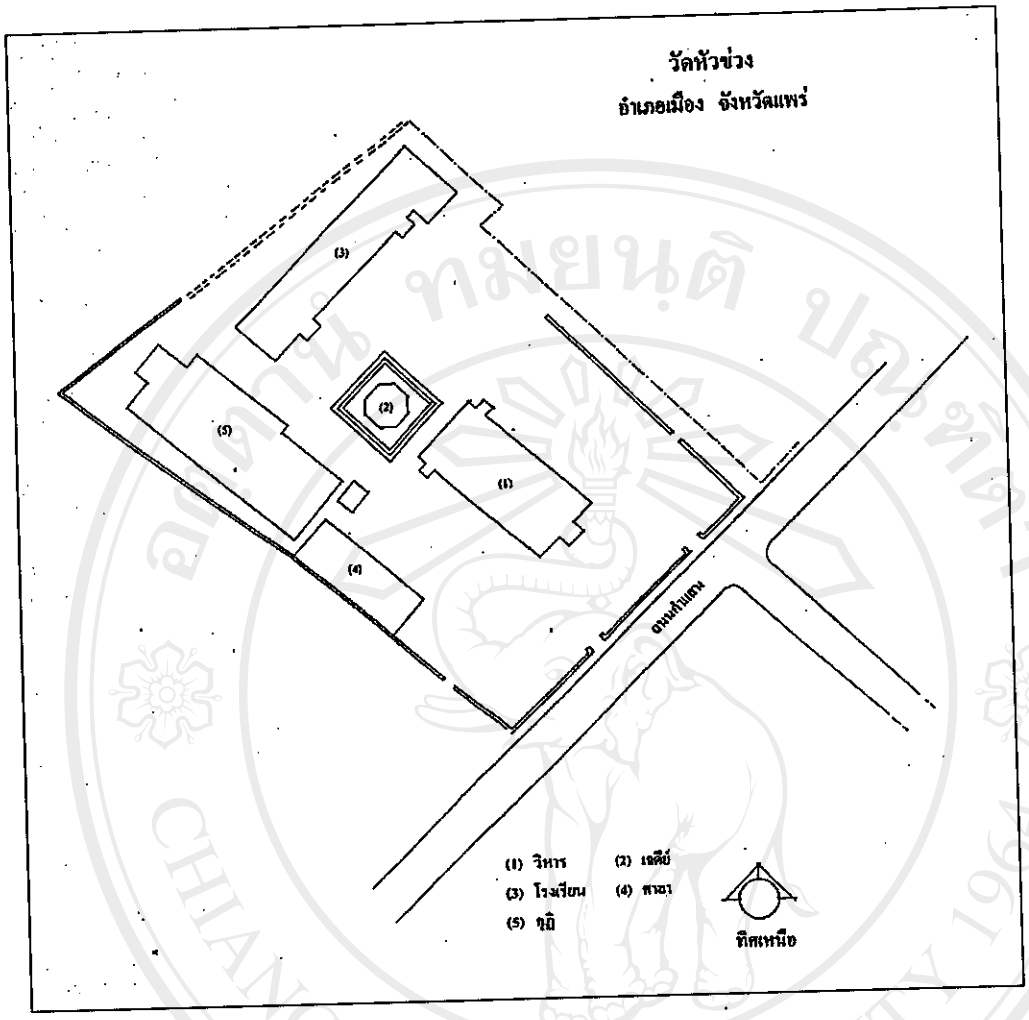
วัดหัวข่วง ตั้งอยู่ภายในเขตกำแพงเวียงแพร่ ใกล้กับประตูเลี้ยงม้า และติดกับกำแพงเวียงทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นวัดขนาดเล็กที่มีพื้นที่ ๓ ไร่ ๒ งาน ๑ วา ประวัติความเป็นมาที่ปรากฏในหนังสือประวัติวัดหัวข่วง ซึ่งไม่ระบุถึงแหล่งที่มากล่าวว่า เมื่อ พ.ศ ๑๓๘๗ ขุนหลวงพล เจ้าเมืองพลนคร ได้มอบให้ท้าวพหุสิงห์ ครองเมืองแทน ท้าวพหุสิงห์เป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา หลังจากครองเมืองพลได้ ๑ ปี จึงได้ไปว่าจ้างช่างจากเวียงพางคำเชียงแสน มาบูรณะซ่อมแซมวัดหลวง แม่เฒ่าจันดำวงศ์ แม่ของขุนหลวงพล เห็นฝีมือของช่างทำงานได้อย่างงดงาม จึงให้ช่างดังกล่าวสร้างวัดขึ้นอีกวัดหนึ่ง โดยเลือกเอาที่ดินซึ่งเป็นลานกว้างขวาง เดิมใช้เป็นข่วงเล่นกีฬาประจำเมือง เป็นที่สร้างวัดและเรียกวัดที่สร้างใหม่นี้ว่า *"วัดหัวข่วงสิงห์ชัย"*

ต่อมา พ.ศ ๑๔๔๓ พญาพนมสิงห์โปรดให้อาราธนาครูบาศรีใจมาจากเมืองลัมภกัปปะนคร(ลำปาง)มาเป็นประธานก่อสร้างเจดีย์ขึ้นองค์หนึ่งทางด้านตะวันตกของวิหาร ฐานกว้างด้านละ ๑๒ ศอก ๕ นิ้ว องค์เจดีย์ตอนบนห่อหุ้มด้วยทองคำเหลืองอร่ามตา ใน พ.ศ ๑๕๒๔ พลรัฐนครถูกกองทัพขอมโจมตีและเข้าเมืองได้ เผาวัดวาอาราม ทำให้วัดหัวข่วงสิงห์ชัยถูกทำลายกลายเป็นวัดร้าง และได้รับการบูรณะต่อมาอีกหลายครั้ง

จนกระทั่ง พ.ศ ๑๗๓๕ เมืองแพลถูกพม่ายึดครอง ให้ล่างมังกำระปกครองเมือง ล่างมังกำระได้ซ่อมแซมวัดหัวข่วงสิงห์ชัย และเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น *"วัดหัวข่วงรามัญ"* ในสมัยพญาแสงฟ้าดำวงศ์ เป็นเจ้าเมือง (ไม่ระบุปี) ได้ให้ซ่อมพระเจดีย์และเปลี่ยนชื่อวัดเป็น *"วัดหัวข่วงมงคลชัย"*

ใน พ.ศ ๒๐๕๓ พระเจ้าเมืองแก้ว กษัตริย์เมืองเชียงใหม่โปรดให้บูรณะซ่อมแซมวัดหัวข่วงมงคลชัย พอถึง พ.ศ ๒๑๐๑ กองทัพพม่ายึดครองล้านนา เมืองแพร่ถูกเผาเมือง วัดหัวข่วงมงคลชัยถูกทำลายด้วย จนกระทั่ง พ.ศ ๒๓๖๙ เจ้าเทพวงศ์ เจ้าเมืองแพร่ ได้เป็นประธานบูรณะซ่อมแซมวัดหัวข่วงมงคลชัย และให้เปลี่ยนชื่อเป็น *"วัดหัวข่วง"*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

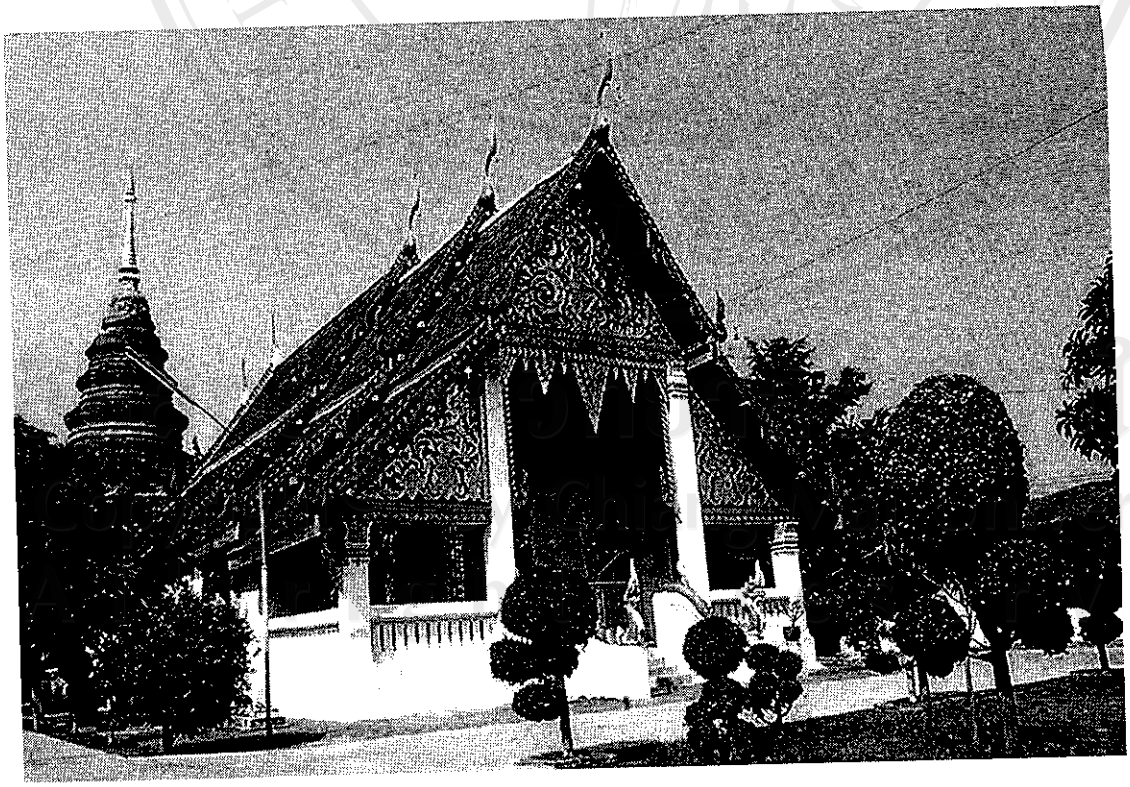
แผนผังที่ ๑๔
ผังบริเวณวัดหัวข่วง เมืองแพร่

เมื่อ พ.ศ ๒๔๒๘ เจ้าพิมพิสาร เจ้าเมืองแพร่ โปรดให้บูรณะเจดีย์ขยายฐานชั้นล่างให้กว้าง ๕ วา และเปลี่ยนกระเบื้องมุงหลังคาพระวิหารด้วย ใน พ.ศ ๒๔๓๒ เจ้าพิริยเทพวงศ์อุดร เจ้าเมืองแพร่คนสุดท้ายได้ทำการบูรณะพระวิหารวัดหัวข่วง ประดับตกแต่งฐานพระประธานด้วยมุก ประตูด้านหน้าให้แกะสลักเป็นภาพพุทธประวัติ ทำฉัตรเก้าชั้นด้วยเงินจากเมืองตะโก้ง หงสาวดี ไว้ในวิหารแห่งนี้ด้วย และใน พ.ศ ๒๔๗๒ ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา การบูรณะครั้งสุดท้ายกระทำขึ้นใน พ.ศ ๒๕๓๓ - ๒๕๓๔ โดยกรมศิลปากรได้ทำการบูรณะพระเจดีย์ประธาน ส่วนทางวัดหัวข่วงได้ซ่อมแซมหลังคาพระวิหาร(พระอุโบสถ) เปลี่ยนกระเบื้อง และทาสีใหม่ [43]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมื่อวิเคราะห์ประวัติความเป็นมาของวัดหัวข่วงที่ปรากฏในหนังสือดังกล่าวนี้แล้ว เห็นว่าเรื่องราวที่น่าเชื่อได้น่าจะอยู่ในช่วงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๔ ลงมาแล้ว เพราะเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองแพร่ที่ปรากฏมีอยู่ในเอกสารตำนานนั้นมีน้อยมาก ซึ่งเท่าที่สอบค้นแล้วพบแต่ตำนานฝ่ายวัดเท่านั้น เช่น ตำนานพระธาตุช่อแฮ ตำนานพระธาตุดอยปูภูทับ เมืองลอง และตำนานพระธาตุแหลมลี่ [44] ดังนั้นเรื่องราวที่เกี่ยวกับวัดหัวข่วงดังที่กล่าวมาแล้วนั้นจึงน่าจะเป็นประวัติศาสตร์มุขปาฐะที่เล่าต่อกันมาหรือเป็นเอกสารที่แต่งขึ้นมาในชั้นหลังๆ

ด้วยเหตุนี้ประวัติความเป็นมาของวัดหัวข่วงที่น่าจะเชื่อถือได้จึงน่าจะเริ่มตั้งแต่เมืองแพร่ได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งเจ้าพิริยเทพวงศ์อุดร เจ้าเมืองแพร่ได้บูรณะซ่อมแซมวัดแห่งนี้ขึ้นในราว พ.ศ ๒๓๖๙ ซึ่งคงเรียกชื่อว่า *"วัดหัวข่วง"* ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ต่อมาใน พ.ศ ๒๔๒๘ เจ้าพิมพิสาร เจ้าเมืองแพร่ได้บูรณะพระเจดีย์และเปลี่ยนกระเบื้องมุงหลังคาพระวิหาร และใน พ.ศ ๒๔๓๒ เจ้าพิริยเทพวงศ์ เจ้าเมืองแพร่คนสุดท้ายได้ทำการบูรณะครั้งใหญ่หรือสร้างวิหารวัดหัวข่วงขึ้นใหม่ โดยประดับตกแต่งฐานพระประธานด้วยมุก แกะสลักบานประตูด้านหน้าเป็นภาพพุทธประวัติ ทำฉัตรเก้าชั้นด้วยเงินจากเมืองตะโก้งหงสาวดีไว้ในพระวิหาร(พระอุโบสถ)แห่งนี้

ภาพที่ ๑๐๔
พระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่

การศึกษาทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม

โบราณสถานและสิ่งก่อสร้างภายในวัดหัวข่วง เมืองแพร่ ที่ปรากฏในทุกวันนี้ประกอบไปด้วย พระวิหารหลวง(อุโบสถ) เจดีย์ประธาน หอไตร กุฏิสงฆ์ และอาคารโรงเรียนวัดหัวข่วง แต่โบราณสถานสำคัญที่น่าสนใจที่ทำการศึกษาเพื่อตรวจสอบกับประวัติที่ปรากฏในเอกสารให้มีความชัดเจนขึ้นในครั้งนี้ ได้แก่ พระวิหารหลวง(อุโบสถ) และพระเจดีย์ประธาน ดังมีรายละเอียดของการศึกษาต่อไปนี้

(๑) พระวิหารหลวง

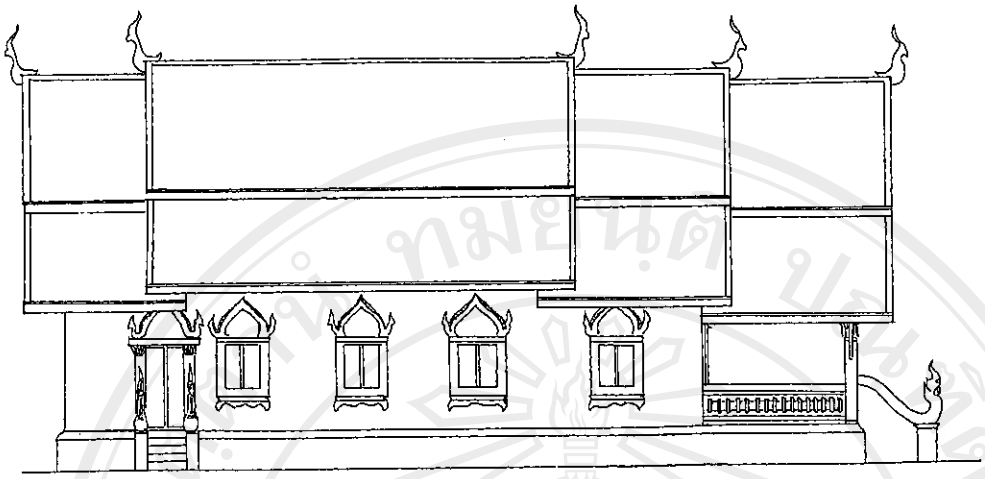
ประวัติการก่อสร้างและบูรณะ

พระวิหารหลวงวัดหัวข่วง เมืองแพร่ ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้น่าที่จะเป็นพระวิหารที่เจ้าเทพวงศ์ เจ้าเมืองแพร่ได้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ ๒๓๖๕ และคงได้รับการบูรณะในเวลาต่อมาอีกหลายครั้ง เท่าที่ปรากฏหลักฐานในหนังสือประวัติของวัดกล่าวว่า เจ้าพิมพิสาร เจ้าเมืองแพร่ได้ซ่อมแซมเปลี่ยนกระเบื้องมุงหลังคาหลังคาพระวิหารเมื่อ พ.ศ ๒๔๒๘ และใน พ.ศ ๒๔๓๒ เจ้าพิริยเทพวงศ์เจ้าเมืองแพร่คนสุดท้ายได้ทำการบูรณะพระวิหารหลวง วัดหัวข่วง โดยทำการประดับตกแต่งฐานพระประธานด้วยมุก แกะสลักบานประตูด้านหน้าเป็นภาพพุทธประวัติ ทำฉัตรเก้าชั้นด้วยเงินจากเมืองตะโก้งหงสาวดีไว้ในวิหารแห่งนี้ ต่อมาพระวิหารหลวงหลังนี้ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อ พ.ศ ๒๔๗๒ จึงเป็นพระอุโบสถมาจนทุกวันนี้ แต่ในการศึกษาครั้งนี้จะเรียกว่า พระวิหารหลวง

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

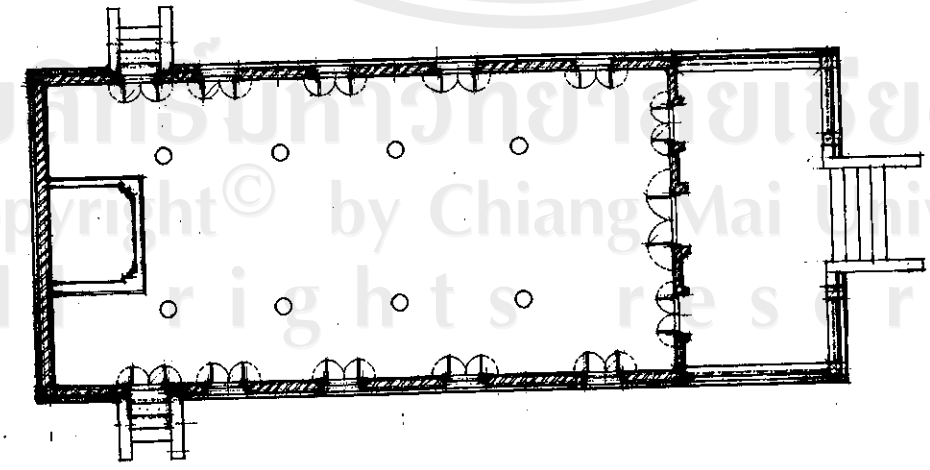
พระวิหารหลวงที่ปรากฏในปัจจุบันนี้มีลักษณะเป็นวิหารแบบปิดหรือผนังทึบ ขนาด ๕ ห้อง หันหน้าไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง ๘ เมตร ยาว ๒๑ เมตร มีมุขยื่นออกทางด้านหน้า มีบันไดขึ้นทางด้านหน้า ทำราวบันไดเป็นนาคปูนปั้นประดับอยู่ทั้งสองข้าง ฐานวิหารเป็นฐานปัทม์สูงจากพื้นประมาณ ๗๐ ซ.ม บริเวณหน้ามุขมีผนังก่ออิฐถือปูนและซุ้มประตูทางเข้า ๓ ซุ้ม เป็นซุ้มปูนปั้นประดับกระจก บานประตูเป็นไม้สลักลวดลายลงรักปิดทองภาพพุทธประวัติ ผนังด้านข้างของพระวิหารทั้งสองด้านเจาะเป็นช่องซุ้มหน้าต่างอยู่ด้านละ ๘ ช่อง และช่องซุ้มประตูที่ท้ายวิหารที่บันไดมีนาคราวบันไดประดับ ทั้งบานประตูด้านข้างและบานหน้าต่างเป็นไม้สลักลวดลายรูปเทพพนม

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

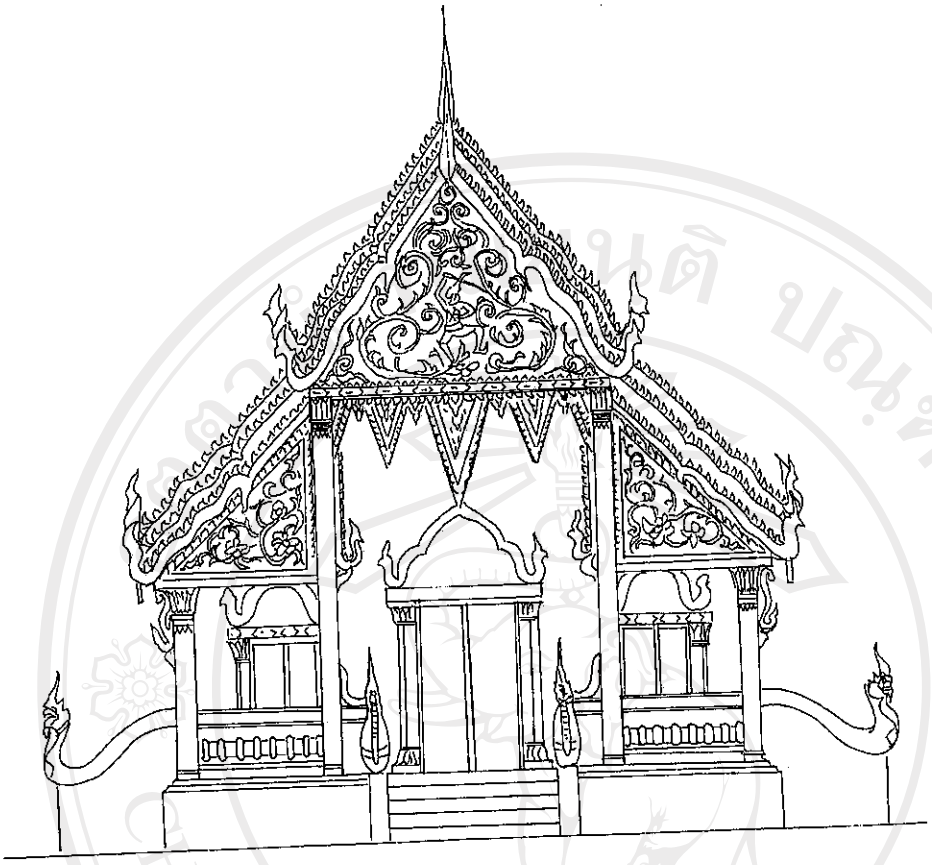

โครงสร้างหลังคาเป็นเครื่องไม้ แบบหน้าจั่วมีเสาดั้ง หลังคาของพระวิหารทำเป็นลดชั้นลงด้านหน้า ๒ ชั้น ด้านหลัง ๑ ชั้น และหลังคาปีกนกด้านข้างลดชั้นลงข้างๆ ละ ๑ ตับ หลังคาปัจจุบันมุงด้วยกระเบื้องดินเผาเคลือบสีน้ำตาล หน้าบันของวิหารด้านหน้าเป็นกรอบสามเหลี่ยมมีลวดลายไม้ฉลุสลักลวดลายลงรักปิดทองประดับบนพื้นไม้สีแดง ของเดิมเข้าใจว่าประดับกระจกตอนล่างลงมาทำเป็นรวงผึ้งสลักไม้รูปสามเหลี่ยม ชี้ปลายแหลมลง ถัดจากรวงผึ้งลงมามีแผ่นไม้แกะสลักรูปนาคเบือน หรือพญานาคเลื้อยเอาหัวลงมาประดับอยู่ด้านข้างเสาทั้งสองข้าง แต่ที่หน้าบันปีกนกไม่มีรวงผึ้ง

แผนผังที่ ๑๕ และ ๑๖ *ผังและรูปตั้งด้านข้างพระวิหารวัดหัวข่วง เมืองแพร่*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนผังที่ ๑๗
ผังรูปตั้งด้านหน้า
พระวิหารวัดหัวข่วง
เมืองแพร่

คันทวยมีอยู่เพียงคู่เดียวที่เสามุขด้านหน้า มีลักษณะเป็นคันทวยแบบภาคกลางที่เรียกว่า *คันทวยหน้าตั๊กแตน* ป้านลมเป็นปูนประดับกระจก มีลักษณะเป็นลำยองนาคสะดุ้ง มีใบระกา ปลายป้านลมเป็นเศียรพญานาค ซึ่งเป็นรูปแบบของวิหารในศิลปะรัตนโกสินทร์ ช่อฟ้ามีทั้งสิ้น ๕ ตัว เป็นปูนปั้นประดับกระจก มีลักษณะปลายงอนตามแบบศิลปะรัตนโกสินทร์

ภายในพระวิหารหลวงทำเพดานไม้ปิดทาสีแดง ผนังภายในวิหารปัจจุบันเป็นผนังทาสีขาวเรียบ แต่เดิมมีภาพจิตรกรรมเขียนสีประดับ แต่ถูกซ่อมแซมทาสีทับไปหมดแล้ว นอกจากนี้ยังมีร่องรอยของปูนปั้นประดับกระจกรูปนางฟ้าอยู่เหนือประตูทางเข้าทั้งด้านนอกและด้านใน ฐานชุกชีเป็นฐานปูนตั้งอยู่บริเวณห้องท้ายวิหารติดกับผนัง มีลวดลายปูนปั้นประดับกระจกและปิดทองบนพื้นสีแดง มีพระพุทธรูปปูนปั้นลงรักปิดทองประดิษฐานเป็นพระประธาน พุทธลักษณะเป็นศิลปะแบบพื้นเมือง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

พระวิหารหลวง วัดหัวข่วง เมืองแพร่ ที่ปรากฏดังกล่าวมีลักษณะเป็นวิหารแบบปิด มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หรือที่เรียกว่าทรงโรง จากการศึกษาที่ผ่านมาพบว่าแบบแผนของวิหารในลักษณะดังกล่าวนี้เป็นที่นิยมสร้างขึ้นในล้านนานับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๕ เป็นต้นมา เนื่องจากได้รับอิทธิพลด้านรูปแบบจากกรุงเทพฯ[45] ทำให้เชื่อว่าพระวิหารหลวง วัดหัวข่วง แห่งนี้อาจเป็นวิหารที่ถูกสร้างขึ้นใหม่ในสมัยเจ้าพิริยเทพวงศ์ เจ้าเมืองแพร่ เมื่อ พ.ศ ๒๔๓๒

อย่างไรก็ตามวิหารที่มีแผนผังในลักษณะดังกล่าวนี้เป็นอีกรูปแบบหนึ่งของวิหารที่ปรากฏในเมืองเชียงแสน และเป็นแบบแผนหนึ่งของวิหารในศิลปะสุโขทัย ซึ่งเมืองแพร่นั้นถือได้ว่าเป็นกลุ่มบ้านเมืองในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำยมที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับแคว้นสุโขทัยมาตั้งแต่สมัยโบราณ และเป็นเมืองที่อยู่ในเส้นทางการติดต่อระหว่างสุโขทัยกับเชียงแสน ด้วยเหตุนี้พระวิหารที่ปรากฏในเมืองแพร่ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๕ นั้น จึงอาจได้รับอิทธิพลด้านรูปแบบจากศิลปะสุโขทัยเช่นเดียวกับเมืองเชียงแสน ซึ่งวิหารที่มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าก็อาจเป็นแบบแผนหนึ่งของวิหารเมืองแพร่ ดังนั้นพระวิหารหลวง วัดหัวข่วง อาจถูกสร้างขึ้นในสมัยเจ้าเทพวงศ์ เจ้าเมืองแพร่ เมื่อ พ.ศ ๒๓๖๙ ก็ได้

การศึกษาลวดลายประดับวิหาร

การศึกษาลวดลายประดับพระวิหารหลวง วัดหัวข่วง เมืองแพร่ ซึ่งได้แก่ ลวดลายประดับบริเวณหน้าบันและหน้าบันปีกนกด้านหน้า ลวดลายประดับบานประตูและหน้าต่าง เพื่อตรวจสอบถึงช่วงเวลาของก่อสร้างและบูรณะวิหารแห่งนี้ที่ปรากฏอยู่ในเอกสารหนังสือ ดังรายละเอียดของผลการศึกษาต่อไปนี้

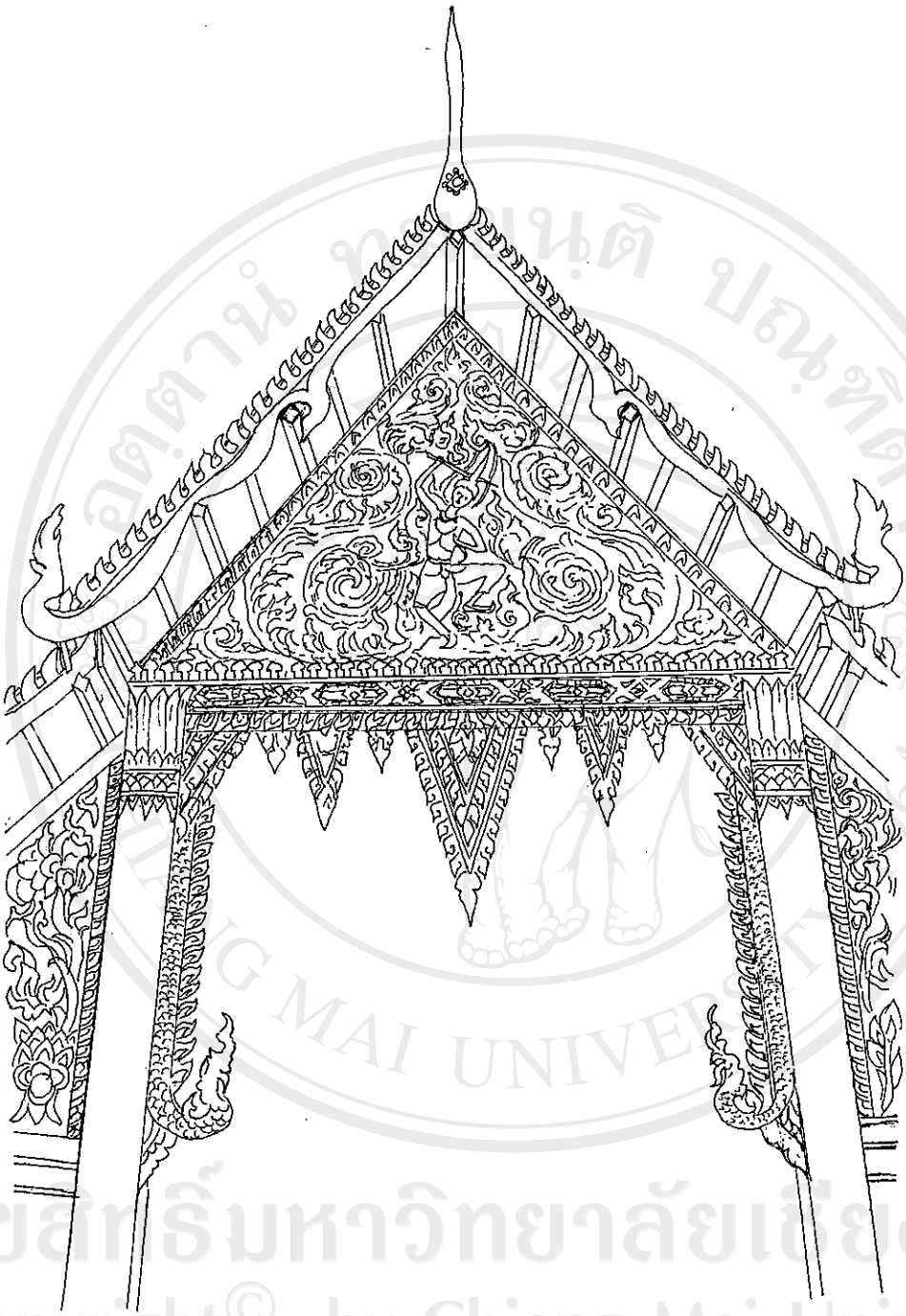
ลวดลายประดับหน้าบัน

หน้าบันของพระวิหารหลวง วัดหัวข่วง เมืองแพร่นี้ มีลักษณะเป็นกรอบไม้รูปสามเหลี่ยม ที่ตอนล่างลงมาเป็นรวงผึ้งสลักไม้รูปสามเหลี่ยมลงรักปิดทอง ชี้ปลายแหลมลง

ลวดลายประดับหน้าบันอยู่ภายในกรอบหน้าบันรูปสามเหลี่ยมเป็นไม้ฉลุและสลักลวดลายปิดทอง วางอยู่บนพื้นไม้สีแดง ลวดลายประดับบนหน้าบันเป็นภาพเทวดาถือพระขรรค์หนึ่งองค์ยืนอยู่บริเวณกึ่งกลาง รายรอบด้วยลายกระหนกเครือเถาที่ม้วนโค้งประกอบอยู่เต็มพื้นที่ ภาพเทวดาและกระหนกที่ปรากฏมีลักษณะเป็นลวดลายในศิลปะรัตนโกสินทร์

ส่วนลวดลายหน้าบันปีกนกด้านข้างทั้งสองข้างเป็นภาพพญาวานรประกอบอยู่ในลายกระหนกเครือเถาที่เลื้อยออกมาจากลายหน้าขบและลายทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ซึ่งทั้งหมดมีลักษณะเป็นลวดลายในศิลปะรัตนโกสินทร์เช่นกัน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๑๘
ลวดลายประดับบริเวณหน้าบันด้านหน้าพระวิหาร
วัดหัวข่วงเมืองแพร่

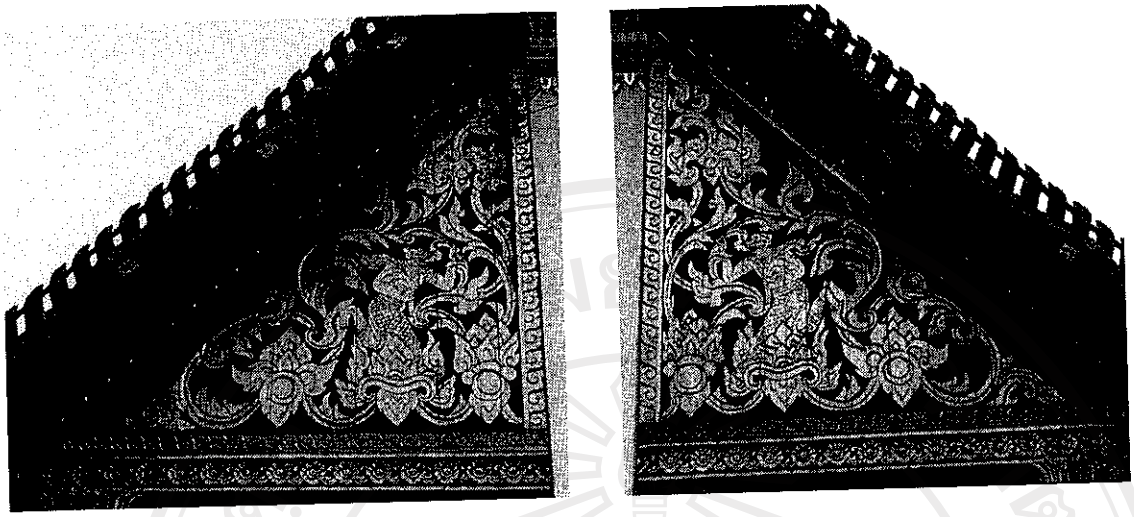
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๑๕
และภาพที่ ๑๐๕
ลวดลายประดับ
หน้าบันด้านหน้า
พระวิหาร วัดหัวข่วง
เมืองแพร่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๐๖ และ ๑๐๗
ลายเส้นที่ ๒๐ และ ๒๑
ลวดลายประดับ
หน้าบันปีกนกด้านทิศ
ใต้และทิศเหนือของพระ
วิหาร วัดหัวข่วง
เมืองแพร่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลวดลายในศิลปะรัตนโกสินทร์นั้นได้เริ่มเข้ามามีอิทธิพลเกี่ยวข้องอยู่ในลวดลายประดับล้านนานับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นต้นมา ดังปรากฏอยู่ในวิหารโคมคำ วัดพระธาตุเสด็จ และวิหารวัดคะตึกเชียงมั่น จังหวัดลำปาง กับวิหารวัดปราสาท จังหวัดเชียงใหม่[46] ลวดลายกระหนกเปลว กระหนกสามตัว และลวดลายภาพตัวละครในเรื่องรามเกียรติ์ในศิลปะรัตนโกสินทร์นั้นเป็นที่นิยมอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ด้วยเหตุนี้จึงเชื่อว่าลวดลายประดับหน้าบันและหน้าบันปีกนกที่พระวิหารหลวง วัดหัวข่วง นี้น่าจะเป็นส่วนที่ทำขึ้นในคราวบูรณะครั้งใหญ่ในสมัยเจ้าพิริยเทพวงศ์อุดร เจ้าเมืองแพร่คนสุดท้าย เมื่อ พ.ศ ๒๔๓๒

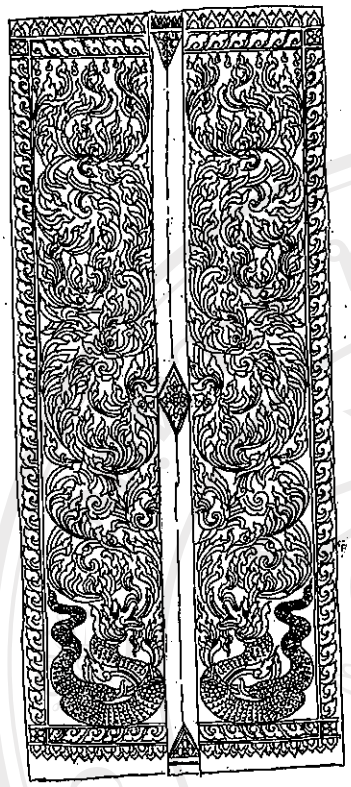
ลวดลายประดับบานประตูและหน้าต่าง

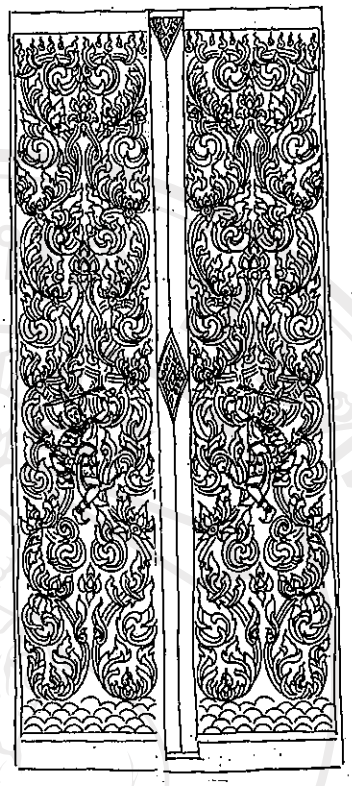
บานประตูและบานหน้าต่างพระวิหารหลวงเป็นบานไม้สลักลวดลายลงรักปิดทอง ซึ่งตามประวัติกล่าวว่า ทำขึ้นในคราวการบูรณะครั้งใหญ่ในสมัยเจ้าพิริยเทพวงศ์อุดร เจ้าเมืองแพร่คนสุดท้าย เมื่อ พ.ศ ๒๔๓๒ ลวดลายที่ปรากฏบนบานประตูใหญ่ด้านหน้าของพระวิหารเป็นภาพพุทธประวัติที่ประกอบอยู่กับลายเครือเถากระหนกเปลวที่พริ้วสะบัดออกมาจากปากหรือด้านล่างของลายหน้าขบ ส่วนลวดลายประดับที่บานหน้าต่างมีอยู่หลายๆ แบบ แต่ก็คล้ายคลึงกัน เช่นเป็นลายรูปเทวดาถือพระขรรค์ประกอบอยู่กับลายเครือเถากระหนกเปลวปลายสบัด และลายเครือเถากระหนกเปลวปลายสะบัดที่เลื้อยออกมาจากปากพญานาคซึ่งอยู่ตอนล่าง เป็นต้น

ลวดลายประดับที่อยู่ในบานประตูและบานหน้าต่างพระวิหารหลวง วัดหัวข่วงนี้ จัดเป็นลวดลายที่อยู่ในกลุ่มเดียวกันกับลวดลายประดับบริเวณหน้าบัน จึงเป็นสิ่งยืนยันว่าสภาพส่วนใหญ่ของพระวิหารหลวงหลังนี้จะเป็นส่วนที่ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ใน พ.ศ ๒๔๓๒ ตรงตามที่ปรากฏอยู่ในหนังสือประวัติของวัดดังที่กล่าวมาแล้ว

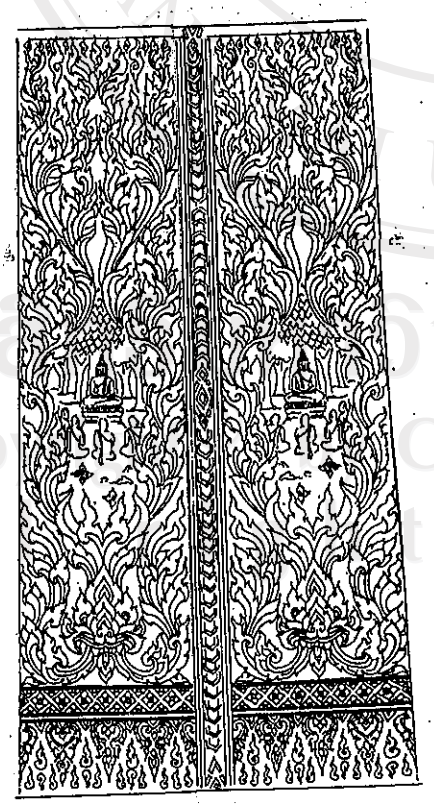
ผลการศึกษาดังที่กล่าวมาแล้วทำให้สรุปได้ว่า พระวิหารหลวง วัดหัวข่วงนั้นอาจจะถูกสร้างขึ้นในสมัยเจ้าเทพวงศ์ เจ้าเมืองแพร่ ใน พ.ศ ๒๓๖๙ ซึ่งเป็นช่วงฟื้นฟูเมืองแพร่ แต่ร่องรอยของแบบแผนทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของพระวิหารหลวง วัดหัวข่วง ที่ปรากฏอยู่ในทุกวันนี้ จะเป็นพระวิหารที่ถูกสร้างขึ้นใหม่หรือได้รับการบูรณะครั้งใหญ่ในสมัยเจ้าพิริยเทพวงศ์ เจ้าเมืองแพร่คนสุดท้าย เมื่อ พ.ศ ๒๔๓๒

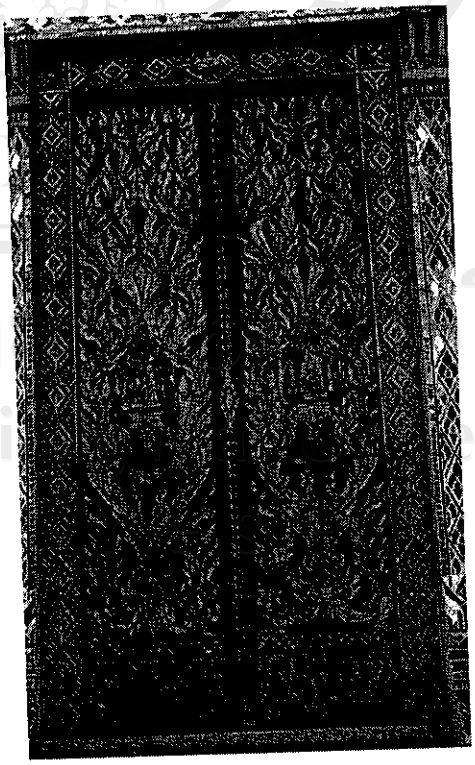
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

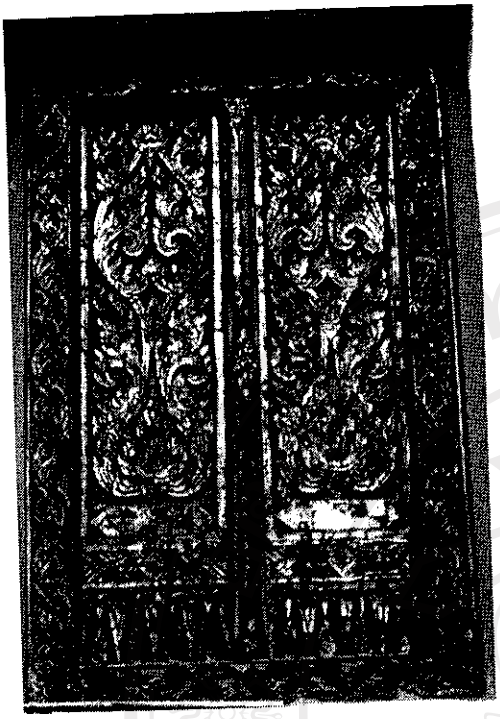

ลายเส้นที่ ๒๒ ๒๓ ๒๔ และ ภาพที่ ๑๐๘
ลวดลายบานประตูด้านหน้า พระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๐๙ และ ๑๑๐ บานหน้าต่างพระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองแพร่

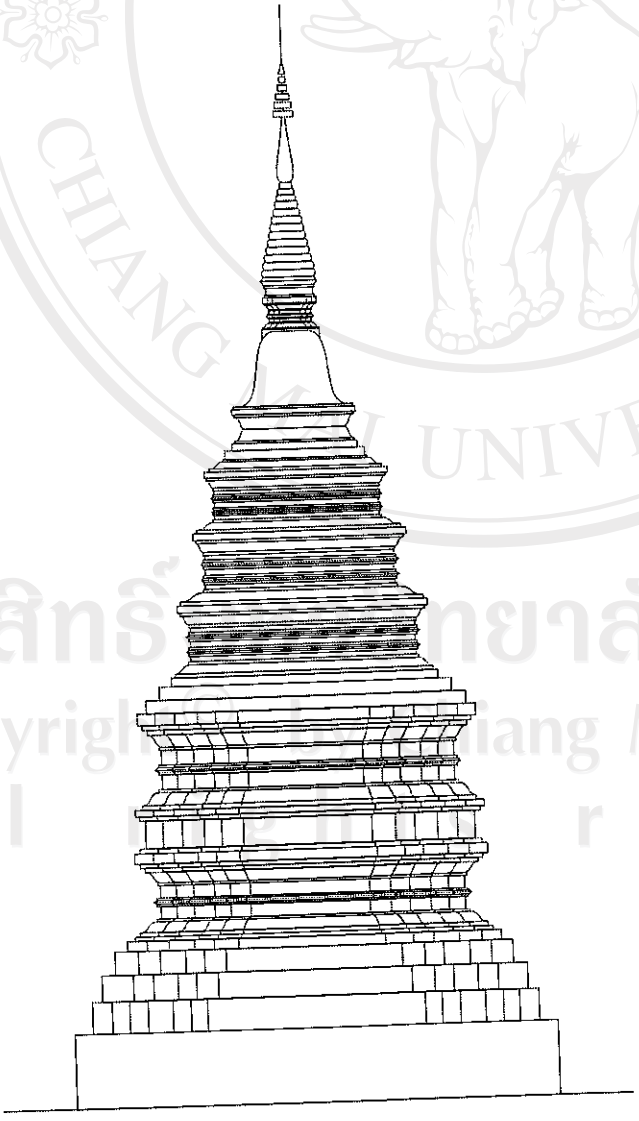
(๒) พระเจดีย์ประธาน

พระเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองแพร่ ตั้งอยู่ด้านหลังพระวิหารหลวง ประวัติการก่อสร้างไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด ถือเป็นโบราณสถานที่มีอายุเก่าแก่แห่งหนึ่งที่อยู่ในเขตกำแพงเวียงแพร่และของวัดหัวข่วงแห่งนี้ แต่เดิมเป็นเจดีย์ชำรุด ยอดหักตั้งแต่เหนือบัลลังก์ขึ้นไป ต่อมากรมศิลปากรได้ทำการบูรณะร่วมกับทางวัดขึ้นใหม่ โดยทำการบูรณะเสริมความมั่นคงและต่อยอดเจดีย์ตั้งแต่ปล้องไฉนขึ้นไป รวมทั้งทำฉัตรโลหะหุ้มยอดทองคำประดับ แต่ยังคงรักษารูปแบบตั้งแต่องค์ระฆังลงมาเหมือนเดิมทุกประการ

พระเจดีย์ประธานวัดหัวข่วงที่ปรากฏในปัจจุบันมีลักษณะเป็นเจดีย์ทรงกลมแบบพื้นเมืองล้านนา ฐานกว้าง ๑๓.๕๐ เมตร สูงประมาณ ๓๐ เมตร แบบแผนทางสถาปัตยกรรมประกอบด้วย ฐานเขียงสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่และสูง รองรับฐานหน้ากระดานขนาดเล็กยกเก็จซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปสามชั้น เหนือขึ้นไปเป็นฐานปัทม์สี่เหลี่ยมลูกแก้วอกไก่ยกเก็จ ที่มีลักษณะทำเป็นฐานปัทม์ลูกแก้วอกไก่เส้นเดียวยกเก็จซ้อนอยู่ในฐานเดียวกันเพื่อยืดความสูงของฐานให้มากขึ้น บริเวณฐานส่วนนี้อาจได้รับการบูรณะขึ้นโดยเจ้าพิมพิสาร เจ้าเมืองแพร่ เมื่อ พ.ศ ๒๔๒๘ ตามเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ในหนังสือประวัติของวัดที่ระบุว่าได้บูรณะพระเจดีย์โดยขยายฐานชั้นล่างให้กว้างขึ้น ถัดขึ้นไปเป็นหน้ากระดานกลมรองรับมาลัยเถากลมที่มีลักษณะเป็นฐานปัทม์ลูกแก้วอกไก่สองเส้นซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปสามชั้น รับบัวปากระฆังและองค์ระฆังกลมขนาดเล็ก ส่วนยอดขึ้นไปเป็นบัลลังก์ฐานปัทม์ยกเก็จ ก้านฉัตรแคบ มีปล้องไฉน ปลียอด และฉัตรโลหะประดับ

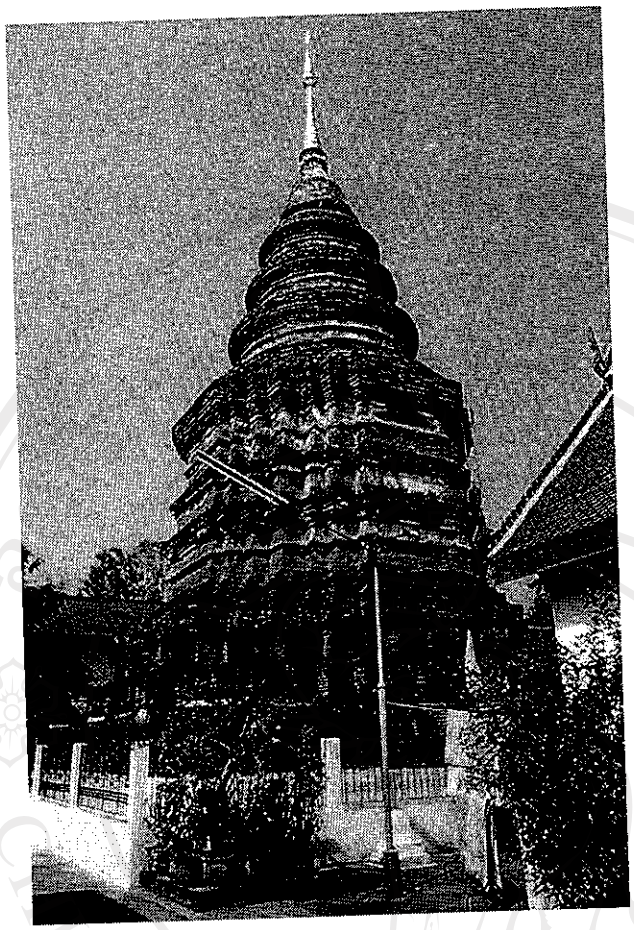
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เจดีย์ทรงกลมแบบพื้นเมืองล้านนาในแบบแผนดังกล่าวเป็นที่นิยมสร้างมากในล้านนานับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นต้นมา โดยมีต้นแบบอยู่ที่พระธาตุหริภุญไชย ดังนั้นพระเจดีย์ประธานวัดหัวข่วงเมืองแพร่แห่งนี้น่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เมื่อเมืองแพร่ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนาแล้ว และอาจจะเกี่ยวข้องกับพระเจ้าเมืองแก้ว กษัตริย์เมืองเชียงใหม่ ซึ่งมีเรื่องราวปรากฏอยู่ในหนังสือประวัติของวัดหัวข่วงที่ระบุว่า พระเจ้าเมืองแก้วได้โปรดให้ทำการบูรณะซ่อมแซมวัดหัวข่วงแห่งนี้ขึ้นใน พ.ศ ๒๐๕๓ เจดีย์ประธานวัดหัวข่วงแห่งนี้เป็นหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่า วัดแห่งนี้คงเป็นวัดสำคัญที่มีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ มาแล้วเป็นอย่างน้อย แต่ชื่อเดิมของวัดแห่งนี้เป็นอย่างไรไม่มีหลักฐานที่แน่ชัด จากสภาพที่ชำรุดขององค์พระเจดีย์ได้สะท้อนให้เห็นว่าวัดแห่งนี้ได้กลายเป็นวัดร้างที่คงถูกทอดทิ้งไปเป็นเวลานาน และคงได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่พร้อมๆ กับการฟื้นฟูเมืองแพร่ในสมัยเจ้าเทพวงศ์ เป็นเจ้าเมืองแพร่ เมื่อ พ.ศ ๒๓๖๙

แผนผังที่ ๑๙
เจดีย์ประธาน
วัดหัวข่วง เมืองแพร่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๑๑
เจดีย์ประธาน
วัดหัวข่วง เมืองแพร่

วัดหัวข่วง เมืองแพร่ นั้นตั้งอยู่ภายในตัวเวียงแพร่ บริเวณหัวเวียง หรือทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมือง และอยู่ติดกับกำแพงเวียงตอนเหนือ เดิมทีคงเป็นวัดโบราณที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งของเมืองแพร่ที่ไม่ปรากฏชื่อ และมีอายุอย่างน้อยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นต้นมา ดังหลักฐานพระเจดีย์ประธานที่ปรากฏอยู่ ต่อมาวัดแห่งนี้คงถูกทอดทิ้งให้ร้างไปเป็นเวลานาน และได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่พร้อมๆ กับการฟื้นฟูเมืองแพรใน พ.ศ ๒๓๖๙ ซึ่งชื่อของวัดหัวข่วงนั้นน่าจะเป็นชื่อใหม่ที่เพิ่งปรากฏขึ้นในช่วงเวลานั้นเป็นต้นมา อย่างไรก็ตามวัดหัวข่วงแห่งนี้ได้รับการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ใน พ.ศ ๒๔๒๘ ซึ่งในช่วงเวลานั้นเมืองแพร่คงมีความเจริญมั่งคั่งมากขึ้น เนื่องจากมีรายได้จากการทำสัมปทานป่าไม้ของชาวต่างชาติ จึงทำให้พระวิหารหลวง วัดหัวข่วง หลังปัจจุบันได้รับการบูรณะหรือสร้างขึ้นใหม่ในระยะนี้.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๑๒
ภาพเก่าเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน

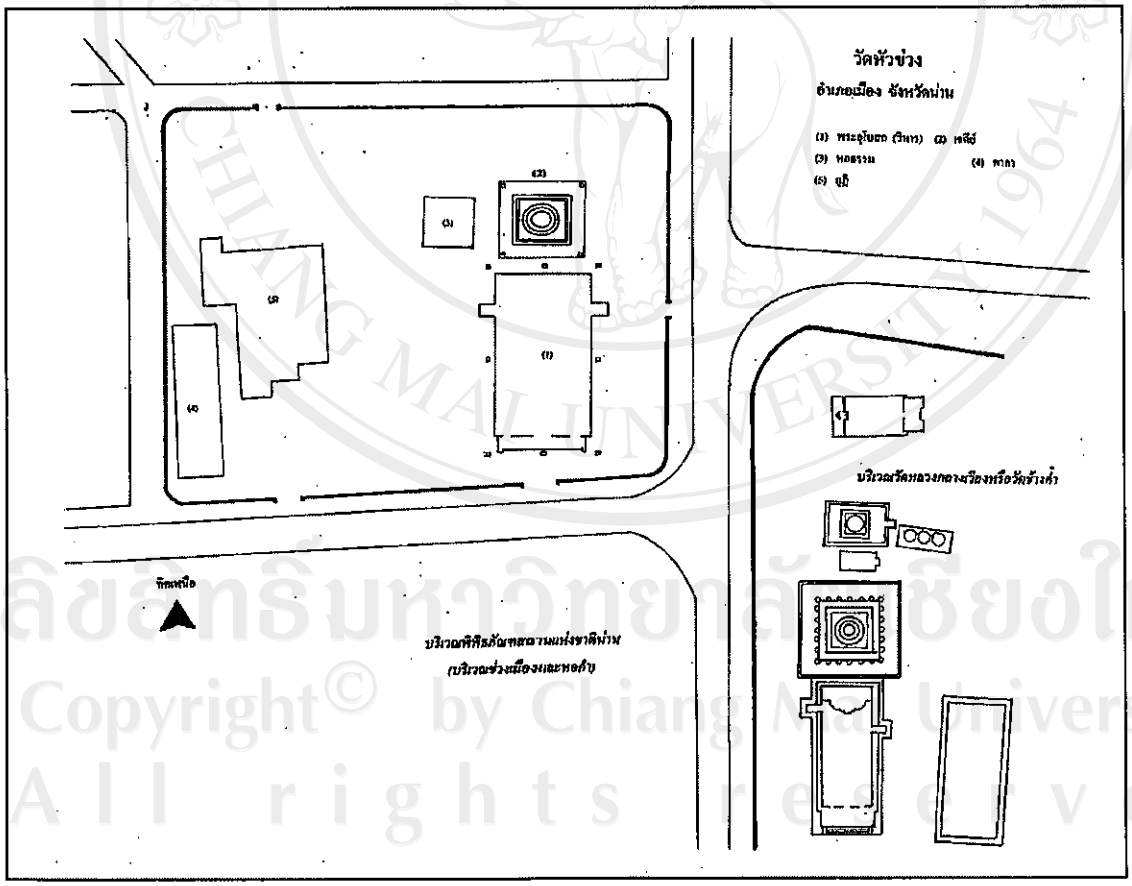
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

วัดหัวข่วง เมืองน่าน

ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน

ที่ตั้งและประวัติความเป็นมา

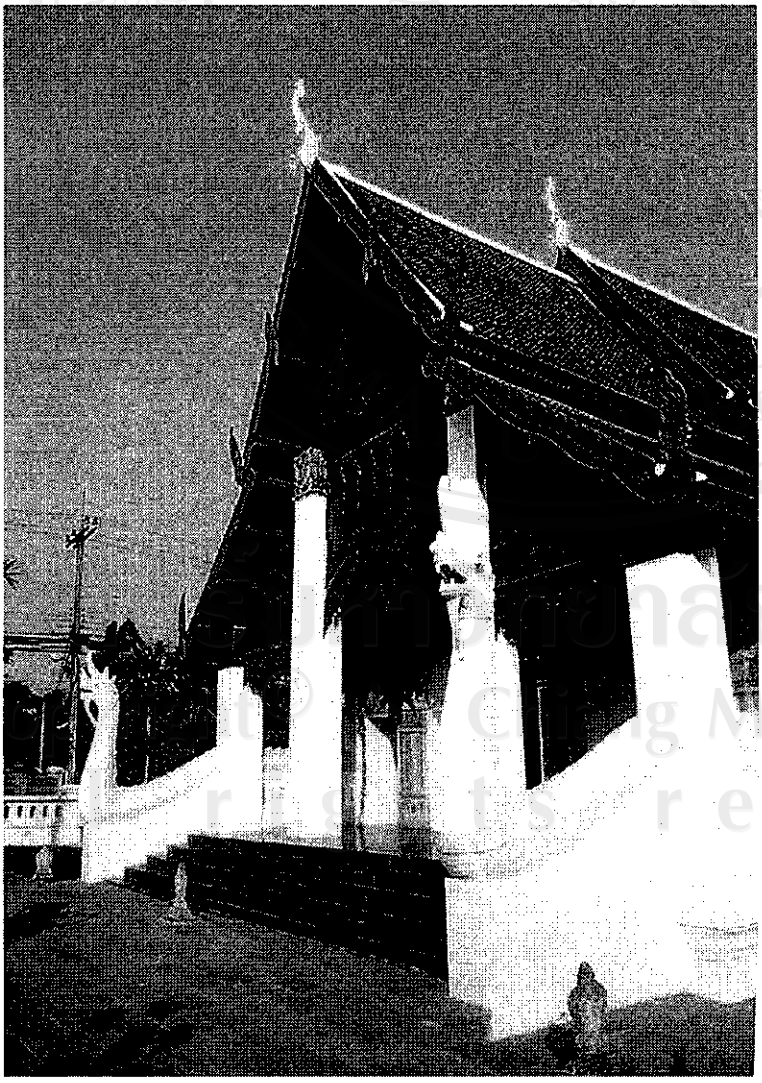
วัดหัวข่วงเป็นวัดขนาดเล็ก ที่ตั้งมีขนาดเนื้อที่ ๒ ไร่ ๑ งาน ๑๐ ตารางวา ตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางเมือง ภายในเขตกำแพงเวียงน่าน ซึ่งติดกับหอคำ และทางด้านทิศเหนือของข่วงเมืองหรือท้องข่วงสนามหลวง ประวัติการก่อสร้างไม่ปรากฏชัดเจน แต่ปรากฏชื่อครั้งแรกอยู่ในพงศาวดารเมืองน่านว่า เมื่อเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯ เจ้าผู้ครองนครน่านได้ย้ายเมืองกลับมายังที่ตั้งเมืองน่านเก่าตามเดิมใน พ.ศ ๒๓๙๘ หลังจากที่น้ำท่วมเมืองและย้ายไปอยู่บริเวณ "เวียงเหนือ" เป็นเวลานานถึง ๓๘ ปี ได้มีการบูรณะซ่อมแซมกำแพงเมืองและวัดวาอารามต่างๆ เป็นอันมาก ในจำนวนนี้ได้มีการสร้างพระวิหารวัดหัวข่วงขึ้นด้วย ดังมีข้อความว่าปรากฏในเอกสารดังนี้

แผนผังที่ ๑๕
ผังบริเวณวัดหัวข่วง เมืองน่าน

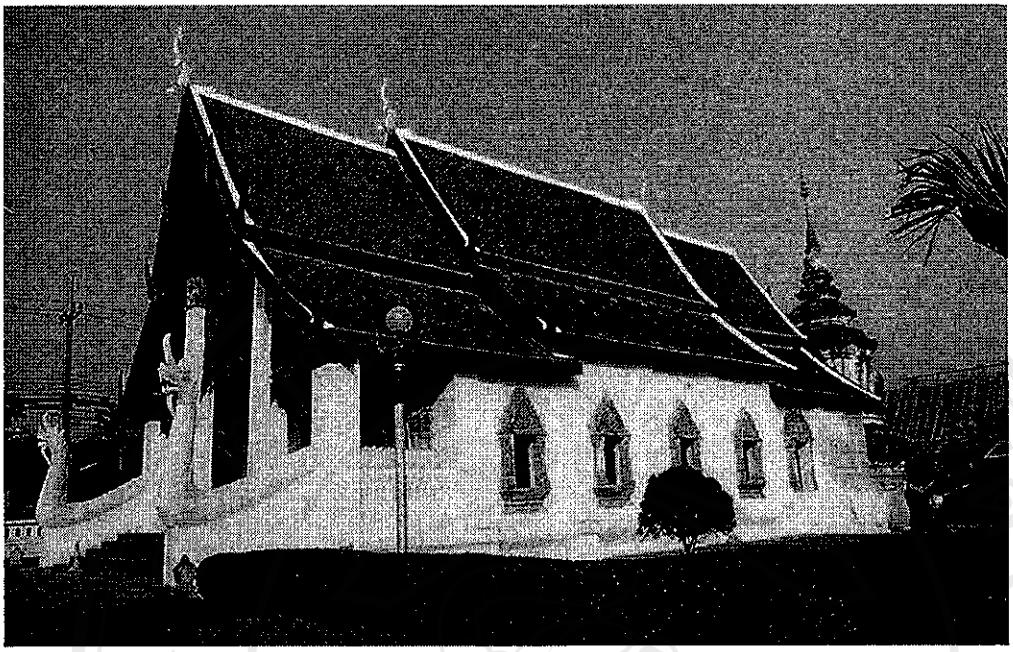
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

*"เถิงจุลศักราชได้๑๒๑๕ (พ.ศ๒๔๐๐) ตัวปีเมิงไซ้นั้น เจ้ามหาชีวิตรท่านก็มีอาชญา หื้อแก่ท้าวพระยาเสนาอามาตย์บ้านเมืองทั้งมวล สร้างแปงหอคำแลคุ้มแก้ว.....ท่านก็ซ้ำมีความรำเพิงเล็งเห็นยังพุทธุปบาทสาสนาเป็นที่หลุต่ำคร่ำชรา เป็นที่ควรดีริสร้างซ่อม บ่เท่าแต่นั้น ท่านก็มีพระราชศรัทธาใคร่สร้างเขียนยังพระสธรรมเทศนาคือบาพีเลนิบาตนิกายนิยายทั้งหลาย ไว้ค้ำจุนสาสนาพระโคดมเจ้า หื้อรุ่งเรืองไปในภายน่า รำเพิงสันนี้แล้วในเมื่อปฐมต้นแรกนั้นก็ได้สร้างพระวิหารช่างคำ ลุนแต่นั้นท่านก็ได้สร้างวิหารกู่คำ ลุนแต่นั้นก็ได้สร้างวัดมิ่งเมืองเป็นถ้วน๓ ลุนแต่นั้นก็ได้สร้างวิหารวัดนาพังเป็นถ้วน๔.....ลุนแต่นั้นท่านก็ได้สร้างพระวิหารวัดพันต้นถ้วน๒๐ ลุนนั้นท่านก็ได้เอาฉัตรเกิ้งใส่ยอดพระธาตุเจ้าแช่แห้งเป็น ถ้วน๒๑ ลุนแต่นั้นท่านก็ได้สร้าง **พระวิหารวัดหัวข่วง** และอุโบสถวัดช่างคำเป็นถ้วน๒๒ แล....."*[47]

ภาพที่ ๑๑๓
พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๑๔
พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน

หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพระวิหารวัดหัวข่วงได้ถูกสร้างขึ้นในสมัยเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯ ในราว พ.ศ ๒๔๐๐ ลงมาแล้ว จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่าวัดหัวข่วงนี้น่าจะเพิ่งปรากฏขึ้นในเมืองน่านในช่วงเวลาของการฟื้นฟูบ้านเมืองในครั้งนี้ เพราะก่อนหน้านั้นไม่เคยปรากฏชื่อวัดแห่งนี้มาก่อนเลย อย่างไรก็ตามบริเวณที่ตั้งของวัดหัวข่วงที่สร้างขึ้นใหม่นี้อาจเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของวัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำมาก่อน ทั้งนี้เนื่องจากได้ปรากฏเรื่องราวของทิพพเจดีย์อยู่ในเอกสารครั้งสมัยเจ้าอัตถวรปัญโญ ว่า

> *"อยู่มาเถิงสกราชได้ ๑๑๖๙ ตัว (พ.ศ ๒๓๕๐) ปีเมิงเหม้า เดือน ๑๑ ออกค่ำ ๑ วัน ๓ ไทยร้วงเป้า ยามกลองงาย* ***ทิพพเจดีย์เจ้า*** *อันตั้งอยู่พายหนเหนือแห่งพระธาตุเจ้าช้างค้ำนั้น ก็ค่นค้านทลายลงแล เดือน ๕ แรม ๖ ค่ำ วัน ๔ สมเด็จเจ้าฟ้าหลวง ท่านซ้ำได้ส้างสาลานางหย้อง ก่อเสาดินมุงด้วยแป้นเกล็ดมี ๓ ห้อง ๒ ชายหั้นแล เถิงเดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ วัน ๔ ยามเที่ยงวัน ท่านก็พาเอายังสัทธาทังหลายทังหนพายในพายนอกทังมวล พร้อมกับด้วยกันก่อส้างยัง* ***ทิพพเจดีย์เจ้า*** *ขึ้นแถมใหม่ แล้วได้ประจุธาตุไว้ ๑๖ องค์ ก่อขึ้นสูง ๗ วา ได้ต่างฉัตต์ ๕ ใบ ไว้ขง(โขง) ทัง ๔ ด้าน เปนที่ศฐิตต์(สถิต) พระพุทธเจ้า ๔ องค์ทองหั้นแล "*[48]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมื่อพิจารณาถึงที่ตั้งของทิพพเจดีย์ตามที่ปรากฏในเอกสารตำนานแล้ว[49] ไม่ปรากฏว่าภายในเขตกำแพงวัดช้างค้ำในทุกวันนี้ โดยเฉพาะทางด้านทิศเหนือขององค์พระธาตุเจดีย์ช้างค้ำนั้น จะมีพระเจดีย์ที่มีรูปทรงและขนาดตรงตามลักษณะของทิพพเจดีย์ที่ปรากฏในเอกสารตำนานเลย รวมทั้งในทางตอนเหนือขึ้นไปของวัดช้างค้ำออกไปก็ไม่ปรากฏมีวัดหรือโบราณสถานใดๆ อยู่เลย นอกจากพระเจดีย์ประธานของวัดหัวข่วง ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือค่อนมาทางเหนือขององค์พระธาตุช้างค้ำในระยะประมาณ ๕๐ เมตร แบบแผนของพระเจดีย์ประธานวัดหัวข่วงเป็นเจดีย์ทรงปราสาทยอดเจดีย์ สูงประมาณ ๑๕ เมตร ที่เรือนธาตุมีซุ้มจระนำประดิษฐานพระพุทธรูปอยู่ทั้ง ๔ ด้าน ลักษณะของเจดีย์ประธานวัดหัวข่วงจะเป็นเจดีย์องค์เดียวที่มีที่ตั้ง รูปทรง และขนาด ตรงตามทิพพเจดีย์ที่ปรากฏในเอกสาร ดังนั้นจึงเชื่อว่าเจดีย์ประธานวัดหัวข่วงแห่งนี้ก็คือ ทิพพเจดีย์ที่เจ้าอัตถวรปัญโญบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ใน พ.ศ ๒๓๕๐

แต่เดิมนั้นทิพพเจดีย์น่าจะเป็นส่วนหนึ่งของวัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำ เพราะเมื่อพิจารณาจากสภาพที่ตั้งและแผนผังของวัดช้างค้ำแล้ว บริเวณทางด้านทิศตะวันตกของวัดน่าจะครอบคลุมพื้นที่ออกมาถึงบริเวณสนามหน้าหอคำหรืออาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาตินำน่านปัจจุบัน แต่เนื่องจากมีการตัดถนนผ่านกลางจึงทำให้แบ่งพื้นที่ของวัดช้างค้ำกับทิพพเจดีย์ออกจากกัน ทั้งนี้พิจารณาได้จากตำแหน่งที่ตั้งขององค์พระธาตุเจดีย์ช้างค้ำกับวิหารหลวงวัดช้างค้ำที่ตั้งอยู่ชิดกำแพงวัดด้านตะวันตกและมีถนนเลาะผ่านด้านข้าง

เมื่อเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯได้ย้ายกลับมาฟื้นฟูเมืองน่านขึ้นใหม่ใน พ.ศ ๒๓๙๘ ตามประวัติกล่าวว่าได้มีการบูรณะวัดวาอารามเป็นอันมาก รวมทั้งได้ปรากฏชื่อวัดหัวข่วงขึ้นเป็นครั้งแรกด้วย จึงคาดว่าการสถาปนาวัดหัวข่วงคงเกิดขึ้นในช่วงเวลาของการฟื้นฟูเมืองน่านในครั้งนี้ เนื่องจากเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯทรงสร้างคุ้มแก้วและหอคำขึ้นกลางเวียง ซึ่งอยู่ตรงกันข้ามกับวัดช้างค้ำ โดยมีข่วงเมืองหรือท้องข่วงสนามหลวงคั่นอยู่ตรงกลาง และที่ตั้งทิพพเจดีย์จะติดกับคุ้มแก้วและตอนเหนือของท้องข่วงสนามหลวง ดังนั้นเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯจึงได้สร้างหรือปฏิสังขรณ์พระวิหารขึ้นใหม่ทับไปบนทรากวิหารที่มีมาแต่เดิมในบริเวณตอนหน้าของทิพพเจดีย์ และสถาปนาขึ้นเป็นวัดแห่งใหม่เรียกว่า *"วัดหัวข่วง"* เนื่องจากตั้งอยู่ตอนหัวของสนามหรือท้องข่วงสนามหลวง ต่อมาพระวิหารวัดหัวข่วงแห่งนี้ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่อีกครั้งใน พ.ศ ๒๔๗๒ ครั้งสมัยเจ้ามหาพรหมสุรธาดา เจ้าผู้ครองนครน่านองค์สุดท้าย ซึ่งก็คือพระวิหารวัดหัวข่วงในสภาพที่ปรากฏอยู่ในทุกวันนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

การศึกษาทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม

โบราณสถานและสิ่งก่อสร้างภายในวัดหัวข่วงของเมืองน่าน ประกอบด้วย พระอุโบสถ แต่ในการศึกษาต่อไปนี้จะเรียกว่า พระวิหาร เนื่องจากเพิ่งได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อไม่นานมานี้ พระเจดีย์ หอธรรม และกุฏีสงฆ์ แต่โบราณสถานสำคัญที่น่าสนใจที่จะทำการศึกษาเพื่อตรวจสอบกับประวัติในภาคเอกสารในครั้งนี้ ได้แก่ พระวิหาร (พระอุโบสถ) พระเจดีย์ และหอธรรม ซึ่งมีรายละเอียดของการศึกษาดังนี้

(๑) พระวิหาร

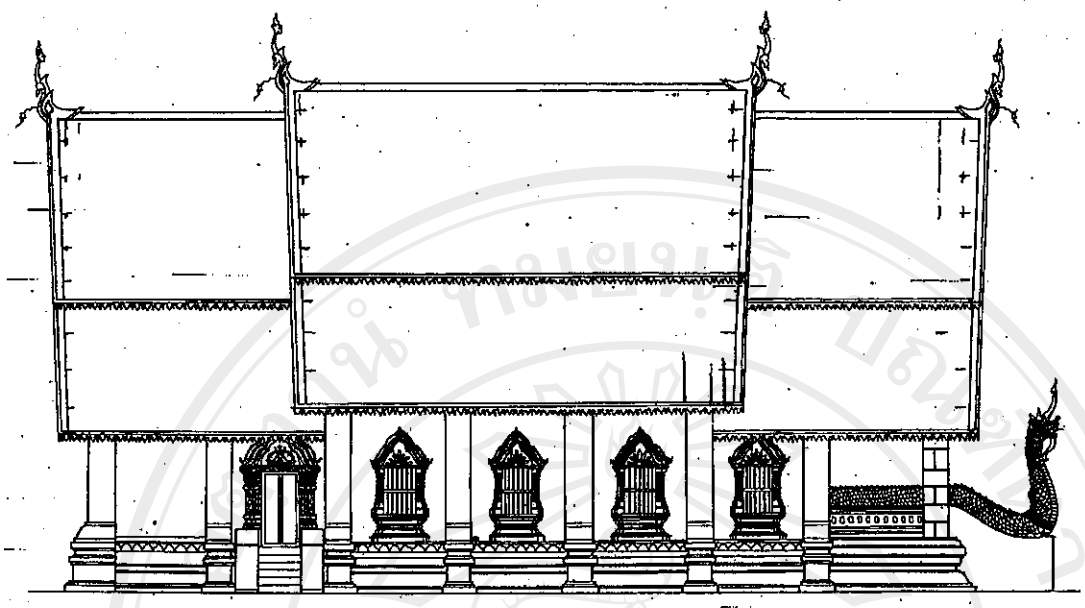
ประวัติการก่อสร้างและบูรณะ

พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้มีหลักฐานปรากฏในพงศาวดารเมืองน่านกล่าวว่า สร้างขึ้นในสมัยเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯ เจ้าผู้ครองนครน่าน ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ และได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่อีกครั้งเมื่อ พ.ศ ๒๔๗๒ ในสมัยเจ้ามหาพรหมสุรธาดาเจ้าผู้ครองนครน่านองค์สุดท้าย ซึ่งจากคำบอกเล่าของผู้สูงอายุกล่าวว่าในการบูรณะครั้งนั้น ได้มีการเปลี่ยนกระเบื้องหลังคาจากเดิมที่เป็นกระเบื้องดินขอมาเป็นกระเบื้องซีเมนต์รูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนหรือกระเบื้องหางว่าว กับทำซุ้มปูนปั้นประตูและหน้าต่าง ตลอดจนฉาบผิวปูนเสาด้านหน้าให้เป็นลายหินอ่อน [50] หลังจากนั้นพระวิหารแห่งนี้คงได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์อีกครั้งโดยพิจารณาได้จากกระเบื้องมุงคาที่ถูกเปลี่ยนจากกระเบื้องหางว่าวไปเป็นกระเบื้องลอนคู่สมัยใหม่สีแดง แต่ในการบูรณะครั้งหลังสุดกรมศิลปากรได้ดำเนินการในระหว่างปีงบประมาณ ๒๕๔๔ - ๒๕๔๕ จึงได้เปลี่ยนกระเบื้องมุงหลังคาจากกระเบื้องลอนคู่มาเป็นกระเบื้องดินขอตามเดิม

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

พระวิหารที่ปรากฏในปัจจุบันเป็นวิหารแบบปิดหรือผนังทึบขนาด ๖ ห้อง หันหน้าไปทางทิศใต้ ซึ่งมีแม่น้ำน่านไหลผ่าน แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้างประมาณ ๑๑ เมตร ยาวประมาณ ๒๑ เมตร มีมุขยื่นออกทางด้านหน้าและราวบันไดขึ้นทางด้านหน้าเป็นนาคปูนปั้นอยู่ทั้งสองข้าง ฐานพระวิหารทำเป็นฐานปัทม์ สูงจากพื้นประมาณ ๕๐ ซ.ม บริเวณหน้ามุขมีผนังก่ออิฐถือปูนและทำซุ้มประตูทางเข้าตรงกึ่งกลางและด้านข้างทั้งสองด้าน บานประตูเป็นลวดลายลงรักปิดทองประกอบรูปเทพพนม ด้านข้างของพระวิหารทั้งสองด้านเจาะเป็นช่องประตูและทำซุ้มปูนปั้นมีบันไดขึ้นทั้งสองข้าง

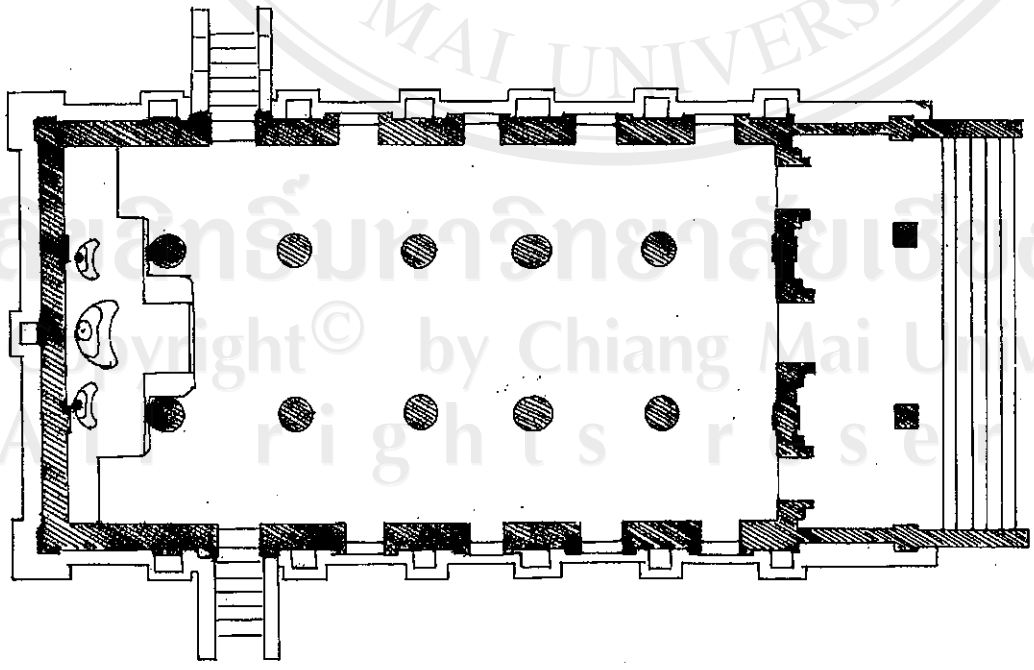
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

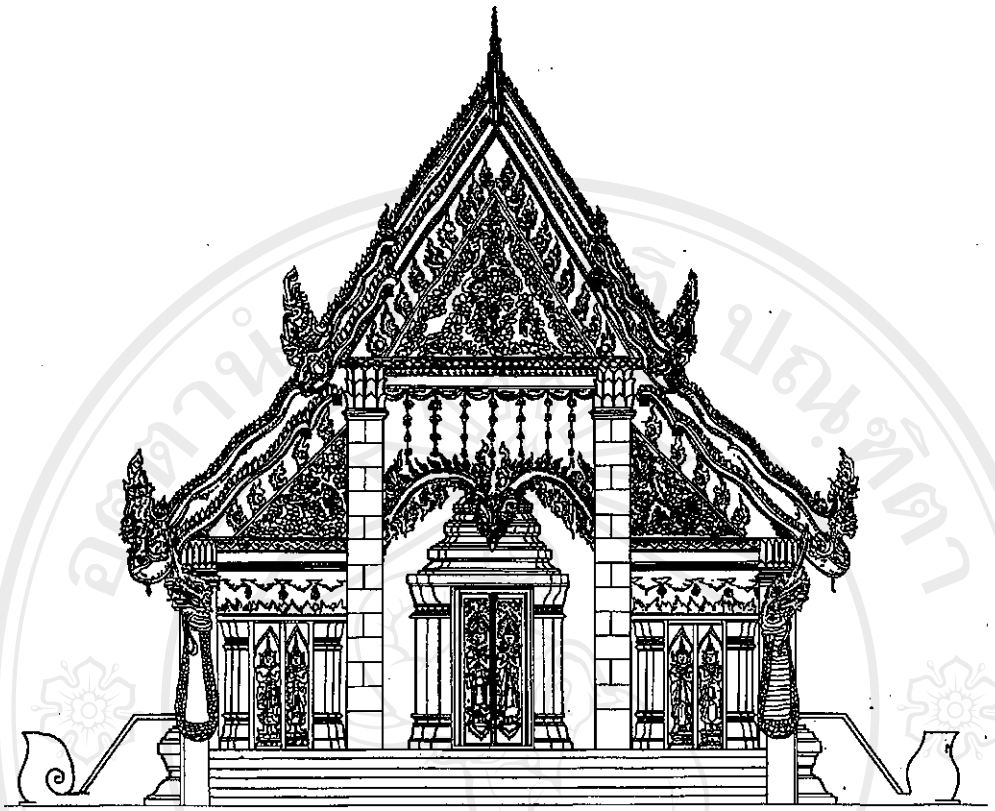
หลังคาของพระวิหารทำเป็นลดชั้นลงด้านหน้า ๑ ชั้น ด้านหลัง ๑ ชั้น และหลังคาปีกนกด้านข้างลดชั้นลงข้างๆ ละ ๑ ตับ ชายคาของหลังคาทำลวดลายฉลุไม้ประดับ ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นส่วนเพิ่มเติมในคราวบูรณะเมื่อ พ.ศ ๒๔๗๒ หลังคาของเดิมก่อนที่กรมศิลปากรจะทำการบูรณะมุงด้วยกระเบื้องลอนคู่สมัยใหม่สีแดง ซึ่งไม่ทราบว่าเปลี่ยนแปลงมาแต่ครั้งใด แต่ในสภาพปัจจุบันที่กรมศิลปากรได้ทำการบูรณะได้เปลี่ยนกระเบื้องมุงหลังคาเป็นกระเบื้องดินขอให้เหมือนเดิมตั้งแต่แรกสร้าง

แผนผังที่ ๒๐
ผังพระวิหารด้านข้าง
วัดหัวข่วง เมืองน่าน

แผนผังที่ ๒๑
ผังพระวิหาร
วัดหัวข่วง เมืองน่าน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

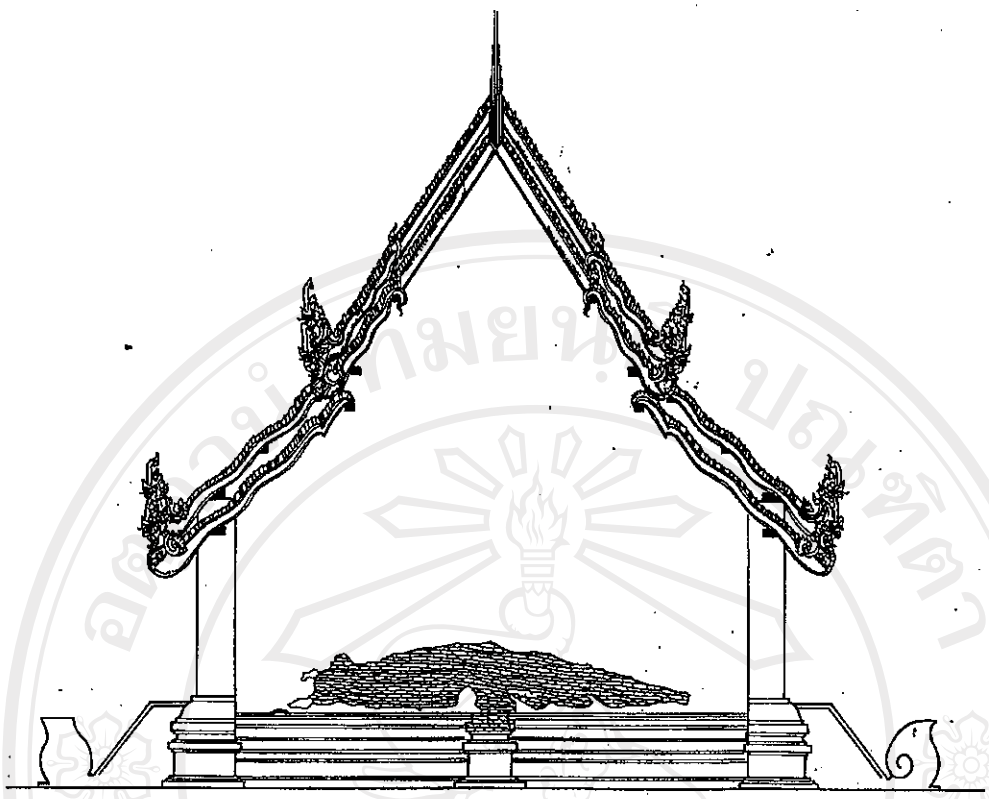

แผนผังที่ ๒๒
ผังรูปตั้งด้านหน้าพระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน

โครงสร้างของพระวิหารเป็นแบบเสาและคานรับน้ำหนัก เสาและผนังพระวิหารเป็นเสาปูน มีโครงสร้างหลังคาเป็นเครื่องไม้แบบหน้าจั่วมีเสาดั้ง ภายในทำเพดานไม้ปิดทึบ ทาสีแดงและประดับด้วยลวดลายดาวเพดานสลักไม้ ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้เป็นแบบแผนของวิหารสมัยรัตนโกสินทร์ที่เข้ามาเป็นที่นิยมในล้านนานับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๕ ลงมาแล้ว ผนังด้านข้างก่ออิฐฉาบปูนเจาะช่องหน้าต่างอยู่ด้านละ ๕ ช่องกับประตูด้านข้างอีกข้างละ ๑ ประตู ภายในพระวิหารบริเวณท้ายวิหารมีแท่นฐานชุกชีประดิษฐานพระพุทธรูปปูนปั้นลงรักปิดทองสามองค์

เป็นที่น่าสังเกตว่าตำแหน่งพระพุทธรูปประธานที่ตั้งอยู่บนฐานชุกชีจะไม่ตั้งอยู่กึ่งกลาง แต่จะเยื้องไปทางด้านทิศตะวันตกค่อนข้างมาก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าแท่นฐานชุกชีและพระพุทธรูปดังกล่าวนี้น่าจะเป็นส่วนของพระวิหารหลังเดิม เพราะเมื่อเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯ ได้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์หรือสร้างพระวิหารหลังใหม่คล่อมทับไปบนฐานของพระวิหารหลังเดิม โดยอาจเปลี่ยนแปลงแผนผังของพระวิหารไปจากเดิม แต่ยังคงรักษาแท่นฐานชุกชีและพระพุทธรูปของเดิมไว้ ดังนั้นตำแหน่งของฐานชุกชีและพระพุทธรูปกับพระวิหารที่สร้างขึ้นใหม่จึงไม่สอดคล้อง จึงเป็นหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่าเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯ ได้ทำการสร้างพระวิหารหลังใหม่ขึ้นใหม่คล่อมทับไปบนฐานเดิมของพระวิหารที่มีอยู่ก่อนแล้ว

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนผังที่ ๒๓
ผังรูปตั้งด้านหลังพระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน

หน้าแหนบหรือหน้าบันของพระวิหารด้านหน้าในปัจจุบัน เป็นกรอบสามเหลี่ยมมีลวดลายไม้ฉลุและสลักลวดลาย ลงรักปิดทองอยู่บนพื้นไม้สีแดง ซึ่งคงเป็นผลจากการบูรณะในครั้งหลังๆ แต่มีร่องรอยของเดิมในบางส่วนที่แสดงว่า ลวดลายหน้าบันของพระวิหารหลังนี้เป็นไม้ฉลุสลักลวดลายลงรักปิดทองอยู่บนพื้นไม้ประดับกระจก ตอนล่างลงมาเป็นโก่งคิ้วทำเป็นไม้ฉลุและสลักลวดลายปิดทองประดับกระจกเช่นกัน ส่วนด้านหลังไม่มีหน้าบันคงก่อเป็นผนังปูนเรียบไปจนถึงจั่วหลังคา พระวิหารหลังนี้ไม่ปรากฏมีคันทวย เข้าใจว่าของเดิมอาจจะไม่มีหรือในการบูรณะครั้งใหญ่ใน พ.ศ ๒๔๗๒ คงถูกถอดออกไป ป้านลมเป็นแผ่นไม้มีลักษณะเป็นลำยองนาคสะดุ้ง มีใบระกา ปลายป้านลมเป็นเศียรพญานาคสลักไม้ ซึ่งเป็นรูปแบบของพระวิหารในศิลปะรัตนโกสินทร์ ช่อฟ้ามีทั้งสิ้น ๔ ตัว ทำด้วยไม้เป็นรูปปากหงส์หรือนก

ลักษณะของพระวิหารวัดหัวข่วงที่ปรากฏนั้นเป็นแบบแผนของวิหารในศิลปะรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นที่นิยมสร้างขึ้นในดินแดนล้านนานับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๕ เป็นต้นมา เชื่อว่าลักษณะของพระวิหารเดิมที่สร้างขึ้นในครั้งสมัยเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ นั้น จะเป็นวิหารแบบปิดที่มีผนังอยู่ทั้งสี่ด้าน และมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หรือที่เรียกว่าทรงโรง ซึ่งคงแตกต่างไปจากลักษณะที่เป็นอยู่ในปัจจุบันไม่มากนัก ในการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งสมัยเจ้ามหาพรหมสุรธาดา เจ้าผู้ครองนครน่านองค์สุดท้าย เมื่อ พ.ศ ๒๔๗๒ ได้ทำซุ้มประตูและหน้าต่างเพิ่มเติม เปลี่ยนโครงสร้างตัวไม้เครื่องบน กระเบื้องมุงหลังคา ป้านลม และช่อฟ้าขึ้นใหม่ด้วย

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

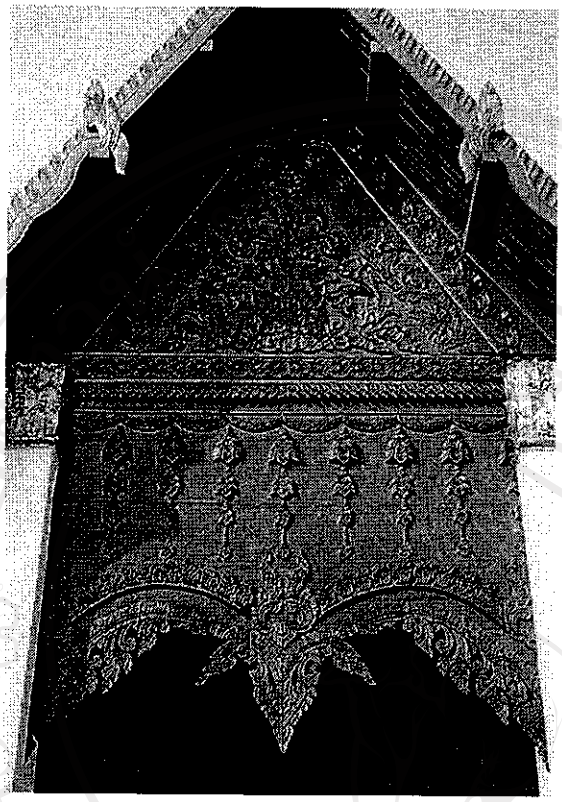

ลายเส้นที่ ๒๕
ลวดลายประดับบริเวณหน้าบันวิหารวัดหัวข่วงเมืองน่าน

การศึกษาลวดลายประดับหน้าบันพระวิหาร

ลวดลายประดับพระวิหารวัดหัวข่วงที่ทำการศึกษาในครั้งนี้ ได้แก่ ลวดลายประดับบริเวณหน้าบันด้านหน้าของพระวิหาร เพื่อตรวจสอบถึงช่วงเวลาของการก่อสร้างพระวิหารหลังนี้ ซึ่งลวดลายประดับหน้าบันพระวิหารที่ปรากฏเป็นไม้ฉลุสลักลวดลายลงรักปิดทองประดับกระจกอยู่บนพื้นไม้ ลักษณะเป็นลายเครือเถาดอกไม้ใบไม้ที่อยู่ในกรอบสามเหลี่ยม และมีกรอบรอบนอกเป็นลายกระหนก ลายใบไม้ดอกไม้ที่ปรากฏเป็นลายใบไม้และดอกพุดตาน ซึ่งเป็นลวดลายในศิลปะจีนที่ได้เข้ามามีอิทธิพลผสมผสานอยู่ในศิลปะรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยฯเป็นต้นมา จนมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งอยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ [51]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

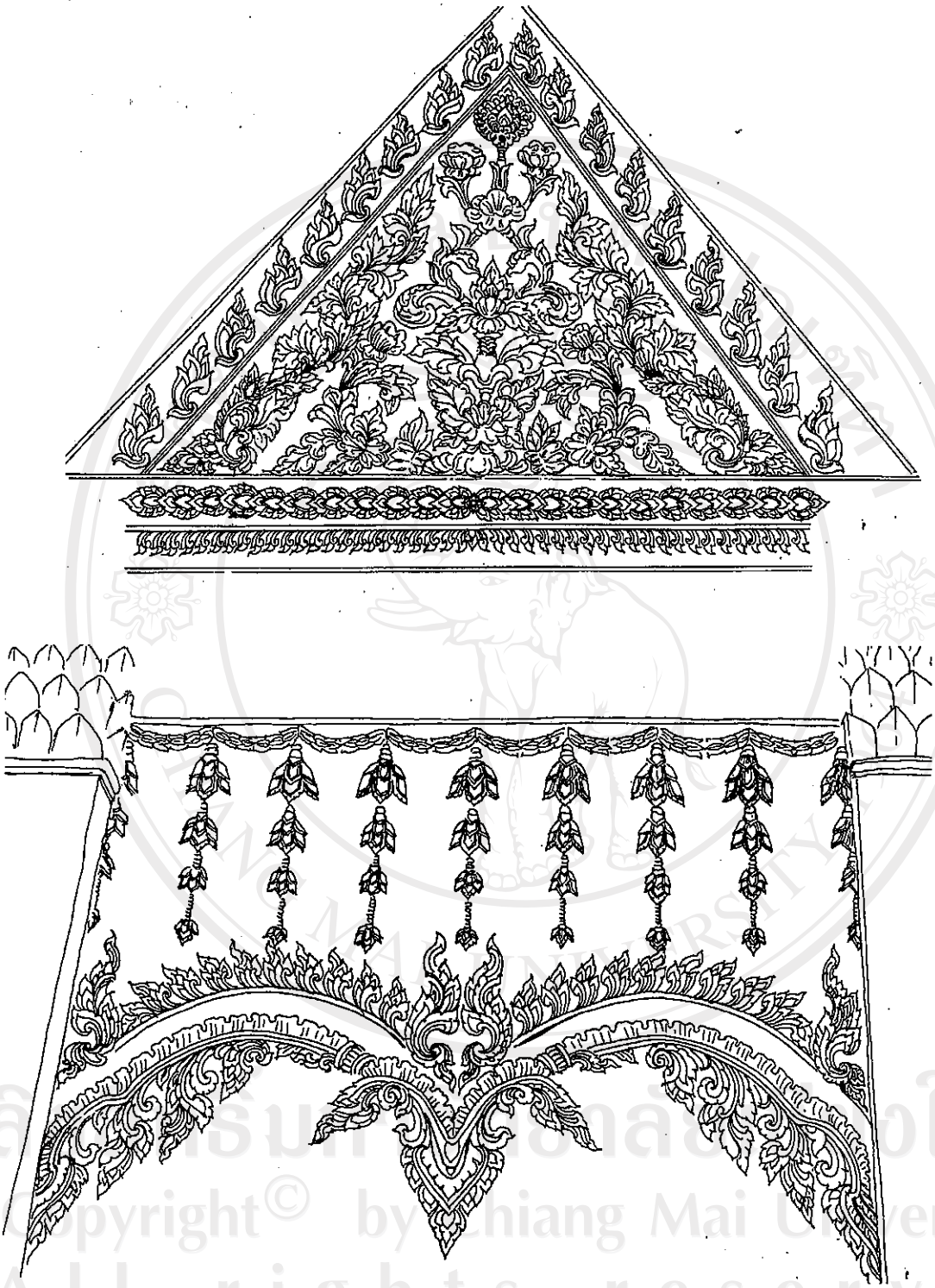

ภาพที่ ๑๑๕
ลวดลายประดับหน้าบัน ด้านหน้า พระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองน่าน

การปรากฏลายใบไม้และดอกพุดตานที่พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน ทำให้เชื่อได้ว่าพระวิหารแห่งนี้ควรสร้างขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ลวดลายดังกล่าวนี้ยังได้รับความนิยมและได้แพร่หลายเข้ามาสู่ดินแดนล้านนา ซึ่งในช่วงเวลานี้ศิลปะรัตนโกสินทร์จะมีอิทธิพลเกี่ยวข้องอยู่ในศิลปะล้านนาเป็นอันมาก

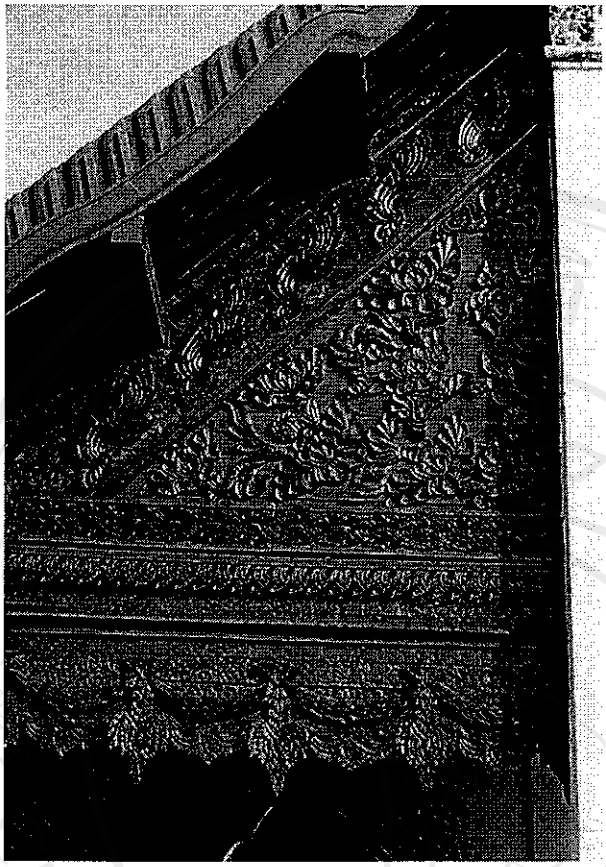
จากแบบแผนทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมที่ปรากฏอยู่ในพระวิหารวัดหัวข่วงดังกล่าว ทำให้เชื่อได้ว่าพระวิหารหลังนี้มีอายุการก่อสร้างอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานที่ระบุอยู่ในเอกสารว่าเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯเป็นผู้สร้างขึ้น แม้ว่าจะได้รับการซ่อมแซมครั้งใหญ่โดยเฉพาะใน พ.ศ ๒๔๗๒ แต่รูปแบบทางสถาปัตยกรรมและลวดลายประดับหน้าบันก็ยังคงเป็นของเดิมที่ทำขึ้นพร้อมกับการสร้างพระวิหาร

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

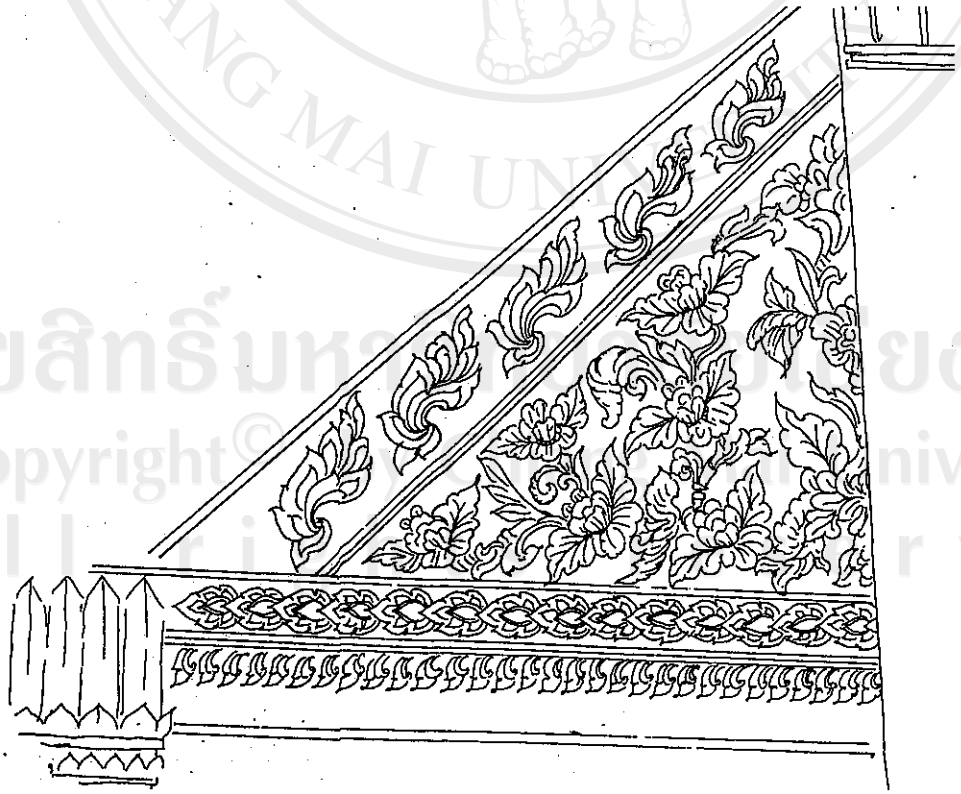

ลายเส้นที่ ๒๖ และ ๒๗
ลวดลายประดับหน้าบันและหน้าบันโก่งคิ้ว
พระวิหารวัดหัวข่วง เมืองน่าน

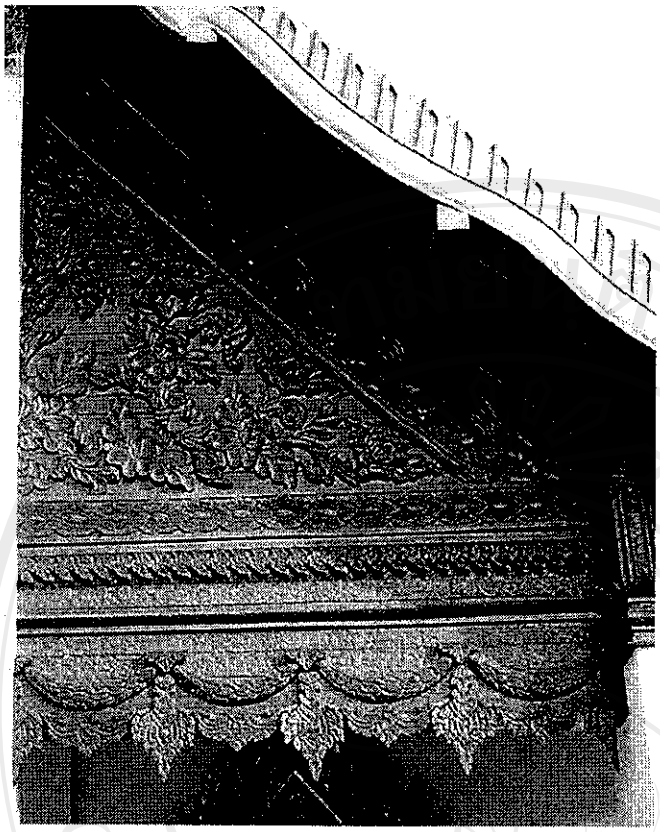
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

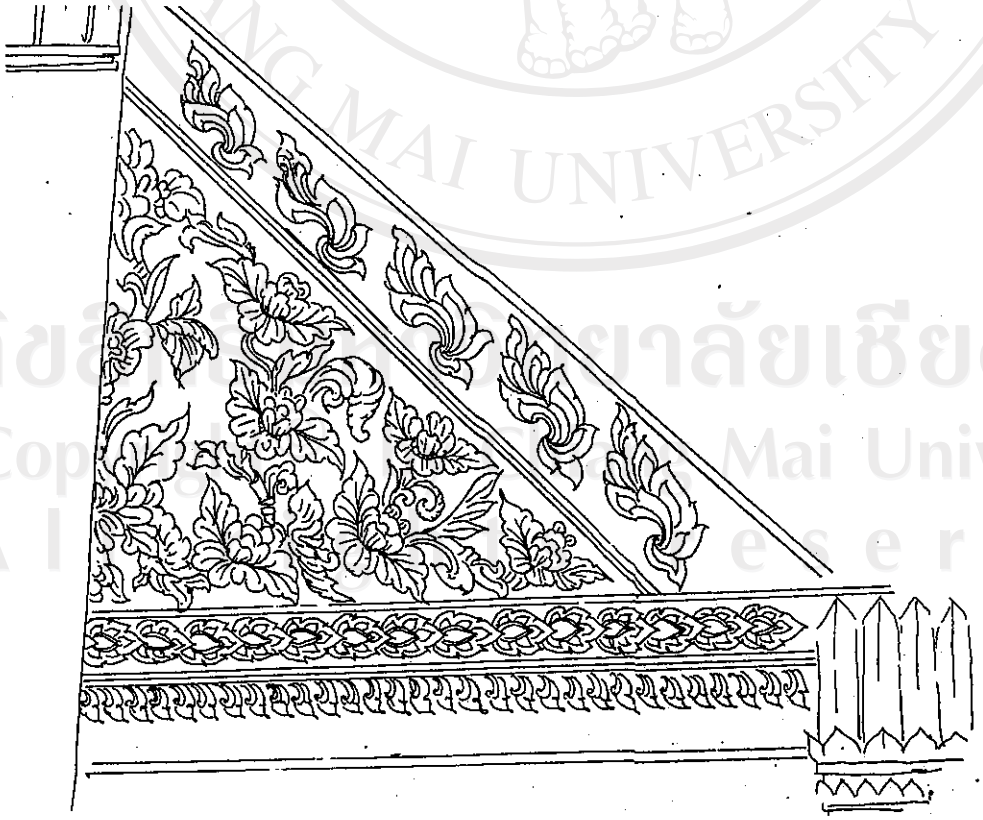
ภาพที่ ๑๑๖
และลายเส้นที่ ๒๘
ลวดลายประดับ
หน้าบันปีกนกด้านทิศ
ใต้ พระวิหารวัดหัวข่วง
เมืองน่าน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๑๗
และลายเส้นที่ ๒๘
ลวดลายประดับ
หน้าบันปีกนกด้านทิศ
เหนือพระวิหารวัดหัวข่วง
เมืองน่าน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

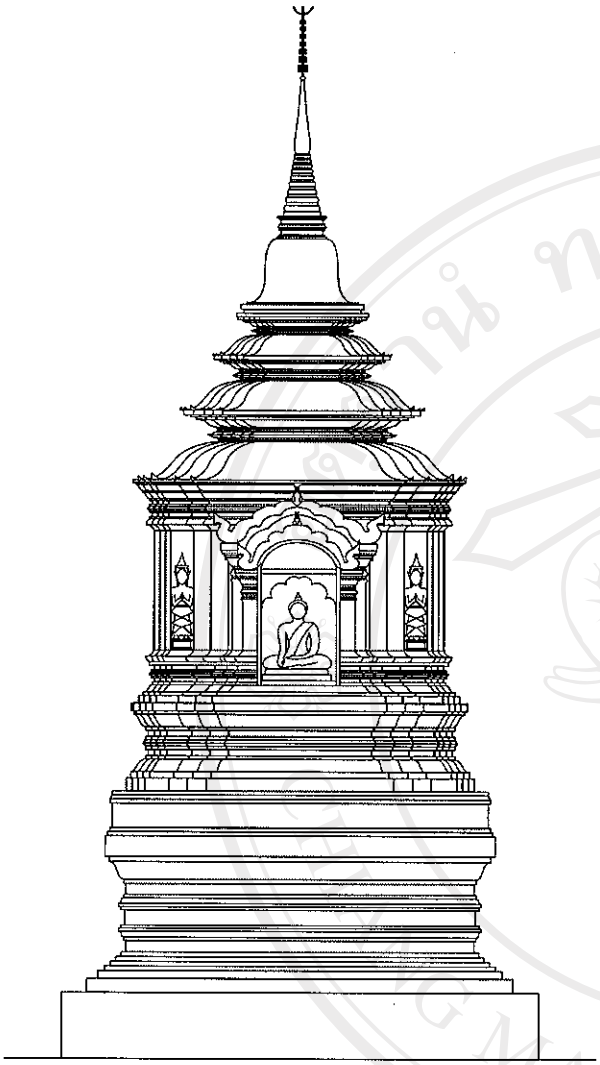
ภาพที่ ๑๑๘
พระเจดีย์ประธาน
วัดหัวข่วง เมืองน่าน

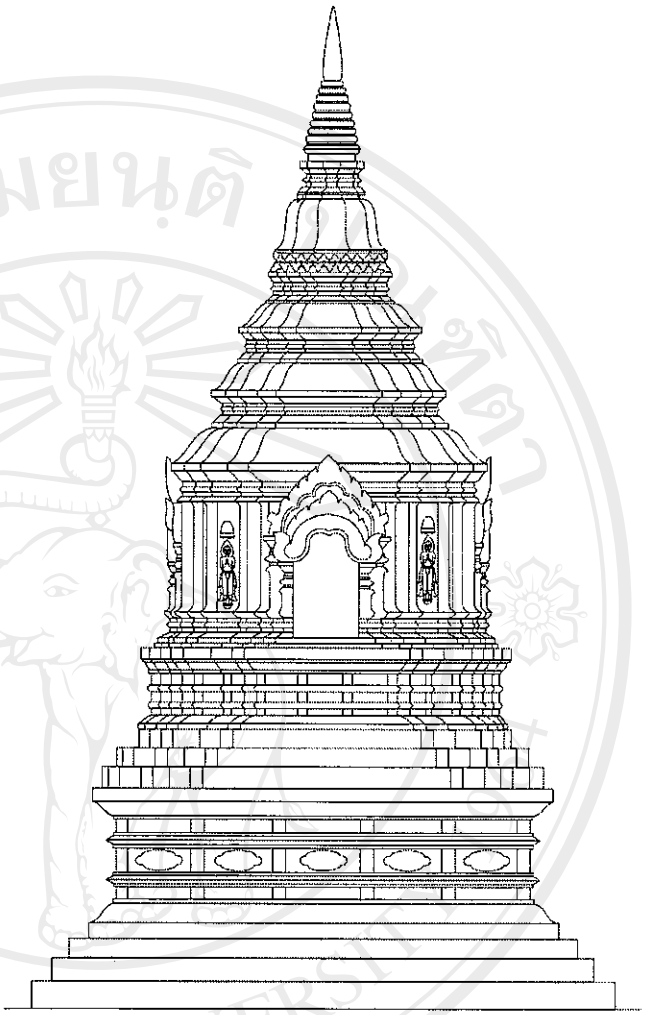
(๒) พระเจดีย์ประธาน

ประวัติการก่อสร้างและบูรณะ

พระเจดีย์ประธานของวัดหัวข่วงตั้งอยู่ด้านหลังของพระวิหารในทางทิศเหนือ ประวัติการก่อสร้างไม่ปรากฏเป็นที่แน่ชัด แต่เชื่อว่าพระเจดีย์องค์นี้คือ *ทิพพเจดีย์* ซึ่งแต่เดิมน่าจะเป็นส่วนหนึ่งของวัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำ ต่อมาได้พังทลายลงและเจ้าอัตถวรปัญโญได้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ใน พ.ศ ๒๓๕๐ ต่อมาเมื่อมีการฟื้นฟูเมืองน่านขึ้นใหม่ เจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯจึงได้สถาปนาวัดหัวข่วงและสร้างพระวิหารขึ้นในบริเวณที่ตั้งตอนหน้าของทิพพเจดีย์ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ดังนั้นทิพพเจดีย์จึงได้กลายมาเป็นเจดีย์ประธานของวัดหัวข่วงตั้งแต่นั้นมา และภายหลังจากที่เจ้าอัตถวรปัญโญได้ทำการบูรณะพระเจดีย์ขึ้นใหม่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ นั้นแล้ว ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าพระเจดีย์องค์นี้ได้รับการบูรณะอีกเลย

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนผังที่ ๒๔ (ซ้าย)
พระเจดีย์วัดหัวข่วง เมืองน่าน

แผนผังที่ ๒๕ (ขวา)
พระเจดีย์วัดโลกโมฬี เมืองเชียงใหม่

แบบแผนทางสถาปัตยกรรม

พระเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน มีลักษณะเป็นเจดีย์ทรงปราสาทยอดเจดีย์ ฐานกว้างประมาณ ๗ เมตร สูงประมาณ ๑๕ เมตร แบบแผนทางสถาปัตยกรรมประกอบด้วย ฐานเขียงสี่เหลี่ยมรองรับฐานปัทม์สี่เหลี่ยมที่มีลักษณะทำเป็นสองฐานซ้อนอยู่ในฐานเดียวกัน เพื่อยืดความสูงของฐานให้มากขึ้น เหนือขึ้นไปเป็นหน้ากระดานรองรับฐานปัทมลูกแก้วอกไก่ยกเก็จ รับเรือนธาตุที่ทำลวดบัวเหมือนฐานปัทม์ลูกแก้วอกไก่ยกเก็จที่มีสองฐานซ้อนอยู่ในฐานเดียว มีซุ้มจระนำประดับลวดลายปูนปั้นและประดิษฐานพระพุทธรูปปางมารวิชัยสำริดอยู่ทั้งสี่ด้าน ที่ท้องไม้ซึ่งค่อนข้างกว้างมีรูปเทวดาปูนปั้นยืนกระทำอัญชลีประดับอยู่ทั้งสองข้างของซุ้มจระนำในแต่ละด้าน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ถัดจากเรือนธาตุขึ้นไปเป็นมาลัยเถาที่มีลักษณะเป็นฐานปัทม์ลูกแก้วอกไก่ยกเก็จซ้อนกันสามชั้น โดยทำบัวคว่ำให้มีขนาดใหญ่ดูคล้ายบัวถลา และทำให้บริเวณท้องไม้กับลูกแก้วอกไก่ของฐานปัทม์แต่ละชั้นลึกเข้ามามากจนดูเล็กและคอด เพื่อเน้นหน้ากระดานและบัวถลาให้เด่นชัดขึ้น เหนือขึ้นไปเป็นองค์ระฆังกลมขนาดเล็ก มีบัลลังก์ ก้านฉัตร ปล้องไฉน ปลียอด และมีฉัตรโลหะประดับ

แบบแผนพระเจดีย์ประธานวัดหัวข่วงนี้ มีลักษณะรูปทรงโดยส่วนรวมคล้ายคลึงกับพระเจดีย์ประธาน วัดโลกโมฬี เมืองเชียงใหม่ ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลพระเกษเมืองเกล้าใน พ.ศ ๒๐๗๑ แต่พระเจดีย์ประธานวัดหัวข่วงแห่งนี้มีส่วนฐานล่างและชั้นบัวถลายืดสูงขึ้น ทำให้ลักษณะเรียวสูง แสดงถึงพัฒนาการทางรูปแบบที่ช่างเมืองน่านได้ดัดแปลงนำมาใช้ในระยะหลัง

ดังนั้นจึงมีนักวิชาการเสนอว่าคงมีอายุไม่เก่าไปกว่าครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๒๒ [52] ซึ่งก็น่าจะเป็นไปได้ เพราะหากเชื่อว่าพระเจดีย์องค์นี้คือ ทิพพเจดีย์ เนื่องด้วยได้ปรากฏหลักฐานอยู่ในเอกสารว่า ทิพพเจดีย์นั้นมีมาตั้งแต่ก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๓ แล้ว ดังข้อความในพื้นเมืองน่านกล่าวว่า

> *"สกราช ๑๐๖๖ ตัว (พ.ศ ๒๒๔๗) ปีกาบสัน เสียยอดมหาธาตุเจ้าแล ยอดพระเจดียะหลวงกลางเวียงน่าน แล* ***ทิพพเจดียะเจ้าก็ม้าง*** *พระเจ้าวัดภูมินทร์หนวันตกก็ม้าง วัดวาอารามสาสนาธัมม์พระเจ้าก็เผาเสียไว้แต่แผ่นดินหั้นแล คนชาวบ้านชาวเมืองตาย เพราะว่าบ่เชื่อ บ่ท่องราชสัจจามหากระสัตเจ้าเป็นฉันนี้แล เช่น ๓ ท้าวนี้ มหาธาตุเจ้าแม้หลุดร่ำที่ใด ก็บ่ส้างบ่แปลงสักอัน เท่าแต่พระสังฆเจ้าแล สัทธาไพร่ไทยทังหลายพร้อมกันตาม สัทธาหยดยาที่ชิณชราตามกำลังสัทธาแล."* [53]

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าทิพพเจดีย์นั้นมีมาก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ได้เกิดความชำรุดเสียหาย แต่ก็ไม่ได้รับการบูรณะซ่อมแซม เนื่องจากพม่ายกกองทัพมาตีเมืองน่านได้ใน พ.ศ ๒๒๔๖ พระเมืองราชาเจ้าเมืองน่านหนีไปล้านช้าง เมืองน่านจึงร้างผู้คนและไม่มีกำลังเพียงพอที่บูรณะซ่อมแซม ขณะเดียวกันการที่เอกสารกล่าวถึงทิพพเจดีย์โดยไม่ระบุชื่อวัดด้วยนั้น ก็สะท้อนให้เห็นว่าทิพพเจดีย์คงเป็นเจดีย์สำคัญองค์หนึ่งที่เป็นส่วนหนึ่งของวัดหลวงกลางเวียง ต่อมาใน พ.ศ ๒๓๕๐ ทิพพเจดีย์ได้พังทลายลงมาอีก เจ้าอัตถวรปัญโญ เจ้าผู้ครองนครน่านในขณะนั้น จึงได้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ในการบูรณะครั้งนั้นคงพยายามซ่อมแซมให้ได้ลักษณะใกล้เคียงกับเจดีย์องค์เดิมให้มากที่สุด ดังนั้นพระเจดีย์ประธานวัดหัวข่วงองค์นี้จึงมีสุนทรียภาพที่แปลกไปจากเจดีย์ของบรรดาเมืองอื่นๆ ในแคว้นล้านนา แม้จะมีระเบียบแบบแผนโดยรวมคล้ายคลึงกันก็ตาม [54]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลวดลายปูนปั้นประดับเจดีย์

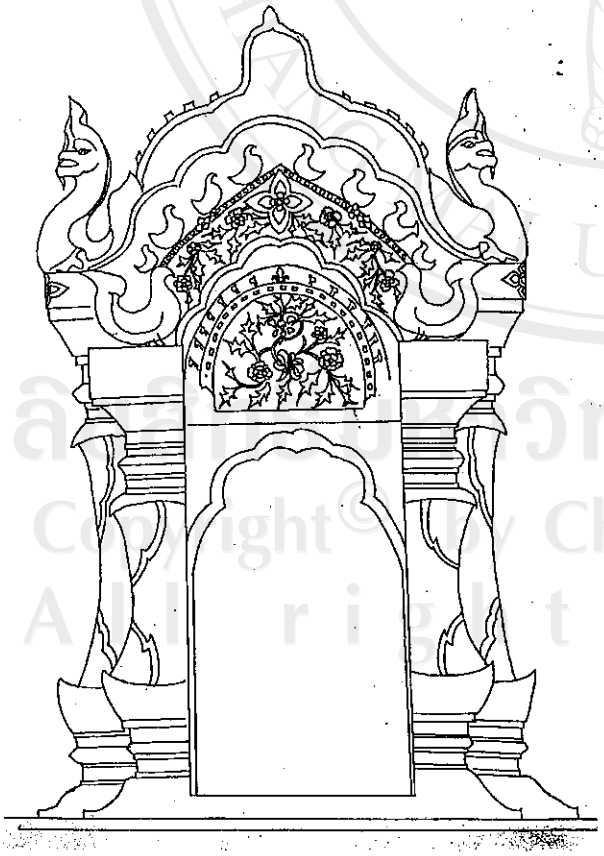
ลวดลายปูนปั้นประดับพระเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน ปรากฏอยู่ที่บริเวณซุ้มจระนำ และมีเทวดาปูนปั้นประดับอยู่ที่เรือนธาตุทั้ง ๔ ด้าน ซึ่งมีรายละเอียดของลวดลายและเทวดาปูนปั้นดังนี้

ลวดลายประดับซุ้มจระนำ

ซุ้มจระนำของพระเจดีย์ประธานวัดหัวข่วงมีลักษณะเป็นแบบซุ้มลดหรือจระนำซ้อนที่ประกอบด้วยซุ้มและเสารองรับซุ้ม ๒ ชั้น ภายในซุ้มเจาะช่องประดิษฐานพระพุทธรูปประทับนั่ง ลวดลายที่ประดับเป็นลวดลายปูนปั้นปรากฏอยู่ที่กรอบซุ้มทั้งสองชั้น ทั้งที่หน้าบันใต้กรอบซุ้ม และที่เสาของซุ้ม

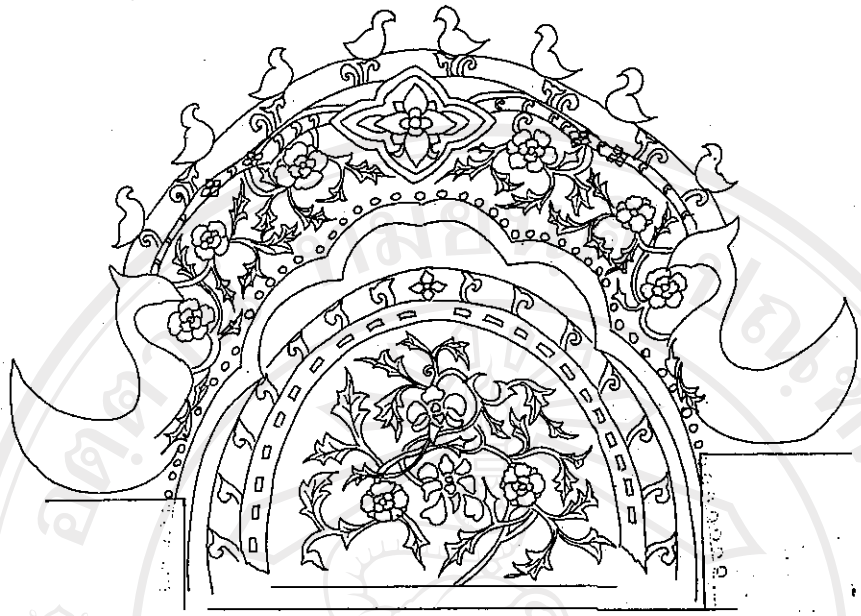
ที่กรอบซุ้มชั้นบนเป็นลวดลายปูนปั้นรูปพญาลวงหรือพญานาคที่มีเขาและปีก ๒ ตัว ที่มีส่วนหางพันกันขึ้นไปเป็นยอดซุ้ม และมีลำตัวที่เลื้อยลงมาทั้งสองข้างเป็นกรอบซุ้มแบบคดโค้ง ที่ปลายซุ้มเป็นเศียรพญานาคตั้งอยู่บนเสาซุ้มทั้งสองข้าง ส่วนกรอบซุ้มชั้นล่างเป็นกรอบคดโค้งที่มีลายเครือเถาพันธุ์พฤกษาใบไม้ดอกไม้ที่เลื้อยออกมาจากลายประจำยามที่อยู่กึ่งกลาง ที่ปลายซุ้มมีรูปหงส์ยืนอยู่บนเสาซุ้ม ด้านบนของกรอบซุ้มมีรูปหงส์ขนาดเล็กยืนเรียงรายเป็นแถวไปตลอด

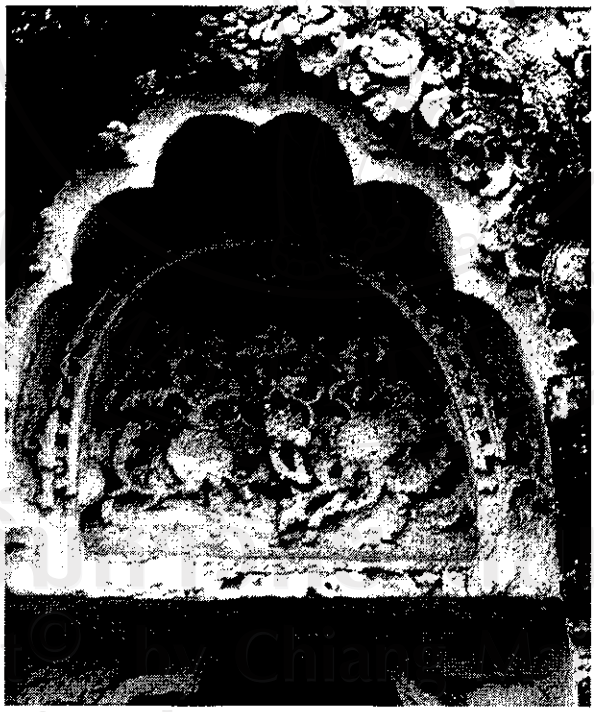
ลายเส้นที่ ๓๐ และภาพที่ ๑๑๘ *ซุ้มจระนำเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๓๑ และภาพที่ ๑๒๐
ลวดลายปูนปั้นประดับซุ้มจระนำเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลวดลายภายในหน้าบันใต้กรอบซุ้มเป็นลายเครือเถาพันธุ์พฤกษาดอกไม้ใบไม้ และที่เสาซุ้มมีลายกาบทั้งกาบบนและกาบล่างเป็นลายพันธุ์พฤกษาดอกไม้ใบไม้

ลวดลายพันธุ์พฤกษาที่ปรากฏอยู่ที่ซุ้มจระนำดังกล่าวมีลักษณะเป็นลวดลายเหมือนธรรมชาติ กล่าวคือใบไม้มีลักษณะเป็นใบไม้หลายแฉกใกล้เคียงธรรมชาติ และดอกไม้เป็นลายดอกกลม ซึ่งเป็นลักษณะของลวดลายในศิลปะล้านนายุคทองนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เป็นต้นมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๒

ลวดลายภาพเทวดา

ลวดลายปูนปั้นภาพเทวดาที่ประดับอยู่ที่เรือนธาตุของพระเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่านนั้น เป็นเทวดาประทับยืนอยู่บนดอกบัว พนมมือหรือกระทำอัญชลีอยู่ที่มุมของเรือนธาตุแต่ละด้าน ๆ ละ ๒ องค์ รวมทั้งสิ้น ๘ องค์ เทวดาปูนปั้นดังกล่าวมีความสูงประมาณ ๑ เมตร ถูกทาทับด้วยสีหรือน้ำปูนขาว จึงมีสภาพลบเลือนเห็นรายละเอียดไม่ชัดเจนนัก แต่ก็พอจะศึกษาได้ว่าเทวดาที่พระเจดีย์ประธานวัดหัวข่วงแห่งนี้มีลักษณะของภูษาทรงเป็นแบบนุ่งผ้าซ้อนกันเป็นชั้นยาวเกินครึ่งหน้าแข้ง นุ่งผ้าในลักษณะพันรอบตัวแล้วชักชายพกออกมาห้อยคลุมทางด้านหน้า ทับบางส่วนของเข็มขัดและแถบผ้ารัดเอว ปรากฏชายผ้า

ภาพที่ ๑๒๑
เทวดาปูนปั้นประดับมุมผนังเรือนธาตุเจดีย์ประธานวัดหัวข่วง เมืองน่าน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๒๒ และ ๑๒๓
เทวดาปูนปั้น
ประดับมุมผนัง
เรือนธาตุเจดีย์ประธาน
วัดหัวข่วง เมืองน่าน

เป็นเชิงมาคลุมตะโพกทับกันสองชั้น นอกจากนี้ยังมีแถบผ้าเป็นริ้วขนาดกว้างพอประมาณ ห้อยจากใต้ผ้ารัดเอวลงมาประดับ ส่วนผ้านุ่งลดหลั่นกันเป็นชั้นๆ ปล่อยให้ชายพลิ้วออกจากตรงกลางและด้านข้างทั้งสองข้าง ผ้าริ้วนี้มีการผูกแบบต่างๆ ส่วนปลายนั้นคลี่ขยายให้ลักษณะสะบัดพลิ้ว

สำหรับศิราภรณ์ซึ่งเป็นเครื่องทรงประดับสวมศีรษะนั้นมีลักษณะเป็นชฎาทรงเทริดสูง ลักษณะเป็นรูปทรงกรวยหรือทรงกระบอก ซ้อนกันเป็นชั้นๆ ส่วนล่างสุดเป็นกระบังหน้า เป็นแถบกว้าง เครื่องประดับที่ลำพระองค์มีสร้อย กรองพระศอ พาหุรัด และทองกร

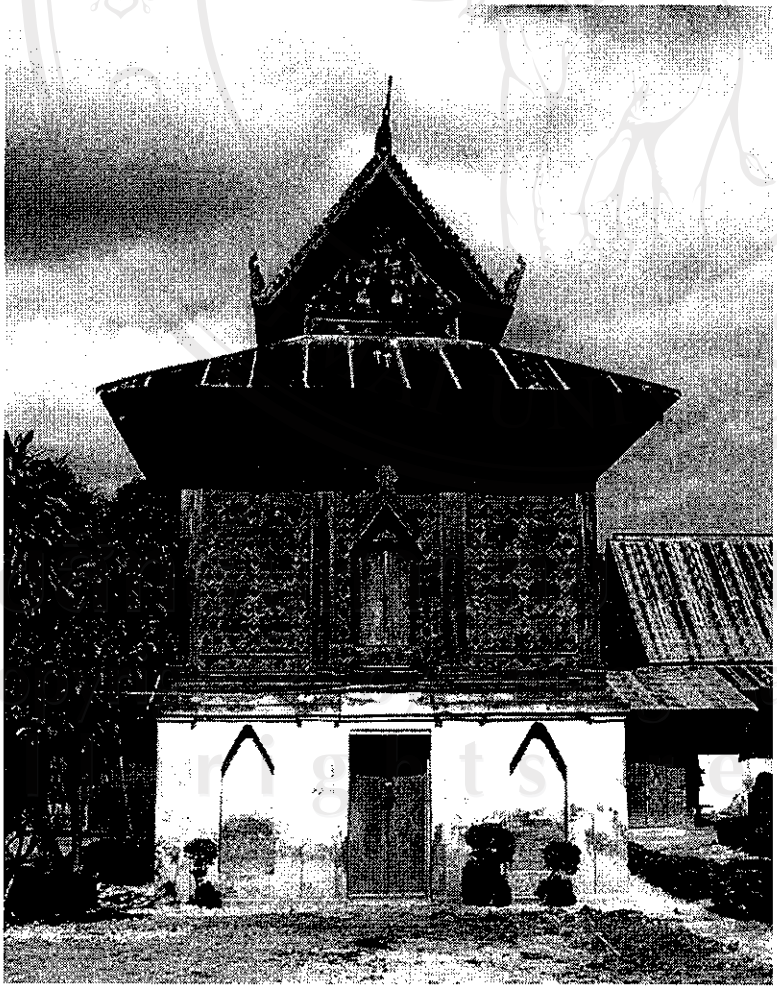
เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบรูปแบบของศิราภรณ์และภูษาทรงของเทวดาที่วัดหัวข่วงแห่งนี้กับเทวดาที่ปรากฏในดินแดนล้านนาในที่ต่างๆ แล้วจะเห็นได้ว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกับกลุ่มเทวดาปูนปั้นที่พระมหาวิหารเจ็ดยอด วัดเจ็ดยอด เมืองเชียงใหม่ มากกว่าในที่แห่งอื่นๆ โดยเฉพาะกลุ่มเทวดาในสมัยรัตนโกสินทร์ที่หอธรรมและที่พระวิหารลายคำวัดพระสิงห์ฯ เมืองเชียงใหม่นั้นจะแตกต่างกันเป็นอันมาก จึงทำให้คาดว่าเทวดาปูนปั้นเหล่านี้น่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๒

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

จากการศึกษาแบบแผนทางสถาปัตยกรรม และลวดลายปูนปั้นที่ประดับพระเจดีย์ประธานของวัดหัวข่วงแห่งนี้แล้ว สรุปได้ว่าพระเจดีย์แห่งนี้ควรเป็นเจดีย์รุ่นเก่าที่น่ะมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๒ เป็นอย่างน้อย ดูเหมือนว่าพระเจดีย์องค์นี้จะเป็นเจดีย์ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดที่ปรากฏอยู่ในเขตกำแพงเวียงน่าน และควรเป็นทิพพเจดีย์ตามที่มีเรื่องราวกล่าวถึงอยู่ในเอกสารตำนานดังที่กล่าวมาแล้ว

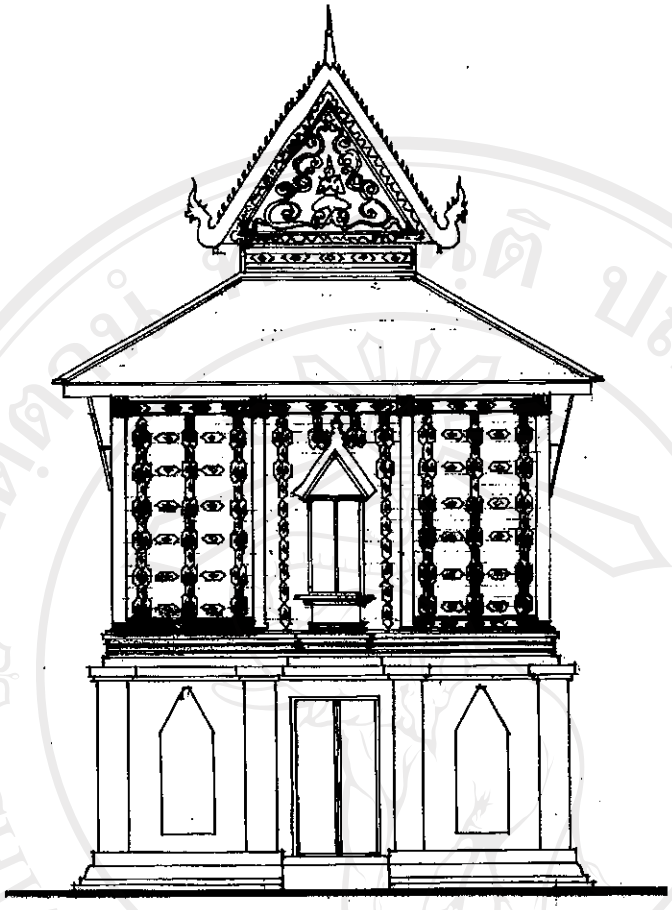
(๓) หอธรรม

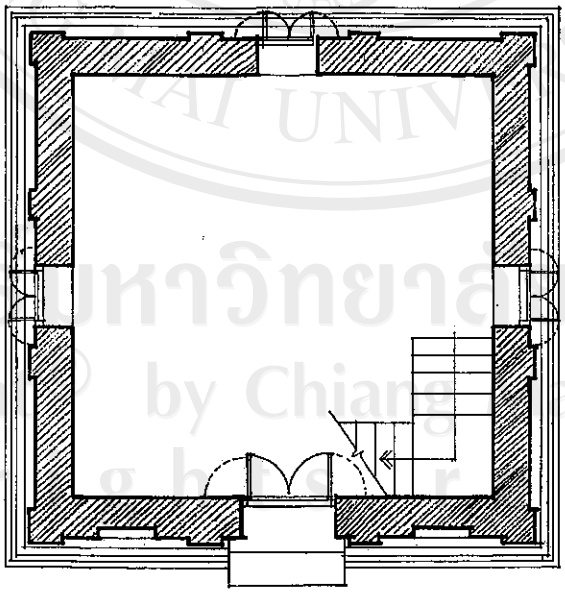
หอธรรมวัดหัวข่วงตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของพระเจดีย์ประธาน มีลักษณะเป็นอาคารครึ่งตึกครึ่งไม้สองชั้น ทรงมณฑป แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจตุรัส มีขนาดด้านละ ๕.๓๐ เมตร หันหน้าไปทางทิศใต้ ชั้นล่างก่ออิฐถือปูน ด้านหน้าทำประตูทางเข้าและเจาะช่องหน้าต่างข้างประตูด้านละหนึ่งช่อง ผนังด้านข้างทั้งสองด้านมีช่องหน้าต่างข้างละหนึ่งช่อง ผนังด้านหลังทึบ

ภาพที่ ๑๒๔
หอธรรมด้านหน้า
วัดหัวข่วง เมืองน่าน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

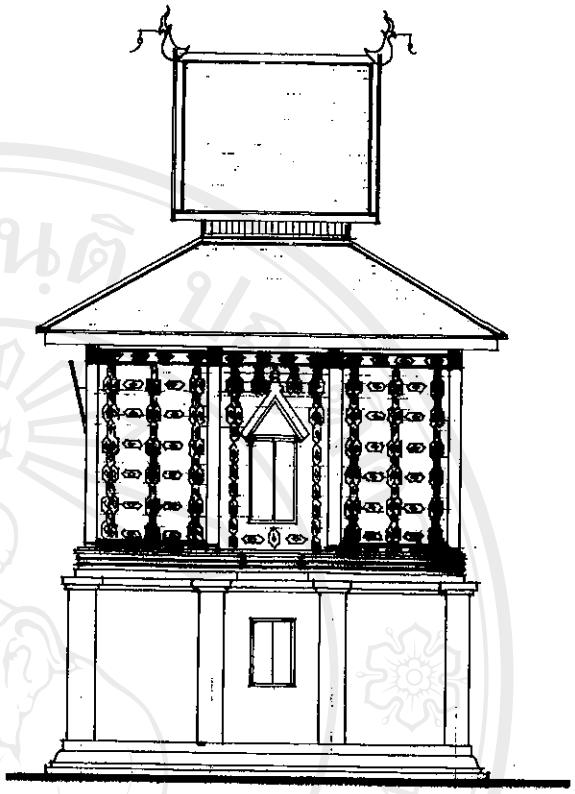

แผนผังที่ ๒๖ และ ๒๗
แผนผังและรูปตั้งด้านหน้า หอธรรมวัดหัวข่วง เมืองน่าน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนผังที่ ๒๘
และภาพที่ ๑๒๕
หอธรรมด้านข้างและผัง
รูปตั้งด้านข้าง หอธรรม
วัดหัวข่วง เมืองน่าน

ชั้นบนเป็นเครื่องไม้ที่ฝาผนังทั้งสี่ด้านทาสีเขียว ทำช่องหน้าต่างแบบมีซุ้มไว้กลางผนังๆ ละหนึ่งช่อง และมีการประดับตกแต่งฝาผนังด้านนอกด้วยแผ่นไม้ติดกระจกสีเรียงกันเป็นช่องตารางบนพื้นผนัง

หลังคามีสองชั้น ชั้นล่างเป็นหลังคาแบบปั้นหยาลาดลงทั้งสี่ด้านและส่วนบนสุดเป็นหลังคาแบบจั่วสองด้าน หลังคาที่ปรากฏในปัจจุบันมุงด้วยสังกะสี ซึ่งคาดว่าของเดิมน่าจะมุงด้วยกระเบื้องดินขอ แต่ในคราวบูรณะวัดแห่งนี้ครั้งใหญ่ในสมัยเจ้ามหาพรหมสุรธาดา เจ้าผู้ครองนครน่านองค์สุดท้ายเมื่อ พ.ศ ๒๔๗๒ นั้น หอธรรมแห่งนี้คงได้รับการบูรณะและเปลี่ยนกระเบื้องดินขอมุงหลังคาเป็นสังกะสี ที่หน้าจั่วของหลังคาส่วนบนของหอธรรมทั้งด้านหน้าและด้านหลัง มีป้านลมแบบมีใบระกา ที่ปลายป้านลมเป็นเศียรพญานาค และประดับช่อฟ้าเป็นรูปปากนกหรือหงส์

บริเวณหน้าจั่วหรือหน้าบันมีลวดลายไม้ฉลุสลักลวดลายเป็นภาพเทพพนมประกอบพันธุ์พฤกษาอยู่ทั้งสองด้าน ลวดลายพันธุ์พฤกษที่ปรากฏนั้นเป็นลายใบไม้ที่คล้ายคลึงกับลายใบไม้ประดับหน้าบันพระวิหาร ซึ่งเป็นลายใบพุดตาน ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าระยะเวลาของการก่อสร้างหอธรรมแห่งนี้น่าจะอยู่ในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกันกับการสร้างพระวิหารในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๓๒ และภาพที่ ๑๒๖
ลวดลายประดับหน้าบัน หอธรรม วัดหัวข่วง เมืองน่าน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

หอธรรมวัดหัวข่วงแห่งนี้ อาจเป็นหอธรรมที่เจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯได้สร้างขึ้น ดังปรากฏเรื่องราวในพงศาวดารเมืองน่านกล่าวไว้ว่า

> *" ในจุลศักราช ๑๒๔๕ (พ.ศ ๒๔๒๖) ตัวปีนั้นสิ่งเดียว ท่านก็ซ้ำได้สร้างยังหอพระธรรมเจ้าหลัง ๑ แปงเป็นมณฑปมุงด้วยแผ่นหิน ประดับแล้วด้วยแก้วแลหางรักติดคำ ฝากระดานภายในแต้มรูปพระบทเจ้านั่งแท่นประจิตรรจนาดีงาม ก่อกำแพงแวดแล้วก่อสารูปกุมภัณฑ์ ๒ ตัว ไหดอก ๑ ไห รูปสิงโต ๒ ตัว ตั้งเหนือกำแพงทางวันออก ไว้ที่แจ่งคุ้มแก้ว "*[55]

ปัจจุบันหอธรรมของวัดหัวข่วงแห่งนี้เป็นหอธรรมทรงมณฑปที่มีเอกลักษณ์เป็นแบบพื้นถิ่นที่มีอยู่เพียงแห่งเดียวในเมืองน่าน หอธรรมหลังนี้คงมีสภาพชำรุดทรุดโทรมไปตามกาลเวลา จึงได้รับการซ่อมแซมเปลี่ยนแปลงไปบ้างในช่วงหลังๆ โดยเฉพาะตัวไม้เครื่องบน เช่น ป้านลม ช่อฟ้า และลวดลายบางแห่งที่ประดับอยู่ภายนอก รวมทั้งได้เปลี่ยนวัสดุมุงหลังคาดังสภาพที่ปรากฏในทุกวันนี้

วัดหัวข่วงเมืองน่านตั้งอยู่ทางตอนเหนือของข่วงเมืองหรือท้องข่วงสนามหลวง ชื่อของวัดหัวข่วงนี้ไม่เคยปรากฏมาก่อนในเอกสารตำนานใดๆ แต่จะปรากฏชื่อเป็นครั้งแรกในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ เมื่อเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯ เจ้าผู้ครองนครน่านได้ย้ายเมืองกลับมายังที่ตั้งเมืองน่านเก่า ซึ่งในพงศาวการเมืองน่านได้กล่าวถึงการสร้างพระวิหารวัดหัวข่วงขึ้น จึงเข้าใจว่าวัดหัวข่วงน่าจะได้รับการสถาปนาขึ้นในช่วงเวลานี้ ผลของการศึกษาในรายละเอียดทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของโบราณสถานซึ่งได้แก่ พระวิหาร พระเจดีย์ประธาน และหอธรรมของวัดแห่งนี้แล้ว ได้ข้อสรุปสอดคล้องกับหลักฐานที่ปรากฏในภาคเอกสารว่า วัดหัวข่วงเมืองน่านนี้น่าจะเป็นวัดที่สร้างขึ้นใหม่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่๒๕ในบริเวณอันเป็นที่ตั้งของทิพพเจดีย์ ซึ่งเดิมเป็นส่วนหนึ่งของวัดหลวงกลางเวียง.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๓๓

ลวดลายประดับบริเวณหน้าบัน

พระวิหารวัดหัวข่วงนางเหลียวหรือวัดหัวขัว เมืองลำพูน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

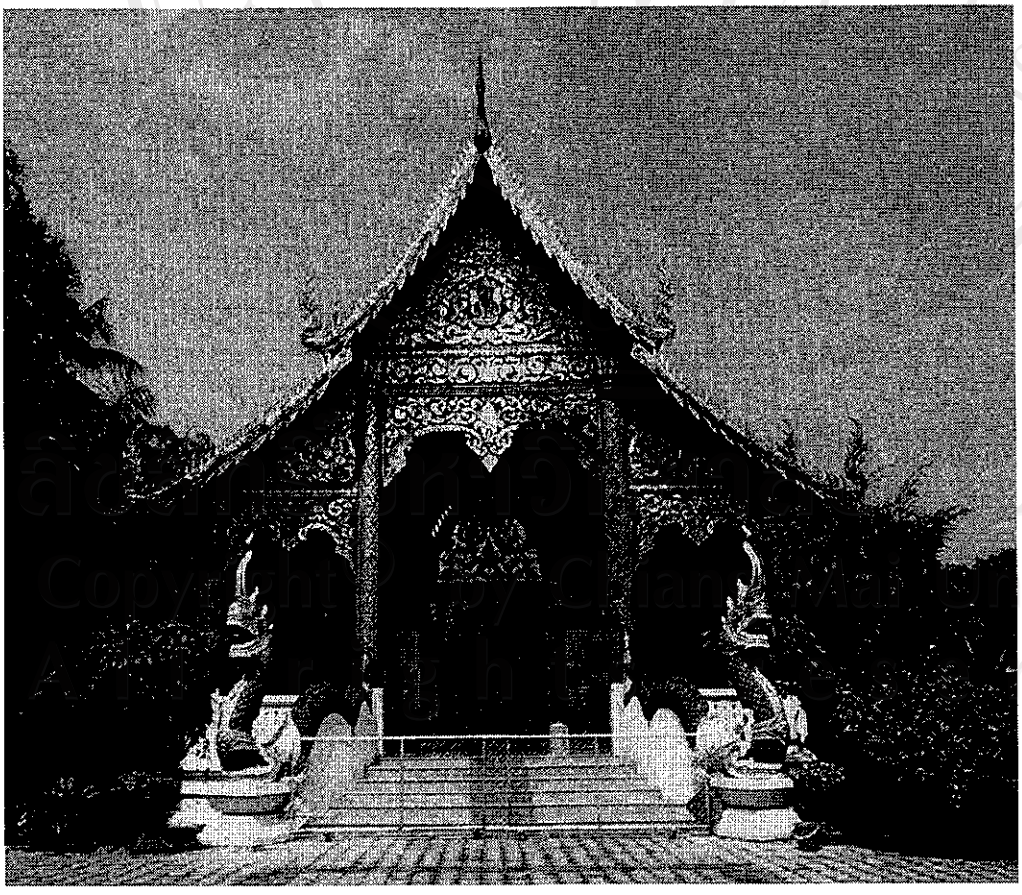
วัดหัวข่วงนางเหลียว หรือ วัดหัวขัว เมืองลำพูน

ตำบลเวียงยอง อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน

ที่ตั้งและประวัติความเป็นมา

วัดหัวข่วงนางเหลียวมีสภาพเป็นวัดร้างที่มีร่องรอยตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำกวงฟากตะวันออก ในบริเวณตอนเหนือของเขตชุมชนบ้านเวียงยอง ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับเวียงหริภุญไชย จากการสอบถามผู้สูงอายุ ตลอดจนพระสงฆ์[56] ในเขตชุมชนบ้านเวียงยอง ตำบลเวียงยอง อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน ได้ความสรุปตรงกันว่า ในการฟื้นฟูเมืองลำพูนเมื่อ พ.ศ ๒๓๔๘ นั้น พระยากาวิละเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ได้มอบหมายให้เจ้ารัตนราชวังหลังเชื้อสายตระกูลเจ้าเจ็ดตนเป็นเจ้าเมือง นำบริวารไพร่พล ๕๐๐ คนจากเมืองเชียงใหม่และอีก ๕๐๐ คนจากเมืองนครลำปาง พร้อมผู้คนไพร่พลเมืองที่กวาดต้อนมาจากเมืองยองในเขตรัฐชานของประเทศพม่าในปัจจุบัน ให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองลำพูน โดยกลุ่มชนที่มาจากเมืองยองนั้น ได้ถูกกำหนดให้ตั้งถิ่นฐานอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำกวง ตรงข้ามกับเวียงหริภุญไชย บริเวณที่ตั้งของชุมชนชาวไตลื้อจากเมืองยองหรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า ชาวไตยอง นั้น จึงมีชื่อเรียกว่า *"บ้านเวียงยอง"* สืบมาจนทุกวันนี้

ภาพที่ ๑๒๗
พระวิหารวัดหัวข่วงนางเหลียวหรือวัดหัวขัว เมืองลำพูน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ในทางตอนเหนือของชุมชนบ้านเวียงยอง เดิมทีจะปรากฏมีวัดอยู่แห่งหนึ่งมีชื่อว่า *"วัดหัวข่วงนางเหลียว"* ตั้งอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำกวง กล่าวกันว่าวัดแห่งนี้สร้างขึ้นโดยเจ้านายชาวเมืองยองที่อพยพมาอยู่เมืองลำพูนในคราวฟื้นฟูเมืองลำพูน ทั้งนี้เพราะที่เมืองยองในเขตรัฐชาน ประเทศพม่านั้น จะมีวัดสำคัญประจำเมืองคือ *"วัดหัวข่วงราชฐาน"* เมื่อชาวไตยองและเจ้านายจากเมืองยองได้ตั้งถิ่นฐานที่บ้านเวียงยอง เมืองลำพูนแล้ว จึงได้สร้างวัดขึ้นตามความเชื่อและคตินิยมของชาวไตยองในทางตอนเหนือของชุมชนบ้านเวียงยองเมื่อราว พ.ศ ๒๓๔๘ มีชื่อเรียกว่า *วัดหัวข่วงนางเหลียว*

ต่อมาใน พ.ศ ๒๓๘๕ น้ำในแม่น้ำกวงได้ไหลกัดเซาะตลิ่งพังทำให้เกิดความเสียหายแก่วัดหัวข่วงนางเหลียว จึงได้ย้ายวัดมาตั้งในที่แห่งใหม่ในทางตอนใต้ลงมาประมาณสักสองร้อยเมตร บริเวณที่สร้างวัดแห่งใหม่นี้อยู่ตรงกันข้ามกับประตูท่านางของเวียงหริภุญไชย ซึ่งในสมัยโบราณจะมีสะพานข้ามแม่น้ำกวงเป็นสะพานไม้ไผ่ขัดแตะ และวัดที่สร้างขึ้นใหม่นี้ตั้งอยู่บริเวณหัวสะพาน(หัวขัว) ด้วยเหตุนี้ในเวลาต่อมาวัดหัวข่วงนางเหลียวแห่งใหม่นี้ จึงถูกเรียกชื่อเปลี่ยนไปเป็น *"วัดหัวขัว"* ตามสภาพที่ตั้ง ซึ่งก็คือวัดหัวขัวที่ปรากฏอยู่ในทุกวันนี้ ปัจจุบันทรากของวัดหัวข่วงนางเหลียวแห่งเดิมได้ถูกไถทำลายไปหมดแล้ว แต่ก็ยังปรากฏร่องรอยของอิฐหักกากปูนอยู่ในบริเวณที่ดินริมฝั่งแม่น้ำกวงทางตอนเหนือของวัดหัวขัวขึ้นไปประมาณสองร้อยเมตร และพื้นที่แถบนั้นในปัจจุบันส่วนหนึ่งได้กลายเป็นที่ดินของเอกชนและอีกส่วนหนึ่งเป็นที่ตั้งของหอผีประจำชุมชน [57]

การศึกษาทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม

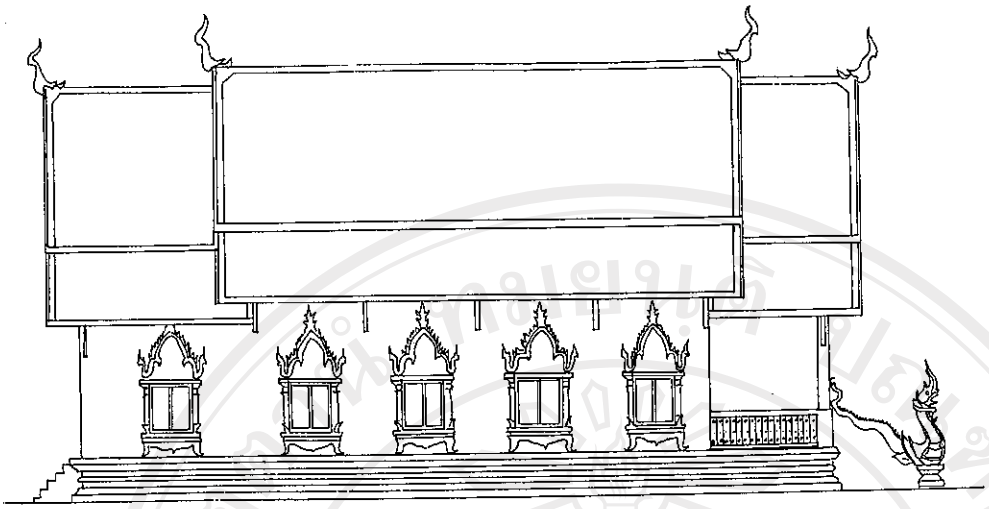
เพื่อเป็นการตรวจสอบเรื่องราวที่ได้จากเอกสารและคำบอกเล่าเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของวัดหัวขัวหรือวัดหัวข่วงนางเหลียวเดิม จึงจำเป็นต้องการศึกษาในรายละเอียดทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมของศาสนสถานในวัดหัวขัว ซึ่งปัจจุบันมีโบราณสถานที่สำคัญคือ พระวิหาร ดังรายละเอียดของการศึกษาต่อไปนี้

พระวิหาร

ประวัติการก่อสร้างและบูรณะ

ประวัติการก่อสร้างพระวิหารวัดหัวขัวที่ปรากฏในหนังสือที่ระลึกของวัดหัวขัวกล่าวไว้ว่า พระวิหารวัดหัวขัวหรือวัดหัวข่วงนางเหลียวเดิมหลังนี้สร้างขึ้นใน พ.ศ ๒๓๘๕ หลังจากที่ได้ย้ายวัดมาจากที่ตั้งเดิมในทางตอนเหนือ ผู้มีส่วนสำคัญในการสร้างพระวิหารวัดหัวขัวนั้นคือ แม่เจ้ายิ้มและแม่เจ้าฟองคำ ซึ่งมีเชื้อสายเป็นเจ้านายจากเมืองยอง และครูบามโน เจ้าอาวาสวัดหัวข่วงนางเหลียวเดิม ซึ่งปัจจุบันยังปรากฏมีกู่บรรจุอัฐิพร้อมจารึกอยู่ที่วัดหัวขัว

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved

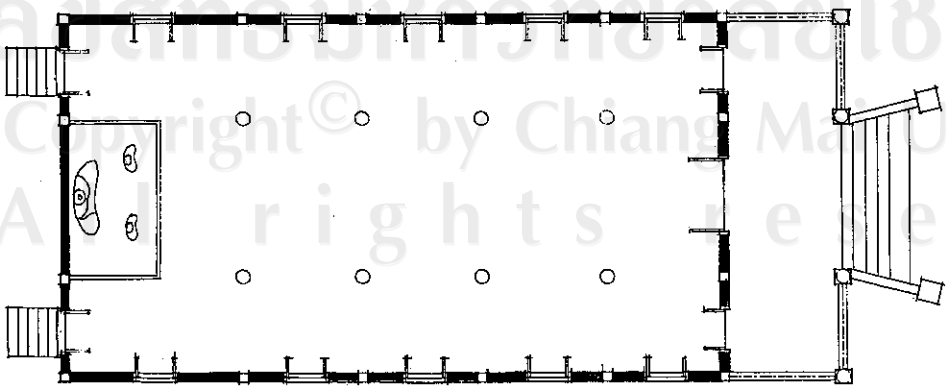

ต่อมาได้มีการบูรณะพระวิหารวัดหัวข่วงครั้งสำคัญอยู่ ๒ ครั้ง คือ ครั้งแรกใน พ.ศ ๒๔๕๒ และครั้งสุดท้ายเมื่อ พ.ศ ๒๕๑๓ - ๒๕๑๔ ในสมัยของพระครูสังวรญาณประยุต เจ้าอาวาสวัดหัวข่วงองค์ปัจจุบัน ซึ่งก็คือพระวิหารที่ปรากฏในทุกวันนี้ [58]

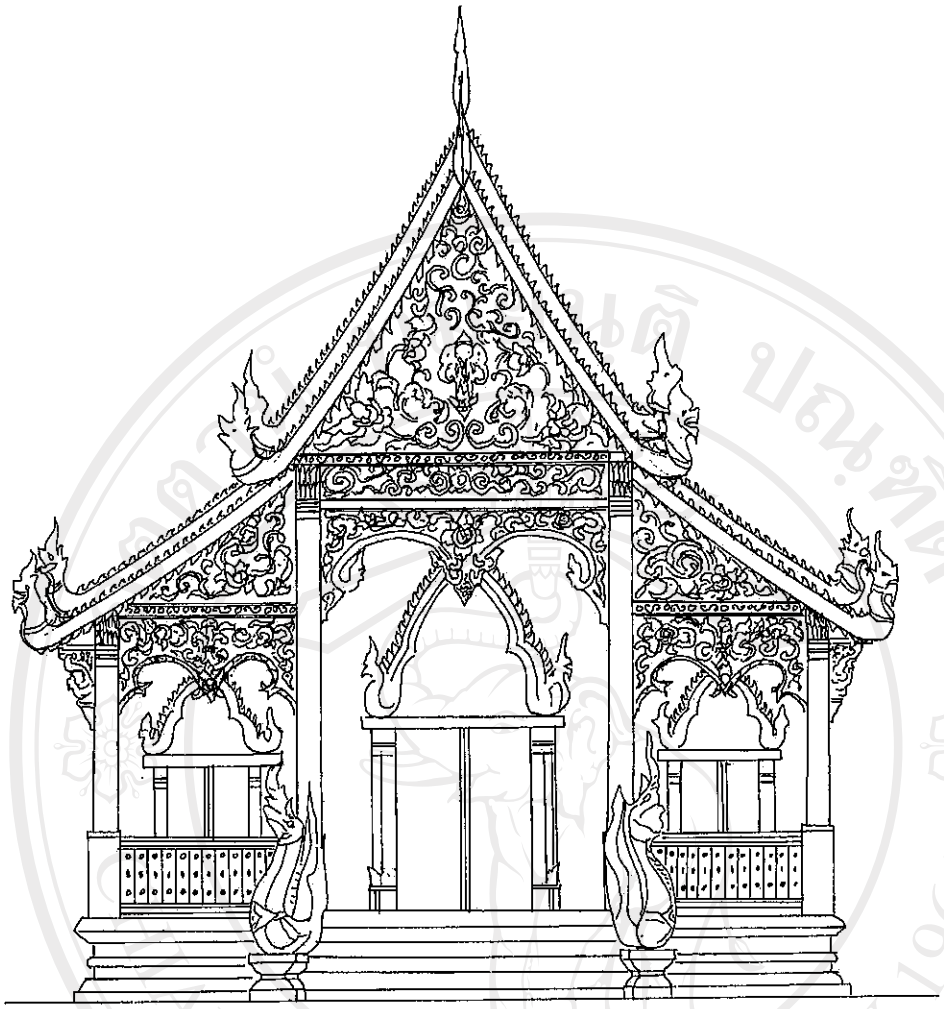
ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

พระวิหารที่ปรากฏในปัจจุบันนี้มีลักษณะเป็นวิหารแบบปิดหรือผนังทึบ ขนาด ๖ ห้อง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง ๙ เมตร ยาว ๑๙.๖๐ เมตร มีมุขยื่นออกทางด้านหน้า และบันไดขึ้นทางด้านหน้า ซึ่งมีราวบันไดเป็นนาคปูนปั้นประดับอยู่ทั้งสองข้าง ฐานของพระวิหารสูงประมาณ ๑.๐๐ เมตร บริเวณหน้ามุขมีผนังก่ออิฐถือปูนกั้นห้องวิหารและทำซุ้มประตูทางเข้า ๓ ซุ้ม เป็นซุ้มปูนปั้นประดับกระจก ที่มีบานประตูเป็นไม้ประดับลวดลายปิดทองร่องชาดภาพเทวดา

แผนผังที่ ๒๙ และ ๓๐
ผังรูปตั้งด้านข้างและแผนผังของพระวิหาร วัดหัวข่วง เมืองลำพูน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

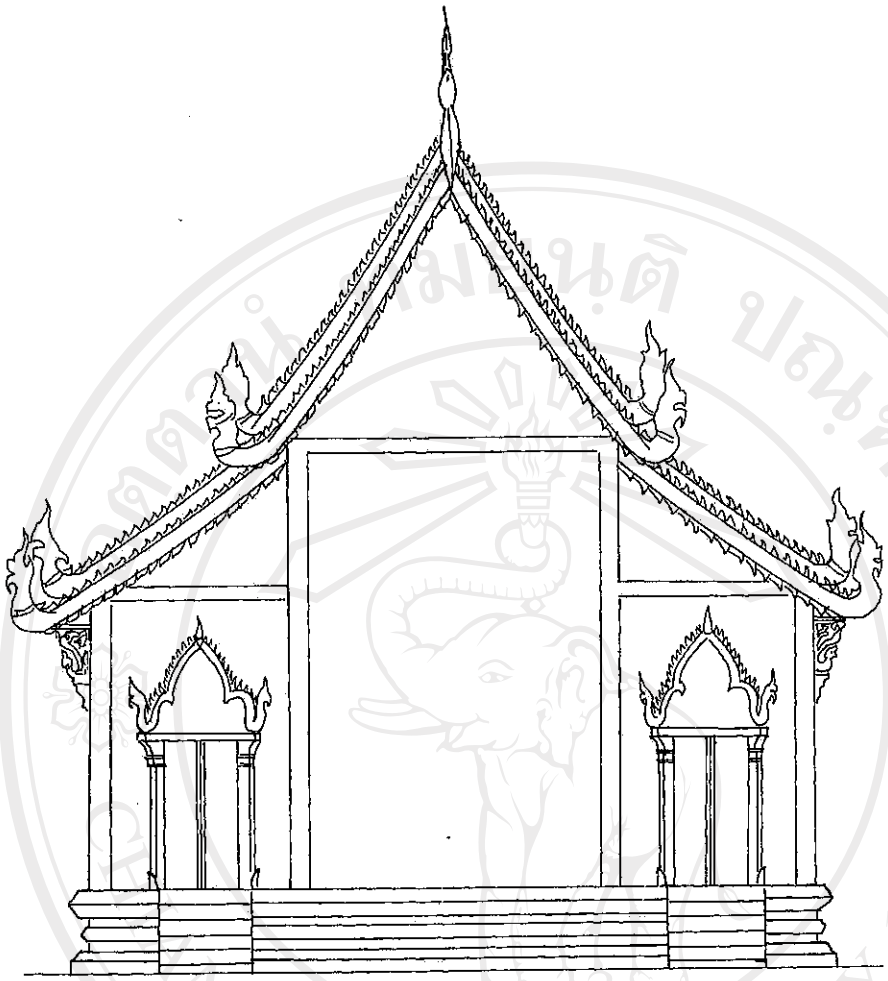

แผนผังที่ ๓๑
ผังรูปตั้งด้านหน้า
พระวิหารวัดหัวขัว
เมืองลำพูน

ผนังด้านข้างของพระวิหารทั้งสองด้านเจาะเป็นช่องหน้าต่าง และทำซุ้มปูนปั้นประดับกระจกอยู่ด้านละ ๕ ช่อง บานหน้าต่างเป็นไม้ประดับลวดลายปิดทองร่องชาดภาพเทวดาเช่นกัน ส่วนด้านท้ายของพระวิหารเป็นผนังปูนที่เจาะช่องประตูและทำซุ้มปูนปั้นประดับกระจกอยู่ทั้งสองข้างเช่นกัน

โครงสร้างหลังคาเป็นเครื่องไม้แบบม้าตั่งไหม หลังคาของพระวิหารทำเป็นลดชั้นลงด้านหน้า ๑ ชั้น ด้านหลัง ๑ ชั้น และหลังคาปีกนกด้านข้างลดชั้นลงข้างๆ ละ ๑ ตับ เสาด้านข้างเป็นเสาปูนสี่เหลี่ยม และเสาคู่กลางหรือเสาหลวงเป็นเสาไม้กลม เฉพาะด้านหน้าพระวิหารเป็นเสาไม้กลมหมดทั้งสี่เสา ประดับลวดลายปิดทองร่องชาด หลังคามุงด้วยกระเบื้องดินเผาไม่เคลือบหรือกระเบื้องดินขอ คันทวยที่ประดับอยู่เป็นคู่ๆ ด้านข้างพระวิหารเป็นไม้แกะสลักมีอยู่ทั้งหมด ๑๔ ชิ้น

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนผังที่ ๓๒
ผังรูปตั้งด้านหลัง
พระวิหารวัดหัวข่วง
เมืองลำพูน

หน้าบันของพระวิหารด้านหน้าเป็นกรอบสามเหลี่ยมมีลวดลายไม้ฉลุสลักลวดลายลงรักปิดทองประดับบนพื้นไม้สีแดง มีจารึกบนหน้าบันระบุว่าบูรณะ พ.ศ ๒๕๑๔ ตอนล่างของหน้าบันลงมาเป็นโก่งคิ้ว มีลวดลายไม้ฉลุสลักลวดลายลงรักปิดทองเหมือนกับหน้าบันตอนบน ป้านลมเป็นไม้ปิดหัวแป ประดับกระจกเป็นลายเกล็ดพญานาค มีใบระกาและนมนาค ปลายป้านลมเป็นเศียรพญานาค ช่อฟ้าเป็นไม้ประดับกระจก มีลักษณะปลายงอนแบบศิลปะรัตนโกสินทร์

ภายในพระวิหารที่ผนังเขียนภาพจิตรกรรมสมัยใหม่ที่เพิ่งเขียนขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ ฐานชุกชีตั้งติดกับผนังท้ายวิหารเป็นฐานปูนประดับกระจก มีพระพุทธรูปปูนปั้นลงรักปิดทองประดิษฐานอยู่ ๓ องค์ พุทธศิลปะเป็นแบบพื้นเมือง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

จากการสัมภาษณ์พระครูสังวรญาณประยุตเจ้าอาวาสองค์ปัจจุบัน ซึ่งเป็นผู้บูรณะพระวิหารหลังนี้เมื่อ พ.ศ ๒๕๑๓ - ๒๕๑๔ ได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับพระวิหารหลังนี้ว่า ลักษณะของพระวิหารแต่เดิมก่อนที่จะทำการบูรณะนั้น เป็นวิหารแบบปิด มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีผนังด้านข้างเป็นฝาไม้และรูปทรงเตี้ย มีหลังคาลาดต่ำ ทำเป็นลดชั้นลงด้านหน้า ๒ ชั้น ส่วนด้านหลังไม่มีลดชั้น ซึ่งจะคล้ายคลึงกับวัดหลายแห่งในเมืองลำพูน เช่นพระวิหารวัดฉางข้าวน้อย อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน ในการบูรณะใหญ่ครั้งนั้นได้ยกพื้นพระวิหารให้สูงขึ้น รื้อผนังด้านข้างที่เป็นฝาไม้ออก แล้วก่อผนังใหม่เป็นผนังก่ออิฐถือปูนและทำซุ้มประตูและหน้าต่าง ยกเสาวิหารให้สูงขึ้น จึงทำให้พระวิหารมีรูปทรงสูงขึ้น

ส่วนเครื่องบนของหลังคาได้ปรับปรุงให้ลดชั้นลงด้านหน้า ๑ ชั้น ด้านหลัง ๑ ชั้น แต่ส่วนหน้าบันยังเป็นของเดิม โดยเฉพาะลวดลายสลักไม้ประดับหน้าบันและคันทวยยังคงรักษาของเดิมไว้ทั้งหมด เพียงแต่เติมข้อความที่หน้าบันระบุปี พ.ศ ที่บูรณะเท่านั้น

จากประวัติที่ระบุในเอกสารว่าพระวิหารวัดหัวขัวแห่งนี้สร้างขึ้นใน พ.ศ ๒๓๙๕ หลังจากที่ย้ายมาตั้งในที่แห่งใหม่นั้น แต่รูปแบบที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้พระวิหารมีลักษณะเป็นวิหารทรงโรง มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งจะแตกต่างไปจากผลของการศึกษาวิหารล้านนาที่มีอายุอยู่ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ที่ได้พบว่าวิหารในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงโดยเฉพาะในเขตเมืองเชียงใหม่และใกล้เคียง ยังนิยมสร้างวิหารที่มีแผนผังเป็นแบบสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยกเก็จออกทางด้านหน้า ๒ ชั้น และด้านหลัง ๑ ชั้น โดยเฉพาะหน้าบันหรือหน้าแหนบของวิหารเป็นกรอบลูกฟักในโครงสร้างแบบม้าตั่งไหม ซึ่งลักษณะดังกล่าวเป็นแบบแผนของวิหารในศิลปะล้านนาที่มีมาแต่ดั้งเดิม ตัวอย่างของวิหารที่เหลืออยู่ได้แก่ วิหารวัดปราสาท วิหารวัดป่าแดงหลวง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น [59] รวมทั้งวิหารวัดต้นเกว๋น อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ที่สร้างขึ้นในราว พ.ศ ๒๔๐๐ อีกด้วย

แต่วิหารที่มีแผนผังเป็นแบบสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทรงทึบ หรือทรงโรง และมีหน้าบันเป็นแบบกรอบรูปสามเหลี่ยม ซึ่งได้รับอิทธิพลจากศิลปะรัตนโกสินทร์นั้นจะเป็นรูปแบบของวิหารที่ปรากฏขึ้นในช่วงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๕ เป็นต้นมา [60] ดังนั้นการที่พระวิหารวัดหัวขัวมีรูปแบบที่แตกต่างออกไปจากกลุ่มวิหารที่มีอายุอยู่ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๕ นั้น จึงเชื่อว่าพระวิหารวัดหัวขัวหลังนี้น่าจะมิใช่พระวิหารหลังเดิมที่สร้างขึ้นใน พ.ศ ๒๓๙๕

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

อย่างไรก็ตามมีเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ในหนังสือที่ระลึกของวัดหัวข้าวที่พระครูสังวรญาณประยุต เจ้าอาวาสวัดหัวข้าวองค์ปัจจุบันได้เขียนขึ้นจากคำบอกเล่า ได้กล่าวถึงการบูรณะพระวิหารวัดหัวข้าวครั้งสำคัญมีอยู่ ๒ ครั้ง คือครั้งแรกใน พ.ศ ๒๔๕๒ กับครั้งที่สองในระหว่าง พ.ศ ๒๕๑๓ - ๒๕๑๔ ดังรายละเอียดที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งในครั้งแรกนั้นอาจเป็นไปได้ที่พระวิหารจะถูกสร้างใหม่หรือได้รับการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่จนมีสภาพเปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก จึงทำให้ผังของพระวิหารเปลี่ยนแปลงไป อย่างไรก็ดีการศึกษาในรายละเอียดของลวดลายประดับที่หน้าบันและคันทวยซึ่งเป็นของเดิมที่มีมาก่อนการบูรณะครั้งสุดท้ายน่าจะช่วยทำให้เรื่องดังกล่าวนี้มีความชัดเจนมากขึ้น

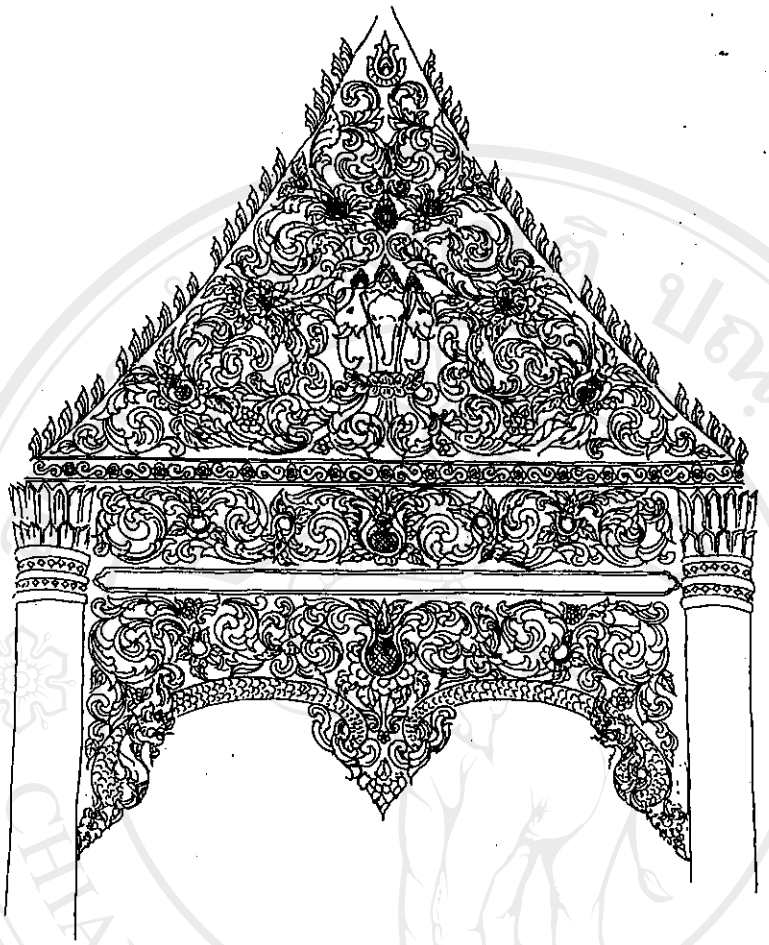
การศึกษาลวดลายประดับพระวิหาร

การศึกษาลวดลายประดับที่พระวิหารวัดหัวข้าวในครั้งนี้ก็เพื่อจะตรวจสอบถึงระยะเวลาของการก่อสร้างและการบูรณะพระวิหารแห่งนี้ ซึ่งลวดลายประดับพระวิหารที่ทำการศึกษาในครั้งนี้ได้แก่ ลวดลายประดับบริเวณหน้าบันและหน้าบันปีกนกด้านหน้าของพระวิหาร กับลวดลายประดับคันทวย ดังมีรายละเอียดของการศึกษาต่อไปนี้

ภาพที่ ๑๒๘
ลวดลายประดับหน้าบัน พระวิหารวัดหัวข้าว เมืองลำพูน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

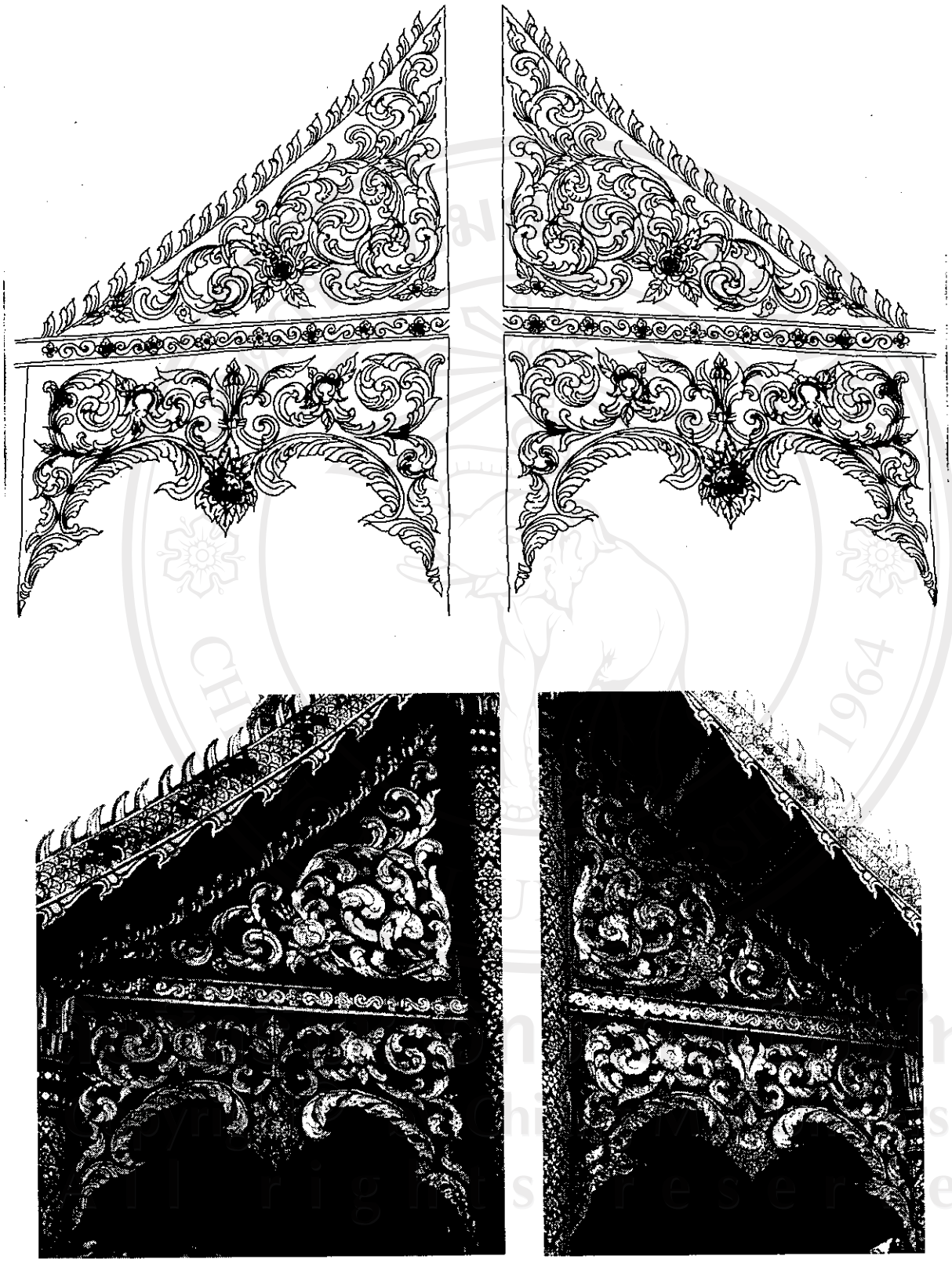
ลายเส้นที่ ๓๔
ลวดลายประดับหน้าบัน
พระวิหารวัดหัวข่วง
เมืองลำพูน

ลวดลายประดับหน้าบัน

ลวดลายประดับบริเวณหน้าบันพระวิหารเป็นไม้ฉลุสลักลวดลายปิดทองร่องชาดอยู่บนพื้นไม้สีแดง มีลักษณะเป็นลวดลายเครือเถาดอกไม้ใบไม้ที่อยู่ในกรอบรูปสามเหลี่ยม โดยลายเครือเถาเหล่านี้เป็นลายใบไม้ม้วนกลมที่เรียกกันว่า ลายผักกูด ประกอบอยู่กับลายดอกตาขนัด หรือลายสับปะรด ล้อมรอบช้างสามเศียรที่อยู่กึ่งกลางหน้าบัน ด้านล่างลงมาเป็นลายก้านขดใบไม้กับดอกตาขนัดอยู่ในกรอบหน้ากระดาน ซึ่งด้านล่างมีจารึกระบุชื่อบุคคลและปีที่ทำการบูรณะเมื่อ พ.ศ ๒๕๑๔ ซึ่งทำขึ้นใหม่

ถัดลงมาด้านล่างเป็นโก่งคิ้ว ที่ทำเป็นลายเครือเถาใบไม้ประกอบลายดอกตาขนัดที่เลื้อยออกมาจากทั้งสองข้างของลายดอกตาขนัดขนาดใหญ่ที่ตั้งอยู่กึ่งกลาง โดยที่โก่งคิ้วด้านล่างจะสลักไม้เป็นลวดลายตัวพญานาคที่มีหางพันกันอยู่บริเวณกึ่งกลาง เลื้อยออกมาลงทางด้านข้างและหันเศียรพญานาคออกจากเสา โดยประดับอยู่ข้างเสาหลวงด้านในทั้งสองข้าง ส่วนหน้าบันปีกนกและโก่งคิ้วปีกนกทั้งสองข้างเป็นลวดลายเครือเถาใบไม้ประกอบลายดอกตาขนัดเช่นกัน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๓๕ ภาพที่ ๑๒๙ และ ๑๓๐
ลวดลายประดับหน้าบัน ปีกนก วิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน

ลวดลายรูปช้างสามเศียรที่ปรากฏบนหน้าบันของวัดหัวข่วงนี้ โดยทั่วไปหมายถึง ช้างไอยราพต ซึ่งเป็นตราแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีความหมายหมายถึง สยามเหนือ สยามกลาง สยามใต้ รวมกัน [61]

อย่างไรก็ดีรูปช้างไอยราพตหรือช้างสามเศียรดังกล่าวนี้ได้ปรากฏประดับอยู่ที่หน้าบันของพระวิหารและอุโบสถที่สร้างหรือบูรณะขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว เช่นที่พระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม อุโบสถวัดโลกโมลีโลกยารามและที่พระวิหารวัดสุวรรณดาราม เป็นต้น แต่ลักษณะของช้างไอยราพตเหล่านี้จะแตกต่างไปจากช้างไอยราพตซึ่งเป็นตราแผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เทินพระมหาพิชัยมงกุฎและฉัตรไว้ด้านบน ดังนั้นลวดลายช้างไอยราพตที่หน้าบันพระวิหารวัดหัวข่วงนี้จึงควรเป็นรูปแบบของตราแผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งล้านนาคงได้รับอิทธิพลด้านรูปแบบมากรุงเทพฯในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๕

ส่วนลายเครือเถาประกอบไปด้วยใบไม้ดอกไม้ ลายใบไม้มีลักษณะเป็นใบไม้ขนาดใหญ่ทำปลายม้วนกลม คล้ายลายใบไม้ฝรั่งที่ประกอบอยู่เป็นเถา และที่ก้านเครือเถามักทำเป็นใบไม้เล็กม้วนกลมแตกแซมออกมาจากก้าน จึงมักเรียกกันว่า ลายเครือเถาก้านขด

สำหรับลายดอกตาขนัดที่ประกอบอยู่ในลายเครือเถาก้านขดนั้น มีลักษณะคล้ายผลสับปะรดทรงคล้ายหยดน้ำ มียอดคล้ายดอกบัวตูม และมีกลีบดอกไม้ปลายหยักแหลมรองรับ จำนวน ๖ - ๘ กลีบ ประกอบกับใบปลายหยักแหลมสอดขึ้นทั้งสองข้างจากด้านหลัง ลวดลายที่คล้ายคลึงดอกตาขนัดนี้พบในศิลปะจีนที่หลุมพระศพของเจ้านายในราชวงศ์ถังที่มีอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ซึ่งอาจเป็นต้นตอของลวดลายแบบนี้ ในศิลปะล้านนาพบครั้งแรกที่งานปูนปั้นประดับเจดีย์วัดป่าสัก เมืองเชียงแสน ที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ [62] และเป็นลวดลายที่นิยมใช้กันมากในศิลปะล้านนายุคหลัง

ลายเครือเถาก้านขดดอกตาขนัดนี้พบว่าเป็นที่นิยมมากในงานประดับบริเวณหน้าบันวิหารในล้านนาในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ลงมาแล้ว เข้าใจว่าลายใบไม้คล้ายใบไม้ฝรั่งและลายดอกตาขนัดนี้ อาจเป็นลวดลายในศิลปะพม่าที่แพร่หลายเข้ามาสู่ล้านนาพร้อมกับชาวพม่าซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษที่เข้ามาทำสัมปทานป่าไม้อยู่ในภาคเหนือในระยะนี้ ลวดลายในลักษณะดังกล่าวนี้พบในเมืองเชียงใหม่หลายแห่ง เช่นที่วิหารวัดล่ามช้าง พระอุโบสถวัดมหาวัน ฯลฯ โดยเฉพาะลวดลายรูปช้างสามเศียรที่ปรากฏบนหน้าบันของพระวิหารวัดหัวข่วงนี้ ได้ปรากฏอยู่ที่หน้าบันของพระวิหารวัดเชียงมั่น เมืองเชียงใหม่เช่นกัน ซึ่งวิหารต่างๆ เหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งก่อสร้างที่มีอายุอยู่ในช่วงประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ทั้งสิ้น ดังนั้นลวดลายประดับหน้าบันของวิหารวัดหัวข่วงแห่งนี้ จึงควรมีอายุอยู่ในช่วงเวลานี้เช่นกัน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๓๖ และภาพที่ ๑๓๑ *คันทวยแบบที่ ๑ วิหารวัดหัวขัว เมืองลำพูน*

ผลของการศึกษาลวดลายดังกล่าวได้ชี้ให้เห็นว่า วิหารวัดหัวขัวหลังนี้น่าจะเป็นวิหารที่สร้างขึ้นใหม่หรือได้รับการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ และทำลวดลายประดับหน้าบันขึ้นใหม่ในราว พ.ศ ๒๔๕๒

ลวดลายประดับคันทวย

คันทวยที่ปรากฏอยู่ในพระวิหารวัดหัวขัวแห่งนี้เป็นงานสลักไม้ทาสีแดงชาด เฉพาะคู่หน้าวิหารเท่านั้นที่มีการปิดทองร่องชาด คันทวยเหล่านี้ประดับอยู่ด้านข้างพระวิหารเป็นคู่ๆ จำนวน ๗ คู่ รวมทั้งสิ้น ๑๔ ชิ้น โดยแต่ละคู่จะมีลวดลายเหมือนกันอยู่ ๕ คู่ มีเพียง ๒ คู่เท่านั้นที่ลวดลายสลับกัน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าได้มีการถอดลงมาและนำขึ้นไปประดับใหม่ ซึ่งในการติดตั้งคันทวยใหม่นั้นได้สลับลวดลายกันอยู่ ๒ คู่ ลักษณะของลวดลายสลักไม้ประดับคันทวยมีอยู่ ๔ แบบ คือ

แบบที่ ๑ รูปพญาลวงประกอบพันธุ์พฤกษา

มีลักษณะเป็นลวดลายรูปพญาลวงประกอบกับลายพันธุ์พฤกษา รูปดอกไม้ปลายแหลมคล้ายลายทรงพุ่มในศิลปะรัตนโกสินทร์ มีอยู่จำนวน ๒ คู่ หรือ ๔ ชิ้น

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๓๗ และภาพที่ ๑๓๒ (บน) *คันทวยแบบที่ ๒ วิหารวัดหัวข้ว เมืองลำพูน*
ลายเส้นที่ ๓๘ และภาพที่ ๑๓๓ (ล่าง) *คันทวยแบบที่ ๓ วิหารวัดหัวข้ว เมืองลำพูน*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ลายเส้นที่ ๓๕
และภาพที่ ๑๓๔
คันทวยแบบที่ ๔ วิหาร
วัดหัวขัว เมืองลำพูน

แบบที่ ๒ รูปพญาลวงและมีรูปสิงห์ประกอบดอกไม้ทรงพุ่ม

มีลักษณะเป็นลวดลายรูปสิงห์คาบหางพญาลวงประกอบกับลายดอกไม้ทรงพุ่มในศิลปะรัตนโกสินทร์ มีอยู่จำนวน ๒ คู่ หรือ ๔ ชิ้น

แบบที่ ๓ รูปพญาวานรแบก

มีลักษณะเป็นลวดลายรูปพญาวานรสองตัว โดยพญาวานรตัวด้านบนอยู่ในท่ายืนแบก มีจำนวนอยู่ ๒ คู่ หรือ ๔ ชิ้น

แบบที่ ๔ รูปพญาครุฑ

มีลักษณะเป็นลวดลายรูปพญาครุฑเหยียบบนหลังสิงห์และมีลายดอกไม้ทรงพุ่มประกอบ มีจำนวน ๑ คู่ หรือ ๒ ชิ้น

แบบแผนของลวดลายประดับคันทวยในกลุ่มวิหารล้านนาที่มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นต้นมาจนถึงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ นั้น มักมีลักษณะเป็นลวดลายพญาลวงประกอบพันธุ์พฤกษาเป็นส่วนใหญ่ แต่ลวดลายรูปสัตว์หิมพานต์ เช่น สิงห์ กินรี พญาวานร พญาครุฑ ฯลฯ และภาพตัวละครในเรื่องรามเกียรติ์นั้นจะเริ่มปรากฏในคันทวยประดับวิหารล้านนาในช่วงเวลานับตั้งแต่ครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นต้นมา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

คันทวยประดับวิหารวัดหัวขัวนี้มีลักษณะเป็นลวดลายในศิลปะล้านนาที่ผสมผสานกับลวดลายในศิลปะรัตนโกสินทร์ที่คาดว่าน่าจะมีอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ดังนั้นจึงเชื่อว่าคันทวยชุดนี้น่าจะทำขึ้นพร้อมกับวิหารวัดหัวขัวหลังเดิมที่สร้างขึ้นใน พ.ศ ๒๓๙๕ ต่อมาเมื่อได้สร้างวิหารหลังนี้ขึ้นใหม่หรือได้มีการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ใน พ.ศ ๒๔๕๒ คงได้ใช้คันทวยชุดเดิมของวิหารหลังเก่ามาประดับ

ผลของการศึกษาทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมของพระวิหารวัดหัวขัวหรือวัดหัวข่วงนางเหลียว ทำให้ได้ทราบถึงแบบแผนของพระวิหารตลอดจนลวดลายประดับตกแต่ง โดยเฉพาะคันทวยของพระวิหารแห่งนี้น่าจะมีอายุอยู่ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งเป็นของเดิมที่สร้างขึ้นมาพร้อมกับการสร้างพระวิหารในคราวที่ย้ายมาจากที่เดิมในทางตอนเหนือและมาสร้างขึ้นใหม่ในที่ตั้งปัจจุบันเมื่อ พ.ศ ๒๓๙๕ ส่วนลวดลายประดับที่หน้าบันนั้นมีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ซึ่งคงเป็นผลจากการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่หรือสร้างวิหารหลังนี้ขึ้นใหม่ใน พ.ศ ๒๔๕๒

ด้วยเหตุนี้จึงอาจสรุปเรื่องราวของพระวิหารวัดหัวขัวหรือวัดหัวข่วงนางเหลียวแห่งนี้ได้ว่า ใน พ.ศ ๒๓๙๕ ได้มีการย้ายวัดหัวข่วงนางเหลียวจากที่ตั้งเดิม ซึ่งอยู่ทางตอนเหนือของบ้านเวียงยอง มาตั้งในที่แห่งใหม่ที่อยู่ทางตอนใต้ลงมาจากที่ตั้งเดิมประมาณ ๒๐๐ เมตร และได้สร้างพระวิหารหลังใหม่ขึ้นในช่วงเวลานี้ และชื่อวัดหัวข่วงนางเหลียวก็เปลี่ยนไปเป็นวัดหัวขัว เนื่องจากตั้งอยู่ตรงบริเวณหัวสะพาน(หัวขัว)ข้ามแม่น้ำกวง ใน พ.ศ ๒๔๕๒ ได้มีการปฏิสังขรณ์พระวิหารวัดหัวขัวครั้งใหญ่หรืออาจสร้างวิหารใหม่ แต่ได้ใช้คันทวยของพระวิหารหลังเดิมมาประดับและได้ทำลวดลายประดับหน้าบันขึ้นใหม่ การบูรณะครั้งสุดท้ายในระหว่าง พ.ศ ๒๕๑๓ - ๒๕๑๔ ได้มีการเปลี่ยนแปลงแบบแผนของพระวิหารไปเป็นอันมาก แต่ยังคงรักษาลวดลายประดับของเดิมไว้ เช่น คันทวย กับลวดลายประดับหน้าบัน

วัดหัวข่วงนางเหลียวหรือวัดหัวขัวนั้นไม่ได้เป็นวัดที่ตั้งอยู่ภายในเขตเก่าแพงเวียงลำพูนหรือหริภุญไชย แต่เป็นวัดที่ตั้งอยู่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำกวง ตรงข้ามกับเวียงลำพูนหรือหริภุญไชย วัดแห่งนี้ตั้งอยู่ในทางตอนเหนือของบ้านเวียงยอง เป็นวัดสร้างขึ้นตามความเชื่อและคตินิยมของชาวไตยองหรือชาวเมืองยอง ซึ่งเป็นไพร่พลที่ถูกกวาดต้อนมาจากเมืองยอง ในเขตรัฐฉานประเทศพม่า และได้ถูกกำหนดให้มาตั้งถิ่นฐานที่เมืองลำพูนในตอนกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เพื่อช่วยในการบูรณะฟื้นฟูเมืองลำพูนที่ร้างไปเป็นเวลานาน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๓๕

เจดีย์ทรงแปดเหลี่ยม เจดีย์ประธานของกลุ่มโบราณสถานกลางเวียง เวียงท่ากาน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

วัดหัวข่วงร้าง เวียงท่ากาน

ตำบลบ้านกลาง อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์เวียงท่ากาน

เวียงท่ากานนั้นไม่ปรากฏเรื่องราวอยู่ในเอกสารตำนานว่าสร้างขึ้นมาแต่ครั้งใด แต่จากหลักฐานที่พบในตัวเวียงและนอกตัวเวียงจำนวนมากทั้งที่เป็นภาชนะดินเผา พระพิมพ์ดินเผา ซึ่งบางองค์มีจารึกเป็นอักษรมอญโบราณ รูปพระโพธิสัตว์ที่บุด้วย สำริด เงิน และทองคำ ล้วนเป็นหลักฐานของงานศิลปกรรมสมัยหริภุญไชย จึงทำให้เป็นที่ยอมรับกันว่า เวียงท่ากานนั้นเป็นเมืองบริวารของเมืองหริภุญไชย และคงถูกสร้างขึ้นในช่วงเวลาที่แคว้นหริภุญไชยมีความเจริญมั่นคง [63]

อย่างไรก็ตามเวียงท่ากานยังคงเป็นชุมชนที่มีผู้คนอาศัยอยู่สืบเนื่องต่อกันมาจนถึงสมัยล้านนา ได้ปรากฏชื่อของเวียงท่ากานในเอกสารตำนานต่างๆ กล่าวถึงชื่อเมืองแห่งนี้ว่า *"พันนาทะการ"* โดยเฉพาะในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ พันนาทะการคงเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงตอนบน เพราะปรากฏหลักฐานว่าพญามังรายได้โปรดให้นำต้นศรีมหาโพธิ์ที่นำมาจากลังกาทวีปไปปลูกที่พันนาทะการ ๑ ต้น [64] และปรากฏชื่อของพันนาทะการอยู่ในเอกสารตำนานในสมัยล้านนาอีกหลายครั้ง พันนาทะการคงกลายเป็นเมืองร้างไปในช่วงที่แผ่นดินล้านนาเกิดความวุ่นวายต่อสู้รบพุ่งชิงเมืองกับพม่าในปลายพุทธศวรรษที่ ๒๓ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ภาพที่ ๑๓๖
คูเมือง เวียงท่ากาน

หลังจากที่พระยากาวิละสามารถกู้เอกราชให้แก่ล้านนาได้สำเร็จ ในยุค *"เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง"* ได้มีการยกทัพไปกวาดต้อนเอาผู้คนพลเมืองในดินแดนตอนเหนือเข้ามาเป็นกำลังไพร่พลในการฟื้นฟูบ้านเมือง ซึ่งชาวไตลื้อจากเมืองยอง ในเขตรัฐชานของประเทศพม่าปัจจุบัน จะเป็นกลุ่มชนสำคัญกลุ่มหนึ่งที่ถูกกวาดต้อนให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงแถบเมืองเชียงใหม่และลำพูน ซึ่งส่วนหนึ่งของชาวไตยองเหล่านั้นได้เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตเมืองโบราณเวียงท่ากานหรือพันนาทะการ

อย่างไรก็ดีอาจารย์แสวง มาละแซม ได้ทำการศึกษาเรื่องของชาวไตยองที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในดินแดนล้านนา ได้ให้ความเห็นว่าชาวไตยองที่อพยพมาอยู่ที่เวียงท่ากานนี้คงไม่ใช่ชาวไตยองกลุ่มแรกๆ ที่ถูกกวาดต้อนมาให้ไปตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมืองลำพูนใน พ.ศ ๒๓๔๘ แต่เชื่อว่าจะเป็นชาวไตยองกลุ่มหลังๆ ที่อพยพเข้ามาในภายหลัง ซึ่งปรากฏหลักฐานว่ามีอีกสองครั้ง คือ เมื่อ พ.ศ ๒๓๕๖ และ พ.ศ ๒๓๘๕[65] ซึ่งก็คือชาวบ้านบ้านท่ากานในทุกวันนี้

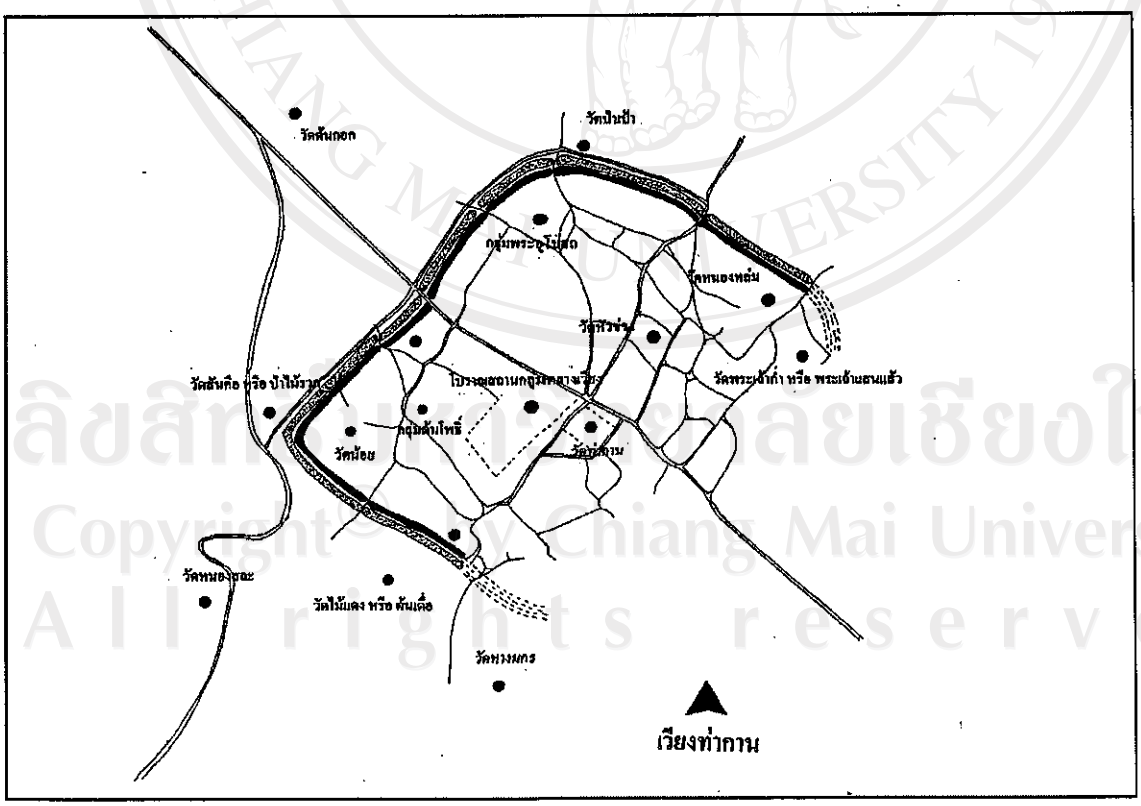
ภาพที่ ๑๓๗
กลุ่มโบราณสถานกลางเวียงท่ากาน

ลักษณะกายภาพและแบบแผนของเวียงท่ากาน

บริเวณที่ตั้งของบ้านท่ากาน ตำบลบ้านกลาง อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ หรือบริเวณทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเวียงหริภุญไชยในระยะทางประมาณ ๑๓ กิโลเมตร ได้ปรากฏมีร่องรอยของเมืองโบราณอยู่แห่งหนึ่ง มีชื่อเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า เวียงท่ากาน ลักษณะของผังเมืองโบราณเวียงท่ากานเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดกว้างประมาณ ๕๐๐ เมตร ยาวประมาณ ๗๕๐ เมตร ตัวเมืองวางในแนวทแยงจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือสู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ กำแพงเมืองเป็นคันดินมี ๒ ชั้น ระหว่างคันดินมีคูน้ำคั่นกลางกว้างประมาณ ๘ เมตร แต่ปัจจุบันเหลือสภาพให้เห็นเพียง ๓ ด้าน คือ ด้านทิศเหนือ ด้านทิศตะวันตก และด้านทิศใต้ ส่วนด้านทิศตะวันออกถูกทำลายไปหมดแล้ว สำหรับประตูเมืองเวียงท่ากานมีอยู่ ๕ ประตู คือ

ประตูยางกวง อยู่บริเวณกึ่งกลางของกำแพงเมืองด้านทิศเหนือ
ประตูปู่ห้อย อยู่บริเวณกึ่งกลางของกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตก
ประตูหัวเวียง อยู่บริเวณกึ่งกลางของกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออก
ประตูพญาเงี้ยว อยู่บริเวณมุมกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
ประตูทิศตะวันออก อยู่ใกล้วัดพระเจ้าก่ำ ทางด้านตะวันออก [66]

แผนที่ ๒๒
แผนที่ตัวเมืองโบราณเวียงท่ากาน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ตัวเวียงท่ากานในปัจจุบันตั้งอยู่บนเนินสูง พื้นที่โดยรอบเป็นที่ราบลุ่ม ห่างจากแม่น้ำแม่ปิงในทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ ๓ กิโลเมตร จากภาพถ่ายทางอากาศแสดงให้เห็นร่องรอยว่า ในอดีตแม่น้ำปิงได้ไหลผ่านเข้ามาใกล้ๆ ตัวเวียงท่ากาน ทางด้านทิศตะวันออกจะมีลำน้ำแม่ขานไหลผ่าน ห่างจากตัวเวียงประมาณ ๒ กิโลเมตร และมีลำเหมืองสายเล็กๆ ที่ชักน้ำจากแม่น้ำขานเข้ามาสู่คูเมืองที่มุมเมืองทางด้านทิศเหนือกับทิศตะวันตก รวมทั้งยังมีลำเหมืองขนาดเล็กชักน้ำเข้ามาใช้ภายในตัวเวียงอีกด้วย

บริเวณภายในตัวเวียงท่ากานในปัจจุบันเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านท่ากานและมีวัดท่ากานตั้งอยู่กลางเวียง วัดแห่งนี้เป็นวัดใหม่ที่ชาวบ้านท่ากานสร้างขึ้นเมื่ออพยพเข้ามาอยู่ในพื้นที่แห่งนี้แล้ว ทั้งภายในตัวเวียงและนอกกำแพงเวียงโดยรอบพบมีโบราณสถานร้างอยู่เป็นจำนวนมาก ส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในสมัยล้านนา แต่หลักฐานทางด้านโบราณศิลปวัตถุและโบราณสถานสมัยหริภุญไชยก็พบมีอยู่เช่นกัน โดยเฉพาะโบราณศิลปวัตถุประเภท พระพิมพ์ดินเผา เครื่องปั้นดินเผา ตลอดจนชิ้นส่วนของพระพุทธรูปสลักศิลานั้นได้พบมีอยู่ทั่วไปในเวียงท่ากานและใกล้เคียง

นอกจากนี้ยังปรากฏร่องรอยของโบราณสถานสมัยหริภุญไชย ซึ่งได้แก่ พระเจดีย์ทรงแปดเหลี่ยม ที่เป็นเจดีย์ประธานของกลุ่มโบราณสถานกลางเวียงท่ากาน ที่เชื่อว่าเป็นพระมหาธาตุกลางเมืองหรือพระธาตุเจดีย์สำคัญของเมืองมาตั้งแต่สมัยหริภุญไชย และคงได้รับการบูรณะซ่อมแซมเปลี่ยนแปลงไปบ้างในสมัยล้านนา รวมทั้งยังได้พบร่องรอยของเจดีย์ทรงปราสาทแบบห้ายอดในศิลปะแบบหริภุญไชยที่ถูกสร้างครอบทับอยู่ภายในองค์พระเจดีย์ทรงกลมแบบเชียงใหม่อีกองค์หนึ่งที่ตั้งอยู่ในกลุ่มโบราณสถานกลางเวียง

ภาพที่ ๑๓๙
โบราณสถานวัดหัวข่วง ร้าง เวียงท่ากาน

ภาพที่ ๑๓๕
ทรากเจดีย์ ด้านหลัง วิหารวัดหัวข่วงร้าง เวียงท่ากาน

จากการสำรวจพบว่ามีทรากโบราณสถานร้างกระจายอยู่ทั่วไปทั้งในเขตตัวเวียงท่ากานและโดยรอบเวียงท่ากานจำนวนประมาณ ๔๐ แห่ง โดยตั้งอยู่ภายในตัวเวียง ๘ แห่ง และกระจายอยู่โดยรอบนอกของตัวเวียงอีกประมาณ ๓๒ แห่ง เนื่องจากเวียงท่ากานร้างไปเป็นเวลานาน จึงทำให้ไม่อาจทราบถึงประวัติการก่อสร้างและชื่อของโบราณสถานต่างๆ เหล่านั้น ชื่อที่เรียกโบราณสถานแต่ละแห่งในทุกวันนี้ เป็นชื่อที่ตั้งขึ้นใหม่ของชาวบ้านที่เพิ่งอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้เอง

ในช่วงเวลาที่ผ่านมากรมศิลปากรได้เข้ามาดำเนินการขุดค้นศึกษาและบูรณะโบราณสถานในเขตเวียงท่ากานเป็นที่เรียบร้อยแล้วจำนวน ๑๑ แห่ง ได้แก่โบราณสถานที่มีชื่อดังนี้

๑. กลุ่มโบราณสถานวัดกลางเวียง
๒. วัดพระอุโบสถ
๓. วัดต้นโพธิ์
๔. วัดหัวข่วง
๕. วัดพระเจ้าก่ำ หรือ พระเจ้าแสนแส้ว
๖. วัดต้นกอก
๗. วัดหนองหล่ม
๘. วัดป่าเป้า
๙. วัดสันคือ หรือ ป่าไม้รวก
๑๐. วัดไม้แดง หรือ ต้นเดื่อ
๑๑. วัดน้อย

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

กลุ่มโบราณสถานสำคัญที่สุดของเวียงท่ากานน่าจะได้แก่ โบราณสถานกลุ่มกลางเวียง ซึ่งเป็นกลุ่มโบราณสถานขนาดใหญ่ที่มีพระเจดีย์ขนาดใหญ่คือ พระเจดีย์แปดเหลี่ยม เป็นเจดีย์ประธานของวัดแห่งนี้ และเป็นพระธาตุเจดีย์ที่ตั้งอยู่กลางเมืองตามคติพระมหาธาตุกลางเมืองเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของจักรวาล อย่างไรก็ดีในเวียงท่ากานได้มีวัดที่ชื่อว่า *"วัดหัวข่วง"* ปรากฏอยู่ วัดหัวข่วงแห่งนี้เป็นโบราณสถานร้างตั้งอยู่ภายในตัวเวียงบริเวณตอนกลางที่ค่อนไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมือง

วัดหัวข่วงร้าง ภายในเวียงท่ากาน

ประวัติความเป็นมา

โบราณสถานของวัดหัวข่วงร้างนี้จะประกอบไปด้วยฐานวิหารและเจดีย์ โดยวิหารหันหน้าไปทางทิศใต้และมีฐานเจดีย์ขนาดเล็กตั้งอยู่บริเวณด้านหลังวิหาร ประวัติความเป็นมาของวัดแห่งนี้ไม่ปรากฏหลักฐาน แต่จากการสอบถามชาวบ้านบ้านท่ากานได้ความว่า โบราณสถานแห่งนี้เป็นวัดร้างที่มีมาแต่ดั้งเดิมและไม่ปรากฏชื่อ เมื่อชาวบ้านท่ากานซึ่งเป็นชนกลุ่มใหม่อพยพมาจากเมืองยอง ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณตัวเมืองโบราณเวียงท่ากานแห่งนี้ และมีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กับโบราณสถานแห่งนี้ ซึ่งชาวบ้านกลุ่มนี้จะเป็นชาวบ้านที่อพยพมาจากบ้านหัวข่วง เมืองยอง เขตรัฐฉาน ประเทศพม่า และเป็นศรัทธาวัดหัวข่วงราชฐาน ซึ่งเป็นวัดสำคัญของเมืองยอง ดังนั้นจึงได้ตั้งชื่อวัดร้างแห่งนี้ว่า *วัดหัวข่วง* ไปตามชื่อหมู่บ้านและวัดเดิมของตนที่ย้ายมา [67]

แบบแผนทางศิลปะสถาปัตยกรรม

โบราณสถานร้างวัดหัวข่วงที่ปรากฏร่องรอยอยู่ในทุกวันนี้จะประกอบไปด้วย ทรากวิหารขนาดเล็กที่เหลือเพียงส่วนฐาน มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง ๖.๗๐ เมตร ยาว ๑๒.๘๐ เมตร ฐานสูง .๘๐ เมตร มีบันไดขึ้นทางด้านหน้าเพียงแห่งเดียว หันหน้าไปทางทิศใต้ ซึ่งเป็นทิศที่มีแม่น้ำปิงไหลผ่าน ด้านหลังวิหารมีทรากเจดีย์ขนาดเล็ก ชำรุดเหลือแต่ฐานตั้งอยู่ องค์เจดีย์ตั้งอยู่ภายในเขตกำแพงแก้วที่ล้อมรอบในแผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส เจดีย์มีฐานกว้าง ๖.๕๐ เมตร เหลือสูงจากพื้นขึ้นมาประมาณ ๑.๕๐ เมตร

แผนผังของพระวิหารวัดหัวข่วงแห่งนี้มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งแตกต่างไปจากแผนผังของวิหารล้านนา โดยเฉพาะวิหารที่ปรากฏในกลุ่มโบราณสถานร้างเวียงท่ากานโดยทั่วไป ที่มักพบว่าส่วนใหญ่จะมีแผนผังเป็นแบบสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยกเก็จออกทางด้านหน้า ๑ ชั้น ด้านหลัง ๑ ชั้น ซึ่งเป็นรูปแบบของวิหารล้านนาโดยทั่วไปที่ปรากฏในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงและแม่น้ำวังที่มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๔ ขึ้นไป

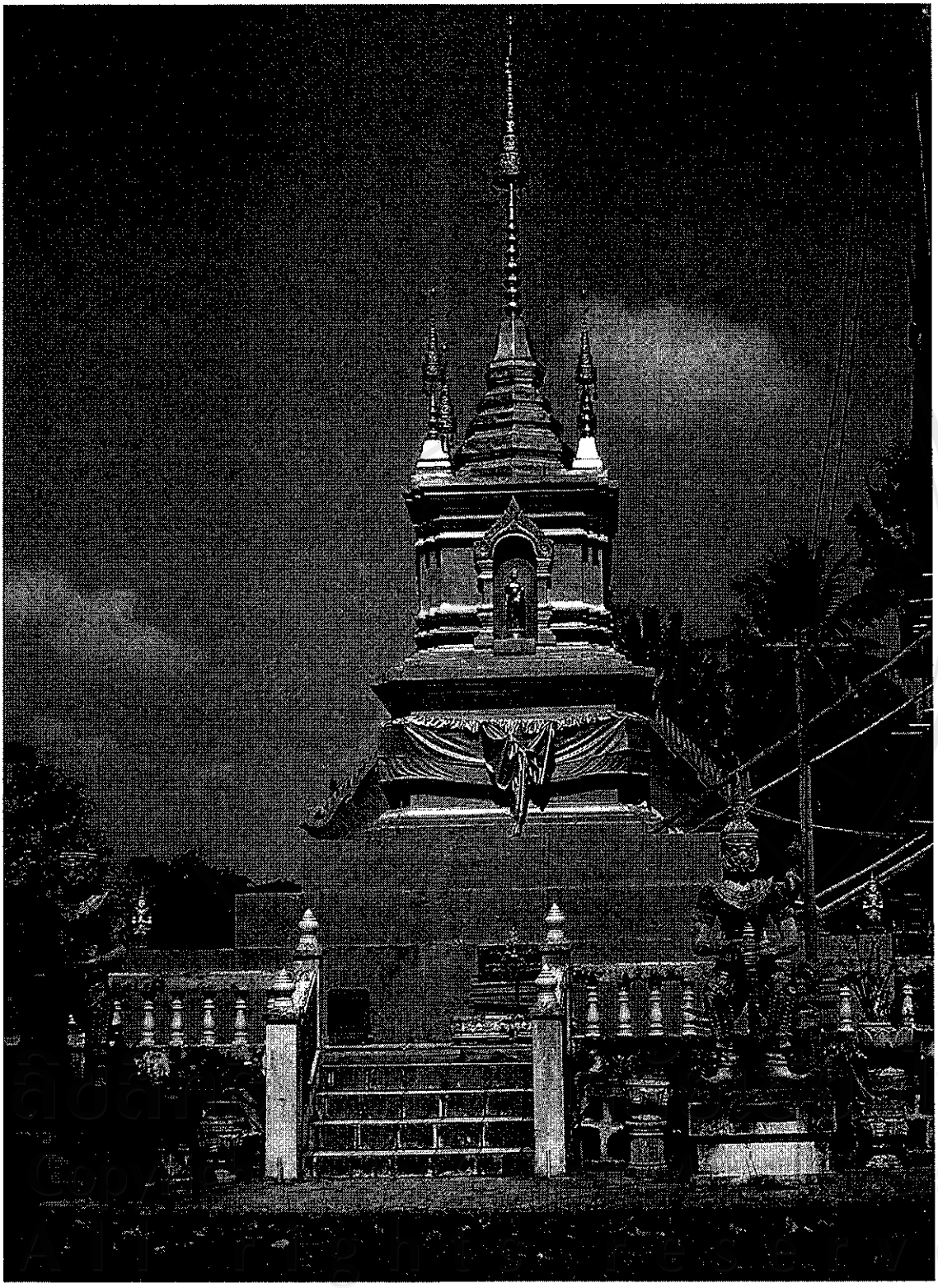
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

อย่างไรก็ดีจากการขุดค้นศึกษาโบราณสถานในเขตเมืองโบราณเวียงกุมกาม จังหวัดเชียงใหม่ของกรมศิลปากรในช่วงเวลาที่ผ่านมา ได้พบว่าทรากวิหารบางแห่งในเวียงกุมกามที่มีแผนผังเป็นแบบสี่เหลี่ยมผืนผ้าก็มีอยู่บ้างแต่ไม่มากนัก

นอกจากนี้ยังได้พบอีกว่าที่เมืองเชียงแสนนั้นได้มีวิหารที่มีแผนผังเป็นแบบสี่เหลี่ยมผืนผ้าอยู่จำนวนหนึ่ง ดังนั้นการที่ผังของวิหารวัดหัวข่วงแห่งนี้มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้านั้น จึงมีความเป็นไปได้และไม่น่าที่จะเป็นสิ่งบ่งชี้ว่าโบราณสถานวัดหัวข่วงร้างเวียงท่ากานนี้ถูกสร้างขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์พร้อมๆ กับการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวไตยอง ทั้งนี้ได้รับการยืนยันจากชาวบ้านท่ากานว่า บริเวณที่ตั้งโบราณสถานร้างวัดหัวข่วงแห่งนี้ไม่เคยมีสภาพเป็นวัดที่มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่เลย อย่างไรก็ตามไม่พบหลักฐานใดๆ ที่จะช่วยให้เรื่องราวเกี่ยวกับวัดหัวข่วงร้างแห่งนี้มีความชัดเจนมากขึ้นกว่านี้ แต่โบราณสถานร้างวัดหัวข่วงแห่งนี้น่าจะเป็นโบราณสถานในสมัยล้านนาเช่นเดียวกับโบราณสถานร้างส่วนใหญ่ในกลุ่มอื่นๆ ที่พบในเขตเวียงท่ากาน

ภายในตัวเมืองโบราณเวียงท่ากานได้ปรากฏมีโบราณสถานร้างที่ตั้งอยู่บริเวณกลางเมืองค่อนไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีชื่อที่ชาวบ้านเรียกกันทั่วไปว่า วัดหัวข่วง จากการศึกษาสรุปได้ว่า โบราณสถานร้างแห่งนี้เป็นสิ่งก่อสร้างในสมัยล้านนาที่ไม่ปรากฏชื่อและร้างไปพร้อมกับเมืองไปเป็นเวลานานแล้ว เมื่อชาวบ้านท่ากานซึ่งเป็นชาวไตยองที่ได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ในเขตตัวเวียงท่ากานในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กับโบราณสถานกลุ่มนี้ จึงได้เรียกชื่อโบราณสถานร้างแห่งนี้ว่า วัดหัวข่วง ไปตามชื่อของวัดและหมู่บ้านเดิมของตนที่ย้ายมา คือ บ้านหัวข่วง ที่มีวัดหัวข่วงราชฐาน ซึ่งเป็นวัดสำคัญของเมืองยอง ในเขตรัฐชาน ประเทศพม่า.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๔๐
พระธาตุไฮสร้อย วัดพระธาตุไฮสร้อย เมืองลองเก่า

วัดหัวข่วงร้าง เมืองลองเก่า

ตำบลปากกาง อำเภอลอง จังหวัดแพร่

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์เมืองลอง

บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำยมในเขตอำเภอลอง จังหวัดแพร่ ได้พบแหล่งชุมชนโบราณที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบขนาดเล็กอยู่หลายแห่ง ซึ่งพื้นที่ของอำเภอลองนี้นับว่าตั้งอยู่ในตำแหน่งเส้นทางยุทธศาสตร์ที่สำคัญ เพราะคุมเส้นทางที่จะข้ามเทือกเขาทางด้านทิศตะวันตกไปยังที่ราบลุ่มอันกว้างขวางในเขตเมืองนครลำปาง และเส้นทางตามลำน้ำยมไปยังเมืองแพร่ จึงพบมีโบราณวัตถุที่เป็นเครื่องมือหินขัด ขวานและใบหอกสำริดในยุคโลหะตอนปลาย ที่แสดงให้เห็นว่ามีคนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ผ่านเข้ามา ในขณะเดียวกันก็มีแหล่งชุมชนโบราณที่มีกล่าวถึงในตำนานพงศาวดาร และมีโบราณสถานเก่าๆ หลายแห่งสนับสนุน อย่างไรก็ตามแหล่งที่น่าจะเป็นเมืองลองโบราณหรือเมืองลองเก่านั้นจะเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำยมในเขตบ้านไฮสร้อย ตำบลปากกาง อำเภอลอง ซึ่งตั้งอยู่ทางตอนใต้ของเมืองแพร่ในทุกวันนี้ [68]

ประวัติการก่อตั้งเมืองลองนั้นไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจน แต่เรื่องราวของเมืองลองมีหลักฐานปรากฏอยู่บ้างในเอกสารท้องถิ่นบางฉบับ เช่น ตำนานเมืองพะเยา ตำนานเมืองเชียงแสน ตำนานพระธาตุศรีดอนคำ และตำนานพระธาตุแหลมลี่ เป็นต้น ทำให้คาดว่าเมืองลองน่าจะเป็นเมืองโบราณที่มีตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ แล้ว โดยในระยะเริ่มแรกคงเป็นเมืองบริวารของเมืองแพร่มาก่อน เนื่องจากเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนสายน้ำเดียวกัน ต่อมาปรากฏชื่อในตำนานเมืองพะเยาครั้งสมัยขุนจอมธรรมระบุว่าเป็นเมืองๆ หนึ่งในแคว้นพะเยา [69]

ในตำนานพระธาตุแหลมลี่กล่าวว่า บริเวณพื้นที่ที่ตั้งของเมืองลองตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาลนั้นเป็นที่อยู่ของลัวะหรือละว้าและเป็นเมืองโบราณที่มีชื่อเรียกว่า กุกกุฏไก่เอิก หรือเมืองไก่ขัน [70] ส่วนที่มาของชื่อเมืองลองนั้นตำนานพระธาตุศรีดอนคำ(ห้วยอ้อ)ได้กล่าวถึงไว้ว่า เมื่อครั้งที่พระนางจามเทวีเสด็จมาจากเมืองละโว้ จะเดินทางไปครองเมืองหริภุญไชย ได้เดินทางมาจนถึงบริเวณพื้นที่แถบนี้ จึงคิดว่าน่าจะหลงทาง พระนางจามเทวีจึงตรัสให้ลองขึ้นไปดูก่อน คำว่า "ลอง" ดังกล่าวจึงเป็นที่มาของชื่อ *"เมืองลอง"* มาจนทุกวันนี้ [71]

เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับพระนางจามเทวีนี้ รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้คำอธิบายไว้ว่า คงไม่แสดงหลักฐานเก่าแก่อันใดไปถึงสมัยหริภุญไชยในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ หากเป็นเพียงสะท้อนให้เห็นว่าคงมีกลุ่มชนที่เคยตั้งหลักแหล่งอยู่ในเขตลุ่มน้ำปิง หรือลุ่มน้ำวัง ที่อยู่ทางตะวันตก เคลื่อนย้ายมาตั้งหลักแหล่งในเขตอำเภอลองเท่านั้น จึงได้นำนิยายปรัมปราของทางลุ่มน้ำปิงและวังมาปรับให้เข้ากับท้องถิ่นที่อพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่ง [72]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๔๑
แม่น้ำยมที่ไหลผ่านเมืองลองเก่า บริเวณวัดพระธาตุไชสร้อย

ในอดีตที่ผ่านมาเคยมีความเชื่อกันว่า เมืองลองนั้น ก็คือ *เมืองเชียงชื่น* ซึ่งเป็นชื่อของเมืองสำคัญเมืองหนึ่งที่ปรากฏในตำนานของทางล้านนาและวรรณกรรมลิลิตยวนพ่าย ที่กล่าวถึงเหตุการณ์สงครามครั้งใหญ่ระหว่างล้านนากับกรุงศรีอยุธยาในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ซึ่งสงวน โชติสุขรัตน์ ได้อธิบายที่ถึงที่มาของชื่อเมืองเชียงชื่นไว้ว่า เมืองลองเป็นเมืองที่มีจีน(แร่ตะกั่วหรือชิน)มาก จึงได้ชื่อว่า เมืองเชียงจีน และกลายเสียงเป็นเมืองเชียงชื่นในที่สุด [73] อย่างไรก็ดีในช่วงเวลาที่ผ่านมาได้มีการศึกษาเกี่ยวกับเมืองเชียงชื่นและเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปแล้วว่า ชื่อเมืองเชียงชื่นที่ปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณต่างๆนั้น ไม่ใช่เมืองลอง แต่คือเมืองศรีสัชนาลัยนั่นเอง [74]

ประวัติศาสตร์ของเมืองลอง ซึ่งบุญชู ชุ่มเชื้อ ได้รวบรวมไว้จากเอกสารและคำบอกเล่าในท้องถิ่น ดังมีเรื่องราวที่พอสรุปเหตุการณ์สำคัญได้ดังนี้

ใน พ.ศ ๑๘๓๙ กองทัพของพญายีบาและพญาเบิกยกทัพมาจากเมืองเขลางค์นครเพื่อจะชิงเอาเมืองหริภุญไชยคืน แต่ถูกกองทัพของพญามังรายตีแตก พญาเบิกสิ้นชีวิตในการรบ กองทัพพญามังรายไล่ติดตามไปตีเมืองเขลางค์นครได้ พญายีบาหนีลงไปอยู่ที่เมืองสองแคว ต่อมาพญามังรายแต่งตั้งให้พญาไชยเสนาเป็นเจ้าเมืองเขลางค์นคร เมื่อพญาไชยเสนาเป็นเจ้าเมืองเขลางค์นครได้แต่งตั้งให้พญาเชิญเมืองเป็นเจ้าเมืองลอง พญาเชิญเมืองถึงพิราลัยใน พ.ศ ๑๘๗๕ จึงตั้งให้พญาสิบสองเมืองเป็นเจ้าเมืองลองแทน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ครั้น พ.ศ ๑๘๘๓ พญาคำฟู กษัตริย์ล้านนาจากเมืองเชียงแสน ยกทัพไปตีเมืองแพร่ พญาสิบสองเมืองยกทัพเมืองลองไปช่วย พญาคำฟูพ่ายจึงยกทัพกลับ เมื่อพญาสิบสองเมืองถึงพิราลัย ทางเมืองเชลาค์นครได้แต่งตั้งให้พระญาเพ็ชรกระจา บุตรพญาสิบสองเมืองเป็นเจ้าเมืองลอง ใน พ.ศ ๑๙๔๓ พะเจ้าแสนเมืองมา กษัตริย์เมืองเชียงใหม่ยกทัพไปตีเมืองสุโขทัย พระญาเพ็ชรกระจาเจ้าเมืองลองยกทัพไปช่วย แต่ไม่ทันถึงสุโขทัย กองทัพของพระเจ้าแสนเมืองมาได้กลับมาเสียก่อน

พ.ศ ๑๙๘๕ พญาโลกนคร เจ้าเมืองนคร(เชลางค์นคร)ไปรบเมืองฝาง พระญาเพ็ชรกระจายกพลไปช่วยรบ พญาเจ้าเมืองฝางฟันพระญาเพ็ชรกระจาเจ้าเมืองลองด้วยดาบถูกหูขาดไปข้างหนึ่ง เจ้าเมืองลองฆ่าเจ้าเมืองฝางตาย ครั้งเลิกทัพกลับ จึงได้รับขนานนามว่า พญาหูหิ้น

ในช่วงสงครามระหว่างล้านนากับกรุงศรีอยุธยา มีพระญาหัวเมืองแก้วเป็นเจ้าเมือง พระญาหัวเมืองแก้วได้ย้ายเมืองจากที่ตั้งเมืองลองเก่าไปตั้งเมืองใหม่ชั่วคราวที่ดอนหัวนา จึงทำให้เมืองลองเก่าที่ตั้งอยู่ริมฝั่งน้ำยมในเขตบ้านไฮสร้อยทุกวันนี้กลายเป็นเมืองร้าง ครั้นถึง พ.ศ ๒๐๓๐ จึงได้ย้ายมาตั้งเมืองใหม่ในบริเวณบ้านเหล่าเวียงและนาหลวงทางตอนเหนือของเมืองลองเก่าประมาณสิบกิโลเมตร ได้ขุดคูและกำแพงเวียงเวียงล้อมรอบทั้งสี่ด้าน

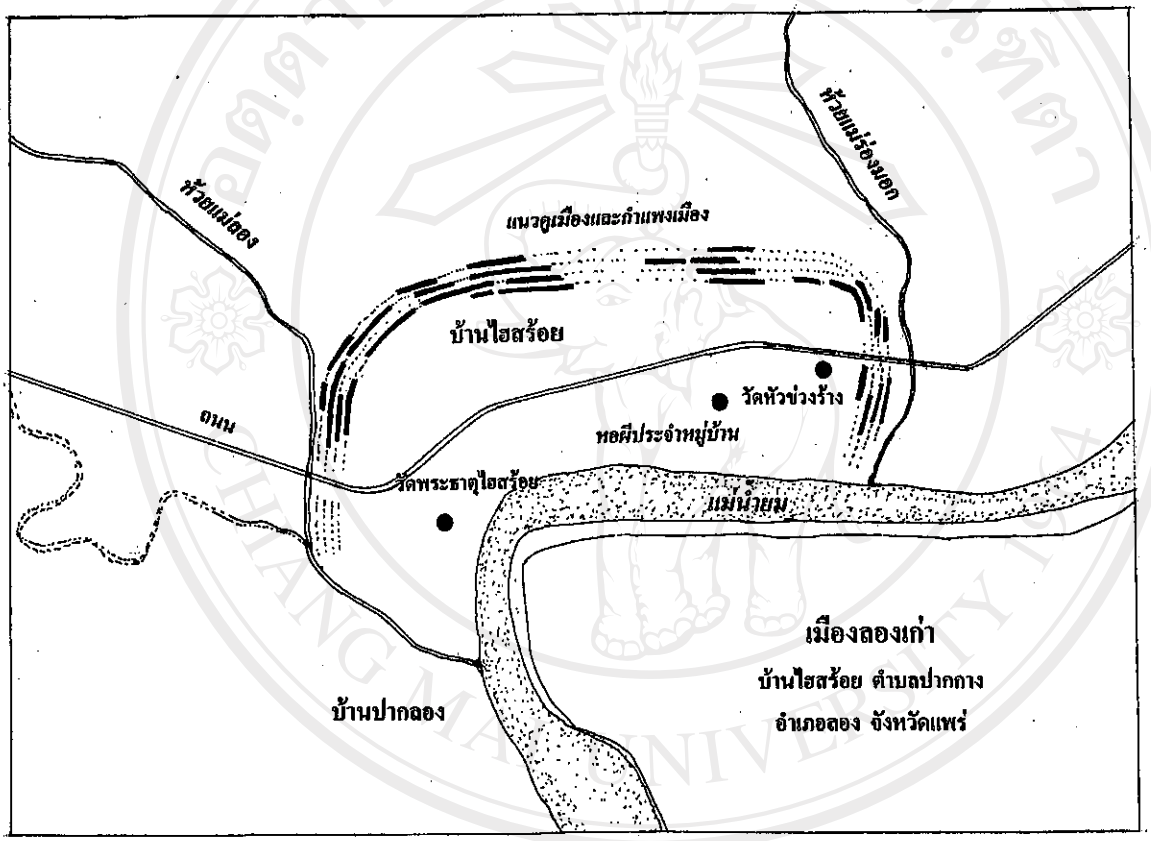
พ.ศ ๒๐๖๐ พระญาหัวเมืองแก้วพิราลัย พระญาอารักษ์ช้างแดงเป็นเจ้าเมือง ใน พ.ศ ๒๑๐๑ กองทัพพม่ายกมาตีเมืองเชียงใหม่ นครลำปาง และเลยมาถึงเมืองลอง พระญาอารักษ์ช้างแดง พระญาฟ้าป้อม พระญาฟ้าไหม้ออกรบป้องกันเมืองและตายในที่รบ บ้านเมืองแตกเดือดร้อนไปทั่ว เมืองลองคงร้างไปเป็นเวลานาน

จนถึง พ.ศ ๒๑๔๐ มีช้างลายเสือออกกินข้าวไร่ในภูเขาฝั่งแม่น้ำยม เรื่องทราบถึงเจ้าเมืองนครลำปาง จึงประกาศให้ไปจับถวาย มีบุรุษผู้หนึ่งสามารถคล้องจับช้างลายเสือนั้นมาถวายได้ เจ้าเมืองนครลำปางจึงตั้งให้บุรุษผู้นั้นเป็นเจ้าเมืองลอง ชื่อว่า พระญาช้างปาน[75] และต่อมาใน พ.ศ ๒๒๗๑ ท้าวลิ้นก่านเจ้าเมืองนครลำปาง ขุนแต่งเมืองหรือจะเรน้อย นายน้อยธรรม พร้อมชาวบ้านพากันหนีทัพของท้าวมหายศเมืองลำพูนมาหลบอยู่ที่เมืองต้า เมืองลอง[76]

เมืองลองเป็นเมืองบริวารที่ขึ้นตรงต่อเมืองนครลำปางและมีเจ้าเมืองที่ได้รับการแต่งตั้งจากเมืองนครลำปางสืบมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งในช่วงเวลานี้เมืองต่างๆ ในล้านนาเป็นประเทศราชขึ้นต่อกรุงเทพฯ ใน พ.ศ ๒๓๙๘ ขณะนั้นเมืองลองมีพระยาคันธสีมาเป็นเจ้าเมือง พระยาคันธสีมาได้ส่งไม้สักทอง ๒๐ กำ ๒๐ วา จำนวน ๒ ต้น ทำเสาชิงช้า พร้อมทั้งถวายดอกต้นโพธิ์จำนวน ๘ ดอก จากวัดบ้านปิน และส่งเหล็กจากบ่อเหล็กลอง ถวายเป็นราชบรรณาการพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นประจำทุกปี จึงโปรดเกล้าฯพระราชทานราชทินนามพระยาคันธสีมา เจ้าเมืองลองว่า พระยาคันธสีมาโลหกิจ[77]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ในที่สุดเมื่อ พ.ศ ๒๔๔๗ ได้ยกเลิกฐานะหัวเมืองประเทศราชของเมืองต่างๆในล้านนา มาเป็นการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล นับแต่นั้นเป็นต้นมาจึงไม่มีการแต่งตั้งเจ้าเมืองลองอีก แต่เมืองลองก็ยังถูกกำหนดให้อยู่ในเขตการปกครองของเมืองนครลำปาง และเมื่อหน่วยการปกครองเปลี่ยนเป็นจังหวัด เมืองลองก็ยังเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดลำปาง จนกระทั่ง พ.ศ ๒๔๗๔ ทางราชการจึงได้โอนให้อำเภอลองขึ้นอยู่กับจังหวัดแพร่มาจนถึงทุกวันนี้[78]

แผนที่ ๒๓
แผนที่ที่ตั้งเมืองลองเก่า

ลักษณะกายภาพของเมืองลองเก่า

เมืองลองโบราณตั้งอยู่ในเขตบ้านไฮสร้อย ตำบลปากกาง อำเภอลอง จังหวัดแพร่ ตัวเวียงเป็นเมืองขนาดเล็ก ที่มีคูน้ำ ๓ ชั้นและคันดินล้อมรอบ ๔ ชั้น ตั้งอยู่บนที่ราบริมฝั่งแม่น้ำยมด้านทิศเหนือและทิศตะวันตก รูปร่างของเมืองยาวรีไปตามความคดโค้งของแม่น้ำยมคล้ายฝักขาม วางตัวอยู่ในแนวทิศตะวันออกสู่ทิศตะวันตกและทิศตะวันตกเฉียงใต้ ขนาดกว้างประมาณ ๕๐๐ เมตร ยาวประมาณ ๑๒๐๐ เมตร ทางทิศตะวันออกซึ่งเป็นบริเวณหัวเวียงติดกับห้วยแม่ร่องมอก ทางด้านทิศตะวันตกและทิศใต้ติดห้วยแม่ลอง สภาพของคูเมืองและกำแพงเมืองในปัจจุบันถูกขุดไถเป็นที่นาขาดหายไปเป็นช่วงๆ

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

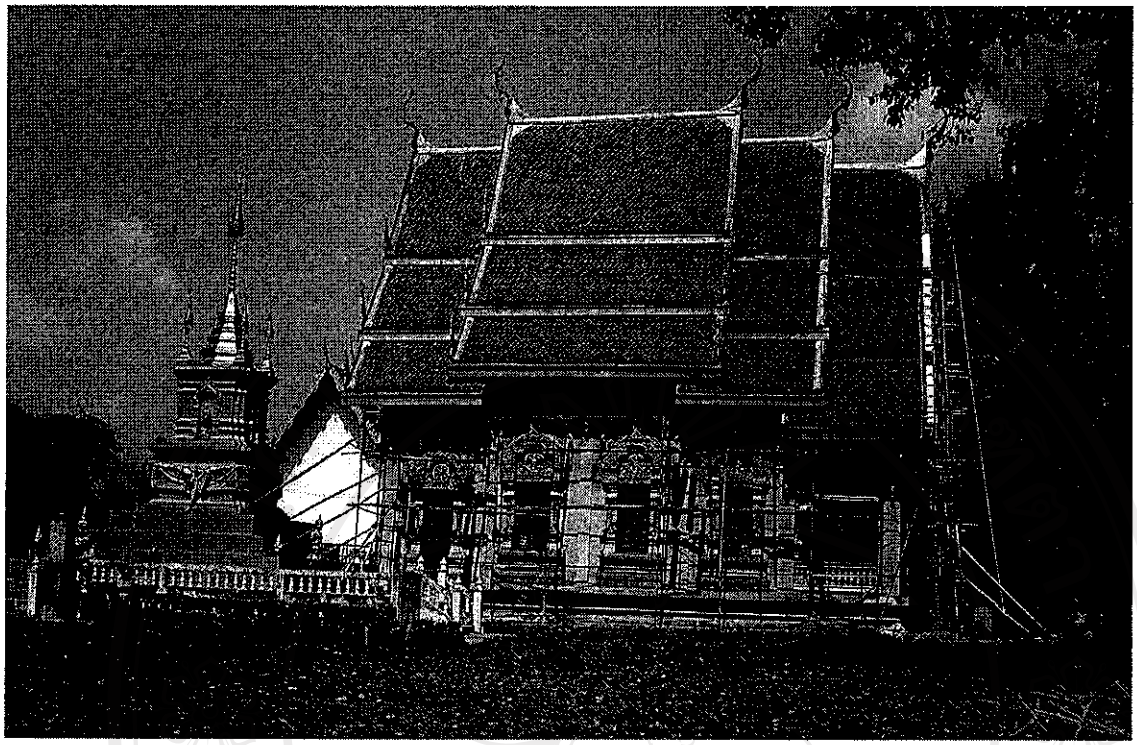
ภาพที่ ๑๔๒
ร่องรอยของคูน้ำและกำแพงเมืองเมืองลองเก่าที่เหลืออยู่ ซึ่งปัจจุบันบางส่วนถูกไถและปรับเปลี่ยนเป็นที่นา

วัดหัวข่วงร้าง เมืองลองเก่า

ภายในตัวเวียงของเมืองลองเก่าเป็นที่ตั้งของชุมชนบ้านไฮสร้อย ซึ่งเป็นหมู่บ้านขนาดเล็ก มีจำนวนบ้านเรือนประมาณ ๔๐ - ๕๐ หลังคาเรือน พบมีโบราณสถานอยู่ ๒ แห่ง คือ วัดพระธาตุไฮสร้อยและวัดหัวข่วงร้าง วัดพระธาตุไฮสร้อยปัจจุบันมีสภาพเป็นวัดที่มีพระสงฆ์จำพรรษา ส่วนวัดหัวข่วงนั้นตั้งอยู่ใกล้กับกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันออก มีสภาพเป็นวัดร้างที่เหลืออยู่แต่เนินดินที่มีร่องรอยของอิฐและศิลาแลง

จากการสอบถามชาวบ้านได้ความว่า เมืองลองเก่าแห่งนี้คงร้างไปเป็นเวลานาน จึงไม่มีผู้ใดทราบชื่อและประวัติความเป็นมาของโบราณสถานที่ปรากฏอยู่ภายในตัวเมือง ในราวสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้มีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งซึ่งเป็นทั้งคนเมืองและเงี้ยวได้อพยพเข้ามาอาศัยตั้งบ้านเรือนขึ้นในบริเวณเมืองลองเก่าแห่งนี้ เนื่องจากทางตอนใต้ของเมืองปรากฏมีต้นไทรย้อยขนาดใหญ่ตั้งอยู่ จึงกลายเป็นชื่อของหมู่บ้านในเวลาต่อมาว่า บ้านไฮสร้อย ซึ่งก็คือ ไทรย้อย ในภาษาพื้นเมืองนั่นเอง ส่วนวัดร้างที่ตั้งอยู่ใกล้กับต้นไทรนั้นต่อมาได้กลายเป็นวัดประจำหมู่บ้านและทำการบูรณะปฏิสังขรณ์ทรากเจดีย์ที่มีอยู่ จึงได้ชื่อว่า วัดพระธาตุไฮสร้อยมาจนทุกวันนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๔๓
วัดพระธาตุไฮสร้อย ภายในตัวเวียงเมืองลองเก่า

สำหรับวัดหัวข่วงร้าง ซึ่งเป็นวัดร้างที่ตั้งอยู่ทางตอนเหนือหรือทิศตะวันออกของเมืองลองเก่านั้น กล่าวกันว่าแต่เดิมนั้นยังปรากฏสภาพที่ชัดเจนว่าเป็นทรากฐานของพระวิหารและเจดีย์ ต่อมาได้มีการขุดค้นหาโบราณวัตถุและใช้รถแทรกเตอร์ไถทำลาย จึงทำให้สภาพของวัดหัวข่วงร้างเหลืออยู่แต่ทรากกองอิฐ การที่วัดร้างแห่งนี้มีชื่อเรียกว่า วัดหัวข่วงนั้น ชาวบ้านกล่าวว่าเป็นชื่อที่เรียกกันสืบมาเป็นเวลานานแล้ว และก็ไม่ทราบว่าทำไมจึงเรียกว่าวัดหัวข่วง แต่เข้าใจว่าคงไม่ใช่ชื่อของวัดที่มีมาตั้งแต่ดั้งเดิม เพราะเมืองลองเก่าแห่งนี้ร้างไปเป็นเวลานานแล้วและไม่มีผู้ใดจดจำชื่อวัดเดิมได้ แต่เข้าใจว่าชาวบ้านที่อพยพมาตั้งหมู่บ้านไฮสร้อยขึ้นใหม่นี้คงเคยมีประสบการณ์หรือพบเห็นคติการเรียกชื่อวัดที่ตั้งอยู่ทางตอนหัวของเวียงว่า วัดหัวข่วง เช่น วัดหัวข่วง เมืองแพร่ ดังนั้นชื่อวัดหัวข่วงร้าง เมืองลองเก่า จึงเป็นชื่อของวัดที่ถูกเรียกขึ้นใหม่เมื่อไม่นานมานี้

เมืองลองเก่าเป็นเมืองโบราณที่ตั้งอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำยมในทางตอนใต้ของเมืองแพร่ เป็นเมืองที่ร้างไปเป็นเวลานานแล้ว ภายในตัวเวียงพบมีโบราณสถานร้างตั้งอยู่ในทางทิศตะวันออกใกล้กับกำแพงเมือง มีชื่อเรียกว่า วัดหัวข่วง จากการศึกษาสรุปได้ว่า เป็นชื่อที่ถูกเรียกขึ้นใหม่ โดยชาวบ้านที่อพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนในเขตเมืองลองเก่าในราวสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งคงเรียกไปตามคติที่พบเห็นในเมืองอื่นๆ เช่นที่ เมืองแพร่ ที่มักจะเรียกชื่อวัดที่ตั้งอยู่ตอนหัวของเวียงว่า วัดหัวข่วง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

สรุปเรื่องราวของวัดหัวข่วงในล้านนา

ผลของการศึกษาในรายละเอียดที่เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาตลอดจนแบบแผนทางศิลปะสถาปัตยกรรมที่ปรากฏอยู่ในวัดหัวข่วงต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ได้แสดงให้เห็นว่าการปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงในเมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนานั้น จะอยู่ในช่วงเวลาครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ลงมาแล้วทั้งสิ้น ซึ่งอาจสรุปเรื่องราวของวัดหัวข่วงต่างๆ ในภาพรวมได้ดังนี้

วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่

เป็นวัดเก่าแก่ที่มีชื่อเดิมว่า วัดพระเจ้าแสนเมืองมา หรือวัดแสนเมืองมาหลวง มีอายุการก่อสร้างตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ มาเป็นอย่างน้อย หลักฐานสำคัญที่ยืนยันในเรื่องดังกล่าวนี้ ได้แก่ พระพุทธรูปสำริดนาม *"พระเจ้าแสนเมืองมาหลวง"* ที่ประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถ และใน พ.ศ ๒๐๖๔ พระเจ้าเมืองแก้วทรงโปรดให้สร้างพระมหาเจดีย์ลักขปุราคมารามพร้อมบรรจุพระบรมสารีริกธาตุขึ้นไว้ในวัดแห่งนี้ ซึ่งก็คือพระเจดีย์ประธานที่ปรากฏอยู่ในทุกวันนี้ ต่อมาในช่วงฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นต้นมา ได้ปรากฏหลักฐานอยู่ในบันทึกของพระยาหลวงสามล้านระบุว่า ได้สร้างพระวิหารขึ้นในวัดแห่งนี้ ซึ่งครั้งนั้นยังคงเรียกชื่อวัดแห่งนี้ว่า วัดแสนเมืองมา ส่วนชื่อของวัดหัวข่วงนั้นเพิ่งจะปรากฏในเอกสารเป็นครั้งแรกในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ เรียกชื่อวัดแห่งนี้ว่า *วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง* หรือ *วัดแสนเมืองมาหัวข่วง* แต่ชาวเมืองมักจะเรียกกันเป็นสามัญว่า *วัดหัวข่วง* สืบมาจนทุกวันนี้

วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง)

ตั้งอยู่ภายในเขตกำแพงเวียงเขลางค์นคร ซึ่งเป็นเมืองโบราณที่สร้างมาตั้งแต่สมัยหริภุญไชย แต่วัดหัวข่วงนั้นเพิ่งถูกสร้างขึ้นใหม่ในกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ โดยกลุ่มชนที่ถูกกวาดต้อนมาจากเมืองเชียงแสนและเมืองยองที่ถูกกำหนดให้มาตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่แถบนั้น ซึ่งในช่วงเวลานั้นศูนย์กลางการปกครองของเมืองนครลำปางได้ย้ายไปอยู่ที่เวียงแห่งใหม่คือ เวียงนครลำปางที่สร้างขึ้นทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวังแล้ว

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

วัดหัวข่วง เมืองแพร่

เป็นวัดโบราณที่ไม่ปรากฏชื่อเดิมและคงเป็นวัดสำคัญของเมืองแพรที่มีอายุอย่างน้อยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นต้นมา หลักฐานเก่าแก่ที่ปรากฏในวัดแห่งนี้ได้แก่ พระเจดีย์ประธาน ซึ่งเป็นเจดีย์ทรงกลมแบบพื้นเมืองล้านนาที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ต่อมาในช่วงต้นของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ วัดแห่งนี้คงร้างไปพร้อมๆ กับเมืองแพร่ในระยะเวลาหนึ่ง เมื่อเมืองแพร่ได้รับการบูรณะฟื้นฟูขึ้นในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ แล้ว วัดแห่งนี้จึงได้รับการปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ใน พ.ศ ๒๓๖๙ โดยเจ้าพิริยเทพวงศ์อุดร เจ้าเมืองแพร่ ซึ่งวัดแห่งนี้จะมีชื่อเรียกว่า *วัดหัวข่วง* นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา อย่างไรก็ดี วัดแห่งนี้ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่อีกหลายครั้ง ดังสภาพของศาสนสถานที่ปรากฏในทุกวันนี้

วัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา

เป็นวัดใหม่ที่สร้างขึ้นในบริเวณวัดร้าง ซึ่งเดิมมีชื่อว่า *วัดคุ้ม* ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เมืองพะเยาได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่อีกครั้ง หลังจากที่เป็นเมืองร้างไปเป็นเวลานาน และวัดที่สร้างขึ้นใหม่นี้มีชื่อเรียกว่า *วัดหัวข่วง* นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

วัดหัวข่วง เมืองน่าน

ชื่อของวัดหัวข่วงนั้นไม่เคยปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานใดๆ ที่เกี่ยวกับเมืองน่านมาก่อน จนกระทั่งในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ จึงปรากฏชื่อของวัดหัวข่วง ขึ้นเป็นครั้งแรกในพงศาวดารเมืองน่าน ซึ่งกล่าวถึงเจ้าอนันตวรฤทธิเดชฯ เจ้าผู้ครองนครน่าน ได้ย้ายเมืองกลับมาตั้งขึ้นใหม่ที่บริเวณเมืองน่านเก่าใน พ.ศ ๒๓๙๘ หลังจากที่น้ำท่วมเมืองและย้ายไปอยู่บริเวณ "เวียงเหนือ" เป็นเวลานานถึง ๓๘ ปี ในการตั้งเมืองขึ้นใหม่ครั้งนั้น ได้ทำการบูรณะซ่อมแซมกำแพงเมืองและสร้างวัดวาอารามต่างๆ เป็นอันมาก โดยมีหลักฐานปรากฏในเอกสารระบุว่าได้สร้างพระวิหารวัดหัวข่วงขึ้นด้วย จึงคาดว่าวัดหัวข่วง เมืองน่านคงได้รับการสถาปนาขึ้นใหม่ในช่วงเวลานี้

วัดหัวข่วงที่สร้างขึ้นใหม่ในครั้งนี้นั้น แต่เดิมเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของวัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำ ซึ่งมีเจดีย์สำคัญตั้งอยู่ คือทิพพเจดีย์ ทิพพเจดีย์นั้นเป็นพระเจดีย์สำคัญองค์หนึ่งของวัดหลวงกลางเวียงมาแต่เดิม ซึ่งมีหลักฐานทางเอกสารยืนยันว่าได้ปรากฏมีอยู่มาแล้วตั้งแต่ก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๓ เป็นอย่างน้อย ในการสร้างวัดหัวข่วงในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ นั้น ได้สร้างพระวิหารหลังใหม่คล่อมทับไปบนฐานของพระวิหารหลังเดิมซึ่งตั้งอยู่ด้านหน้าของทิพพเจดีย์ รวมทั้งได้สร้างหอธรรมขึ้นในช่วงเวลาเดียวกันนี้ด้วย

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

วัดหัวข่วงร้าง เวียงท่ากาน

วัดหัวข่วงที่ปรากฏอยู่ในเขตตัวเวียงท่ากาน ตำบลบ้านกลาง อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่นั้น เป็นโบราณสถานร้างที่มีอายุการก่อสร้างอยู่ในสมัยล้านนา โบราณสถานร้างแห่งนี้ตั้งอยู่บริเวณกลางเวียงท่ากานค่อนไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของตัวเมือง เวียงท่ากานหรือพันนาทะการเป็นเมืองโบราณที่มีอายุมาตั้งแต่สมัยหริภุญไชยสืบมาจนถึงสมัยล้านนา และได้กลายเป็นเมืองร้างไปในช่วงที่แผ่นดินล้านนาเกิดความวุ่นวายต่อสู้รบพุ่งชิงเมืองกับพม่าในปลายพุทธศวรรษที่ ๒๓ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ต่อมาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ได้มีชาวไตยอง ซึ่งอพยพมาจากเมืองยองในเขตรัฐชาน ประเทศพม่า เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตตัวเมืองโบราณเวียงท่ากาน และมีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กับโบราณสถานร้างซึ่งไม่ปรากฏชื่อแห่งนี้ จึงได้เรียกชื่อโบราณสถานร้างแห่งนี้ว่า *วัดหัวข่วง* ไปตามชื่อของวัดและหมู่บ้านเดิมของตนที่ย้ายมา ดังนั้นโบราณสถานร้างแห่งนี้จึงมีชื่อเรียกว่า *วัดหัวข่วง* มาจนทุกวันนี้

วัดหัวข่วงนางเหลียว หรือ วัดหัวขัว เมืองลำพูน

วัดหัวขัวในปัจจุบันตั้งอยู่ในเขตชุมชนบ้านเวียงยอง บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำกวง ตรงกันข้ามกับเวียงหริภุญไชยหรือลำพูน แต่เดิมวัดแห่งนี้มีชื่อว่า *วัดหัวข่วงนางเหลียว* ตั้งอยู่ทางตอนเหนือของชุมชนบ้านเวียงยอง สร้างขึ้นโดยเจ้านายชาวเมืองยองและชาวไตยองที่อพยพมาอยู่เมืองลำพูนในคราวฟื้นฟูเมืองลำพูนในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔

การสร้างวัดหัวข่วงนางเหลียวนี้ คงสร้างไปตามความเชื่อและคตินิยมของชาวไตยองที่อพยพมาจากเมืองยอง ในเขตรัฐชาน ประเทศพม่า ซึ่งที่เมืองยองนั้นจะมีวัดหัวข่วงราชฐานเป็นวัดสำคัญประจำเมือง เมื่อชาวไตยองอพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมืองลำพูน จึงตั้งชื่อชุมชนของตนว่า *บ้านเวียงยอง* และได้สร้างวัดประจำชุมชนขึ้น มีชื่อเรียกว่า *วัดหัวข่วงนางเหลียว* ซึ่งจะเป็นชื่อของวัดสำคัญของเมืองยองเดิมของตนที่ย้ายมา

ต่อมาใน พ.ศ ๒๓๙๕ น้ำในแม่น้ำกวงได้ไหลกัดเซาะตลิ่งพังทำให้เกิดความเสียหายแก่วัดหัวข่วงนางเหลียว จึงได้ย้ายวัดมาตั้งในที่แห่งใหม่ในทางตอนใต้ลงมาประมาณสองร้อยเมตร บริเวณที่สร้างวัดแห่งใหม่นี้จะมีสะพานข้ามแม่น้ำกวงและวัดที่สร้างขึ้นใหม่นี้จะตั้งอยู่บริเวณหัวสะพาน(หัวขัว) ดังนั้นในเวลาต่อมาวัดหัวข่วงนางเหลียวแห่งใหม่นี้ จึงมีชื่อเปลี่ยนไปเป็น *"วัดหัวขัว"* ตามสภาพที่ตั้ง ซึ่งก็คือวัดหัวขัวที่ปรากฏอยู่ในทุกวันนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

วัดหัวข่วงร้าง เมืองลองเก่า จังหวัดแพร่

เมืองลองเก่าเป็นเมืองโบราณที่ตั้งอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำยม ในทางตอนใต้ของเมืองแพร่ เป็นเมืองที่ร้างไปเป็นเวลานานแล้ว ภายในตัวเวียงพบมีโบราณสถานร้างตั้งอยู่ในทางทิศตะวันออกใกล้กับกำแพงเมือง มีชื่อเรียกว่า วัดหัวข่วง จากการศึกษาสรุปได้ว่า เป็นชื่อที่ถูกเรียกขึ้นใหม่ โดยชาวบ้านที่อพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนในเขตเมืองลองเก่าในราวสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งคงเรียกไปตามคติที่พบเห็นในเมืองอื่นๆ เช่นที่ เมืองแพร่ ที่มักจะเรียกชื่อวัดที่ตั้งอยู่ตอนหัวของเวียงว่า วัดหัวข่วง

ผลของการศึกษาที่ผ่านมาดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่าการปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงในเมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนานั้น จะอยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ลงมาแล้วทั้งสิ้น ระยะเวลาดังกล่าวจะเป็นช่วงเวลาของการฟื้นฟูบ้านเมืองต่างๆ ซึ่งได้เกิดความเสียหายจากภัยสงครามระหว่างไทยกับพม่า จนทำให้เมืองต่างๆ เหล่านั้นร้างไปเป็นเวลานาน ในการฟื้นฟูบ้านเมืองนั้นได้มีการถ่ายเทผู้คนพลเมืองจากเมืองหนึ่งไปสู่อีกเมืองหนึ่ง และได้มีการกวาดต้อนไพร่พลเมืองจากท้องถิ่นอื่นๆ โดยเฉพาะในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงทางตอนเหนือ อันได้แก่ ชาวไตใหญ่หรือเงี้ยว ชาวไตขึน แถบเมืองเชียงตุง ชาวไตลื้อจากเมืองยอง และใกล้เคียงให้เข้ามาเป็นไพร่พลเมืองช่วยในการบูรณะฟื้นฟูบ้านเมือง ดังนั้นแบบแผนของการสร้างวัดหัวข่วงขึ้นในเมืองต่างๆ นั้น จึงอาจจะเป็นคตินิยมที่เข้ามาสู่ดินแดนล้านนาพร้อมกับชนกลุ่มต่างๆ เหล่านี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

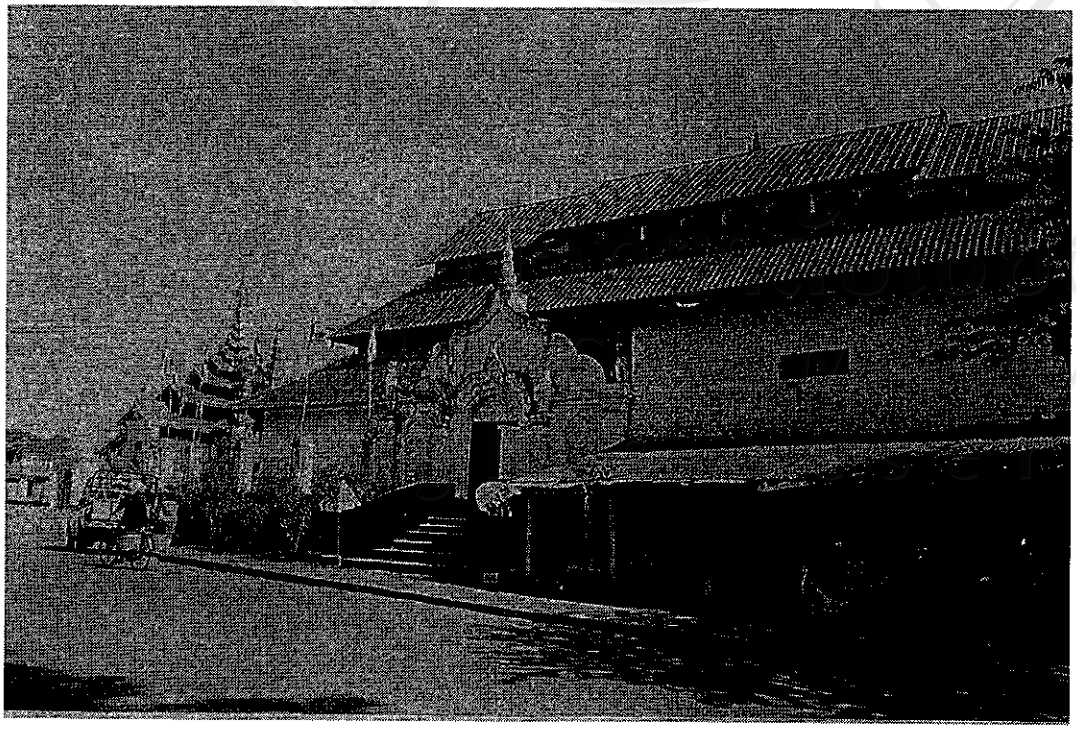
วัดหัวข่วงนอกดินแดนล้านนา

วัดที่มีชื่อว่า *"หัวข่วง"* นั้นมิได้มีอยู่ในเมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนาเท่านั้น แต่ยังปรากฏมีอยู่ในเมืองต่างๆ นอกดินแดนล้านนาอีกด้วย เมื่อได้ตรวจสอบเรื่องราวของวัดหัวข่วงที่ปรากฏอยู่นอกดินแดนล้านนาแล้ว พบว่าวัดหัวข่วงจะปรากฏมีอยู่ในเมืองเชียงตุง และเมืองยอง ในเขตรัฐฉาน ประเทศพม่า กับเมืองเชียงรุ่ง ในเขตมณฑลยูนนาน ประเทศจีนอีกด้วย โดยพบว่าวัดหัวข่วงจะเป็นวัดสำคัญของเมืองและตั้งอยู่เป็นองค์ประกอบสำคัญของเมืองต่างๆ เหล่านั้นมาเป็นเวลานานแล้ว เพื่อให้เกิดความชัดเจนในเรื่องราวดังกล่าวนี้ จึงจำเป็นต้องศึกษาในรายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ของเมืองเชียงตุง เมืองยอง เมืองเชียงรุ่ง และเรื่องราวของวัดหัวข่วงที่ปรากฏอยู่ในเมืองทั้งสามแห่งดังกล่าวนี้ ซึ่งมีรายละเอียดที่จะได้กล่าวถึงต่อไปดังนี้

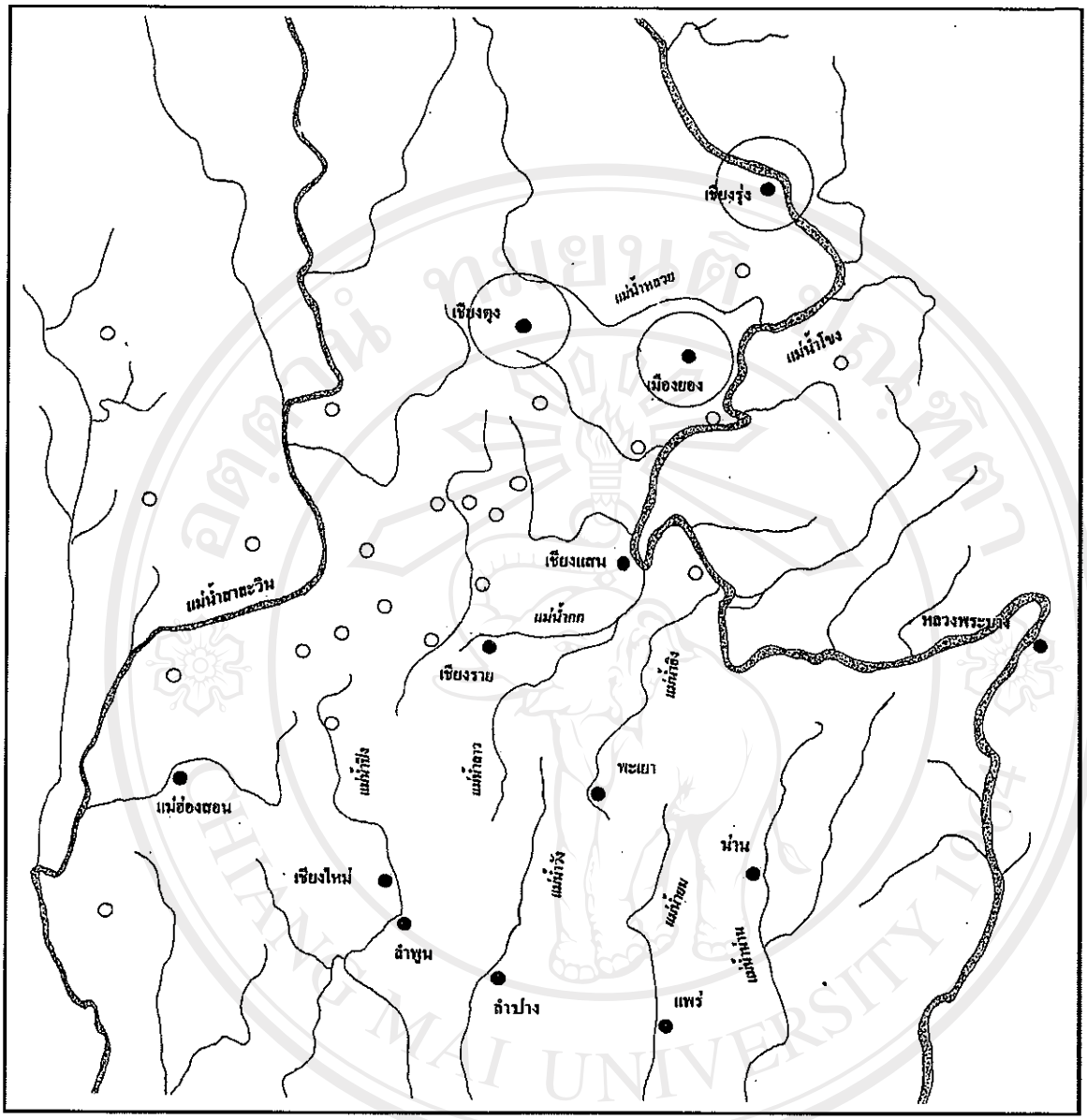
เมืองเชียงตุง

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

เมืองเชียงตุง เป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งในเขตรัฐฉาน ประเทศพม่า ตั้งอยู่ทางตอนเหนือของจังหวัดเชียงรายในระยะทางจากเมืองท่าขี้เหล็กของพม่าขึ้นไปประมาณ ๑๖๐ กิโลเมตร เป็นเมืองที่มีประวัติความเป็นมาปรากฏในตำนานกล่าวว่า เป็นชุมชนโบราณของชนชาวลัวะที่มีมาแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗

ภาพที่ ๑๔๔
วัดราชฐานหลวงหัวข่วงกลางเวียงเชียงตุง

แผนที่ ๒๔
แผนที่ที่ตั้งเมืองเชียงตุง เมืองยอง และเมืองเชียงรุ่ง

ต่อมาในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ พญามังรายได้ส่งกองทัพไปตีเมืองเชียงตุงได้ จึงให้มังคุ่มกินเมืองเชียงตุง และในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ได้ให้เจ้าน้ำท่วม ราชนัดดาของพญามังรายครองเมืองเชียงตุง ซึ่งเจ้าน้ำท่วมได้ขุดคูเมืองและสร้างกำแพงเมืองขึ้นในครั้งนั้น

ในระยะแรกๆ เมืองเชียงตุงมีสถานะภาพเป็นเมืองอิสระ แต่นับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นมา เมืองเชียงตุงมีฐานะเป็นเมืองขึ้นของเชียงใหม่ ซึ่งกษัตริย์เมืองเชียงใหม่จะส่งขุนนางไปปกครอง ต่อมาเมืองเชียงตุงกลายเป็นเมืองร้าง โดยเชื่อว่าถูกเสนียดจัญไร พญาผายู กษัตริย์เมืองเชียงใหม่ในขณะนั้น ต้องถวายเมืองแก่พระสงฆ์ที่วัดลีเชียงพระ(วัดพระสิงห์)ก่อนแล้ว

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ พญามังรายได้ส่งกองทัพไปตีเมืองเชียงตุงได้จึง จึงถวายเงินทองไถ่เมืองคืน แล้วจึงส่งเจ้าเจ็ดพันตู ราชโอรสไปครอง เจ้าเจ็ดพันตูครองเมืองเชียงตุงใน พ.ศ ๑๘๘๓ ได้สร้างบ้านแปงเมืองใหม่ พร้อมนำเอาพระพุทธศาสนาขึ้นไปเผยแพร่ที่เมืองเชียงตุง ตามตำนานกล่าวว่าได้มีการสร้างวัดขึ้นในเมืองเชียงตุง ๑๒ วัด ซึ่งวัดราชฐานหลวงหัวข่วงจะเป็นวัดสำคัญแห่งหนึ่งที่สร้างขึ้นในสมัยเจ้าเจ็ดพันตูเมื่อ พ.ศ ๑๙๐๓[79]

เมืองเชียงตุงที่ปกครองโดยเชื้อสายราชวงศ์มังราย มีฐานะเป็นรัฐอิสระที่มีความสัมพันธ์เป็นบ้านพี่เมืองน้องกับอาณาจักรล้านนาตลอดมา จนกระทั่งใน พ.ศ ๒๑๐๗ จึงได้ถูกพม่าเข้ายึดครองและตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าเรื่อยมา ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ได้มีความพยายามร่วมมือกับล้านนาที่จะกอบกู้เอกราชจากพม่า แต่ไม่สำเร็จ เจ้าฟ้าเชียงตุงคือ เจ้ามหาขนานในขณะนั้น จึงยอมรับอำนาจของพม่าและได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าฟ้าเขมรัฐมหาสิงหบวรสุธรรมราชาใน พ.ศ ๒๓๕๖ ได้ปกครองเมืองเชียงตุงสืบมาจนกระทั่งอังกฤษได้เข้ายึดครองพม่า และขยายอำนาจขึ้นไปจนถึงรัฐชานทางเหนือและเมืองเชียงตุงใน พ.ศ ๒๔๓๓

ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ ประเทศไทยโดยการสนับสนุนของญี่ปุ่นได้ขยายอำนาจเข้าไปยึดครองเมืองเชียงตุงได้ใน พ.ศ ๒๔๘๕ ได้จัดการปกครองเมืองเชียงตุงเป็นเสมือนจังหวัดหนึ่งของไทย ให้ชื่อว่า สหรัฐไทยเดิม ส่งข้าราชการไทยไปปกครองร่วมกับข้าราชการเมืองเชียงตุง เมื่อสงครามโลกครั้งที่ ๒ สิ้นสุดลง ไทยต้องถอนตัวจากเมืองเชียงตุง เนื่องจากอังกฤษให้เอกราชแก่พม่าใน พ.ศ ๒๔๙๐ เมืองเชียงตุงจึงถูกรวมเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของประเทศสหภาพพม่านับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา[80]

ลักษณะกายภาพและองค์ประกอบของเมือง

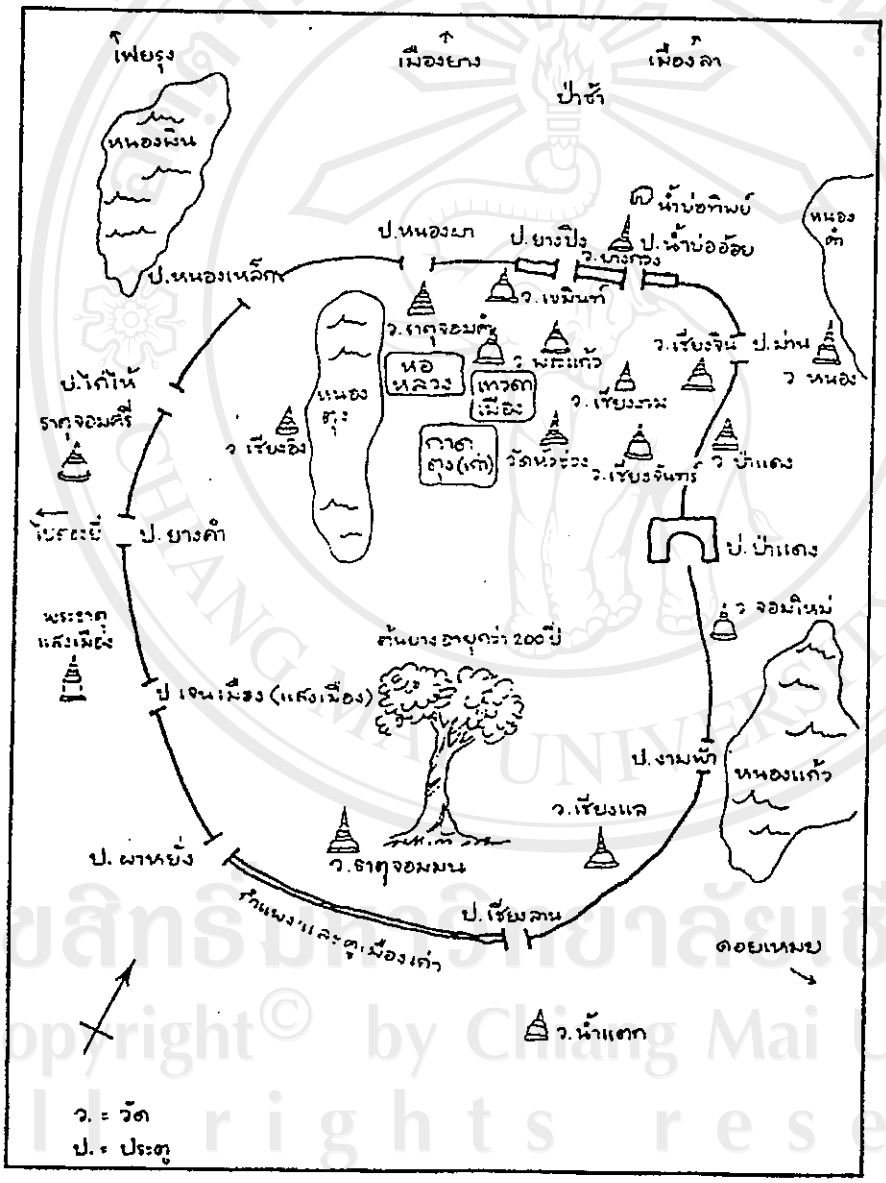
เวียงเชียงตุงเป็นเมืองขนาดใหญ่ ที่มีแผนผังของเมืองเป็นรูปวงรีคดโค้งไปตามสภาพภูมิประเทศ กำแพงเมืองเป็นคันดิน ๒ ชั้น ด้านบนมีการก่ออิฐเสริมเพื่อให้เกิดความแข็งแรง ซึ่งคาดว่าน่าจะทำเพิ่มเติมขึ้นในภายหลัง ตรงกลางระหว่างกำแพงเมืองจะเป็นร่องคูเมือง

ประตูเมืองของเวียงเชียงตุงมี ๑๒ ประตู ได้แก่ ประตูหนองผา ประตูยางปิ้ง ประตูไกไฮ ประตูยางควง ประตูมังคละ ประตูป่าแดง ประตูเชียงลาน ประตูฟ้างาม ประตูผายัง ประตูเสื้อเมือง ประตูยางคำ ประตูหนองเหล็ก เป็นต้น

กลางเวียงเชียงตุงมีหนองน้ำขนาดใหญ่เรียกว่า *หนองตุ๋ง* ด้านทิศใต้ของหนองตุ๋งเป็นบริเวณที่ตั้งของหอหลวง ซึ่งเป็นที่อยู่ของเจ้าเมืองเชียงตุงและหอเจ้านายอื่นๆ ด้านหน้าหอหลวงจะเป็นลานโล่งกว้างหรือข่วงเมือง ในอดีตเรียกว่า *ข่วงควายชน* เป็นสถานที่ประกอบกิจกรรมต่างๆ ของเมือง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภายในเขตกำแพงเวียงเชียงตุงมีวัดอยู่ประมาณ ๒๑ วัด วัดสำคัญที่พระมหากษัตริย์สร้างได้แก่ วัดพระแก้ว วัดราชฐานหลวงหัวข่วง และวัดพระเจ้าหลวง ซึ่งตั้งอยู่ทางตอนเหนือของข่วงเมือง นอกจากนี้บริเวณใกล้กับวัดราชฐานหลวงหัวข่วงและวัดพระแก้วได้ปรากฏมีต้นโพธิ์ขนาดใหญ่เป็นไม้สรีใจเมือง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าใจเมืองหรือหลักเมืองของเมืองเชียงตุงเป็นต้นไม้ ที่น่าจะเป็นความคิดดั้งเดิมกว่าเสาหลักเมือง [81]

แผนที่ ๒๕

แผนที่เวียงเชียงตุง

(จากหนังสือเรื่อง "เมืองเชียงตุง" ของอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และคณะ)

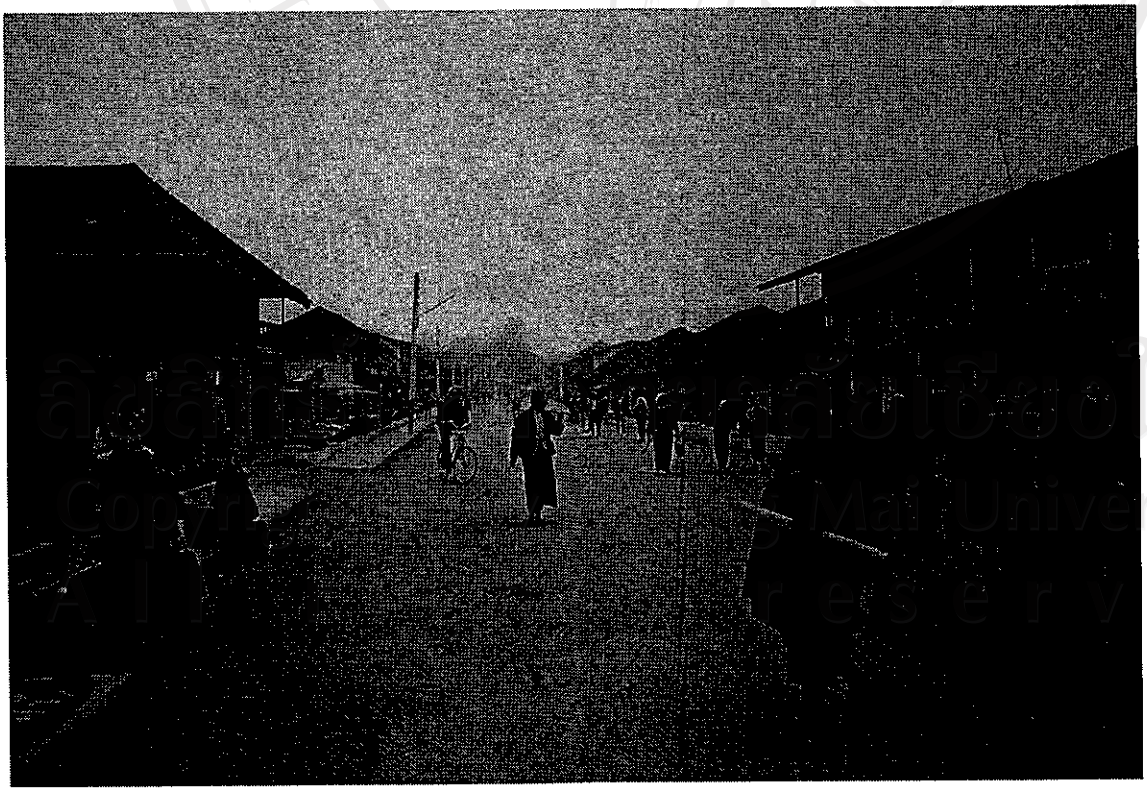
ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองยอง

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

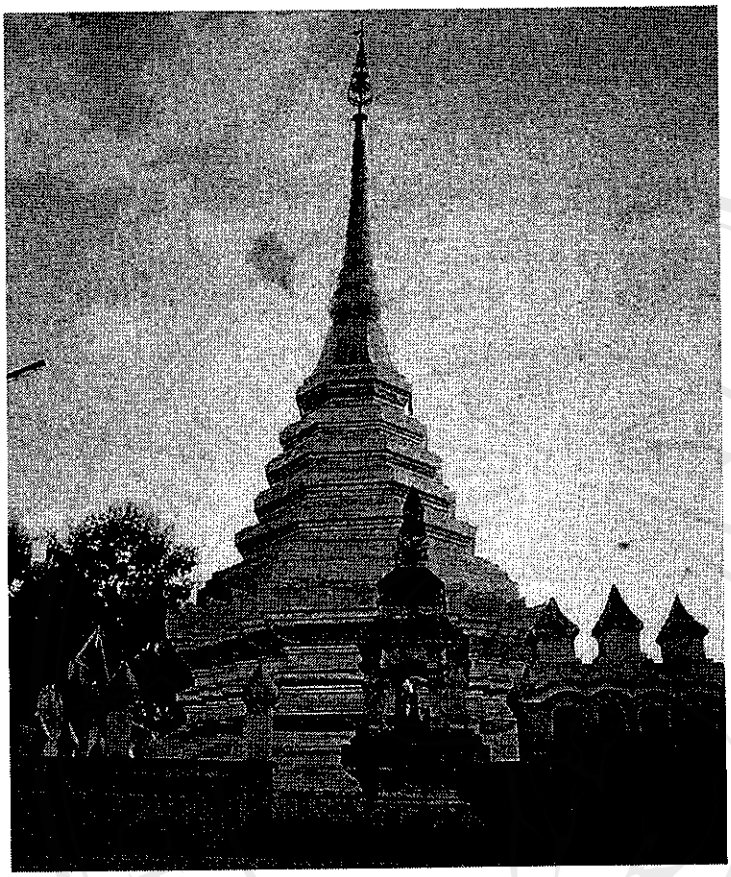
เมืองยอง เป็นเมืองขนาดเล็กที่อยู่ในเขตรัฐชาน ประเทศพม่า และตั้งอยู่ทางตอนเหนือของจังหวัดเชียงราย ระยะทางห่างจากเมืองท่าขี้เหล็กขึ้นไปประมาณ ๑๕๗ กิโลเมตร ประชาชนชาวเมืองยองเป็นชนชาวไตลื้อ แต่ชอบเรียกตนเองไปตามชื่อของเมืองว่า ชาวยองหรือไตยอง ประวัติการก่อสร้างเมืองยองไม่ปรากฏปีศักราชที่ชัดเจน แต่คาดว่าเมืองยองควรสร้างภายหลังเมืองเชียงรุ่งและอาจมีอายุอยู่ในรุ่นเดียวกันกับเมืองเชียงตุง คือในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ประวัติศาสตร์ของเมืองยองเริ่มต้นด้วยยุคเริ่มแรกที่กล่าวว่า พื้นที่แถบนี้เป็นถิ่นฐานของชาวลัวะมาแต่เดิม มีท้าววิรูเป็นหัวหน้า ต่อมาพญาเชียงตุงยกทัพมาแย่งชิงกำลังคนกับท้าววิรู แต่ต้องพ่ายแพ้ไป หลังจากนั้นท้าววิรูได้ขยายอาณาเขตออกไปยังเมืองต่างๆ โดยรอบได้ถึง ๒๘ เมือง

หลังจากนั้นเจ้าสุนันทะ โอรสกษัตริย์เมืองเชียงรุ่ง ได้เข้ายึดเมืองยอง และตั้งตนเป็นเจ้าเมืองยอง ทำให้เมืองยองกลายเป็นเมืองของชาวไตลื้อที่มีความสัมพันธ์ทั้งทางด้านวัฒนธรรมและการเมืองกับเมืองเชียงรุ่งอย่างใกล้ชิด เชื้อสายเจ้าสุนันทะปกครองเมืองยองติดต่อกันมาเป็นเวลานาน

ภาพที่ ๑๔๕
กลางเวียงเมืองยอง ในเขตรัฐชาน ประเทศพม่า ซึ่งบริเวณปลายสุดของถนนนี้เป็นที่ตั้งวัดหัวข่วงราชฐาน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

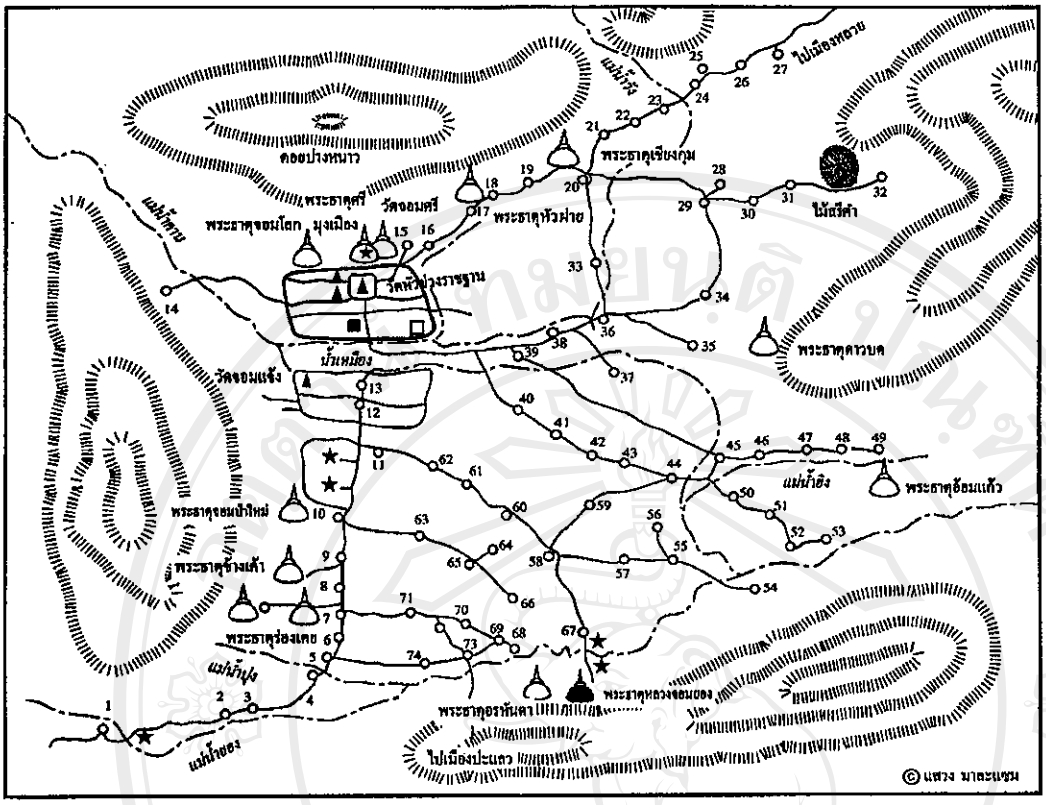

ภาพที่ ๑๔๖
พระธาตุจอมยอง ตั้งอยู่บนภูเขา นอกตัวเมืองเวียงยอง

จนกระทั่งในรัชกาลพระเจ้าติโลกราช กษัตริย์เมืองเชียงใหม่ ได้ขยายอาณาเขตเข้ายึดครองเมืองเชียงรุ่งและเมืองยอง ได้ในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เมื่อพระเจ้าติโลกราชยึดเมืองยองแล้วทรงแต่งตั้งขุนนางในเมืองยองเป็นเจ้าเมืองยองและทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง ได้ทำการบูรณะพระธาตุจอมยองและกัลปนาถวายผู้คนกับเมืองไว้แก่พระธาตุจอมยอง

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๒ เป็นต้นมา เมื่อเมืองเชียงใหม่ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า เมืองยองก็เป็นเมืองขึ้นพม่าด้วย แต่เมื่อพม่าอ่อนแอ ก็มีเมืองอื่นๆ เช่นเมืองเชียงรุ่ง เมืองเชียงแขง และเมืองเชียงใหม่เข้ามาผลัดเปลี่ยนกันครอบครอง ทำให้มีการรบพุ่งกันอยู่เสมอ[82] จนกระทั่ง พ.ศ ๒๓๒๙ เจ้าเมืองยองยอมทิ้งเมืองพาไพร่พลเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อพระยากาวิละที่เมืองป่าซาง ชาวเมืองยองถูกกองทัพเมืองเชียงใหม่กวาดต้อนให้มาเป็นไพร่พลเมืองของล้านนาครั้งใหญ่ใน พ.ศ ๒๓๔๘ และได้กวาดต้อนชาวเมืองยองที่ตกค้างลงมาอีกครั้งใน พ.ศ ๒๓๕๖ จนทำให้เมืองยองกลายเป็นเมืองร้าง[83] หลังจากนั้นไม่นานเจ้าพุทธวงศ์ได้รวบรวมคนได้ประมาณ ๑๕๐ หลังคาเศษ กลับไปตั้งเมืองขึ้นใหม่อีกครั้ง เมืองยองจึงได้เป็นบ้านเมืองสืบมาจนทุกวันนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนที่ ๒๖
แผนที่เวียงยอง
(จากหนังสือเรื่อง
"คนยองย้ายแผ่นดิน"
ของแสวง มาละแซม)

ลักษณะกายภาพและองค์ประกอบของเมือง

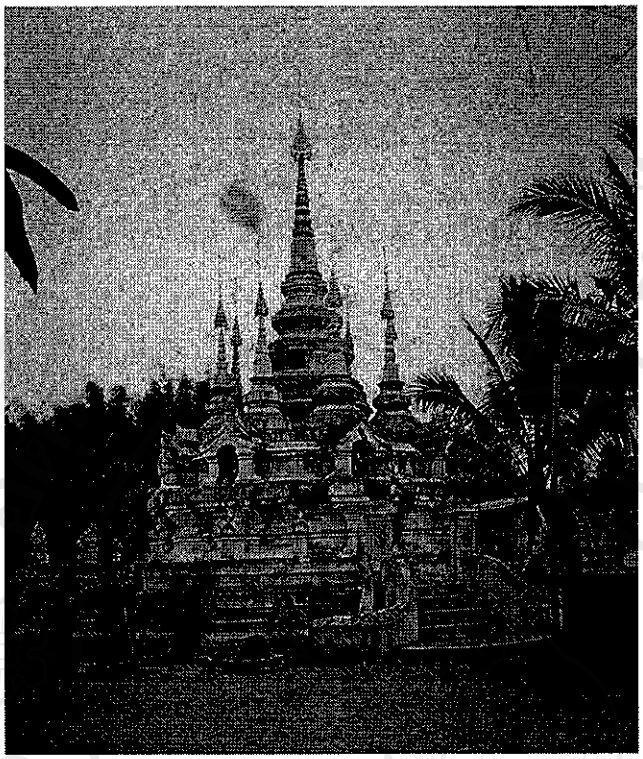
เมืองยองในทุกวันนี้ยังปรากฏร่องรอยของตัวเวียงโบราณอยู่ เวียงยองเป็นเมืองขนาดเล็ก ที่มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมน ไม่สม่ำเสมอ คดโค้งไปตามสภาพธรรมชาติ มีแนวกำแพงเมืองเป็นคันดินและมีคูเมือง ๑ ชั้น

ประตูเวียงมี ๗ ประตู คือ

ด้านทิศใต้	มีประตูเสื้อเมือง
ด้านทิศตะวันออก	มีประตูน้อย ประตูดินแดง
ด้านทิศเหนือ	มีประตูม่อนแสน
ด้านทิศตะวันตก	มีประตูปางหิ้ง ประตูหูหุด และประตูผาบ่อง

บริเวณใจกลางเมืองมีไม้สรีใจเมืองเป็นต้นโพธิ์ ตั้งอยู่ทำหน้าที่เหมือนหลักเมือง ใกล้กับไม้สรีใจเมืองเป็นลานโล่งกว้าง ซึ่งเป็นทั้งข่วงเมืองและที่ตั้งของหอคำหรือคุ้มหลวงของเจ้าเมือง ภายในตัวเวียงมีวัดอยู่ทั้งหมด ๖ วัด วัดสำคัญที่สุดที่ตั้งอยู่กลางเวียงได้แก่ วัดหัวข่วงราชฐาน ซึ่งตั้งอยู่บริเวณตรงหัวของข่วงเมืองและใกล้กับหอคำ [84]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ ๑๔๗
พระธาตุเจดีย์ภายในวัดหัวข่วงราชฐาน เมืองยอง

ประวัติการก่อสร้างวัดหัวข่วงราชฐาน เมืองยองนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าสร้างขึ้นแต่ครั้งใด แต่คาดว่าน่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เชื้อสายกษัตริย์จากเมืองเชียงรุ่งเข้ามาปกครอง จึงทำให้ชาวเมืองยองมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับเมืองเชียงรุ่งทั้งในทางเชื้อชาติและวัฒนธรรม ซึ่งที่เมืองเชียงรุ่งนั้นก็มีวัดที่ชื่อว่า *หัวข่วง* อยู่เช่นกัน

อย่างไรก็ตามวัดหัวข่วงในเมืองยองนั้นจะต้องอยู่มีมาก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ขึ้นไป เนื่องจากชาวเมืองยองที่ถูกกวาดต้อนมาอยู่ที่เมืองลำพูนในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ได้สร้างวัดหัวข่วงนางเหลียวขึ้นตามคติของเมืองยองเดิมที่ได้ย้ายมา โดยสร้างขึ้นในบริเวณหัวบ้านหรือตอนเหนือของชุมชนบ้านเวียงของทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำกวง เมืองลำพูน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองเชียงรุ่ง

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

เชียงรุ่งเป็นเมืองหลวงของแคว้นสิบสองพันนา ที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงในทางตอนเหนือของจังหวัดเชียงรายขึ้นไปประมาณ ๒๐๐ กิโลเมตรเศษ กลุ่มชนสำคัญที่อาศัยอยู่ในแคว้นสิบสองพันนาและเมืองเชียงรุ่งเป็นชาวไตลื้อ เรื่องราวของเมืองเชียงรุ่งที่ปรากฏอยู่ในตำนานนั้น ในช่วงต้นๆ ค่อนข้างจะสับสน มีลักษณะเป็นนิทานปรัมปรากล่าวถึงชื่อเมืองเชียงรุ่งเดิมว่า เมืองอารวี เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดสัตว์ในเวลารุ่งเช้า เมืองแห่งนี้จึงได้ชื่อในเวลาต่อมาว่า เมืองเชียงรุ่ง [85]

กษัตริย์แคว้นสิบสองพันนาปกครองสืบต่อกันมาจนถึงพญาเจิง จากเรื่องราวที่ปรากฏในตำนานนั้น พญาเจิงได้สร้างเมืองเชียงรุ่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ซึ่งน่าจะเป็นจุดเริ่มต้นของประวัติศาสตร์สิบสองพันนา [86]

สภาพที่ตั้งของเมืองเชียงรุ่งและแคว้นสิบสองพันนาอยู่ตรงจุดที่ล้อมรอบด้วยอำนาจใหญ่ถึง ๓ ด้าน คือ พม่า ล้านนา และจีน ดังนั้นจึงผลัดเปลี่ยนอยู่ภายใต้อำนาจของรัฐเหล่านั้น ดังเช่นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ แคว้นโยนกกับแคว้นสิบสองพันนามีความสัมพันธ์กันทางเครือญาติ โดยราชธิดาของท้าวรุ่งแก่นชาย แห่งเมืองเชียงรุ่งได้อภิเษกกับลาวเมง กษัตริย์แห่งเมืองหิรัญนครเงินยาง มีพระราชโอรสนามว่า พญามังราย ต่อมาเมืองเชียงรุ่งได้สวามิภักดิ์เป็นเมืองขึ้นต่อพญามังรายแห่งอาณาจักรล้านนา [87]

ภาพที่ ๑๔๘
วัดแห่งหนึ่งทางตอนใต้ของเมืองเชียงรุ่งในทุกวันนี้

ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๑ พระเจ้าตะเบงชเวตี้และพระเจ้าบุเรงนองของพม่าได้ยกกองทัพมาตีไตใหญ่ เลยเข้าไปถึงแคว้นสิบสองพันนา เจ้าหน่อคำกษัตริย์เมืองเชียงรุ่งไม่สามารถต้านทานได้ เมืองเชียงรุ่งจึงตกอยู่ภายใต้อำนาจของพม่า ต้องส่งส่วยให้พม่าสามปีต่อครั้ง และต่อมาจีนได้เข้าครอบครอง จนกระทั่งอำนาจของพม่าและจีนเริ่มเสื่อมลงในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เนื่องจากถูกคุมคามโดยอังกฤษ จึงเกิดเหตุจลาจลในแคว้นสิบสองพันนา เนื่องจากเจ้านายในเมืองเชียงรุ่งแย่งกันเป็นใหญ่ เจ้าเมืองเชียงรุ่งหนีไปเมืองเชียงตุง เจ้าอุปราชเมืองเชียงรุ่งได้อพยพครอบครัวมาอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง และเจ้ามหาไชยกับครอบครัวได้อพยพมาอาศัยอยู่ที่เมืองน่าน

ต่อมาเจ้าอุปราชเมืองเชียงรุ่งและเจ้ามหาไชยได้ขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงในตอนต้นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเหตุการณ์ทางเมืองของเมืองเชียงรุ่งสงบลง โดยเจ้าเมืองเชียงรุ่งมีอักษรสาส์นทูลเกล้าถวายขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาทั้งสามฝ่าย คือ ทั้งพม่า จีน และไทย จึงโปรดให้เจ้านายเหล่านั้นกลับไปเมืองเชียงรุ่ง[88] ในสมัยจีนเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบสาธารณรัฐได้กำหนดให้แคว้นสิบสองพันนาเป็นส่วนหนึ่งของมณฑลยูนนานสืบมาจนทุกวันนี้

ในส่วนที่เกี่ยวกับแบบแผนของเมืองเชียงรุ่งนั้นไม่มีหลักฐานและรายละเอียด เนื่องจากเมืองเชียงรุ่งในทุกวันนี้เป็นเมืองที่ย้ายมาตั้งขึ้นใหม่ ส่วนเมืองเชียงรุ่งเก่าซึ่งมีลักษณะเป็นเมืองโบราณมีร่องรอยของคูเมือง กำแพงเมืองนั้น กลายเป็นเมืองร้างไปเป็นเวลานานแล้ว อย่างไรก็ตามได้มีข้อมูลว่าที่เมืองเชียงรุ่งเก่านั้นปรากฏมีวัดที่ชื่อว่า *หัวข่วง* ตั้งอยู่เป็นองค์ประกอบสำคัญภายในตัวเวียงเช่นกัน[89]

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

การปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงในล้านนา

จะเห็นได้ว่าเมืองเชียงตุง เมืองยอง และเมืองเชียงรุ่งนั้นได้ปรากฏมีวัดหัวข่วงและข่วงเมืองเป็นองค์ประกอบสำคัญของเมืองมาแต่โบราณ โดยเฉพาะที่เมืองเชียงตุงและเมืองยองนั้น วัดหัวข่วงจะเป็นวัดสำคัญของเมือง โดยเป็นวัดที่ตั้งอยู่ใกล้กับหอคำหรือคุ้มหลวง และมีความสำคัญเกี่ยวข้องกับเจ้าผู้ครองเมือง ทั้งนี้พิจารณาได้จากชื่อของวัดคือ วัดราชฐานหลวงหัวข่วง ของเมืองเชียงตุง และวัดหัวข่วงราชฐาน ของเมืองยอง ดังนั้นการสร้างวัดหัวข่วงขึ้นเป็นองค์ประกอบสำคัญภายในเมืองจึงเป็นทั้งความเชื่อและคตินิยมของกลุ่มบ้านเมืองในเขตแคว้นเชียงตุงและสิบสองพันนา

การที่มีวัดชื่อว่า *"หัวข่วง"* ปรากฏขึ้นในเมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนาในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นต้นมานั้น คงเป็นคตินิยมใหม่ที่เข้ามาสู่ดินแดนล้านนาพร้อมกับการอพยพเคลื่อนย้ายของเจ้านายและไพร่พลเมืองของทั้งจากเมืองเชียงตุง เมืองยอง และเมืองเชียงรุ่ง ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองต่างๆ ในล้านนา เพื่อช่วยเป็นกำลังฟื้นฟูบ้านเมือง หลังจากที่เมืองต่างๆ เหล่านั้นต้องร้างไปเป็นเวลานานอันเนื่องมาจากภัยสงคราม

การล่มสลายของอาณาจักรล้านนาในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ทำให้ขาดทั้งกำลังไพร่พล และความสืบเนื่องทางวัฒนธรรม จึงมีความจำเป็นที่เมืองต่างๆ ของล้านนาต้องยกทัพไปกวาดต้อนผู้คนพลเมืองจากดินแดนอื่นๆ โดยเฉพาะกลุ่มบ้านเมืองในแคว้นเชียงตุงและแคว้นสิบสองพันนา ให้มาเป็นกำลังไพร่พลและพลเมืองช่วยในการบูรณะฟื้นฟูบ้านเมือง ด้วยเหตุนี้แบบแผนทางวัฒนธรรมของพลเมืองกลุ่มใหม่ที่ถูกกวาดต้อนเข้ามา จึงได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมล้านนายุคหลัง [๑๐]

จากการศึกษาในรายละเอียดของวัดหัวข่วงในเมืองต่างๆ ของล้านนาที่พบมีอยู่ทั้งหมด ๘ วัด ได้พบว่ามีวัดอยู่ ๒ วัดคือ วัดหัวข่วงร้างในเวียงท่ากาน กับวัดหัวขัวหรือวัดหัวข่วงนางเหลียว ที่เมืองลำพูนนั้น จะมีเรื่องราวเกี่ยวข้องอย่างชัดเจนกับชาวไตยองจากเมืองยอง ซึ่งเป็นกลุ่มชนที่ถูกกวาดต้อนมาจากเมืองยอง ในเขตรัฐชาน ประเทศพม่า สำหรับเมืองอื่นๆ นั้นไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าการสร้างวัดหัวข่วงจะเกี่ยวข้องกับชนกลุ่มใด แต่เมืองต่างๆ ที่มีวัดหัวข่วงตั้งอยู่นั้นจะปรากฏมีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับพลเมืองที่อพยพมาจากดินแดนทางตอนเหนือทั้งสิ้น เช่นเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นเมืองขนาดใหญ่ ได้มีการกวาดต้อนกลุ่มชนหลายเผ่าพันธุ์ เช่น เงี้ยว ลื้อ ขืนหรือเขิน ยาง ให้เข้ามาเป็นพลเมือง โดยเฉพาะชาวไตลื้อจากเมืองยองที่ถูกกวาดต้อนมาจากเมืองยองนั้น ได้มาอาศัยอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ระยะหนึ่ง ก่อนที่จะให้เคลื่อนย้ายไปเป็นไพร่พลเมืองช่วยในการบูรณะฟื้นฟูเมืองลำพูน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ส่วนชาวเขินหรือขืนจากเมืองเชียงตุงนั้นได้อพยพเข้ามาเมื่อ พ.ศ ๒๓๔๗ ครั้งที่เจ้าหอคำ เมืองเชียงตุง ได้ยอมสวามิภักดิ์และพาไพร่พลชาวเมืองลงมาเป็นข้าราชการอยู่ในเมืองเชียงใหม่[๗] จึงปรากฏมีชาวขืนเมืองเชียงตุงเป็นอันมากอาศัยอยู่ในเขตกำแพงเมืองชั้นนอกของเมืองเชียงใหม่มาจนทุกวันนี้ การปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวงในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ นั้น น่าจะเป็นคตินิยมที่เข้ามาสู่เมืองเชียงใหม่พร้อมๆ กับกลุ่มชนชาวไตลื้อจากเมืองยอง และชาวขืนหรือเขินจากเมืองเชียงตุง ที่อพยพเข้ามาเป็นกำลังช่วยในการบูรณะฟื้นฟูบ้านเมืองในช่วงเวลานี้

ที่เมืองนครลำปางปรากฏหลักฐานในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓ กล่าวว่า ชาวเมืองยองเป็นชนกลุ่มหนึ่งที่ถูกกวาดต้อนมาพร้อมกับชาวเมืองเชียงแสน ให้มาตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณเวียงเก่าหรือเวียงเขลางค์นคร ซึ่งขณะนั้นสถานที่ทำการของทางราชการและหอคำของเจ้าผู้ครองนครได้ย้ายไปอยู่ที่เมืองแห่งใหม่ที่สร้างขึ้นทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวังแล้ว และวัดหัวข่วงโคมคำที่สร้างขึ้นใหม่ในเขตเวียงเก่าเขลางค์นครนั้น จะอยู่ในเขตชุมชนของชาวเมืองเชียงแสนและชาวเมืองยองที่ถูกกวาดต้อนมา ดังนั้นวัดหัวข่วงโคมคำจึงเป็นวัดที่ถูกสร้างขึ้นโดยไพร่พลเมืองกลุ่มใหม่ที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาดังกล่าว ซึ่งเชื่อว่าการสร้างวัดหัวข่วงโคมคำน่าจะเป็นคตินิยมของชาวเมืองยอง แต่ในการก่อสร้างนั้นได้ช่างฝีมือดีชาวเมืองเชียงแสนคือ ครูบาปัญญา ซึ่งเป็นผู้มีความรู้ความสามารถทางช่างก่อสร้างเป็นกำลังสำคัญในการก่อสร้างวัดหัวข่วงโคมคำขึ้น ดังเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ในเอกสารตามที่กล่าวมาแล้ว

วัดหัวข่วงแก้วของเมืองพะเยานั้น ได้ปรากฏขึ้นในช่วงของการฟื้นฟูเมืองพะเยาขึ้นใหม่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ โดยชาวเมืองพะเยาที่ได้อพยพหนีภัยสงครามไปอยู่ที่เมืองนครลำปางเป็นเวลานาน และได้ย้ายกลับมาบูรณะฟื้นฟูเมืองพะเยาขึ้นใหม่อีกครั้ง เชื่อว่ากลุ่มคนที่อพยพกลับไปตั้งถิ่นฐานที่เมืองพะเยาและช่วยเหลือในการบูรณะฟื้นฟูบ้านเมืองในครั้งนั้น น่าจะมีชาวไตยองที่ถูกกวาดต้อนให้มาอยู่ในเขตเวียงเก่าของเมืองนครลำปางอยู่ด้วย หรือชาวเมืองพะเยาที่อพยพไปอยู่ที่เมืองนครลำปางเป็นเวลานานถึง ๕๖ ปีเหล่านั้น น่าจะได้รับตัวอย่างหรือคตินิยมการสร้างวัดหัวข่วงดังกล่าวมาจากเมืองนครลำปาง แล้วนำมาสร้างขึ้นในบ้านเมืองของตนในคราวบูรณะฟื้นฟูเมืองพะเยาขึ้นใหม่

สำหรับเมืองแพร่นั้นปรากฏเรื่องราวว่า เมื่อกองทัพพม่าที่มีอะแซหวุ่นกี้เป็นแม่ทัพยกทัพมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ ได้กวาดเอาชาวเมืองแพร่และเมืองน่านไปไว้ที่เมืองเชียงแสน พระยาแพร่(มังไชย)ถูกจับและพม่าให้ไปอยู่ที่เมืองยอง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ต่อมาพระยาแพร่(มังไชย)ได้สมคบกับเจ้าเมืองยองยกทัพไปตีเมืองเชียงแสนซึ่งพม่าควบคุมอยู่ ได้อพยพชาวเมืองแพร่และชาวเมืองยองที่อยู่ในเมืองเชียงแสนกลับมาอยู่ที่เมืองแพร่ ซึ่งพลเมืองกลุ่มนี้นี่เองที่ได้เป็นกำลังสำคัญในการบูรณะฟื้นฟูเมืองแพร่ขึ้นมาใหม่ ด้วยเหตุนี้วัดหัวข่วงจึงปรากฏขึ้นในเมืองแพร่ในช่วงเวลาของการฟื้นฟูเมืองขึ้นใหม่ในระยะนี้

และที่เมืองลองเก่า ซึ่งเป็นเมืองร้างไปเป็นเวลานาน ต่อมามีชาวบ้านอพยพมาตั้งหมู่บ้านขึ้นในเขตตัวตัวเวียงเก่า ได้เรียกชื่อโบราณสถานร้างที่ไม่รู้จักชื่อและตั้งอยู่ตอนส่วนหัวของเวียงว่า วัดหัวข่วง

ส่วนเมืองน่านนั้นในตำนานเมืองน่านกล่าวว่า ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ พญายองเจ้าเมืองยอง ฟื้นม่าน พาไพร่พลหนีกองทัพพม่าไปพักพิงอยู่ที่เมืองหลวงปูดา กองทัพพม่าตามไปตีเมืองปูดาแตก ไพร่พลชาวเมืองยองส่วนหนึ่งจึงหนีเข้ามาอยู่ที่เมืองน่าน ขณะเดียวกันในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ได้เกิดเหตุจลาจลในแคว้นสิบสองพันนา เจ้ามหาไชยและครอบครัวพร้อมไพร่พลได้อพยพมาอาศัยอยู่ที่เมืองน่านระยะหนึ่ง การปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงที่เมืองน่านในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ นั้น จึงน่าจะเป็นคตินิยมของชาวไตลื้อจากเมืองยองและเมืองเชียงรุ่ง ซึ่งน่าจะมีส่วนอย่างสำคัญในการช่วยบูรณะฟื้นฟูเมืองน่านขึ้นในครั้งนั้นด้วย

สำหรับแนวความคิดที่ผู้เขียนเคยเสนอความเห็นไว้ก่อนที่จะทำการวิจัยในครั้งนี้ไว้ว่า วัดหัวข่วงนั้นน่าจะเป็นวัดสำคัญที่มีความเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์และเจ้าผู้ครองเมืองในฐานะวัดประจำเมือง ซึ่งแบบแผนดังกล่าวจะคล้ายคลึงกับวัดพระศรีสรรเพชญของกรุงศรีอยุธยาและวัดพระศรีรัตนศาสดารามของกรุงรัตนโกสินทร์ จะแตกต่างกันก็ตรงที่วัดหัวข่วงเป็นวัดที่มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่เท่านั้น [92] เมื่อพิจารณาถึงแบบแผนของการปรากฏขึ้นของวัดในพระราชวังหรือวัดพระศรีสรรเพชญในสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว จะเห็นได้ว่ามีจุดเริ่มต้นขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมา อันเนื่องจากกรุงศรีอยุธยาได้กลายเป็นราชอาณาจักรที่มั่งคั่งใหญ่โตมีความจำเป็นต้องปฏิรูปการปกครองและการบริหารราชการแผ่นดินมาไว้ที่ส่วนกลาง จึงต้องมีการปรับปรุงขยับขยายสถานที่ในพระราชวังให้เหมาะสมกับบรรดาขนบธรรมเนียมประเพณี กฎเกณฑ์ข้อบังคับที่สร้างสรรค์ขึ้นใหม่ ทำให้เกิดหน่วยราชการสลับซับซ้อนขึ้นมากมาย สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างพระราชวังขึ้นใหม่ และขยายบริเวณให้กว้างขวางกว่าเดิม ด้วยการยกที่ซึ่งเป็นพระราชวังเดิมให้เป็นวัดพระศรีสรรเพชญ แล้วย้ายพระราชวังมาทางตอนเหนือ ดังนั้นวัดพระศรีสรรเพชญจึงกลายเป็นวัดในพระราชวังไป

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

การสร้างวัดพระศรีสรรเพชญขึ้นภายในกำแพงพระราชวังนั้น คงมีความมุ่งหมายเพื่อให้เป็นวัดที่ใช้ประกอบพระราชพิธีทางศาสนาของราชอาณาจักร และพระราชพิธีในส่วนของพระมหากษัตริย์และเจ้านาย เพราะเป็นวัดที่ไม่มีเขตสังฆาวาส มีแต่เพียงเขตพุทธาวาสเป็นสำคัญ โดยนัยเช่นนี้จึงเท่ากับเป็นการแบ่งแยกบรรดาประเพณีพิธีกรรมบางอย่างที่เคยกระทำที่วัดมหาธาตุมาไว้ที่วัดพระศรีสรรเพชญอย่างชัดเจน ยิ่งกว่านั้นบรรดาพระราชพิธีและประเพณีที่เกี่ยวกับการเป็นพระจักรพรรดิราช ที่มีการฟื้นฟูปรุงแต่งขึ้นใหม่อีกหลายอย่างนั้น ก็คงทำกันที่วัดพระศรีสรรเพชญนั่นเอง เพราะฉะนั้นเมื่อดูความสัมพันธ์ระหว่างพระราชวังกับวัดพระศรีสรรเพชญที่อยู่ในกำแพงเดียวกันแล้วก็เห็นได้ชัดเจนว่า พระราชวังที่มีกำแพงถึง ๓ ชั้นนี้ คือสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงการรวมอำนาจทางศาสนจักรและอาณาจักรให้เข้ามาสู่จุดเดียวกัน คือที่องค์พระมหากษัตริย์[93]

แต่วัดหัวข่วงที่ปรากฏในดินแดนล้านนานั้น ผลของการศึกษาได้พบว่าสถานภาพของวัดหัวข่วงมิได้เป็นวัดสำคัญของเมืองแต่อย่างใด แม้ว่าในอดีตวัดบางแห่งจะเป็นวัดสำคัญที่มีอายุเก่าแก่และมีประวัติความเป็นมาเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ แต่ก็มิได้เป็นวัดสำคัญที่มีบทบาทเกี่ยวข้องกับประเพณีและพิธีกรรมของเมือง ตลอดจนพระมหากษัตริย์และเจ้าผู้ครองนครมากนัก

ปัจจุบันวัดหัวข่วงเป็นเพียงวัดขนาดเล็กแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ภายในเมืองและไม่ได้มีบทบาทใดๆ เกี่ยวกับเมือง ดังนั้นการปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงของเมืองต่างๆ คงมิได้เป็นแบบแผนของเมืองและแบบแผนทางวัฒนธรรมของล้านนา แต่เป็นเพียงคตินิยมที่ปรากฏขึ้นในเมืองบางแห่งที่มีความเกี่ยวข้องกับกลุ่มชนชาวไตขืนหรือเขิน และชาวไตลื้อที่อพยพเข้ามาอยู่อาศัยในเมืองเหล่านั้นนับตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นต้นมาเท่านั้น ปรากฏการณ์ของการมีวัดหัวข่วงอยู่ในเมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนาดังกล่าวนั้น ได้สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมครั้งใหญ่ อันเป็นผลมาจากการเคลื่อนย้ายถ่ายเทผู้คนพลเมืองจากท้องถิ่นอื่นๆ เข้ามาอยู่ในดินแดนล้านนา จึงทำให้แบบแผนทางวัฒนธรรมของล้านนานับตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นต้นไปมีความแตกต่างไปจากเดิม

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ผลของการศึกษาประวัติความเป็นมาและแบบแผนทางศิลปะสถาปัตยกรรมของวัดที่มีชื่อว่า "หัวข่วง" ที่ปรากฏอยู่ในเมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนาจำนวน ๘ แห่ง ซึ่งได้แก่ วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่ วัดหัวขัวหรือวัดหัวข่วงนางเหลียว เมืองลำพูน วัดหัวข่วงร้างใน เวียงท่ากาน อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(นครลำปาง) วัดหัวข่วงเมืองแพร่ วัดหัวข่วงร้าง เมืองลอง อำเภอลอง จังหวัดแพร่ วัดหัวข่วง เมืองน่านและวัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา เป็นต้น ได้พบว่าแบบแผนของการที่มีวัดหัวข่วงตั้งอยู่เป็นองค์ประกอบของเมืองเหมือนๆ กันหลายแห่งนั้น มิใช่แบบแผนทางวัฒนธรรมของล้านนามาก่อน แต่วัดที่มีชื่อว่า "หัวข่วง" นั้น เพิ่งจะปรากฏขึ้นในดินแดนล้านนานับตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นต้นมา โดยแบบแผนของการมีวัดหัวข่วงตั้งอยู่ภายในเมืองนั้น จะเป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมที่มีหลักฐานอย่างชัดเจนปรากฏอยู่ในกลุ่มของเมืองเชียงตุง เมืองยอง และเมืองเชียงรุ่ง เป็นเวลานานมาแล้ว การเกิดขึ้นของวัดหัวข่วงในดินแดนล้านนานั้น คงเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมครั้งใหญ่ หลังจากที่อาณาจักรล้านนาต้องล่มสลายและมีการเคลื่อนย้ายถ่ายเทผู้คนพลเมืองจากท้องถิ่นอื่นๆ โดยเฉพาะจากเมืองเชียงตุง เมืองยอง และเมืองเชียงรุ่งให้เข้ามาเป็นไพร่พลเมืองช่วยในการบูรณะฟื้นฟูบ้านเมือง ด้วยเหตุนี้ความเชื่อและคตินิยมในการสร้างวัดหัวข่วงจึงปรากฏขึ้นในเมืองต่างๆ ที่มีกลุ่มชนเหล่านั้นเข้าไปเกี่ยวข้อง และวัดหัวข่วงที่ปรากฏขึ้นในล้านนานั้นก็จะเป็นเพียงวัดขนาดเล็ก ที่ไม่มีบทบาทสำคัญใดๆ เกี่ยวข้องกับเมืองและเจ้าผู้ครองนครของเมืองมากนัก.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เชิงอรรถบทที่ ๕

1 พระยาประชากิจกรจักร์ (แช่ม บุนนาค), **พงศาวดารโยนก**, (กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๐๔), หน้า ๕๓๓.

2 พระรัตนปัญญาเถระ (ร.ต.ท แสง มนวิทูร แปล), **ชินกาลมาลีปกรณ์**, กรมศิลปากรจัดพิมพ์ (พระนคร : หจก. ศิวพร, ๒๕๐๑), หน้า ๑๔๓ - ๑๔๔.

3 **พงศาวดารโยนก**, หน้า ๔๐๑.

4 สงวน โชติสุขรัตน์, **ตำนานเมืองเหนือ เล่ม ๒**, (นครเชียงใหม่ : สำนักพิมพ์รัตนากร, ๒๔๖๘), หน้า ๑๔ - ๑๗.

5 ในตำนานบางฉบับที่เขียนเป็นภาษาบาลี จะเรียกว่า *วัดลักษณปุราคมาราม* ซึ่งที่ถูกควรเป็น *วัดลักขปุราคมาราม* ซึ่งมีความหมายว่า วัดพระเจ้าแสนเมืองมา เพราะพระนามของพระเจ้าแสนเมืองมา หากผูกเป็นภาษาบาลีจะเขียนว่า *ลักขปุราคม* (ชินกาลมาลีปกรณ์ หน้า ๑๐๖).

6 **ชินกาลมาลีปกรณ์**, หน้า ๑๔๓ - ๑๔๔.

7 สงวน โชติสุขรัตน์, "ตำนานพระธาตุจอมทอง", **ประชุมตำนานลานนาไทย เล่ม ๒**, (พระนคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๕), หน้า ๒๘๓ - ๒๘๔.

8 ปวงคำ ตุ้ยเขียว (แปล), "บันทึกพระยาหลวงสามล้าน", **วัดปราสาทและบันทึกพระยาหลวงสามล้าน**, (เชียงใหม่ : พระสิงห์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๒๔.

9 พระวิหารหลวงวัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เพิ่งจะถูกรื้อถอนและสร้างขึ้นใหม่ใน พ.ศ ๒๕๔๓ แต่กระนั้นก็ยังโชคดีที่ผู้วิจัยได้บันทึกภาพพระวิหารหลวงหลังเดิมไว้ก่อนที่จะถูกรื้อถอน ทำให้สามารถนำมาศึกษาได้ในบางส่วน.

10 พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, "โบราณสถานในแคว้นล้านนา", **การขึ้นทะเบียนโบราณสถานภาคเหนือ**, กรมศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๒๕, หน้า ๙.

11 สัตว์ในความเชื่อ มีลักษณะคล้ายพญานาค แต่มีปีกและเท้าคล้ายมังกรของจีน.

12 พิริยะ ไกรฤกษ์, **ประวัติศาสตร์ศิลปในประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๓๐๓.

13 วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์, **วิหารล้านนา**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๔), หน้า ๒๕๗ - ๒๕๘.

14 วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์, **การศึกษาหน้าบันวิหารล้านนาในจังหวัดเชียงใหม่**, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, พ.ศ ๒๕๓๕.

15 เจ้าอธิการ บุญโสม ภูริปัญโญ, "ความเป็นมาของวัดหัวข่วง", **สมโภชอุโบสถวัดหัวข่วง ลำปาง**, (ลำปาง : โรงพิมพ์สหกิจการพิมพ์, ๒๕๐๕), หน้า ๓ - ๕.

16 ศักดิ์ รัตนชัย, **เกล็ดตำนานโยนกเชียงแสน – นาแส่ง**, อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพพ่อกองแก้ว แสงแก้ว, (ลำปาง : ลำปางการพิมพ์, ๒๕๓๗), ไม่มีเลขหน้า.

17 กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑**, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี เจ้าราชบุตร (วงศ์ตวัน ณ เชียงใหม่) (นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๑๖), หน้า ๑๘๕ - ๑๘๘. *"ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑ เป็นเรื่องราวที่เกี่ยวกับเมืองเชียงแสน และปรากฏรายละเอียดในเอกสารระบุชื่อวัดต่างๆ ที่อยู่ภายในเขตกำแพงเมืองว่ามี ๗๖ วัด ภายนอกกำแพงเมืองมี ๖๓ วัด รายชื่อที่ปรากฏในเอกสารดังกล่าวไม่ปรากฏมีชื่อวัดหัวข่วงอยู่เลย"*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

18 กรมศิลปากร, **รายงานการสำรวจโบราณสถานเมืองเชียงแสน,** โครงการอนุรักษ์และบูรณะเมืองประวัติศาสตร์ เอกสารกองโบราณคดี หมายเลข ๔/๒๕๓๐, ไม่ระบุสถานที่พิมพ์.

19 พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) เรียบเรียง, **พงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย,** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระพิจิตรโอสถ(รอด สุตันตานนท์) จังหวัดเชียงใหม่, ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, ๒๕๐๕, หน้า ๕ - ๖.

20 กองโบราณคดี, **การขึ้นทะเบียนโบราณสถานภาคเหนือ,** กรมศิลปากรจัดพิมพ์ พ.ศ ๒๕๒๕, ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, หน้า ๑๕๓.

21 วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์ **วิหารล้านนา**, หน้า ๑๓๔ - ๑๓๖ กับ หน้า ๒๐๐.

22 เจ้าอธิการ บุญโสม ภูริปัญโญ, **เรื่องเดิม,** หน้า ๕.

23 สุรพล ดำริห์กุล, **ลายคำล้านนา,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๔), หน้า ๘๕ - ๕๖.

24 จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านผู้สูงอายุและพระครูจิรธรรมโสภิต เจ้าอาวาสวัดหัวข่วง อายุ ๖๕ ปี ซึ่งอยู่ในเหตุการณ์และมีส่วนร่วมในการบูรณะ.

25 วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์, **วิหารล้านนา**, หน้า ๒๕๗ - ๒๕๘.

26 วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์, **การศึกษาหน้าบันวิหารล้านนาในจังหวัดเชียงใหม่.**

27 บัณฑิต แท่งทอง, **การศึกษาวิหารร้างในเขตเมืองเก่าเชียงแสน อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย,** รายงานการศึกษากระบวนวิชาการศึกษาเฉพาะเรื่อง ๑ และ ๒ ภาควิชาศิลปะไทย คณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีการศึกษา ๒๕๔๑, หน้า ๑๖๕.

28 วิหารวัดคะตึกเชียงมั่นมีอายุการก่อสร้างอยู่ใน พ.ศ ๒๓๗๕.

29 วิหารโคมคำ วัดพระธาตุเสด็จ สร้างขึ้นใน พ.ศ ๒๓๖๖.

30 สุรพล ดำริห์กุล, **ลายคำล้านนา,** หน้า ๒๔๕ - ๒๗๐.

31 พระครูชินวงศ์ศานุวัตร์ (สิงโต ชินวังโส), **วัดปราสาทและบันทึกพระยาหลวงสามล้าน,** (เชียงใหม่ : โรงพิมพ์พระสิงห์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๒๓.

32 สำนักนายกรัฐมนตรี, **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๔), หน้า ๑๑๕.

33 วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์, **วิหารล้านนา,** หน้า ๗๕ - ๒๕๖.

34 สุรพล ดำริห์กุล, **ลายคำล้านนา**, หน้า ๒๕๒.

35 สามเณรดวงจันทร์ ครุฑยัน (เรียบเรียง), **ประวัติวัดเสลารัตนปัพพตาราม (ไหล่หินแก้วช้างยืน),** จัดพิมพ์โดยวัดไหล่หิน, ไม่ระบุปีที่พิมพ์และสถานที่พิมพ์, หน้า ๗.

36 สุรพล ดำริห์กุล, **แผ่นดินล้านนา,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๕), หน้า ๒๑๕.

37 กองพุทธศาสนสถาน, **ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๘,** กรมการศาสนาจัดพิมพ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๒), หน้า ๑๐๐๕ - ๑๐๐๖.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

38 คัมภีร์ใบลานเรื่อง **พื้นเมืองพะเยา จดหมายเหตุน้ำท่วมเมืองพะเยา และการกลับมาตั้งอยู่ใหม่,** วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา , รหัสไมโครฟิล์ม ศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ , พย ๐๑ ๑๔๐ ๑๐ ๐๐ หน้าลานที่ ๑ (คัมภีร์ผูกนี้มี ๑๘ หน้าลาน).

39 ร่องรอยของวัดคุ้มนั้นจะปรากฏมีทรากโบราณสถานอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดหัวข่วงแก้วประมาณ ๕๐ เมตร วัดหัวข่วงแก้วเป็นวัดที่ไม่มีร่องรอยโบราณสถานใดๆ จึงเป็นวัดใหม่ที่สร้างขึ้นในบริเวณที่ดินวัดคุ้มเดิม(ร้าง) กล่าวกันว่าใน พ.ศ ๒๔๔๕ วัดร้างต่างๆในเวียงพะเยาถูกรื้อถอนเพื่อนำอิฐมาบูรณะกำแพงเมืองสำหรับป้องกันพวกโจรเงี้ยว ซึ่งวัดคุ้มก็รวมอยู่ในจำนวนนั้นด้วย.

40 จากการสัมภาษณ์ พระธรรมวิมลโมลี เจ้าอาวาสวัดศรีโคมคำ อายุ ๘๕ ปี พระราชวิริยสุนทร เจ้าคณะจังหวัดพะเยา วัดราชคฤห์ อายุ ๗๖ ปี พ่อหนานสิงห์คำ กันคำ อดีตเจ้าอาวาสวัดหัวข่วงแก้ว อายุ ๘๒ ปี และอาจารย์บุญรัตน์ ปัญจบุรี นักประวัติศาสตร์ท้องถิ่น อายุ ๗๕ ปี.

41 สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ) , "ประวัติเจ้าผู้ครองเมืองพะเยายุคหลัง" , **เมืองพะเยา,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน , ๒๕๒๗), หน้า ๑๖๖.

42 สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ) , "ประวัติเมืองพะเยา" , **เมืองพะเยา,** หน้า ๑๓๓.

43 วัดหัวข่วง, **ประวัติวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดแพร่,** (จังหวัดแพร่ : เมืองแพร่การพิมพ์ , ไม่ระบุปีที่พิมพ์), หน้า ๓ - ๕.

44 สรัสวดี อ๋องสกุล , **ประวัติศาสตร์ล้านนา,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อัมรินทร์, ๒๕๔๔), หน้า ๗๕ - ๗๖.

45 สุรพล ดำริห์กุล, **แผ่นดินล้านนา,** หน้า ๒๒๑.

46 สุรพล ดำริห์กุล , **ลายคำล้านนา,** หน้า ๔๑๕ - ๔๑๙.

47 หอพระสมุดวชิรญาณ, **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๐ เรื่อง ราชวงษปกรณ์ พงษาวดารเมืองน่าน,** พิมพ์ครั้งแรกในงานปลงศพพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชฯ, หน้า ๑๗๐ - ๑๗๒.

48 สรัสวดี อ๋องสกุล(ปริวรรต), **พื้นเมืองน่านฉบับวัดพระเกิด,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ, ๒๕๓๕), หน้า ๔๒ - ๔๓.

49 ข้อความเกี่ยวกับทิพพเจดีย์ที่ปรากฏในพื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด จะมีรายละเอียดตรงกันกับราชวงษปกรณ์ พงษาวดารเมืองน่าน.

50 จากการสัมภาษณ์ นายสำราญ จรุงจิตประชารมย์ อายุ ๘๕ ปี อดีตมหาดเล็กในเจ้ามหาพรหมสุรธาดา เจ้าผู้ครองนครน่านองค์สุดท้ายและอดีตเสมียนตราจังหวัดน่าน.

51 พิริยะ ไกรฤกษ์ , **ประวัติศาสตร์ศิลป์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา,** หน้า ๓๐๓.

52 สุรศักดิ์ ศรีสำอางค์, "ศิลปะในเมืองน่าน", **เมืองน่าน โบราณคดี ประวัติศาสตร์และศิลปะ ,** กรมศิลปากรจัดพิมพ์ (กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊พ จำกัด , ๒๕๓๐), หน้า ๘๕.

53 **พื้นเมืองน่านฉบับวัดพระเกิด,** หน้า ๒๕.

54 สันติ เล็กสุขุม ,ศ. **ศิลปะภาคเหนือ : หริภุญชัย – ล้านนา,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ , ๒๕๓๘), หน้า ๑๕๓.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

55 **ราชวงษปกรณ์ พงษาวดารเมืองน่าน ,** หน้า ๑๘๐.

56 พระครูสังวรญาณประยุต (อายุ ๖๖ ปี) เจ้าอาวาสวัดหัวขัว ตำบลเวียงยอง อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน ซึ่งเป็นชาวบ้านเวียงยองโดยกำเนิด.

57 พระครูสังวรญาณประยุต, **หนังสือที่ระลึกวัดหัวขัว ตำบลเวียงยอง อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน,** ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, พ.ศ ๒๕๔๒.

58 พระครูสังวรญาณประยุต, **เรื่องเดิม,** ไม่ปรากฏเลขหน้า.

59 วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์, **วิหารล้านนา.**

60 สุรพล ดำริห์กุล, **แผ่นดินล้านนา,** หน้า ๒๒๑.

61 ชัย ข้างวัง, **รวมเหรียญ ร. ๕ อันสูงค่ายิ่งและเครื่องขัดดิยราชูปโภค,** (กรุงเทพฯ : วี. ซี. ปริ้นติ้ง, ๒๕๓๕), หน้า ๒๗๔.

62 จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา, **พระเจดีย์เมืองเชียงแสน,** (เชียงใหม่ : สุริวงศ์บุ๊คเซนเตอร์, ๒๕๓๕), หน้า ๑๐๑.

63 ศรีศักร วัลลิโภดม, "แคว้นหริภุญชัย", **ศิลปและโบราณคดีในประเทศไทย,** กรมศิลปากรจัดพิมพ์ เนื่องในงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ ๒๕๑๗, หน้า ๒๕๙ - ๒๖๑.

64 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,** หน้า ๒๔.

65 แสวง มาละแซม, **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น คนยองย้ายแผ่นดิน,** พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔), หน้า ๑๐๙.

66 ชื่อประตูเมืองเหล่านี้ไม่ใช่ชื่อเดิมของประตูเมืองเวียงท่ากาน แต่จะเป็นชื่อที่ชาวบ้านบ้านท่ากาน ซึ่งเป็นชนกลุ่มใหม่ที่อพยพเข้ามาอยู่ในเขตตัวเวียงท่ากานในราวสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้เรียกกันขึ้นมาใหม่ในภายหลัง แต่ชื่อเดิมของประตูเมืองเหล่านี้จะเป็นอย่างไรไม่ปรากฏหลักฐาน เนื่องจากเวียงท่ากานร้างไปเป็นเวลานาน.

67 จากการสัมภาษณ์นายสุวิทย์ อาทิตย์ ชาวบ้านท่ากาน และผู้สูงอายุในบ้านท่ากาน ตำบลบ้านกลาง อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่.

68 ศรีศักร วัลลิโภดม, **ล้านนาประเทศ,** ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๒๒๐ - ๒๒๑.

69 พระยาประชากิจกรจักร์ (แช่ม บุนนาค), **พงศาวดารโยนก ,** หน้า ๒๕๔.

70 ตำนานพระธาตุดอยปูภูทับ เมืองลอง และแหลมลี่, **ประชุมตำนานพระธาตุภาคที่ ๑,** พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานศพนางแช ฟูศักดิ์ ๑๗ สิงหาคม ๒๔๘๕, หน้า ๕๕.

71 สงวน โชติสุขรัตน์, "ตำนานพระธาตุศรีดอนคำ(ห้วยอ้อ)", **ประชุมตำนานลานนาไทย เล่ม ๒,** (พระนคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๕), หน้า ๓๘๔.

72 ศรีศักร วัลลิโภดม, **ล้านนาประเทศ,** หน้า ๒๒๐.

73 สงวน โชติสุขรัตน์, **ตำนานเมืองเหนือ,** พิมพ์ครั้งที่ ๓ (เชียงใหม่ : สำนักพิมพ์รัตนากร, ๒๕๐๓), หน้า ๑๑๒ - ๑๑๓.

74 ศรีศักร วัลลิโภดม, **ล้านนาประเทศ,** หน้า ๒๒๑.

75 บุญชู ชุ่มเชื้อ, **ตำนานพระธาตุวัดศรีดอนคำ(ห้วยอ้อ) และประวัติเมืองลอง,** (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยวิริยะกิจ, ๒๔๘๕), หน้า ๘ - ๒๐.

76 ภูเดช แสนสา(ผู้ปริวรรต), **ปฐมมัชฌิมตำนานเมืองลคร ฉบับใบลาน วัดดีรีไชย จังหวัดลำปาง,** เอกสารสำเนาเย็บเล่มไม่ได้เผยแพร่.

77 พระครูวิจิตรนวการโกศล, **บ่อเหล็กลอง,** ไม่ปรากฏสำนักพิมพ์, ๒๕๔๖, หน้า ๖.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

78 หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่นจังหวัดแพร่, **ข้อมูลชุมชนโบราณในจังหวัดแพร่ เล่มที่ ๑ อำเภอสูงเม่น เด่นชัย ลอง วังชิ้น**, (แพร่ : หจก. เมืองแพร่การพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๓๔.

79 ทวี สว่างปัญญางกูร, **ตำนานเมืองเชียงตุง**, โครงการตำรามหาวิทยาลัยเชียงใหม่ พิมพ์ครั้งที่ ๕ (เชียงใหม่ : ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, ๒๕๒๕), หน้า ๓๖.

80 **ธนาคารไทยพาณิชย์, สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ เล่ม ๔**, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๕๔๘ - ๑๕๕๐.

81 สรัสวดี อ๋องสกุล, "เยือนเชียงตุงถิ่นไทขืน", **วัฒนธรรมและการเมืองล้านนา,** (กรุงเทพฯ : บริษัทต้นอ้อ ๑๙๙๙ จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๕ - ๑๗๐.

82 ทวี สว่างปัญญางกูร, **ตำนานเมืองยอง**, (เชียงใหม่ : ทรัพย์การพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๒๔ - ๗๑.

83 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่**, หน้า ๑๑๔ - ๑๑๕ และ ๑๒๕.

84 ผู้วิจัยได้เดินทางไปเมืองยอง เขตรัฐชาน ประเทศพม่า เมื่อ พ.ศ ๒๕๓๖.

85 ทวี สว่างปัญญางกูร, **ตำนานพื้นเมืองสิบสองพันนา**, โครงการตำรามหาวิทยาลัย (กรุงเทพฯ : มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๖๒ - ๖๓.

86 ชิดา สาระยา, "ประวัติศาสตร์สิบสองพันนา", **วารสารเมืองโบราณ**, ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๓ กรากฎาคม – กันยายน ๒๕๓๒, หน้า ๔๓ - ๔๕.

87 **พงศาวดารโยนก**, หน้า ๒๖๐ - ๒๖๓.

88 ราชบัณฑิตยสถาน, **สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดนนทชัย, ๒๕๒๓), หน้า ๖๕๒๘ - ๖๕๒๕.

89 ธนาคารไทยพาณิชย์, **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ เล่ม ๑๔**, หน้า ๗๕๕๓.

90 สุรพล ดำริห์กุล, "ศิลปะล้านนายุคหลัง", **แผ่นดินล้านนา,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๕), หน้า ๒๐๘ - ๒๕๐.หน้า ๑๑๕.

91 **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่**, หน้า ๑๑๐ - ๑๑๓.

92 สุรพล ดำริห์กุล, "วัดหัวข่วง : แบบแผนของวัดสำคัญในล้านนา", **แผ่นดินล้านนา,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๕), หน้า ๑๕๒ - ๑๖๕.

93 ศรีศักร วัลลิโภดม, **ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ,** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๕), หน้า ๑๓๒ - ๑๓๕.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

บทที่ ๖
สรุป

การมีวัดที่ชื่อว่า *"หัวข่วง"* ปรากฏอยู่ในเมืองสำคัญต่างๆ ในดินแดนล้านนาหลายแห่ง อาทิ เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองแพร่ เมืองน่าน และพะเยา ตลอดจนดินแดนใกล้เคียงเช่น เมืองเชียงตุง เมืองยอง ประเทศพม่า กับเมืองเชียงรุ่ง ประเทศจีนนั้น ถือเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมที่น่าสนใจอย่างหนึ่ง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความมีวัฒนธรรมร่วมกันของบ้านเมืองในอนุภูมิภาคแถบนี้ ซึ่งเป็นมูลเหตุให้เกิดความสนใจที่จะหาคำตอบถึงแบบแผนของเมืองกับปรากฏการณ์การมีข่วงเมืองและวัดหัวข่วงว่า เกิดขึ้นมาได้อย่างไร และมีมาตั้งแต่ครั้งใด

เรื่องราวของการศึกษาครั้งนี้มีลักษณะเป็นการศึกษาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับแบบแผนของเมือง และรายละเอียดทางศิลปะสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในวัดหัวข่วงที่มีขอบเขตอยู่ในพื้นที่ ๘ จังหวัดของภาคเหนือตอนบนอันได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน พะเยา และแม่ฮ่องสอน ได้แบ่งภาคของการศึกษาออกเป็นสองส่วน ส่วนแรกเป็นการศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์และแบบแผนของเมืองเพื่อให้ทราบถึงพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ลักษณะทางกายภาพ การใช้พื้นที่และองค์ประกอบของตำแหน่งที่สำคัญๆ ภายในเมือง ส่วนที่สองทำการศึกษาในรายละเอียดที่เกี่ยวกับประวัติและลักษณะทางศิลปะสถาปัตยกรรมของสิ่งก่อสร้างที่ปรากฏอยู่ในวัดหัวข่วงของเมืองต่างๆ เพื่อตรวจสอบถึงความเป็นมาของวัดหัวข่วง ซึ่งผลของการศึกษาสรุปได้ดังนี้

แบบแผนของเมืองและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์

พัฒนาการของเมืองที่เกิดขึ้นในเขตภาคเหนือตอนบนนั้นพบว่าเริ่มต้นเกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ ในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำสำคัญสองสาย ซึ่งก็คือกลุ่มเมืองในแคว้นหริภุญไชย ที่มีเมืองหริภุญไชยเป็นศูนย์กลางของแคว้นอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง และเมืองเขลางค์นครเป็นเมืองสำคัญอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำวัง ลักษณะกายภาพของเมืองในระยะเริ่มแรกนี้มีคูน้ำคันดินล้อมรอบเป็นรูปวงรีหรือสี่เหลี่ยมมุมมน นิยมตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ เพื่อใช้น้ำจากแม่น้ำเป็นประโยชน์ในการบริโภคและอุปโภค รวมทั้งเป็นเส้นทางการติดต่อคมนาคม แบบแผนดังกล่าวมีความคล้ายคลึงกับเมืองสมัยทวารวดีในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาหลายเมือง เช่น เมืองอู่ทอง เมืองคูบัว เมืองนครชัยศรี และเมืองละโว้ เป็นต้น

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

การเกิดขึ้นของเมืองในเขตภาคเหนือตอนบนในระยะเริ่มแรกคงเป็นผลมาจากความต้องการขยายเครือข่ายทางการค้าของรัฐที่อยู่ในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในขณะนั้น โดยการผลักดันและสนับสนุนจากรัฐที่เป็นศูนย์กลางโดยตรงมากกว่าที่จะเป็นชุมชนที่มีพัฒนาการเกิดขึ้นเองจากผลกระทบของการค้าขาย ดูเหมือนว่าเรื่องราวของการสร้างเมืองหริภุญไชยที่ปรากฏอยู่ในเอกสารตำนานที่กล่าวว่า วาสุเทพฤาษีได้สร้างเมืองหริภุญไชยขึ้นเมื่อ พ.ศ ๑๒๐๔ ครั้นสร้างเสร็จแล้วจึงได้ไปอัญเชิญพระนางจามเทวีจากเมืองละโว้หรือลพบุรีมาเป็นกษัตริย์ปกครอง การเสด็จมาของพระนางจามเทวีในคราวนั้นได้ทรงนำเอาข้าราชบริพารที่มีความรู้ทางศิลปวิทยาการด้านต่างๆ จากเมืองละโว้มาสู่เมืองหริภุญไชยด้วย และต่อมาได้สร้างเมืองเขลางค์นครขึ้นใน พ.ศ ๑๒๒๓ เรื่องราวดังกล่าวจะสอดคล้องกับหลักฐานที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในเขตเมืองหริภุญไชยจำนวน ๒ ครั้ง ซึ่งได้ข้อสรุปว่า เมืองหริภุญไชยนั้นมีอายุเก่าแก่ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ และมีหลักฐานที่สามารถยืนยันถึงความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างเมืองหริภุญไชยกับชุมชนโบราณสมัยทวารวดีในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้อย่างชัดเจน

การเกิดขึ้นของบ้านเมืองในเขตที่ราบลุ่มเชียงรายและพะเยานั้นน่าจะเริ่มต้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เป็นต้นมา เนื่องจากในช่วงเวลานั้นได้มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างขนานใหญ่เกิดขึ้นในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และมีการขยายเส้นทางการค้าขึ้นไปทางตอนเหนือ ซึ่งขณะนั้นมีเมืองหริภุญไชยเป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญอยู่ในบริเวณภาคเหนือตอนบน บ้านเมืองที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้น่าจะได้แก่ เวียงพางคำ ที่ตั้งอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำสาย กับเมืองพะเยาโบราณรูปน้ำเต้าที่อยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำอิงรวมทั้งเมืองฝาง ในเขตที่ราบลุ่มตอนต้นของแม่น้ำกก เมืองปัว(พลัว)ในเขตที่ราบลุ่มตอนต้นของแม่น้ำน่าน และเมืองเชียงของที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขง ลักษณะกายภาพของเมืองที่ปรากฏขึ้นในช่วงเวลานี้ยังคงมีคูน้ำคันดินล้อมรอบเป็นรูปวงรีหรือคดโค้งไปตามสภาพที่ตั้งตามธรรมชาติ นิยมตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ

บ้านเมืองในแถบที่ราบลุ่มเชียงรายและใกล้เคียงในระยะแรกๆ คงมีสภาพเป็นบ้านเล็กเมืองน้อยที่ยังไม่รวมกัน จนกระทั่งปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ จึงสามารถรวมตัวกันเป็นรัฐหรือแคว้นที่มีชื่อว่า *โยนก* และมีผู้นำคือพญามังราย ต่อมาพญามังรายได้ขยายอำนาจเข้าครอบงำแคว้นหริภุญไชยในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงและแม่น้ำวังสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ของบ้านเมืองขึ้นในดินแดนทั้งสอง ก่อให้เกิดบูรณาการทางสังคมวัฒนธรรมและการเมืองขึ้นจนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเป็น *อาณาจักรล้านนา*

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ในครึ่งแรกพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ซึ่งเป็นช่วงเวลาของการก่อตั้งอาณาจักรล้านนาได้ปรากฏมีเมืองใหม่ๆ ถูกสร้างขึ้นหลายแห่ง ที่สำคัญๆ ได้แก่ เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน เวียงกุมกาม เมืองเชียงใหม่ เมืองพะเยา รวมทั้งเมืองนคร(ลำปาง)ที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยล้านนา และเมืองน่านซึ่งเป็นที่ตั้งตัวจังหวัดในปัจจุบันก็ถูกสร้างขึ้นในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลักษณะของเมืองที่ปรากฏขึ้นในระยะนี้จะมีผังเมืองเป็นรูปทรงแบบเรขาคณิตที่ชัดเจนขึ้น โดยที่เมืองเชียงแสน เมืองพะเยา เมืองนคร(ลำปาง) และเมืองน่านนั้นเป็นเมืองรูปหลายเหลี่ยม ส่วนเวียงกุมกามและเวียงเชียงใหม่นั้นมีรูปทรงเป็นแบบสี่เหลี่ยม แผนผังของเมืองที่มีลักษณะรูปทรงสี่เหลี่ยมนั้นคงได้รับอิทธิพลจากสุโขทัย ซึ่งสุโขทัยคงได้รับมาจากวัฒนธรรมของขอมอีกทอดหนึ่ง

ในที่สุดเมื่ออาณาจักรล้านนาได้ล่มสลายไปในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ผลของสงครามระหว่างไทยกับพม่าทำให้เมืองแทบทุกแห่งต้องกลายเป็นเมืองร้าง เมื่อบ้านเมืองมีความสงบสุขจึงได้มีการฟื้นฟูเมืองและสร้างเมืองใหม่ขึ้น ส่วนใหญ่แล้วในการฟื้นฟูบ้านเมืองจะทำการบูรณะเมืองเก่าให้ดีดังเดิม แต่ที่เมืองเชียงรายในการฟื้นฟูเมืองครั้งนั้นได้มีการสร้างเมืองขึ้นใหม่โดยมีการขยายกำแพงเมืองออกมาทางด้านทิศตะวันออกให้กว้างขึ้น ส่วนเมืองนครลำปางได้มีการขยายมาสร้างเมืองใหม่ขึ้นบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวัง นอกจากนี้ยังได้มีการสร้างเมืองแม่ฮ่องสอนขึ้นใหม่เพื่อให้เป็นเมืองหน้าด่านทางด้านทิศตะวันตกอีกด้วย

องค์ประกอบที่สำคัญของเมือง

จากการศึกษาองค์ประกอบของสิ่งสำคัญที่ปรากฏเป็นแบบแผนของเมือง ได้พบว่าภายในตัวเมืองหรือเวียง นอกจากจะเป็นที่อยู่อาศัยและที่ทำการของกษัตริย์ เจ้าเมืองและเจ้านาย ตลอดจนขุนนางและไพร่พลเมืองบางส่วนแล้ว ยังปรากฏมีสถานที่สำคัญๆ ของเมือง อาทิ *สะดือเมือง มิ่งเมือง เสาอินทะขิล เสาหลักเมือง พระมหาธาตุกลางเมือง* และ *ข่วงเมือง* เป็นองค์ประกอบสำคัญของเมืองอีกด้วย ดังมีรายละเอียดที่จะกล่าวโดยสรุปถึงไปตามลำดับต่อไปนี้

สะดือเมือง

แบบแผนของเมืองที่น่าสนใจอย่างหนึ่งที่ปรากฏอยู่ภายในเมืองที่ได้ทำการศึกษาครั้งนี้ คือการปรากฏมี *"สะดือเมือง"* เป็นองค์ประกอบสำคัญอยู่ภายในเมืองหลายแห่ง เช่น เมืองหริภุญไชย เมืองเชลางค์นคร เมืองแพร่ เมืองเชียงใหม่ และเมืองเชียงราย

"สะดือเมือง" ศัพท์เดิมมักเรียกว่า *สายดือเมือง* ซึ่งหมายถึงบริเวณที่กำหนดว่าเป็นศูนย์กลางของเมืองและเป็นที่ตั้งของเสาสะดือเมือง ตำแหน่งที่ตั้งของสะดือเมืองที่ปรากฏอยู่ในเมืองต่างๆ จะมีดังนี้

เมืองหริภุญไชยปรากฏมีตำแหน่งของสะดือเมืองอยู่ในบริเวณวัดพระธาตุหริภุญชัย ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งปัจจุบันเป็นที่ตั้งของคณะสะดือเมืองและปรากฏมีวิหารสะดือเมืองตั้งอยู่ในตำแหน่งที่กล่าวว่าเป็นสะดือเมืองเดิม

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองเขลางค์นครนั้นเคยพบมีร่องรอยของศิลาผาบ่องเป็นสะดือเมืองอยู่ในแถบพื้นที่กลางเมืองค่อนไปทางตอนเหนือของเมือง ซึ่งเข้าใจว่าจะอยู่ในบริเวณทางตอนเหนือของวัดช่างแต้ม เพราะยังปรากฏชื่อของประตูเมืองทางด้านนี้เรียกว่า ประตูผาบ่อง ปัจจุบันไม่เหลือหลักฐานดังกล่าวอยู่แล้ว

เมืองแพร่ปรากฏตำแหน่งของสะดือเมืองอยู่บริเวณกลางเวียง ซึ่งเดิมเป็นศาลเล็กๆ ที่ชาวบ้านเรียกว่า ตูบผี และมีหลักศิลาหลักหนึ่งที่ยึดถือว่าเป็นหลักเมืองแพร่ ภายหลังได้มีการสร้างศาลหลักเมืองและเสาหลักเมืองใหม่เป็นเสาไม้ขึ้นแทนที่เมื่อ พ.ศ ๒๕๓๗ มานี้เอง

เมืองเชียงใหม่ปรากฏมีวัดสะดือเมืองหรือวัดอินทะขิลตั้งอยู่กลางเวียง เดิมเป็นที่ตั้งของเสาสะดือเมืองหรือเสาอินทะขิล ที่มีมาตั้งแต่แรกสร้างเมือง ต่อมาเมื่อพระยากาวิละได้ฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ขึ้นใน พ.ศ ๒๓๓๙ จึงได้ย้ายเสาอินทะขิลไปตั้งใหม่ในบริเวณวัดเจดีย์หลวงมาจนทุกวันนี้

สำหรับเมืองเชียงรายนั้นมีหลักฐานเกี่ยวกับสะดือเมืองค่อนข้างชัดเจนอยู่ในตำนานกล่าวว่า เมืองเชียงรายเมื่อแรกสร้างในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ นั้น ได้กำหนดให้ดอยทองอยู่ท่ามกลางเมืองและเป็นสะดือเมือง ต่อมาในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เมืองเชียงรายได้รับการบูรณะฟื้นฟูขึ้นใหม่หลังจากที่ร้างไปเป็นเวลานาน เมืองเชียงรายแห่งใหม่มีรูปร่างยาวขนานไปตามริมฝั่งแม่น้ำกกจากดอยตองออกไปทางทิศตะวันออก และได้มีการสร้างสะดือเมืองแห่งใหม่ขึ้นที่วัดกลางเวียงซึ่งตั้งอยู่กลางเมือง ต่อมาใน พ.ศ ๒๕๓๑ ทางจังหวัดเชียงรายได้สร้างเสาสะดือเมืองขึ้นใหม่อีกครั้งบนยอดดอยตอง

จากร่องรอยของสะดือเมืองที่ปรากฏอยู่ในเมืองต่างๆ ดังกล่าว จะเห็นได้ว่าตำแหน่งที่เป็นสะดือเมืองนั้นมีทั้งสิ่งก่อสร้างที่มนุษย์สร้างขึ้นและสิ่งที่เป็นธรรมชาติถูกกำหนดให้เป็นตำแหน่งสะดือเมือง การที่สะดือเมืองของเมืองต่างๆ มีสิ่งกำหนดตำแหน่งในลักษณะหลากลายดังกล่าวอาจเนื่องจากอายุอันยาวนานของแต่ละเมือง ซึ่งในแต่ละช่วงเวลาอาจมีการเปลี่ยนแปลงไปตามคตินิยมและความเชื่อทางศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้อง

อย่างไรก็ตามเชื่อว่าคติที่เกี่ยวกับสะดือเมืองในระยะเริ่มแรกนั้นน่าจะมีความเกี่ยวข้องกับคติการยกเสาหลักเมือง *หลักเมือง* คือ ชัยภูมิอันเป็นมงคลและเป็นสัญลักษณ์กำหนดตำแหน่งของเมืองหรือเสาเอกของเมือง ในภาษาสันสกฤตจะเรียกว่า *"ขีละ"* และภาษามคธว่า *"อินทขีละ"* หลักเมืองเป็นความเชื่อในวัฒนธรรมอินเดียที่เข้ามาสู่ประเทศไทยเป็นเวลานานแล้ว ดังหลักฐานของเสาหลักเมืองเก่าแก่ที่สุดในสมัยทวารวดีพบที่ในเมืองศรีเทพจังหวัดเพชรบูรณ์ คตินิยมการตั้งหลักเมืองนี้คงแพร่หลายเข้ามาสู่ภาคเหนือตอนบนพร้อมๆ กับอพยพเคลื่อนย้ายผู้คนจากที่ดินแดนราบลุ่มภาคกลางขึ้นมาสร้างเมืองหริภุญไชย และคงได้ผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ในท้องถิ่น

ความเชื่อดั้งเดิมของคนท้องถิ่นในเขตภาคเหนือตอนบนนั้นมักมองภาพของชุมชนและเมืองเป็นส่วนๆ เสมือนร่างกายมนุษย์ ที่กำหนดให้ทิศเหนือเป็นส่วนหัว จึงนิยมเรียกตอนเหนือของชุมชนว่า *"หัวบ้าน"* และ *"หัวเวียง"* รวมทั้งเรียกชื่อวัดที่ปรากฏอยู่ในตอนเหนือเวียงว่า *"วัดหัวเวียง"* กำหนดให้ทิศใต้เป็นส่วนท้ายหรือส่วนหาง จึงนิยมเรียกตำแหน่งนี้ของชุมชนว่า *"หางบ้าน"* และ *"ท้ายบ้าน"* หรือ *"หางเวียง"* และ *"ท้ายเวียง"* ส่วนบริเวณกลางเมืองก็กำหนดตำแหน่งให้เป็น *"สะดือเมือง"* ซึ่งสะดือเมืองตามความเชื่อของคนในสมัยโบราณนั้นเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ ด้วยเหตุนี้บริเวณสะดือเมืองจึงมักเป็นที่ตั้งของสิ่งที่เป็นมงคลที่ชาวบ้านชาวเมืองให้การเคารพสักการะ ดังร่องรอยที่ยังปรากฏอยู่ในหมู่บ้านต่างๆ ในเขตภาคเหนือที่มักมีสิ่งสำคัญตั้งอยู่กลางชุมชน เช่น หอผี เสาใจบ้าน และเสาสะก้าง เป็นต้น

ด้วยความสอดคล้องต้องกันของทั้งความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ในท้องถิ่นกับคติเรื่องเสาหลักเมืองที่ให้ความสำคัญแก่พื้นที่บริเวณกลางเมือง จึงทำให้การตั้งเสาหลักเมืองของเมืองต่างๆ ในเขตภาคเหนือตอนบนในระยะเริ่มแรกจึงอยู่ในบริเวณตำแหน่ง *"สะดือเมือง"* และมี *"เสาสะดือเมือง"* เป็นหลักของเมืองหรือสิ่งกำหนดตำแหน่งของเมือง ดังร่องรอยของเสาหินหรือเสาสะดือเมืองที่เหลืออยู่ที่เมืองเชลางค์นครคือศิลาผาบ่อง และศิลาหลักเมืองที่ปรากฏอยู่บริเวณสะดือเมืองแพร่แต่เดิม รวมทั้งเสาอินทะขิลของเมืองเชียงใหม่ในระยะแรกตั้งด้วย ด้วยเหตุนี้คติการตั้งเสาสะดือเมืองกับตั้งเสาหลักเมืองจึงน่าจะเป็นเรื่องราวเดียวกัน แต่อาจมีความแตกต่างกันในรายละเอียดของพิธีการไปตามท้องถิ่น

สำหรับเมืองหริภุญไชยนั้นในระยะแรกเสาสะดือเมืองหรือหลักเมืองน่าจะเป็นเสาหินอยู่ในบริเวณกลางเมืองอันเป็นที่ตั้งของวิหารสะดือเมืองในวัดพระธาตุหริภุญไชยในทุกวันนี้ เมื่อพระพุทธศาสนาได้เข้ามามีบทบาทมากขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงได้มีการสร้างวัดและพระธาตุหริภุญไชยขึ้นในพื้นที่อันเป็นมงคล คือบริเวณสะดือเมือง เพื่อให้เป็นหลักหรือศูนย์กลางของเมืองตามคติพระมหาธาตุกลางเมือง ดังนั้นเสาสะดือเมืองกับพระธาตุหริภุญไชยจึงตั้งอยู่ในพื้นที่เดียวกัน ต่อมาได้มีการสร้างพระวิหารประดิษฐานพระพุทธรูปขึ้นแทนที่ตำแหน่งเสาสะดือเมือง และเรียกวิหารหลังนี้ว่า *วิหารสะดือเมือง* ดังนั้นเสาสะดือเมืองหรือหลักเมืองของเมืองหริภุญไชยจึงหมดความสำคัญไป และพระธาตุหริภุญไชยได้เข้ามาทำหน้าที่เป็นหลักของเมืองหรือพระมหาธาตุกลางเมือง

พัฒนาการของเสาสะดือเมืองดังกล่าวได้ปรากฏที่เมืองอื่นๆ เช่นกัน เช่นที่เมืองแพร่ซึ่งแต่เดิมเสาสะดือเมืองเป็นหลักหินตั้งอยู่กลางเวียง ต่อมาได้มีการสถาปนาพระธาตุมิ่งเมืองขึ้นบริเวณกลางเวียงในตำแหน่งใกล้เคียงกับเสาสะดือเมืองตามคติพระมหาธาตุกลางเมือง เสาสะดือเมืองก็ยังคงอยู่ แต่ลดความสำคัญลงไป จึงถูกปล่อยให้รกร้างจนกระทั่งได้มีการสร้างศาลหลักเมืองขึ้นใหม่แทนที่ดังปรากฏในทุกวันนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

สำหรับเมืองเชียงรายเมื่อแรกสร้างนั้นได้กำหนดให้ดอยตองเป็นสะดือเมือง ดอยตองนั้นคงเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของคนในท้องถิ่นมาแต่เดิม เมื่อสร้างเมืองเชียงรายจึงกำหนดให้ดอยตองเป็นสะดือเมือง ต่อมาได้มีการสร้างพระธาตุดอยตองขึ้นบนยอดเขา พระธาตุดอยตองจึงเป็นทั้งหลักเมืองและมหาธาตุกลางเมืองของเมืองเชียงรายในสมัยล้านนา

ส่วนเมืองเชียงใหม่นั้นปรากฏมีเสาอินทะขิลตั้งอยู่บริเวณกลางเวียงตั้งแต่แรกสร้าง ต่อมาได้สร้างวัดสะดือเมืองหรือวัดอินทะขิลขึ้นในบริเวณสะดือเมือง สันนิษฐานว่าเจดีย์วัดสะดือเมืองร้างองค์ใดองค์หนึ่งในจำนวนสององค์ที่เหลืออยู่จะเป็นพระมหาธาตุของเมืองเชียงใหม่ยุคต้นที่สถาปนาขึ้นในบริเวณที่พระเจ้ามังรายสิ้นพระชนม์ และปรากฏเสาอินทะขิลตั้งอยู่ในบริเวณวัดสะดือเมืองควบคู่กันมาตลอด จนกระทั่งในครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เมื่อพระยากาวิละได้บูรณะฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ จึงได้ย้ายเสาอินทะขิลไปตั้งใหม่ที่บริเวณวัดเจดีย์หลวงมาจนทุกวันนี้

มิ่งเมือง

แบบแผนของเมืองที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือการปรากฏมี *"เสามิ่งเมือง"* และ *"พระธาตุมิ่งเมือง"* ตั้งอยู่เป็นองค์ประกอบสำคัญของเมือง

คำว่า *"มิ่งเมือง"* ไม่ปรากฏความหมายที่ชัดเจน แต่เข้าใจว่าคงจะหมายถึงสิ่งที่ดีงามหรือความเป็นมงคลของเมือง ซึ่ง *"มิ่งเมือง"* นี้จะปรากฏเป็นตำแหน่งสำคัญที่เกี่ยวข้องกับแบบแผนของเมืองทั้งที่เมืองน่านและเมืองแพร่

เมืองน่านอันเป็นที่ตั้งของตัวจังหวัดน่านในทุกวันนี้เป็นเมืองที่สร้างขึ้นในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ได้ปรากฏมีเสามิ่งเมืองตั้งอยู่ในบริเวณวัดมิ่งเมือง ซึ่งอยู่กลางเวียง เสามิ่งเมืองนี้คือเสามงคลประจำเมือง ซึ่งน่าจะเป็นคติอันเดียวกันกับเสาหลักเมืองหรือเสาสะดือเมือง แต่เรียกแตกต่างกันไปตามท้องถิ่น เสามิ่งเมืองนี้น่าจะมีมานานแล้วพร้อมๆกับการสร้างเมืองในระยะเริ่มแรก และคติการตั้งเสามิ่งเมืองนี้คงมีอยู่สืบมาจนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ดังเรื่องราวของการปกเสามิ่งเมืองขึ้นใหม่ในบริเวณเวียงเหนือที่ปรากฏหลักฐานในเอกสารตำนานของเน่าน สำหรับวัดมิ่งเมืองนั้นปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นใน พ.ศ ๑๙๔๓ ซึ่งคงสร้างในภายหลังในบริเวณที่ตั้งเสามิ่งเมือง จึงได้ชื่อว่าวัดมิ่งเมือง แต่วัดมิ่งเมืองคงมิใช่วัดสำคัญที่สร้างขึ้นตามคติมหาธาตุกลางเมือง เพราะพระมหาธาตุกลางเมืองของเมืองน่านนั้นคือพระธาตุเจดีย์ช้างค้ำ วัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำในปัจจุบัน

ที่เมืองแพร่ปรากฏมีพระธาตุมิ่งเมือง ซึ่งเป็นพระมหาธาตุสำคัญที่ตั้งอยู่เป็นศูนย์กลางของเมือง แต่ไม่ปรากฏมีเสามิ่งเมือง เนื่องจากยังคงมีเสาสะดือเมืองอยู่ หลักหินเสาสะดือเมืองคงทำหน้าที่เป็นหลักเมืองของเมืองแพร่อยู่ในระยะหนึ่ง เมื่อมีการสถาปนาพระธาตุมิ่งเมืองขึ้นเป็นพระมหาธาตุกลางเมืองในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๑ พระธาตุมิ่งเมืองคงทำหน้าที่เป็นหลักเมืองเช่นเดียวกันพระธาตุหริภุญไชย ดังนั้นหลักหินสะดือเมืองจึงหมดความสำคัญถูกปล่อยทิ้งให้รกร้าง จนกระทั่งได้มีการสร้างศาลหลักเมืองขึ้นใหม่เมื่อไม่นานมานี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

จะเห็นได้ว่า *"มิ่งเมือง"* นั้นเป็นคติความเชื่อที่เกี่ยวกับตำแหน่งอันเป็นมงคลของเมืองที่อยู่บริเวณกลางเมือง ซึ่งน่าจะเป็นคติอันเดียวกันกับเรื่องของหลักเมืองและเสาสะดือเมือง เพียงแต่มีการเรียกชื่อแตกต่างกันไปตามท้องถิ่นและตามแต่ช่วงเวลา

หลักเมือง

หลักเมือง เป็นองค์ประกอบของเมืองอีกอย่างหนึ่งที่ปรากฏเป็นแบบแผนของเมืองในดินแดนล้านนา ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้คำนิยามหลักเมืองไว้ว่าคือ เสาเอกของเมืองและเป็นชัยภูมิอันเป็นมงคลที่เหมาะสมสำหรับตั้งเสาหลักเมือง วัตถุประสงค์สำคัญของหลักเมืองที่สร้างขึ้น ก็เพื่อให้เป็นสัญลักษณ์ของเมืองที่สร้างว่า มีหลักอยู่ตรงนี้ ประชาราษฎร์จะได้ยึดถือเอาเป็นแหล่งสร้างบ้านแปลงเมืองกันโดยแน่วแน่ ในประเทศไทยพบว่ามีการสร้างหรือยกเสาหลักเมืองมานานแล้ว ตัวอย่างหลักเมืองที่เก่าแก่ที่สุดคือ หลักเมืองศรีเทพในแถบจังหวัดเพชรบูรณ์ทำด้วยศิลาเป็นรูปตาปู่หัวเห็ด และในสมัยสุโขทัยแม้จะไม่พบหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรที่กล่าวถึงการยกเสาหลักเมืองของกรุงสุโขทัย แต่ก็พบศาลหลักเมืองของกรุงสุโขทัยอยู่ใกล้กับวัดชนะสงคราม หลักเมืองเป็นประเพณีพราหมณ์มีมาแต่อินเดีย ไทยตั้งหลักเมืองขึ้นตามธรรมเนียมพราหมณ์ ดังนั้นพิธีการที่กระทำล้วนแต่เป็นพิธีทางไสยศาสตร์หรือพิธีข้างพราหมณ์เสียเป็นส่วนมาก เพิ่งจะมีพิธีทางพระพุทธศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยก็ในรัชกาลที่ ๔ นี่เอง

แม้ว่าคติการตั้งหลักเมืองจะมีอิทธิพลปรากฏอยู่ในภาคเหนือตอนบนมาเป็นเวลานานแล้ว แต่การตั้งหลักเมืองดังกล่าวจะมีลักษณะผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ในท้องถิ่น และเรียกหลักเมืองต่างกันออกไปจากภาคกลางว่า เสาสะดือเมืองบ้าง เสาอินทะขิลบ้าง เสามิ่งเมืองบ้าง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนที่ผ่านมา แต่คติการตั้งหลักเมืองที่เป็นแบบแผนใหม่ก็มีอิทธิพลเข้ามาสู่ดินแดนล้านนาอีกครั้งนับตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ เป็นต้นมา ทำให้มีการตั้งเสาที่เรียกว่า *"หลักเมือง"* ขึ้นใหม่ในเมืองต่างๆ ในล้านนาหลายแห่ง คติการตั้งเสาหลักเมืองที่เข้ามาสู่ล้านนาในสมัยรัตนโกสินทร์นี้คงได้แบบอย่างมาจากครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขยายกำแพงพระนคร ได้ผูกชาตาเมืองและตั้งเสาหลักเมืองขึ้นใหม่แทนหลักเก่าที่สร้างไว้แต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ ใน พ.ศ ๒๓๙๕ ดังนั้นเมืองต่างๆ จึงเอาแบบอย่างที่จะตั้งเสาหลักเมืองขึ้นใหม่เพื่อความเป็นศิริมงคลของเมือง

ที่เมืองนครลำปางได้มีการตั้งเสาหลักเมืองเป็นเสาไม้ขึ้นใหม่ที่บริเวณวัดปงสนุกอันถือเป็นสะดือเมืองของเวียงนครหรือลคอรขึ้น เมื่อ พ.ศ ๒๔๐๐ และใน พ.ศ ๒๔๑๖ ได้มีการตั้งเสาหลักเมืองหลักที่สองขึ้นอีกในบริเวณเวียงนครลำปางแห่งใหม่ทางฝั่งทิศตะวันออกของแม่น้ำวัง และหลักที่สามได้ตั้งขึ้นอีกในบริเวณกลางเมืองใหม่ทางตอนใต้เมื่อ พ.ศ ๒๔๒๙ ต่อมาในสมัยเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิตเจ้าผู้ครองนครลำปางองค์สุดท้ายได้ย้ายเสาหลักเมืองเดิมทั้งสามหลักมาตั้งขึ้นใหม่ในบริเวณคุ้มหลวง หรือหอคำ ซึ่งก็คือศาลหลักเมืองที่ปรากฏในทุกวันนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองพะเยาซึ่งเป็นเมืองร้างอยู่เป็นเวลานานและได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่ในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ไม่ปรากฏหลักฐานของเสาสะดือเมืองเหลืออยู่ จึงได้มีการสร้างหลักเมืองและศาลหลักเมืองขึ้นใหม่ในบริเวณสนามเวียงแก้วกลางเมืองพะเยาเมื่อ พ.ศ ๒๕๓๕ มานี้เอง

ส่วนเมืองแพร่นั้นในบริเวณกลางเวียงซึ่งแต่เดิมมีพื้นที่ที่เรียกว่าเป็น สะดือเมือง ภายหลังได้มีการสร้างอาคารก่ออิฐถือปูนขึ้นเรียกว่าเป็นศาลหลักเมือง ต่อมาใน พ.ศ ๒๕๓๕ กระทรวงมหาดไทยได้สั่งการให้จังหวัดที่ไม่มีหลักเมืองให้จัดหาและสร้างหลักเมืองขึ้น จังหวัดแพร่จึงได้จัดสร้างเสาหลักเมืองใหม่ขึ้นด้วยไม้ยมหินซึ่งเป็นต้นไม้ประจำจังหวัดและสร้างศาลหลักเมืองใหม่เป็นแบบจตุรมุขดังปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

พระมหาธาตุกลางเมือง

แบบแผนที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งที่ปรากฏพบอยู่ในเมืองต่างๆ ในเขตภาคเหนือตอนบน ก็คือ การสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ขึ้นเพื่อให้เป็นหลักหรือศูนย์กลางของเมือง

คติการบูชาพระมหาธาตุนั้นคงเป็นประเพณีที่เนื่องในพระพุทธศาสนาฝ่ายหีนยานที่ปรากฏอยู่ในดินแดนประเทศไทยมาตั้งแต่สมัยทวารวดีเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา เพราะปรากฏหลักฐานพระธาตุเจดีย์อยู่ทั้งในเมืองและนอกเมืองในช่วงเวลานี้หลายแห่ง ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ จึงเริ่มมีการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ขึ้นเป็นหลักหรือเป็นศูนย์กลางของเมือง การเน้นพระมหาธาตุเจดีย์ให้เป็นศูนย์กลางของนครนี้น่าจะได้แนวคิดและคติมาจากทางบ้านเมืองที่นับถือศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธมหายานเป็นหลัก ซึ่งในเวลาต่อมาประเพณีการสร้างพระสถูปเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมธาตุไว้กลางเมืองเพื่อให้เป็นหลักของบ้านเมืองดังกล่าวได้แพร่หลายจนเกิดเป็นคติของการสร้างวัดสำคัญขึ้นในเมืองที่เรียกว่า *"วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ"* หรือเรียกอย่างย่อๆ ว่า *"วัดมหาธาตุ"*

ในเขตภาคเหนือตอนบนคติการสร้างพระมหาธาตุเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของเมืองนั้นมีหลักฐานชัดเจนปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรก คือพระธาตุหริภุญไชยที่พระยาอาทิตตราชโปรดให้สร้างขึ้นไว้ในเมืองหริภุญไชยเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ รวมทั้งพระธาตุเจดีย์วัดชมพูหรือพระธาตุดอนเต้าในเมืองเขลางค์นคร และพระธาตุมิ่งเมืองในเมืองแพร่ก็จะเป็นพระมหาธาตุเจดีย์ที่สร้างขึ้นเพื่อให้เป็นหลักของบ้านเมืองในสมัยหริภุญไชยเช่นกัน แต่คงสร้างขึ้นในระยะหลังๆ ลงมาแล้ว คติการสร้างพระธาตุเจดีย์หรือพระมหาธาตุกลางเมืองนี้ยังคงเป็นแบบแผนที่นิยมสืบทอดมาจนถึงสมัยล้านนา ดังพบว่าเมืองต่างๆ ในสมัยล้านนาแทบทุกแห่งจะปรากฏมีการสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ขึ้นในเมืองเพื่อให้เป็นหลักหรือศูนย์กลางของเมือง

เช่นเมืองนครหรือลคอร(ลำปาง)ที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยล้านนา จะมีพระธาตุเจดีย์วัดปงสนุกหรือพระธาตุศรีจอมไคลประดิษฐานอยู่กลางเมือง คาดว่าสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๑

เมืองเชียงใหม่ มีพระธาตุเจดีย์หลวงตั้งอยู่กลางเวียง สร้างขึ้นในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เมืองน่าน มีพระธาตุเจดีย์วัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำ สร้างขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐

เมืองเชียงรายในสมัยล้านนาปรากฏมีพระธาตุดอยตองเป็นพระมหาธาตุเจดีย์ตั้งอยู่ในตำแหน่งของสะดือเมืองเดิม คาดว่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๑

เมืองเชียงแสน มีพระธาตุหลวง วัดหลวงหรือเจดีย์หลวงเป็นปูชนียสถานสำคัญอยู่กลางเมือง สร้างขึ้นในครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๙

สำหรับเมืองพะเยาไม่ปรากฏหลักฐาน เนื่องจากเมืองพะเยาร้างไปเป็นเวลานานและได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่อีกครั้งในสมัยรัตนโกสินทร์

นอกจากนี้บ้านเมืองในสมัยล้านนายุคฟื้นฟูหรือรัตนโกสินทร์ยังคงสืบทอดคติการสร้างวัดพระศรีรัตนมหาธาตุหรือวัดมหาธาตุขึ้นไว้กลางเมืองเช่นกัน เพียงแต่วัดที่สร้างขึ้นในดินแดนล้านนาอาจมีชื่อเรียกที่แตกต่างออกไป เช่นเมืองนครลำปางในสมัยรัตนโกสินทร์ปรากฏมีการสร้างวัดหลวงกลางเวียงหรือวัดบุญวาทย์ขึ้น เมืองเชียงรายที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์มีวัดกลางเวียงปรากฏอยู่เช่นกัน และวัดสำคัญของเมืองพะเยาที่ตั้งอยู่กลางเวียงซึ่งได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้แก่ วัดหลวงราชสัณฐาน

ข่วงเมือง

ข่วงเมือง คือสนามหรือพื้นที่โล่งกว้างที่ตั้งอยู่ภายในเมือง เป็นสถานที่สำหรับประกอบพิธีกรรมและกิจกรรมของเมือง จากการศึกษาแบบแผนของเมืองต่างๆ ในเขตภาคเหนือตอนบนจำนวน ๙ เมือง ได้พบว่าเมืองที่มีองค์ประกอบของข่วงเมืองปรากฏอยู่อย่างชัดเจนจะมีอยู่ ๒ เมือง คือ เมืองเชียงใหม่ และเมืองน่าน

เมืองเชียงใหม่ปรากฏหลักฐานวัดหัวข่วงตั้งอยู่ใกล้กับประตูหัวเวียงหรือประตูช้างเผือกทางตอนเหนือของเมือง และข่วงเมืองอยู่ถัดจากวัดหัวข่วงลงไปทางทิศใต้ โดยมีพื้นที่อยู่ในแถบกลางเวียงหรือบริเวณตั้งแต่วัดหัวข่วงลงมาจนถึงที่ตั้งวัดสะดือเมือง บริเวณดังกล่าวเป็นสนามหรือบริเวณลานโล่งกว้างใหญ่ มีชื่อปรากฏในเอกสารตำนานว่า *"ข่วงสนามหลวง"* หรือ *"ข่วงหลวง"* หรือ *"ข่วงเมือง"* เข้าใจว่าข่วงเมืองของเมืองเชียงใหม่นั้นน่าจะมีมาตั้งแต่เริ่มแรกสร้างเมืองแล้ว เพราะหลักฐานทางเอกสารแสดงให้เห็นว่าในช่วงต้นๆ ของเมืองเชียงใหม่พื้นที่กลางเวียงดังกล่าวจะเป็นตลาดและสถานที่สำหรับประกอบกิจกรรมต่างๆ ของเมือง เช่นเป็นสถานที่ถวายเพลิงพระศพพระเจ้ามังราย

เรื่องราวที่ชัดเจนของข่วงเมืองที่ปรากฏอยู่ในเอกสารอยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าเมืองแก้วนับตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นต้นมา ข่วงเมืองของเมืองเชียงใหม่ยังคงปรากฏมีมาจนกระทั่งถึงยุคฟื้นฟูในสมัยรัตนโกสินทร์ แต่พื้นที่บางส่วนถูกใช้เป็นที่ตั้งของหอคำและคุ้มเจ้านาย ต่อมาเมื่อกรุงเทพฯได้จัดการปกครองด้วยระบบเทศาภิบาลบริเวณข่วงเมืองจึงกลายเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการ และยิ่งไปกว่านั้นในระยะหลังๆ ได้มีการขายคุ้มและที่ดินของเจ้านายกับขุนนางในพื้นที่แถบนั้น จึงทำให้มีการสร้างอาคารพาณิชย์ขึ้นมาจนทำให้สภาพของข่วงเมืองแทบจะไม่เหลืออยู่เลย ปัจจุบันคงเหลือพื้นที่เฉพาะบริเวณลานด้านหน้าอนุสาวรีย์สามกษัตริย์เท่านั้นที่ยังเป็นลานกว้างแสดงร่องรอยของข่วงเมืองให้เห็นอยู่

สำหรับเมืองน่านนั้นบริเวณที่ตั้งของข่วงเมืองอยู่บริเวณกลางเวียง โดยข่วงเมืองจะเป็นพื้นที่ระหว่างด้านหน้าหอคำกับวัดหลวงกลางเวียงหรือวัดช้างค้ำ ทางด้านทิศเหนือมีวัดหัวข่วงตั้งอยู่ ส่วนทางด้านทิศใต้จรดกับวัดภูมินทร์ ปัจจุบันบริเวณดังกล่าวยังคงเป็นสนามกว้างอยู่ทางด้านหน้าของหอคำหรืออาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติน่าน ข่วงเมืองของเมืองน่านนี้คงมีมาตั้งแต่แรกเริ่มสร้างเมืองน่านในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ มีชื่อปรากฏอยู่ในเอกสารว่า *"ข่วงหลวง"* ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ปรากฏชื่อต่างๆ กันว่า *"ท้องข่วงสนาม"* *"ท้องข่วงสนามหลวง"* และ *"ข่วงสนามหลวง"* เป็นต้น ข่วงเมืองนี้มีบทบาทอย่างสำคัญถูกใช้เป็นสถานที่จัดกิจกรรมต่างๆ ของเมืองนับตั้งแต่งานมหรสพ งานทำบุญฉลองทาน และงานประเพณีต่างๆ ตลอดมา

ส่วนเมืองอื่นๆ ที่ยังคงมีร่องรอยอยู่ในพื้นที่ที่คาดว่าน่าจะเป็นข่วงเมืองมาก่อน มีอยู่ ๓ เมือง คือ เมืองเชลางค์นคร เมืองแพร่ และเมืองพะเยา โดยที่เมืองเชลางค์นครปรากฏร่องรอยของข่วงเมืองอยู่ในบริเวณกลางเมือง ทางด้านทิศตะวันตกของวัดพระแก้วตอนเต้าและทางตอนใต้ของวัดหัวข่วงไปจนจรดบริเวณที่ดินขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ซึ่งในอดีตเป็นที่ตั้งคุ้มหลวง พื้นที่ดังกล่าวเป็นที่ธรณีสงฆ์ของวัดพระแก้วดอนเต้า แต่เดิมเป็นที่โล่งกว้างไม่มีสิ่งปลูกสร้างใดๆ ชาวเมืองเรียกว่า *"เด่นพระแก้ว"* ปัจจุบันมีบ้านเรือนราษฎรปลูกสร้างไปหมดแล้ว

สำหรับเมืองแพร่ร่องรอยของข่วงเมืองยังคงเหลืออยู่ส่วนหนึ่งเป็นสนามกว้างอยู่ระหว่างด้านหน้าศาลากลางจังหวัดกับจวนผู้ว่าราชการจังหวัด ซึ่งชาวเมืองแพร่ในอดีตจะเรียกพื้นที่ดังกล่าวนี้ว่า *"สนามหลวง"* บริเวณที่คาดว่าเป็นข่วงเมืองนั้นคาดว่าอยู่ในบริเวณกลางเวียงเป็นพื้นที่ระหว่างที่ตั้งคุ้มหลวงไปจนถึงวัดหัวข่วง กับพื้นที่ระหว่างวัดศรีชุมไปจนถึงวัดพระบาทมิ่งเมือง ซึ่งปัจจุบันบริเวณดังกล่าวนี้เกือบทั้งหมดเป็นที่ดินราชพัสดุใช้เป็นที่ตั้งของส่วนราชการต่างๆ และบริเวณลานกว้างที่เรียกว่าสนามหลวงในทุกวันนี้ได้รับการปรับปรุงสร้างเป็นสวนสุขภาพเฉลิมพระเกียรติฯ ร.๙

ส่วนข่วงเมืองของเมืองพะเยาสันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ในบริเวณกลางเวียง ซึ่งเป็นพื้นที่ทางทิศตะวันออกของเมือง ตั้งแต่วัดหัวข่วงแก้วมาทางทิศตะวันตกจนถึงบริเวณด้านหน้าของสนามเวียงแก้ว พื้นที่ดังกล่าวในอดีตจะเป็นลานกว้างใหญ่เรียกกันว่า *ดอนสนาม* และยังปรากฏเป็นชื่อถนนดอนสนาม ปัจจุบันส่วนหนึ่งของพื้นที่นี้เป็นที่ตั้งของสถานีตำรวจภูธรอำเภอเมืองและสำนักงานการไฟฟ้าส่วนภูมิภาคจังหวัดพะเยา

อย่างไรก็ดีเมืองอื่นๆ อีก ๓ เมือง คือ เมืองหริภุญไชยหรือลำพูน เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน ไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนของข่วงเมือง แต่ก็เชื่อว่าการปรากฏมีข่วงเมืองอยู่ในเมืองต่างๆ นั้นน่าจะเป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมร่วมกันของบ้านเมืองในเขตภาคเหนือตอนบนมาเป็นเวลานานแล้ว และเมืองเหล่านี้ก็น่าจะมีข่วงเมืองอยู่เช่นกัน แต่สภาพทางกายภาพของเมืองคงเปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากได้ร้างเป็นเวลานานเนื่องจากภัยสงครามและการล่มสลายของล้านนาในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ เมื่อได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่อีกครั้งสภาพของบ้านเมืองจึงเปลี่ยนแปลงไป ส่วนเมืองแม่ฮ่องสอนเป็นเมืองใหม่ที่เพิ่งสร้างขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ จึงไม่มีข่วงเมือง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

การศึกษาแบบแผนทางศิลปะสถาปัตยกรรมของวัดหัวข่วง

จากการศึกษาได้พบว่าเมืองที่มีวัดหัวข่วงตั้งอยู่เป็นองค์ประกอบภายในเมืองมีอยู่ ๕ เมือง คือ เมืองเชียงใหม่ เมืองเขลางค์นคร(ลำปาง) เมืองแพร่ เมืองน่าน และเมืองพะเยา ยกเว้นเมืองลำพูนที่มีวัดหัวข่วงนางเหลียวหรือวัดหัวขัวตั้งอยู่นอกตัวเวียง กับวัดหัวข่วงร้าง เวียงท่ากาน และวัดหัวข่วงร้าง เมืองลองเก่า ซึ่งเป็นวัดที่ชาวบ้านเรียกชื่อกันขึ้นมาเองในภายหลัง ส่วนเมืองอื่นๆ โดยเฉพาะเมืองสำคัญ เช่น เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน เมืองลำพูน และเมืองแม่ฮ่องสอน ไม่ปรากฏมีวัดหัวข่วงอยู่เลย ร่องรอยดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าการมีวัดหัวข่วงตั้งอยู่ตอนหัวของข่วงเมืองนั้นอาจมิใช่แบบแผนของเมืองในล้านนาเสมอไป จึงจำเป็นต้องศึกษาเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับวัดหัวข่วงอีกครั้ง

วัดหัวข่วงที่ปรากฏอยู่ในเมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนา ๘ แห่ง ได้แก่ วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่ วัดหัวข่วงนางเหลียวหรือวัดหัวขัว เมืองลำพูน วัดหัวข่วงร้างในเวียงท่ากาน อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(ลำปาง) วัดหัวข่วง เมืองแพร่ วัดหัวข่วงร้าง เมืองลองเก่า อำเภอลอง จังหวัดแพร่ วัดหัวข่วง เมืองน่าน และวัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา จึงได้ทำการศึกษาประวัติความเป็นมาและแบบแผนทางศิลปะสถาปัตยกรรมที่ปรากฏร่องรอยอยู่ในวัดหัวข่วงเหล่านั้น สรุปผลได้ดังนี้

วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง เมืองเชียงใหม่

วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวงตั้งอยู่ภายในตัวเวียงทางทิศเหนือและตอนเหนือข่วงเมือง แต่เดิมเป็นวัดที่มีชื่อว่า *วัดพระเจ้าแสนเมืองมา* หรือ *วัดแสนเมืองมา* เป็นวัดที่มีหลักฐานปรากฏอยู่ในเอกสารว่า พระเจ้าเมืองแก้วโปรดให้สร้างพระธาตุเจดีย์ขึ้นในวัดแห่งนี้ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑ และพระธาตุเจดีย์องค์นี้ได้รับการบูรณะครั้งสำคัญในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ชื่อของวัดแสนเมืองมานี้ยังคงเรียกสืบกันมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จนกระทั่งในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ จึงปรากฏหลักฐานในเอกสารเป็นครั้งแรกที่เรียกชื่อวัดแห่งนี้ว่า *วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง* หรือ *วัดแสนเมืองมาหัวข่วง* ได้ศึกษาในรายละเอียดทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของโบราณวัตถุสถานต่างๆ ภายในวัดหัวข่วง อาทิ พระเจ้าแสนเมืองมาหลวงพระพุทธรูปสำริดที่ประดิษฐานในพระอุโบสถพบว่ามีอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ซึ่งคาดว่าน่าจะเป็นระยะเวลาที่สร้างวัดแสนเมืองมา และพระธาตุเจดีย์จะเป็นแบบแผนของเจดีย์ทรงกลมแบบเชียงใหม่ที่ปรากฏร่องรอยของการบูรณะครั้งใหญ่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ซึ่งจะสอดคล้องกับเรื่องราวที่ปรากฏในเอกสาร

ส่วนพระวิหารวัดหัวข่วงนั้นปัจจุบันได้ถูกรื้อถอนไปแล้ว แต่ได้ศึกษาลักษณะทางศิลปะสถาปัตยกรรมจากภาพถ่ายที่บันทึกไว้และหลักฐานที่เหลืออยู่ ทำให้ทราบว่าลักษณะเป็นวิหารแบบกึ่งโถง มีแผนผังเป็นแบบยกเก็จออกทางด้านหน้า ๒ ช่วง ด้านหลัง ๑ ช่วง รวมทั้งหน้าบันเป็นแบบกรอบลูกฟักในโครงสร้างแบบม้าตั่งไหม ซึ่งเป็นแบบแผนของวิหารล้านนาดั้งเดิมที่ยังนิยมสร้างมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

และได้ศึกษาลวดลายประดับที่คันทวยซึ่งเหลืออยู่ ๒ ชิ้น พบว่าเป็นลวดลายที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะรัตนโกสินทร์แล้ว จึงคาดว่าวิหารหลังนี้น่าจะเป็นวิหารที่พระยาหลวงสามล้านสร้างขึ้นในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งขณะนั้นวัดแห่งนี้ยังปรากฏชื่อว่า *วัดแสนเมืองมา* อยู่ ผลของการศึกษาทำให้เห็นว่าแต่เดิมวัดแห่งนี้เป็นวัดเก่าแก่ที่มีชื่อว่า *วัดแสนเมืองมา* มีอายุนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นมา และในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ วัดแห่งนี้ก็ยังมีชื่อว่า *วัดแสนเมืองมา* แต่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๕ เป็นต้นมา ชื่อของวัดแห่งนี้จะมีคำว่า *"หัวข่วง"* เข้ามาประกอบกลายเป็น *วัดหัวข่วงแสนเมืองมาหลวง* แต่ชาวเมืองจะเรียกกันเป็นสามัญว่า *วัดหัวข่วง*

วัดหัวข่วง เมืองเขลางค์นคร(ลำปาง)

วัดหัวข่วงตั้งอยู่ภายในเขตเวียงเขลางค์นครซึ่งเป็นเมืองโบราณที่สร้างมาตั้งแต่สมัยหริภุญไชย ประวัติความเป็นมากล่าวว่าชาวเมืองเชียงแสนและเมืองยองที่ถูกกวาดต้อนมาเป็นผู้สร้างวัดแห่งนี้ขึ้นในกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ในบริเวณที่เป็นวัดโบราณที่มีชื่อเดิมว่า *"วัดแก้วโคมคำ"* วัดแห่งนี้จึงได้ชื่อว่า *"วัดหัวข่วงแก้วโคมคำ"* ในช่วงเวลาดังกล่าวพื้นที่ในเขตเวียงเขลางค์นครเป็นที่อยู่อาศัยของไพร่พลเมืองที่ถูกกวาดต้อนมาจากเมืองเชียงแสนและเมืองยอง ซึ่งขณะนั้นศูนย์กลางการปกครองของเมืองนครลำปางได้ย้ายไปอยู่ที่เวียงนครลำปางแห่งใหม่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวังแล้ว จากการศึกษาทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของวิหารหลวงและเจดีย์ประธานในวัดหัวข่วง สรุปได้ว่าแบบแผนที่ปรากฏเป็นสิ่งก่อสร้างในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งสอดคล้องประวัติการก่อสร้างของวัดแห่งนี้

วัดหัวข่วง เมืองแพร่

วัดหัวข่วงตั้งอยู่ในภายในตัวเวียงในบริเวณหัวเวียงหรือทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมือง เดิมทีคงเป็นวัดโบราณที่ไม่ปรากฏชื่อและคงมีความสำคัญแห่งหนึ่งของเมืองแพร่ หลักฐานที่ปรากฏคือ พระเจดีย์แบบพื้นเมืองล้านนา ทำให้ทราบว่าวัดแห่งนี้มีอายุอย่างน้อยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นต้นมา วัดแห่งนี้ได้ร้างไปเป็นเวลานานและได้รับการบูรณะขึ้นใหม่พร้อมๆ กับการฟื้นฟูเมืองแพร่ใน พ.ศ ๒๓๖๕ จึงปรากฏชื่อเป็น*วัดหัวข่วง*-ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา วัดแห่งนี้ได้รับการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ใน พ.ศ ๒๔๒๘ ซึ่งในช่วงเวลานั้นเมืองแพร่มีความเจริญมั่งคั่งมากขึ้น เนื่องจากมีรายได้จากการทำสัมปทานป่าไม้ จึงทำให้พระวิหารวัดหัวข่วงหลังปัจจุบันได้รับการบูรณะหรืออาจสร้างขึ้นใหม่ในระยะนี้

วัดหัวข่วงแก้ว เมืองพะเยา

วัดหัวข่วงแก้วเป็นวัดใหม่ที่สร้างขึ้นในบริเวณวัดร้าง ซึ่งเดิมมีชื่อว่า *วัดคุ้ม* ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เมืองพะเยาได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่อีกครั้งหลังจากที่ถูกปล่อยให้ร้างไปเป็นเวลานาน และได้ชื่อใหม่เรียกว่า *วัดหัวข่วง* นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ส่วนคำว่า *แก้ว* ที่ต่อท้ายเป็นวัดหัวข่วงแก้วนั้น เพิ่งมาเติมเป็นชื่อใหม่ให้มีความหมายดีขึ้นเมื่อ พ.ศ ๒๔๕๕ มานี้เอง ศาสนสถานที่ปรากฏอยู่ภายในวัดแห่งนี้ในปัจจุบันล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งก่อสร้างใหม่ที่สร้างขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ จึงไม่อาจศึกษาใดๆ ได้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

วัดหัวข่วง เมืองน่าน

วัดหัวข่วงตั้งอยู่ภายในตัวเวียง ในบริเวณกลางเมืองทางตอนเหนือของข่วงเมืองหรือข่วงหลวง ชื่อวัดหัวข่วงนี้ปรากฏเป็นครั้งแรกในเอกสารตำนานที่กล่าวถึงการสร้างวิหารขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ แต่ภายในวัดปรากฏมีพระเจดีย์ประธาน ซึ่งเป็นเจดีย์เก่าแก่ที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๒

จากการศึกษาพบว่าเจดีย์ประธานวัดหัวข่วงน่าจะเป็นทิพพเจดีย์ซึ่งเป็นเจดีย์สำคัญองค์หนึ่งของวัดหลวงกลางเวียงที่ปรากฏหลักฐานกล่าวถึงอยู่ในตำนาน จึงทำให้เชื่อว่าบริเวณที่ตั้งวัดหัวข่วงนั้นแต่เดิมน่าจะเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของวัดหลวงกลางเวียง ต่อมาเมืองน่านได้ร้างไปเป็นเวลานานเนื่องจากน้ำท่วม จึงได้ย้ายไปตั้งเมืองใหม่ทางตอนเหนือเรียกว่า เวียงเหนือ ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ได้มีการย้ายเมืองกลับมาตั้งเมืองน่านตามเดิม และวัดหัวข่วงจะถูกสร้างขึ้นในช่วงเวลานี้ นอกเหนือจากพระเจดีย์ประธานแล้วได้ทำการศึกษาสิ่งก่อสร้างอื่นๆ ภายในวัดแห่งนี้ซึ่งได้แก่ พระวิหารและหอธรรม พบว่าแบบแผนทางศิลปะสถาปัตยกรรมของทั้งพระวิหารและหอธรรมจะมีอายุอยู่ในราว ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ซึ่งยืนยันให้เห็นว่าวัดหัวข่วงแห่งนี้เพิ่งปรากฏขึ้นในเวียงน่านเมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ มานี้เอง

วัดหัวข่วงร้าง เวียงท่ากาน

เวียงท่ากาน เป็นเมืองโบราณที่มีอายุมาตั้งแต่สมัยหริภุญไชยสืบมาจนถึงสมัยล้านนา ตั้งอยู่ในเขตอำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่ามีโบราณสถานร้างแห่งหนึ่งตั้งอยู่ภายในตัวเวียงบริเวณกลางเมือง ชาวบ้านเรียกชื่อว่า *วัดหัวข่วง* จากการศึกษาพบว่าโบราณสถานแห่งนี้เป็นสิ่งก่อสร้างในสมัยล้านนาที่ไม่ปรากฏชื่อและร้างไปพร้อมกับเมืองเป็นเวลานานแล้ว ต่อมาเมื่อชาวบ้านท่ากานซึ่งเป็นชาวเมืองยองที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตตัวเวียงโบราณท่ากานในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กับโบราณสถานร้างแห่งนี้ จึงได้เรียกชื่อโบราณสถานแห่งนี้ว่า *วัดหัวข่วง* ไปตามชื่อของวัดในหมู่บ้านเดิมของตนที่ย้ายมา

วัดหัวข่วงร้าง เมืองลองเก่า

เมืองลองเก่าเป็นเมืองโบราณที่ตั้งอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำยมในทางตอนใต้ของเมืองแพร่ เป็นเมืองที่ร้างไปเป็นเวลานานแล้ว ภายในตัวเวียงพบมีโบราณสถานร้างตั้งอยู่ในทางทิศตะวันออกใกล้กับกำแพงเมือง มีชื่อเรียกว่า วัดหัวข่วง จากการศึกษาสรุปได้ว่า เป็นชื่อที่ถูกเรียกขึ้นใหม่ โดยชาวบ้านที่อพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนในเขตเมืองลองเก่าในราวสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งคงเรียกไปตามคติที่พบเห็นในเมืองอื่นๆ เช่นที่ เมืองแพร่ที่มักจะเรียกชื่อวัดที่ตั้งอยู่ตอนหัวของเวียงว่า วัดหัวข่วง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

วัดหัวข่วงนางเหลียว หรือ วัดหัวขัว เมืองลำพูน

วัดหัวขัวตั้งอยู่ในเขตชุมชนบ้านเวียงยอง ซึ่งอยู่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำกวง ตรงกันข้ามกับเวียงหริภุญไชยหรือลำพูน แต่เดิมวัดแห่งนี้มีชื่อว่า *วัดหัวข่วงนางเหลียว* เดิมทีตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำกวงทางตอนเหนือของชุมชนขึ้นไปเล็กน้อย วัดแห่งนี้สร้างขึ้นตามความเชื่อและคตินิยมของชาวเมืองยองที่อพยพมาอยู่เมืองลำพูนในคราวฟื้นฟูเมืองลำพูนเมื่อราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ต่อมากระแสน้ำของแม่น้ำกวงได้ไหลกัดเซาะทำให้วัดหัวข่วงนางเหลียวเกิดความเสียหาย จึงได้ย้ายวัดมาตั้งขึ้นใหม่ในบริเวณที่ใกล้กับสะพาน(หัวขัว)ข้ามแม่น้ำกวง จึงทำให้ในเวลาต่อมาชื่อวัดแห่งนี้ได้เปลี่ยนไปเป็น *วัดหัวขัว* สืบมาจนทุกวันนี้

ผลของการศึกษาได้แสดงให้เห็นว่า ช่วงเวลาของการปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงในเมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนานั้นจะอยู่ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ลงมาแล้วทั้งสิ้น ระยะเวลาดังกล่าวจะเป็นช่วงเวลาของการฟื้นฟูบ้านเมืองต่างๆ ในล้านนา หลังจากที่เกิดความเสียหายจากภัยสงคราม จนทำให้เมืองเหล่านั้นร้างไปเป็นเวลานาน ในการฟื้นฟูบ้านเมืองนั้นได้มีการถ่ายเทผู้คนพลเมืองจากเมืองหนึ่งไปสู่อีกเมืองหนึ่ง และได้มีการกวาดต้อนไพร่พลเมืองจากท้องถิ่นอื่นๆ โดยเฉพาะจากเมืองต่างๆ ในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือ ซึ่งเป็นชนกลุ่มต่าง เช่น เงี้ยว ขึน ยอง และลื้อ ฯลฯ ให้เข้ามาเป็นกำลังช่วยในการบูรณะฟื้นฟูบ้านเมือง

วัดหัวข่วงในจำนวน ๘ แห่งที่ได้ทำการศึกษานั้น ได้พบว่ามีอยู่จำนวน ๒ แห่ง คือวัดหัวข่วงร้างในเวียงท่ากาน กับวัดหัวข่วงนางเหลียวหรือวัดหัวขัวที่เมืองลำพูนนั้นจะมีเรื่องราวเกี่ยวข้องอย่างชัดเจนกับชาวไตยองหรือชาวเมืองยอง ซึ่งเป็นกลุ่มชนที่อพยพมาจากเมืองยอง ในเขตรัฐชาน ประเทศพม่า เมื่อตรวจสอบเรื่องราวของวัดหัวข่วงที่ตั้งอยู่นอกดินแดนล้านนาแล้ว พบว่าวัดหัวข่วงจะเป็นวัดสำคัญที่มีอยู่ในเมืองเชียงตุง และเมืองยอง ในเขตรัฐชาน ประเทศพม่า กับเมืองเชียงรุ่งในเขตมณฑลยูนนาน ประเทศจีนมานานแล้ว โดยวัดหัวข่วงได้ปรากฏมีอยู่ในเมืองต่างๆ เหล่านั้นมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นอย่างน้อย องค์ประกอบของการมีวัดหัวข่วงกับข่วงเมืองดูเหมือนว่าจะเป็นแบบแผนสำคัญของเมืองในดินแดนแถบนั้น โดยเฉพาะที่เมืองยองนั้นปรากฏมีวัดหัวข่วงราชฐานเป็นวัดสำคัญที่มีความเกี่ยวข้องกับเมืองและเจ้าผู้ครองนคร ดังนั้นการปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงนางเหลียวหรือวัดหัวขัวที่เมืองลำพูน และวัดหัวข่วงร้างในเวียงท่ากาน ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับกลุ่มชนชาวไตยองนั้น จึงสะท้อนให้เห็นว่าชาวไตยองนั้นน่าจะเป็นกลุ่มชนสำคัญที่นำเอาแบบแผนและคตินิยมของการสร้างวัดหัวข่วงเข้ามาสู่ดินแดนล้านนา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

การปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงต่างๆ ในดินแดนล้านนาในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ นั้น จึงน่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับกลุ่มชนที่ถูกกวาดต้อนให้เข้ามาเป็นไพร่พลเมืองเพื่อช่วยในการบูรณะฟื้นฟูบ้านเมือง โดยเฉพาะชาวเมืองยองจะเป็นกลุ่มชนสำคัญที่มีบทบาทช่วยในการฟื้นฟูบ้านเมืองต่างๆ เช่นที่เมืองเชียงใหม่นั้น ชาวเมืองยองที่ถูกกวาดต้อนมาได้อาศัยอยู่ในเมืองเชียงใหม่เพื่อช่วยเป็นกำลังในการฟื้นฟูเมืองเป็นเวลานาน ก่อนที่จะเคลื่อนย้ายให้ไปเป็นพลเมืองช่วยฟื้นฟูเมืองลำพูนในตอนกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔

เมืองนครลำปางปรากฏหลักฐานในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓ กล่าวว่าชาวเมืองยองจะเป็นชนกลุ่มหนึ่งที่ถูกกวาดต้อนมาพร้อมกับชาวเมืองเชียงแสนให้มาตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตเวียงเก่าหรือเวียงเขลางค์นคร สำหรับเมืองแพร่นั้นปรากฏเรื่องราวว่า เมื่อกองทัพพม่าที่มีอะแซหวุ่นกี้เป็นแม่ทัพ ยกทัพมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ ได้กวาดเอาชาวเมืองแพร่และน่านไปไว้ที่เมืองเชียงแสน พระยาแพร่(มังไชย)ถูกจับและพม่าให้ไปอยู่เมืองยอง ต่อมาได้สมคบกับเจ้าเมืองยองยกทัพไปตีเมืองเชียงแสนซึ่งพม่าควบคุมอยู่ ได้อพยพชาวเมืองแพร่และเมืองยองกลับมาฟื้นฟูเมืองแพร่ขึ้นใหม่ ครั้งนั้นชาวเมืองยองคงเป็นกำลังสำคัญในการบูรณะฟื้นฟูเมืองแพร่ด้วย

ส่วนเมืองน่านนั้นในตำนานเมืองน่านกล่าวว่า ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ พญายองเจ้าเมืองยอง ได้ฟื้นม่าน พาไพร่พลหนีกองทัพพม่าไปพักพิงอยู่ที่เมืองหลวงปูคา พม่าตามไปตีเมืองปูคาแตก ไพร่พลชาวเมืองยองส่วนหนึ่งจึงหนีเข้ามาอยู่ที่เมืองน่าน ส่วนหนึ่งของเหตุการณ์เหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่า กลุ่มชนชาวเมืองยองนั้นได้เป็นพลเมืองและมีบทบาทอย่างสำคัญเกี่ยวข้องอยู่ในเมืองต่างๆ หลายแห่งในช่วงเวลาของการฟื้นฟูเมืองต่างๆ เหล่านั้น ดังนั้นการปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงในเมืองต่างๆ ในล้านนาในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ นั้น ชาวไตยองหรือชาวเมืองยองจึงน่าจะมีส่วนสำคัญในการนำเอาความเชื่อและคตินิยมของการสร้างวัดหัวข่วง ซึ่งเป็นวัดสำคัญในบ้านเมืองของตนเข้ามาเผยแพร่หรือสร้างขึ้นในเมืองต่างๆ เหล่านั้น

ส่วนเมืองที่ไม่ปรากฏมีวัดหัวข่วง เช่นเมืองเชียงแสนนั้นเป็นเมืองที่ร้างไปและไม่ได้รับการฟื้นฟูเป็นเมืองขึ้นใหม่ ดังนั้นร่องรอยที่เหลืออยู่จึงเป็นแบบแผนของเมืองดั้งเดิมในวัฒนธรรมล้านนา เมืองเชียงรายได้ร้างไปเป็นเวลานานและได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่เช่นกันในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ล่าช้ากว่าเมืองอื่นๆ และกำลังไพร่พลที่เป็นพลเมืองช่วยในการบูรณะบ้านเมืองนั้นจะประกอบไปด้วยชาวไตใหญ่หรือเงี้ยวและไตขืน ซึ่งถูกกวาดต้อนมาจากเมืองเชียงตุง เมืองพยาก เมืองเลย และเมืองสาด แต่ไม่ปรากฏมีชาวเมืองยอง ส่วนเมืองแม่ฮ่องสอนซึ่งเป็นชุมชนชาวไตใหญ่ที่สร้างขึ้นใหม่ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ด้วยเหตุนี้เมืองเหล่านี้จึงไม่ปรากฏมีวัดหัวข่วงอยู่ในเมือง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ผลของการวิจัยครั้งนี้ทำให้ทราบว่าองค์ประกอบของการมีวัดหัวข่วงกับข่วงเมืองที่ปรากฏอยู่ในเมืองหลายแห่งในดินแดนล้านนานั้น ไม่ได้เป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมของล้านนามาแต่ดั้งเดิม คติการสร้างข่วงเมืองเพื่อให้เป็นสถานที่สำหรับประกอบพิธีกรรมและกิจกรรมของเมืองนั้นคงมีอยู่ในล้านนามาเป็นเวลานานแล้ว แต่วัดหัวข่วงนั้นเพิ่งจะปรากฏขึ้นในเมืองสำคัญบางแห่งในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ มานี้เอง มีหลักฐานบ่งชี้ว่าการปรากฏขึ้นของวัดที่มีชื่อว่า *"หัวข่วง"* ในล้านนานั้นจะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับชาวไตยองหรือชาวเมืองยอง ซึ่งเป็นพลเมืองกลุ่มใหม่และกลุ่มใหญ่ที่ถูกกวาดต้อนให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองต่างๆ เหล่านั้นเพื่อช่วยเป็นกำลังในการฟื้นฟูบ้านเมือง วัดหัวข่วงที่มีอยู่ในเมืองสำคัญของล้านนาจำนวน ๕ แห่งนั้นจะเป็นเพียงวัดขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ทางตอนเหนือของข่วงเมือง ไม่มีความสำคัญและบทบาทใดๆ เกี่ยวข้องกับเมืองมากนัก การปรากฏขึ้นของวัดหัวข่วงในช่วงเวลานี้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมครั้งใหญ่ อันเป็นผลมาจากการเคลื่อนย้ายถ่ายเทผู้คนพลเมืองจากท้องถิ่นอื่นๆ เข้ามาอยู่ในเมืองต่างๆ ดังนั้นจึงปรากฏมีแบบแผนทางวัฒนธรรมใหม่ๆ เกิดขึ้นในดินแดนล้านนา.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

บรรณานุกรม

หนังสือ

กรมศิลปากร. **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย.** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระราชประสิทธิคุณ จังหวัดสุโขทัย, ๒๕๑๕.

กรมศิลปากร. **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑.** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลตรี เจ้าราชบุตร (วงศ์ตวัน ณ เชียงใหม่). นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๑๖.

กรมศิลปากร. **รายงานการสำรวจโบราณสถานเมืองเชียงแสน.** โครงการอนุรักษ์และบูรณะเมืองประวัติศาสตร์. เอกสารกองโบราณคดี หมายเลข ๔/๒๕๓๐ ไม่ระบุสถานที่พิมพ์, ๒๕๓๐.

กรมศิลปากร. **รายงานการสำรวจโบราณสถานเมืองเชียงใหม่.** โครงการอนุรักษ์และบูรณะเมืองประวัติศาสตร์. เอกสารกองโบราณคดี หมายเลข ๕/๒๕๓๐ ไม่ระบุสถานที่พิมพ์, ๒๕๓๐.

กรมศิลปากร. **จารึกสมัยสุโขทัย.** จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปีลายสือไทย, ๒๕๒๖.

กรมศิลปากร. **โบราณคดีลุ่มแม่น้ำปิงตอนบน.** ฝ่ายวิชาการ กองโบราณคดี กรมศิลปากร. กรุงเทพฯ : โอ. เอส. พริ้นติ้งเฮ้าส์, ๒๕๓๔.

กรมศิลปากร. **เมืองน่าน โบราณคดี ประวัติศาสตร์ และศิลปะ.** กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊พ จำกัด, ๒๕๓๐.

กรมศิลปากร. **โบราณคดีล้านนา.** สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาพันธ์ จำกัด, ๒๕๔๐.

กรมศิลปากร. **การขึ้นทะเบียนโบราณสถานภาคเหนือ.** กองโบราณคดี. ไม่ระบุสถานที่พิมพ์, ๒๕๒๕.

กรมศิลปากร. **โบราณคดีเชียงราย.** ฝ่ายวิชาการ กองโบราณคดี. กรุงเทพฯ : บริษัทวิคตอรี่เพาเวอร์พอย์ จำกัด, ๒๕๓๓.

กรมศิลปากร. **ศิลปและโบราณคดีในประเทศไทย.** จัดพิมพ์เนื่องในงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. ไม่ระบุสถานที่พิมพ์, ๒๕๑๗.

กรมศิลปากร. **เวียงท่ากาน.** รายงานการขุดแต่งศึกษาและบูรณะโบราณสถาน หน่วยศิลปากรที่ ๔ เชียงใหม่ กองโบราณคดี. กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์สมาพันธ์ จำกัด, ๒๕๓๔.

กรมศิลปากร. **รายงานการสำรวจและขุดค้นแหล่งโบราณคดีเมืองหริภุญไชย จังหวัดลำพูน.** เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม โครงการโบราณคดีประเทศไทย(ภาคเหนือ) กองโบราณคดี, ๒๕๒๘.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

กรมศิลปากร ตำนานพระธาตุดอยปู่ภูทับ เมืองลอง และแหลมลี่. **ประชุมตำนานพระธาตุ ภาคที่ ๑.** พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานศพนางแข ฟูศักดิ์ ๑๗ สิงหาคม ๒๔๘๕.

กองพุทธศาสนสถาน. **ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๘.** กรมการศาสนาจัดพิมพ์, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๒.

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดแพร่.** จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๓.

จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา. **พระเจดีย์เมืองเชียงแสน .** เชียงใหม่ : สุริวงศ์บุ๊คเซนเตอร์, ๒๕๓๙.

จังหวัดเชียงราย. **งานสมโภชเสาสะดือเมืองและกำแพงเมืองเมืองเชียงราย .** จังหวัดเชียงรายจัดพิมพ์, ๒๕๓๑.

จังหวัดเชียงใหม่. **ล้านนาไทย .** อนุสรณ์พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สามกษัตริย์. เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๗.

จังหวัดเชียงใหม่. **กำแพงเมืองเชียงใหม่.** อนุสรณ์เนื่องในพิธีเปิดและฉลองประตูท่าแพ . เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๙.

เจ้าอธิการ บุญโสม ภูริปัญโญ. **สมโภชอุโบสถ วัดหัวข่วง ลำปาง.** ลำปาง : โรงพิมพ์สหกิจการพิมพ์, ๒๕๐๕.

จังหวัดลำปาง . **หนังสือที่ระลึกสภาหนังสือพิมพ์ส่วนภูมิภาคแห่งประเทศไทย.** การสัมมนาบทบาทหนังสือพิมพ์ต่อการท่องเที่ยว ณ โรงแรมทิพย์ช้าง จังหวัดลำปาง, ๒๕๒๙.

ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์. **พระหลักเมือง.** องค์การทหารผ่านศึกในพระบรมราชูปถัมป์จัดพิมพ์. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์ , ๒๕๒๕.

ชุ่ม ณ บางช้าง, รองอำมาตย์โท. **นำชมโบราณวัตถุสถานในจังหวัดเชียงใหม่.** กรมศิลปากรจัดพิมพ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๖.

ชัย ข้างวัง. **รวมเหรียญ ร.๕ อันสูงค่ายิ่งและเครื่องขัตติยราชูปโภค.** กรุงเทพฯ : วี. ซี. ปริ้นติ้ง, ๒๕๓๕.

เฌอกรีน, ห้างหุ้นส่วนจำกัด. **รายงานการขุดค้นศึกษาและบูรณะกำแพงเมืองเชียงใหม่.** รายงานนำเสนอเทศบาลนครเชียงใหม่และสำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๖ เชียงใหม่ กรมศิลปากร. เชียงใหม่ : ดาวคอมกราฟิก, ๒๕๔๐.

ณัชชา เลาหศิรินาถ. **สิบสองพันนา : รัฐจารีต.** สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. กรุงเทพ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๑.

ท.กล้วยไม้ ณ อยุธยา. **หลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์.** คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย ในคณะกรรมการเอกลักษณ์แห่งชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ประกายพรึก, ๒๕๒๕.

ทรงชัย เจตะบุตร และคณะ. **ของดีนครลำปาง.** ลำปาง : โรงพิมพ์ไทยลานนา, ๒๕๑๒.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ทวี สว่างปัญญางกูร(ปริวรรต). **ตำนานเมืองเชียงตุง.** พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ : บริษัทลีฟวิ่ง จำกัด, ๒๕๒๕.

ทวี สว่างปัญญางกูร(ปริวรรต). **ตำนานเมืองยอง.** เชียงใหม่ : ทรัพย์การพิมพ์, ๒๕๒๗.

ทวี สว่างปัญญางกูร(ปริวรรต). **ตำนานพื้นเมืองสิบสองพันนา.** กรุงเทพฯ : มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๒๕.

ธิดา สาระยา. **รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๗.

ธิดา สาระยา. **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น.** กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๓๕.

ธิดา สาระยา. **กว่าจะเป็นคนไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๓๗.

นวลศิริ วงศ์ทางสวัสดิ์. **ชุมชนโบราณในเขตล้านนา.** ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, ๒๕๒๘.

นิวัติน์ หิรัญบูรณะ, ดร. **กำแพงเมืองเชียงใหม่โบราณ.** เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม. คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๒๘.

บี. เจ. เทอร์วีล, แอนโทนี ดิลเลอร์ และชลธิรา สัตยาวัฒนา. **คนไท(เดิม)ไม่ได้อยู่ที่นี่.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๓.

บุญชู ชุ่มเชื้อ. **ตำนานพระธาตุวัดศรีดอนคำ(ห้วยอ้อ) และประวัติเมืองลอง.** พระนคร : โรงพิมพ์ไทยวิริยะกิจ, ๒๔๘๕)

ปวงคำ ตุ้ยเขียว (แปล). **วัดปราสาทและบันทึกพระยาหลวงสามล้าน.** เชียงใหม่ : พระสิงห์การพิมพ์, ๒๕๒๘.

ผาสุข อินทราวุธ และคณะ. **รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาร่องรอยอารยธรรมโบราณจากหลักฐานโบราณคดีในเขตจังหวัดลำพูนก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๘.** ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖.

พิริยะ ไกรฤกษ์, ดร. **ประวัติศาสตร์ศิลปในประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา.** กรุงเทพฯ : อรุณอัมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘.

พระรัตนปัญญาเถระ (ร.ต.ท แสง มนวิทูร แปล). **ชินกาลมาลีปกรณ์.** กรมศิลปากรจัดพิมพ์. พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๐๑.

พระยาประชากิจกรจักร์ (แช่ม บุนนาค). **พงศาวดารโยนก.** กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๐๔.

พระครูสังวรญาณประยุต. **หนังสือที่ระลึกวัดหัวขัว ตำบลเวียงยอง อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน**. ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, ๒๕๔๒.

พระครูชินวงศ์ศานุวัตร์ (สิงโต ชินวังโส). **วัดปราสาทและบันทึกพระยาหลวงสามล้าน.** เชียงใหม่ : โรงพิมพ์พระสิงห์การพิมพ์, ๒๕๒๘.

พระธรรมดิลก (จันทร์ กุสโล). **ตำนานอินทขิล.** ฉบับสมโภช ๖๐๐ ปี พระธาตุเจดีย์หลวง. เชียงใหม่ : บุญย์ศิริงานพิมพ์, ๒๕๓๘.

พระเทพวิสุทธิเวที (เรียบเรียง). **ประวัติศาสตร์เมืองพะเยายุคหลัง.** บริษัทมติชนพิมพ์ถวาย. กรุงเทพฯ : บริษัทพิฆเณศ พริ้นติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๓๑.

พระธรรมวิมลโมลี (ปริวรรต). **ตำนานเมืองเชียงแสน.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, ๒๕๓๘.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

พระธรรมวิมลโมลี. **ความเป็นมาในอดีตของเมืองพะเยาและประวัติพระยายุทธิเสถียรเมืองสองแคว.** เชียงราย : หจก. เชียงรายไพศาลการพิมพ์, ๒๕๔๓.

พระพุทธพุกามและพระพุทธญาณ. **ตำนานมูลศาสนา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เสริมวิทย์บรรณาคาร, ๒๕๑๙.

พระครูวิจิตรนวการโกศล. **บ่อเหล็กลอง.** ไม่ปรากฏสำนักพิมพ์, ๒๕๔๖.

พระโพธิรังสี. **คำแปลจามเทวีวงศ์พงศาวดารเมืองหริปุญไชย.** พิมพ์ครั้งที่ ๓ ในงานฌาปนกิจศพ นาย ชัช แดงดีเลิศ. นครหลวง : โรงพิมพ์พิฆเณศ, ๒๕๑๕.

พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) เรียบเรียง. **พงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย.** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระพิจิตรโอสถ (รอด สุตันตานนท์) จังหวัดเชียงใหม่. ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, ๒๕๐๕.

พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์. **รวมข้อเขียน ของ พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์.** จัดพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงแม้น สุนทรเทพกิจจารักษ์, ๒๕๒๕.

พระครูโสภิตขันตยาภรณ์. **ประวัติวัดปงสนุกเหนือ และประวัติ บันทึกประจำปี ของพระอาโนชัย ธรรมจินดามุนี.** ลำปาง : สหกิจการพิมพ์, ๒๕๓๙.

ภูเดช แสนสา(ผู้ปริวรรต). **ปฐมมัชฌิมตำนานเมืองลคร ฉบับใบลาน วัดคีรีไชย จังหวัดลำปาง.** เอกสารสำเนาเย็บเล่มไม่ได้เผยแพร่. ไม่ปรากฏปี.

มานิต วัลิโภดม. **ตำนานสิงหนวติกุมารฉบับสอบค้น.** คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๖.

มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย. **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ เล่ม ๒.** กรุงเทพ : ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒.

มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย. **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ เล่ม ๓.** กรุงเทพ : ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒.

มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย. **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ เล่ม ๔.** กรุงเทพ : ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒.

มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย. **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง เล่ม ๑๐.** กรุงเทพฯ : ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒.

มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย. **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง เล่ม ๑๓.** กรุงเทพฯ : ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒.

มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย. **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง เล่ม ๑๔.** กรุงเทพฯ : ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒.

มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย. **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ เล่ม ๑๕.** กรุงเทพฯ : ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒.

ยุวพุทธศาสนิกสมาคมลำปาง. **บนเส้นทางโยนก.** ที่ระลึกในการประชุมยุวพุทธิกสมาคมทั่วประเทศครั้งที่ ๖ จังหวัดลำปาง. พระนคร : โรงพิมพ์การพิมพ์พาณิชย์, ๒๕๐๔.

ราชบัณฑิตยสถาน. **สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑๑.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดนนทชัย, ๒๕๒๓.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

เลิศล้วน วัฒนนิธิกุล. **เมืองแพร่ที่รัก.** แพร่ : ไทยอุตสาหกรรมการพิมพ์, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

วัดศรีโคมคำ. **คัมภีร์ใบลานเรื่อง พื้นเมืองพะเยา จดหมายเหตุน้ำท่วมเมืองพะเยา และการกลับมาตั้งอยู่ใหม่.** วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา. รหัสไมโครฟิล์ม ศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, พย ๐๑ ๑๔๐ ๑๐ ๐๐.

วัดหัวข่วง. **ประวัติวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดแพร่.** จังหวัดแพร่ :เมืองแพร่การพิมพ์, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์. **วิหารล้านนา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๔.

วิฑูรย์ เหลียวรุ่งเรือง. **คุ้มเจ้ากรองนครเชียงใหม่และคุ้มเจ้าบุรีรัตน์(มหาอินทร์).** คณะอนุกรรมการอนุรักษ์สถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ๒๕๔๔.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๕.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **ศิลปและโบราณคดีในประเทศไทย.** กรมศิลปากรจัดพิมพ์ เนื่องในงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, ๒๕๑๗.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๕.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **ล้านนาประเทศ.** ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.

ศักดิ์ รัตนชัย. **หนังสือแนะนำนครลำปาง.** ฉบับอนุสรณ์การแข่งขันกีฬาเขต ๕. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภา, ๒๕๑๖.

ศักดิ์ รัตนชัย. **เกล็ดตำนานโยนกเชียงแสน – นาแส่ง.** อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพพ่อกองแก้ว แสงแก้ว. ลำปาง : ลำปางการพิมพ์, ๒๕๓๗.

ศักดิ์ รัตนชัย. **ลำปาง พัฒนาการประวัติศาสตร์แนวทางใหม่.** เอกสารเย็บเล่ม, ๒๕๔๓.

ศักดิ์ รัตนชัย. **ลานนา ล้านนา เป็นของใคร.** เอกสาร สรสว. ลป. ๒๐/ ๒๕๓๐ สมาคมเพื่อการรักษาสมบัติวัฒนธรรม จังหวัดลำปาง. ไม่ระบุสถานที่พิมพ์, ๒๕๓๐.

ศักดิ์ รัตนชัย (แปล). **พงศาวดารสุวรรณหอคำนครลำปาง(ตำนานเจ้าเจ็ดพระองค์กับหอคำมงคล.** สมาคมเพื่อการรักษาสมบัติวัฒนธรรมลำปาง. อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพพระครูเรือน สุธมโม วัดป่าตันกุมเมือง จังหวัดลำปาง, ๒๕๓๐.

ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดลำพูน. **แหล่งโบราณสถานในจังหวัดลำพูน.** ลำพูน : ลำพูนการพิมพ์, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

สมพงศ์ วิทยศักดิ์พันธุ์ (บรรณาธิการ). **เสวนาไทศึกษา ชุดที่ ๑.** สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. เชียงใหม่ : โรงพิมพ์มิ่งเมืองนวรัฐ, ๒๕๓๗.

สุรพล ดำริห์กุล. **ลายคำล้านนา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๔.

สุรพล ดำริห์กุล. **แผ่นดินล้านนา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๙.

สุรพล ดำริห์กุล. **ล้านนา : สิ่งแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรม.** กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งอรุณพับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๒.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

สงวน โชติสุขรัตน์. **ประชุมตำนานลานนาไทย.** นครหลวง : โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๕.

สงวน โชติสุขรัตน์. **ประชุมตำนานลานนาไทย เล่ม ๒.** นครหลวง : โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๕.

สงวน โชติสุขรัตน์. **ตำนานเมืองเหนือ.** เชียงใหม่ : สงวนการพิมพ์, ๒๕๐๓.

สงวน โชติสุขรัตน์, **ตำนานเมืองเหนือ เล่ม ๒.** เชียงใหม่ : สำนักพิมพ์รัตนากร, ๒๔๙๘.

สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต). **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ, ๒๕๓๙.

สรัสวดี อ๋องสกุล. **เวียงกุมกาม : การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณในล้านนา.** เชียงใหม่ : โรงพิมพ์มิ่งเมือง, ๒๕๓๗.

สรัสวดี อ๋องสกุล. **ประวัติศาสตร์ล้านนา.** พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อัมรินทร์, ๒๕๔๔.

สรัสวดี อ๋องสกุล. **ชุมชนโบราณในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูน.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อัมรินทร์, ๒๕๔๓.

สรัสวดี อ๋องสกุล. **วัฒนธรรมและการเมือง ล้านนา.** กรุงเทพฯ : บริษัท ต้นอ้อ จำกัด, ๒๕๔๒.

แสวง มาละแซม. **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น คนยองย้ายแผ่นดิน.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔.

สามเณรดวงจันทร์ ครุฑยัน (เรียบเรียง). **ประวัติวัดเสลารัตนปัพพตาราม (ไหล่หินแก้วช้างยืน).** จัดพิมพ์โดยวัดไหล่หิน. ไม่ระบุสถานที่และปีที่พิมพ์.

สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ). **เมืองพะเยา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๒๗.

สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ). **ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรม เมืองพะเยา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๘.

สันติ เล็กสุขุม, ศาสตราจารย์. **ศิลปะภาคเหนือ : หริภุญชัย – ล้านนา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๘.

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. **ชีวิตไทย ชุด ฮีตฮอยเฮา.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๐.

สำนักนายกรัฐมนตรี. **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๓.** คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี. พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘.

สำนักนายกรัฐมนตรี. **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่.** คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๔.

สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. **จดหมายเหตุนครเชียงใหม่.** คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, ในงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี และสมโภชนครเชียงใหม่ครบ ๗๐๐ ปี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ดอกเบี้ย, ๒๕๔๒.

สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. **เมืองและแหล่งชุมชนโบราณในล้านนา.** คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี งานสมโภชเชียงใหม่ ๗๐๐ ปี. กรุงเทพฯ : หจก. ไอเดีย สแควร์, ๒๕๓๙.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

หอพระสมุดวชิรญาณ. **ประชุมพงษาวดารภาคที่ ๑๐ เรื่อง ราชวงษปกรณ์ พงษาวดารเมืองน่าน.** พิมพ์ครั้งแรกในงานปลงศพพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชฯ, ๒๔๖๑.

หอพระสมุดวชิรญาณ. **พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา.** พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๗.

ห้างหุ้นส่วนจำกัด ปุราณรักษ์. **เวียงท่ากาน.** การขุดแต่งศึกษาโบราณสถาน. สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๖ เชียงใหม่, ๒๕๔๓.

หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่นจังหวัดเชียงราย. **วัดสำคัญของเมืองเชียงราย.** ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงราย สถาบันราชภัฏเชียงราย. เชียงใหม่ : บริษัทโชตนาพริ้นท์ จำกัด, ๒๕๔๓.

หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่นจังหวัดแพร่. **ข้อมูลชุมชนโบราณในจังหวัดแพร่ เล่มที่ ๑ อำเภอสูงเม่น เด่นชัย ลอง วังชิ้น.** แพร่ : หจก. เมืองแพร่การพิมพ์, ๒๕๔๓.

อำเภอเมืองลำปาง. **รายงานกิจการอำเภอเมืองลำปาง.** ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๓, ๒๕๒๖.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. **ล้านนาในมิติทางวัฒนธรรม.** เอกสารประกอบการบรรยายวิชาสังคมและวัฒนธรรมภาคเหนือ (เอกสารเย็บเล่ม) คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๕.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียวและนฤมล เรืองรังษี (บรรณาธิการ). **เรื่องเมืองเชียงตุง.** เชียงใหม่ : สุริวงศ์บุ๊คเซนเตอร์, ๒๕๓๘.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, ผศ. **ประวัติศาสตร์กับการปกครองท้องถิ่น : แนวคิดเกี่ยวกับการสร้างเมืองเชียงใหม่.** เอกสารชุดปฏิรูปการปกครองท้องถิ่น ลำดับที่ ๘ โครงการศึกษาการปกครองท้องถิ่น คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, ๒๕๓๘.

Wolters , O. W . "Tambralinga". **Bulletin of the school of Orient and African Studies .** University of London. Vol. XXI Part 3, 1958.

Reginald Le May, M.R.A.S. **AN ASIAN ARCADY, The Land and People of Northern Siam.** White Lotus Co.,Ltd., Bangkok, Thailand : 1986.

บทความ

ไกรศรี นิมมานเหมินทร์. *"เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง".*, **ล้านนาไทยคดี.** เชียงใหม่ : สำนักพิมพ์ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, ๒๕๒๑.

ธิดา สาระยา. *"ประวัติศาสตร์สิบสองพันนา".* **วารสารเมืองโบราณ.** ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๓ กรกฎาคม – กันยายน, ๒๕๓๒.

ปริญญา กายสิทธิ์. *"เมืองเชียงราย".* **หนังสือที่ระลึกงานสมโภชเสาสะดือเมืองและกำแพงเมืองเมืองเชียงราย.** ๒๕๓๑.

ประสิทธิ์ เลียวสิริพงศ์. *"อินทขิล : เสาซึ่งมิได้เป็นเพียงเสา".* เอกสารในการประชุมสัมมนาเรื่อง **ความเชื่อและพิธีกรรม : ภูมิปัญญาชาวบ้านไทย – ไท.** ณ โรงแรมดวงตะวัน จังหวัดเชียงใหม่, ๒๕๓๗.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ปวงคำ ตุ้ยเขียว (แปล). *"บันทึกพระยาหลวงสามล้านนา"*. **วัดปราสาทและบันทึกพระยาหลวงสามล้าน.** เชียงใหม่ : พระสิงห์การพิมพ์, ๒๕๒๘.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. *"โบราณสถานในแคว้นล้านนา"*. **การขึ้นทะเบียนโบราณสถานภาคเหนือ.** กรมศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๒๕.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. *"กำแพงและประตูเมืองเชียงใหม่"*. **วารสารเมืองโบราณ.** ปีที่ ๒๓ ฉบับที่ ๓, ๒๕๔๐.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. *"วัดสะดือเมือง : การบูรณะและความรู้จากข้อมูลใหม่"*. **ล้านนาไทย.** อนุสรณ์พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สามกษัตริย์. เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๖.

ยุทธนา นิยะโมสถ. *"พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติน่าน"*. **เมืองน่าน โบราณคดี ประวัติศาสตร์ และศิลปะ.** กรมศิลปากรจัดพิมพ์. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊พ จำกัด, ๒๕๓๐.

วราวุฒิ ศรีโสภาค. *"การศึกษาร่องรอยชุมชนเมืองพะเยาสมัยโบราณริมกว๊านพะเยา"*. **วารสารเมืองโบราณ.** ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๒, ๒๕๓๕.

ศรีศักร วัลลิโภดม. *"หลักนิเวศน์วิทยาในการตั้งชุมชนโบราณ"*. เอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการเพื่อหาแนวทางการศึกษาโครงการวิจัยเรื่อง **หลักนิเวศน์วิทยาของชุมชนล้านนา.** ณ โรงแรมฮอลิเดย์อินน์กรีนฮิลล์เชียงใหม่, ๒๕๓๘.

ศรีศักร วัลลิโภดม. *"ข้อมูลใหม่ - ข้อคิดใหม่ เกี่ยวกับเชียงแสน - พะเยา"*. **วารสารเมืองโบราณ.** ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๒, ๒๕๒๔.

ศรีศักร วัลลิโภดม. *"เวียงพระธาตุ"*. **วารสารเมืองโบราณ.** ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๔, ๒๕๒๒.

ศรีศักร วัลลิโภดม. *"แคว้นหริภุญไชย"*, **โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๔.

ศรีเลา เกษพรหม. *"ความเป็นมาของสะดือเมือง กำแพงเมือง และประตูเมืองเชียงราย"*. **งานสมโภชเสาสะดือเมืองและกำแพงเมืองเมืองเชียงราย.** หนังสือที่ระลึกในงานสมโภชอนุสรณ์สถานของจังหวัดเชียงราย, ๒๕๓๑.

ศักดิ์ รัตนชัย. *"ประวัติอำเภอเมืองลำปาง ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคอำเภอ"*., **รายงานกิจการอำเภอเมืองลำปาง.** ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๓, ๒๕๒๖.

ศักดิ์ รัตนชัย. "เมืองนคร – เมืองลำปาง". **ของดีนครลำปาง.** ลำปาง : โรงพิมพ์ไทยลานนา, ๒๕๑๒.

สมโชติ อ๋องสกุล. *"ผังเมืองเชียงใหม่ในฐานะเมืองประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต อดีตและอนาคต"*. เอกสารการสัมมนาเรื่อง **๗๐๐ ปี สถาปัตยกรรมล้านนาสู่อนาคต.** จัดโดย กรรมาธิการสถาปนิกล้านนา สมาคมสถาปนิกสยาม ในพระบรมราชูปถัมภ์ ณ อุทยานการค้ากาดสวนแก้ว เชียงใหม่, ๒๕๓๙.

สมโชติ อ๋องสกุล. *"ข่วงในนครเชียงใหม่อดีตและอนาคต"*. **งานสถาปนิกล้านนา ๓๙.** เอกสารประกอบการสัมมนา ๗๐๐ ปี สถาปัตยกรรมล้านนาสู่อนาคต จัดโดย กรรมาธิการสถาปนิกล้านนา สมาคมสถาปนิกสยาม ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๙.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

สุเทพ สุนทรเภสัช. *"ระบบความเชื่อกับพัฒนาการทางกายภาพของเมืองเชียงใหม่"*. **กำแพงเมืองเชียงใหม่.** อนุสรณ์เนื่องในพิธีเปิดและฉลองประตูท่าแพ. เชียงใหม่ : ทิพยเนตรการพิมพ์, ๒๕๒๕.

แสน ธรรมยศ. *"ประวัตินครลำปาง"*. **นิตยสารชาวเหนือ โยนก.** ฉบับที่ ๑ ปีที่ ๘, ๒๔๘๗.

สุรศักดิ์ ศรีสำอางค์. *"ศิลปะในเมืองน่าน"*. **เมืองน่าน โบราณคดี ประวัติศาสตร์ และศิลปะ.** กรมศิลปากรจัดพิมพ์. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊พ จำกัด, ๒๕๓๐.

สุรศักดิ์ ป้อมทองคำ. *"ประวัติเมืองแม่ฮ่องสอนและบุคคลสำคัญ"*. เอกสารในการประชุมสัมมนาเรื่อง **ความเชื่อและพิธีกรรม : ภูมิปัญญาชาวบ้านไทย – ไท.** ณ โรงแรมดวงตะวัน จังหวัดเชียงใหม่, ๒๕๓๗.

สายันต์ ไพรชาญจิตร์. *"เรื่องโบราณคดีของพระเจดีย์วัดศรีชุม ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดแพร่"*. **โบราณคดีล้านนา.** สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร จัดพิมพ์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาพันธ์ จำกัด, ๒๕๔๐.

อานันท์ กาญจนพันธ. *"พิธีไหว้ผีเมืองและอำนาจรัฐในล้านนา"*. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง **ศิลปวัฒนธรรม ๕ เชียง.** จังหวัดเชียงราย, ๒๕๓๗.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. *"หอคำ – เวียงแก้ว"*. เอกสารประกอบการจัดนิทรรศการเรื่อง **หอคำ – เวียงแก้ว ในเชียงใหม.** ณ หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก จังหวัดเชียงใหม่ เนื่องในวันอนุรักษ์มรดกไทย ๒ เมษายน ๒๕๔๐.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. *"เชียง หรือ เมือง : ข้อสังเกตบางประการ"*. เอกสารสำเนาประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง **ศิลปวัฒนธรรม ๕ เชียง.** จังหวัดเชียงราย, ๒๕๓๗.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. *" กำแพงและประตูเวียงเชียงใหม่ : ข้อมูลจากเอกสารโบราณ"*. **กำแพงเมืองเชียงใหม่.** เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๕.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. *"วัดในทักษาเมืองเชียงใหม่"*. **เชียงใหม่ปริทัศน์.** ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑๑, ๒๕๔๔.

ฮันส์ เพนธ์. *"กำแพงเมืองและเสาสะดือเมืองเชียงราย"*. **งานสมโภชเสาสะดือเมืองและกำแพงเมืองเมืองเชียงราย.** จังหวัดเชียงรายจัดพิมพ์, ๒๕๓๐.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

งานวิจัยและวิทยานิพนธ์

กรกนก รัตนวราภรณ์. **จักรวาลคติในการวางผังวัดหลวงล้านนา : สัญลักษณ์สะท้อนอำนาจรัฐในอนุภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑.** วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภูมิภาคศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๕.

บัณฑิต แท่งทอง. **การศึกษาวิหารร้างในเขตเมืองเก่าเชียงแสน อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย.** รายงานการศึกษากระบวนวิชาการศึกษาเฉพาะเรื่อง ๑ และ ๒ ภาควิชาศิลปะไทย คณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีการศึกษา ๒๕๔๑.

ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา. **เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย : การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์.** งานวิจัยลำดับที่ ๑ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ผาสุข อินทราวุธ และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาร่องรอยอารยธรรมโบราณจากหลักฐานโบราณคดีในเขตจังหวัดลำพูนก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๕.** ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร , ๒๕๓๖.

สุรพล ดำริห์กุล. **รายงานการวิจัย เรื่อง งานศิลปกรรมลายคำประดับอาคารทางศาสนาล้านนาในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๔.** เอกสารเย็บเล่ม ทุนอุดหนุนการวิจัยจากสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๓๙.

วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์. **การศึกษาหน้าบันวิหารล้านนาในจังหวัดเชียงใหม่.** วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๕.

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ประวัติและผลงานของผู้วิจัย

ชื่อ **รองศาสตราจารย์ สุรพล ดำริห์กุล**

สถานที่ทำงาน

ภาควิชาศิลปะไทย คณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ผลงานทางวิชาการที่สำคัญๆ

งานวิจัย

(๑) งานวิจัยเรื่อง **"เจดีย์ช้างล้อมในดินแดนล้านนา"** ทุนวิจัยจากงบประมาณอุดหนุนการวิจัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ พ.ศ ๒๕๓๘

(๒) งานวิจัยเรื่อง **"งานศิลปกรรมลายคำประดับอาคารทางศาสนาล้านนาในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๔"** ทุนอุดหนุนการวิจัยประเภททั่วไป ประจำปี ๒๕๓๙ จากสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ

(๓) งานวิจัยเรื่อง **" การศึกษาสิ่งแวดล้อมและการปรับปรุงโบราณสถานร้างเมืองเชียงใหม่ เพื่อร่วมเฉลิมฉลอง ๗๐๐ ปีเมืองเชียงใหม่ "** ได้รับทุนอุดหนุนจาก LIFE – Thailand และ องค์กรสนับสนุนทางวิชาการของประเทศเยอรมันนี (GTZ) พ.ศ ๒๕๓๙.

(๔) งานวิจัยเรื่อง **"เจดีย์ช้างล้อมกับพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ในประเทศไทย"** ทุนอุดหนุนการสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ สาขาปรัชญา ประจำปี ๒๕๔๔.

หนังสือ

(๑) เรื่อง **"แผ่นดินล้านนา"** สำนักพิมพ์เมืองโบราณจัดพิมพ์, ๒๕๓๙.

(๒) เรื่อง **"บ้านเชียง มรดกโลกทางวัฒนธรรม"** องค์การค้าของคุรุสภาจัดพิมพ์, ๒๕๔๐.

(๓) เรื่อง **"งานศิลปกรรมล้านนากับคุณค่าที่กำลังเปลี่ยนไป"** (ผู้เขียนและบรรณาธิการ) คณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่จัดพิมพ์, ๒๕๔๐.

(๔) เรื่อง **"ล้านนา : สิ่งแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรม"** สำนักพิมพ์แสงอรุณ จำกัด จัดพิมพ์, ๒๕๔๒.

(๕) เรื่อง **"เครื่องปั้นดินเผาไทย"** (พิมพ์สี่สี จำนวน ๔๖๘ หน้า) โครงการสืบสานมรดกวัฒนธรรมไทย บริษัทสตาร์ปริ้นท์ จำกัด จัดพิมพ์, ๒๕๔๒

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

(๖) เรื่อง **" มรดกช่างศิลป์ไทย"** (พิมพ์สี่สี จำนวน ๕๒๖ หน้า) โครงการสืบสานมรดกวัฒนธรรมไทย บริษัทสตาร์ปริ้นท์ จำกัด จัดพิมพ์, ๒๕๔๒.

(๗) เรื่อง **"ลายคำล้านนา"** สำนักพิมพ์เมืองโบราณจัดพิมพ์, ๒๕๔๔.

(๘) เรื่อง **"ประวัติศาสตร์และศิลปะหริภุญไชย"** สำนักพิมพ์เมืองโบราณจัดพิมพ์, ๒๕๔๗.

รางวัลที่ได้รับ

(๑) **รางวัลสภาวิจัยแห่งชาติ : รางวัลผลงานวิจัย ชมเชย สาขาปรัชญา** สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ประจำปี ๒๕๔๓ จากผลงานวิจัยเรื่อง *"งานศิลปกรรมลายคำประดับอาคารทางศาสนาล้านนา ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๔"*.

(๒) **รางวัลผู้ประพันธ์หนังสือ ประเภทสารคดีดีเด่น** จากคณะกรรมการพัฒนาหนังสือแห่งชาติ ประจำปี ๒๕๔๓ จากหนังสือเรื่อง *"ล้านนา : สิ่งแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรม"* (สำนักพิมพ์แสงอรุณจัดพิมพ์, ๒๕๔๒).

(๓) **รางวัลผู้ประพันธ์หนังสือ ประเภทสารคดี ชมเชย** จากคณะกรรมการพัฒนาหนังสือแห่งชาติ ประจำปี ๒๕๔๕ จากหนังสือเรื่อง *"ลายคำล้านนา"* (สำนักเมืองโบราณจัดพิมพ์, ๒๕๔๔).

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved